

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 22-23

МАРИУПОЛЬ – 2018

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 4 від 28.11.2018 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія),
д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс
(Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 018/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Hlushko M., Voitovych N. PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ETHNOTOURISM IN THE UKRAINIAN CARPATHIANS	9
Забавін В.О., Небрат С.Г. РОЗКОПКИ КУРГАНУ БЛЯ СМТ ЯЛТА НА ПІВДНІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	17
Куліков В.О. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ ТА ПРИДНІПРОВ'Я НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	42
Лильо І.М. ЛЬВІВСЬКІ ЕПІЗОДИ ГРЕЦЬКОГО РОДУ ЛАНГІШІВ У XVI-XVII СТ.	50
Novikova S., Korobka V., Korobka J. GERMAN PORTRAITS OF MARIUPOL AZOV SEA REGION (second half of XIX – beginning of the XX c)	59
Папазова А.В. ОФІЦІЙНЕ ТА ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	71
Проценко Є.О. БІБЛІОТЕКИ ДОНБАСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	78
Романцов В.М., Пандазі А.В., Гузь А.М. ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ В МАРИУПОЛІ ДОБИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	85
Salnikova N. THE INSTITUTE FOR THE RATIONALIZATION OF MANAGEMENT: FOUNDATION AND THEMATIC PRIORITIES (the early 1930s)	95
Тарасов С.В. СИЛЫ ПРОТИВОБОРСТВУЮЩИХ СТОРОН В ПОЛТАВСКОМ СРАЖЕНИИ 1709 г. К ИСТОРИИ ВОПРОСА	104
Цецик Я.П. ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	115

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Алієв огли А.М. ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВТІЛЕННЯ СЕРВІСНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ	122
Бучин М., Трендюк Х.-О. ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ЗАГРОЗА ЦІЛІСНОСТІ ЄС: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ	130
Гільченко О.Л., Прекрасний Ю.Ю. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В АЗІАТСЬКО-	138

ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

Григор'єв О.В. РИЗИКИ ЕРОЗІЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ПРИКЛАД СЛОВАЧЧИНИ	146
Грідіна І.М., Макаренко В.А. ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ДОНЕЦЬКІЙ ТА ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ	155
Дегтеренко А.М. ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	165
Дорош Л.О., Копей Ю. TWITTER-ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ	177
Жигір А.В., Трофименко А.В. СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «БЕЗПЕКИ ОСОБИ» ЯК ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ	185
Ільницька У.В. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АВТОРИТАРИЗМУ У КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ХХІ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ВЕНЕСУЕЛИ ТА РЕСПУБЛІКИ КУБА)	192
Карчевська О.В. РОЛЬ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї В ПРОЦЕСІ СТРУКТУРУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	202
Константинова Ю.В., Чекоданова К.К. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ	210
Костенко А.М. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	218
Лубінець Д.В. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ЛОБІУВАННЯ ТА ЙОГО ТИПОЛОГІЇ	226
Онщенко І.Г. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	236
Пашина Н.П. ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИКИ «КЕЙС-СТАДІ» ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІНИ «АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ»	243
Сергієнко Т.І. РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС У ФОРМУВАННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	253
Татай Е.О. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ НА ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ	263
Трофименко М.В. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ	268
Фесенко М.В. РОЛЬ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ У ВИРІШЕННІ МІГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ ЄС	283

Шустенко С.О. РІШЕННЯ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ МЕДІА	294
Яковлева Л.І. КОНЦЕПЦІЯ ПУБЛІЧНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТЕОРІЮ ЛЕГІТИМНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ	302

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ПРИЩЕПА Б. А. ПОГОРИНСЬКІ МІСТА В X–XIII СТ. – РІВНЕ: ПП ДЯТЛИК М., 2016. – 297 С. (Ю. М. Нікольченко, О. В. Головка)	311
РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ MARIUPOL'S ACTIVE GAMES : ЗБ. ІГОР / УКЛ. С. С. АРАБАДЖИ ; СТУДЕНТСЬКЕ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГ. Т-ВО МАРІУП. ДЕРЖ. УН-ТУ ; РЕЦ. Т. М. НІКОЛЬЧЕНКО. – МАРІУПОЛЬ : AVANTI-ART, 2018. – 1 К. (1 Л. + 19 КАРТ.). – КОМПЛЕКТ МІСТИТЬ ПРАВИЛА ГРИ ТА РЕЦ. – НА УКР., РОС., АНГЛ. МОВАХ. (Т.М. Нікольченко)	317
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	326
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»	329
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	332

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Hlushko M., Voitovych N.	9
PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ETHNOTOURISM IN THE UKRAINIAN CARPATHIANS	
Zabavin V., Nebrat S.	17
EXCAVATIONS OF THE BURIAL MOUND NEAR THE VILLAGE OF YALTA IN THE SOUTH OF DONETSK REGION	
Kulikov V.	42
SOCIAL SECURITY OF INDUSTRIAL WORKERS OF THE DONBAS AND DNEIPER REGIONS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	
Lylo I.	50
LVIV EPISODES OF THE LANGISZ GREEK FAMILY IN 16-17 C.	
Novikova S., Korobka V., Korobka J.	59
GERMAN PORTRAITS OF MARIUPOL AZOV SEA REGION (second half of XIX – beginning of the XX c)	
Papazova A.	71
OFFICIAL AND PRIVATE CORRESPONDENCE AS SOURCES FOR DISCOVERING THE ACTIVITY HISTORY OF THE JESUIT ORDER IN EASTERN-SLAVIC REGION IN THE LAST THIRD OF THE 16TH - THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY	
Protsenko Y.	78
LIBRARIES OF DONBASS REGION DURING THE SECOND WORLD WAR	
Romantsov V., Pandazi A., Guz A.	85
THE HOLOCAUST TRAGEDY IN MARIUPOL DURING THE PERIOD OF THE NAZI OCCUPATION	
Salnikova N.	95
THE INSTITUTE FOR THE RATIONALIZATION OF MANAGEMENT: FOUNDATION AND THEMATIC PRIORITIES (the early 1930s)	
Tarasov S.	104
FORCES OF THE WARRING PARTIES IN THE BATTLE OF POLTAVA OF 1709. HISTORICAL BACKGROUND	
Tsetsyk Ya.	115
DOCUMENTS OF CIVIL ARCHIVES OF THE VOLYN AND THE ZHYTOMYR REGION AS A SOURCE OF THE INVESTIGATION OF THE ACTIVITIES OF THE AUTHORITIES OF THE IMPERIAL AUTHORITY ON THE FOLK AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES	

POLITICAL SCIENCE

Aliyev A.	122
PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS AS RESULT OF THE IMPLEMENTATION OF THE STATE SERVICE POLICY	

Buchyn M., Trendiuk Kh.-O. EUROSKEPTITISM AS THREAT OF EU INTEGRITY: CONCEPTUALIZATION OF THE CONCEPT	130
Gilchenko O., Prekrasniy Y. CURRENT PROBLEMS OF REGIONAL SECURITY IN THE ASIANTITUOKENE REGION	138
Hryhoriev O. RISKS OF LIBERAL DEMOCRACY EROSION: ON THE EXAMPLE OF SLOVAKIA	146
Gridina I., Makarenko V. HUMANITARIAN ACTIVITY OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE DONETSK AND LUGANSK REGIONS IN TIME OF HOLDING THE ANTI-TERRORIST OPERATION AND OPERATION OF THE UNIONED FORCES	155
Dehterenko A. THE TRANSFORMATION OF THE ETHNO-NATIONAL RELATION IN UKRAINE	165
Dorosh L., Kopey Y. TWITTER-DISCOURS IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY AND FORMATION OF STATE FOREIGN POLICY IMAGE	177
Zhyhir A., Trofymenko A. FORMATION OF THE CONCEPT OF «HUMAN SECURITY» AS THE BASIS OF CANADIAN FOREIGN POLICY	185
Ilnytska U. FEATURES OF FUNCTIONING, POLITICAL AND INSTITUTIONAL, SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF AUTHORITARIANISM IN COUNTRIES OF LATIN AMERICA IN THE 21ST CENTURY (AT THE EXAMPLE OF VENEZUELA AND THE REPUBLIC OF CUBA)	192
Karchevska O. THE ROLE OF THE FAMILY INSTITUTE IN THE STRUCTURAL PROCESS CIVIL SOCIETY	202
Konstantinova J., Chekodanova K. FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF POLAND IN THE PROGRAMMES OF THE POLITICAL PARTIES	210
Kostenko A. INSTITUTIONALIZATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE	218
Lubinets D. THEORETICAL APPROACHES TO THE NOTION OF LOBBYING AND ITS TYPOLOGY	226
Onishchenko I. THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION	236
Pashina N. APPLY INGMETHODOLOGY “CASE STUDY” WHILE TEACHING DISCIPLINE “STATE POLICY ANALYSIS”	243
Sergienko T. THE ROLE OF EU REGIONAL POLICY IN FORMING EUROPEAN IDENTITY	253

Tatai E.	263
THE IMPACT OF INFORMATIONAL TECHNOLOGIES OF PROJECT MANAGEMENT ON THE PUBLIC ACTIVITY OF UKRAINE: A PROBLEM STATEMENT	
Trofymenko M.	268
PUBLIC DIPLOMACY OF UKRAINE INSTITUTIONALIZATION	
Fesenko M.	283
THE ROLE OF THE WESEGGGRAPHY GROUP IN ESTABLISHMENT OF EU MIGRATION CHALLENGES	
Shustenko S.	294
THE COUNCIL OF EUROPE DECISIONS IN MASS MEDIA	
Yakovleva L.	302
THE CONCEPT OF THE PUBLIC SPHERE AND ITS INFLUENCE ON THE THEORY OF LEGITIMACY OF PUBLIC POWER	

SCIENTIFIC LIFE

REVIEW OF THE MONOGRAPH	311
PRYSHCHEPA, B. A. (2016). POGORYNSKI MISTA IN X–XIII CENTURIES [THE CITIES OF POHORYN IN X–XIII CENTURIES]. RIVNE. 297. (Іu. Nikolchenko, O. Holovko)	
REVIEW ON THE PUBLICATION	317
MARIUPOL’S ACTIVE GAMES : COLL. OF GAMES (2018). ARABADZHY, S. S. HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL STUDENTS COMMUNITY OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. REV. NIKOLCHENKO, T. M. MARIUPOL : AVANTI-ART. – 1 SET (1 PAPER + 19 CARDS). – THE SET CONSISTS OF GAME’S RULES AND REV. – IN UKR., RUS., ENG. LANGUAGES. (T. Nikolchenko)	
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	326
THE EDITING POLICY OF SCIENTIFIC PUBLICATION “BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: HISTORY. POLITICAL STUDIES”	329
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	332

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 338.48-639(477.85/.87)

M. Hlushko, N. Voitovych

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ETHNOTOURISM IN THE UKRAINIAN CARPATHIANS

The purpose of the research is to analyse the scientific views regarding the interpretation and understanding of the term "ethnotourism"; to show the place, role and significance of this type of tourism for the development of the folklife culture and economy of the Ukrainian Carpathians in general.

Despite the number of serious obstacles to the successful development of ethnotourism in the Ukrainian Carpathians (insufficient support from the government, lack of effective legislation on this type of tourism, different interpretation of the term by the scientists, unsatisfactory state of communication lines in the Carpathians, passive interest of the local citizens in the development of ethnotourism, standardization and unification of the elements of modern culture, etc.), the region has a distinct possibility to become a leader in ethnotourism business not only in Ukraine but in Central and Eastern Europe as well. There are sufficient reasons for this statement: ethnocultural heritage of the local population that is relatively well-preserved, ancient roots of many elements and entire complexes of the traditional and everyday culture of the Boyky, the Hutsuls and the Lemky (ethnographic groups of the Ukrainians), significant emotional colouring of ethnotourism (especially when it involves a nostalgic aspect), favourable landscape, ecological as well as historical and cultural conditions, combination of ethnographic, natural, medical and recreational resources of the region, etc. The development of ethnotourism in the Ukrainian Carpathians will contribute to the creation of the positive image of Ukraine as a touristic country with rich traditions and hospitable people.

Keywords: *ethnotourism, tourism, the Ukrainian Carpathians, traditions, ethnoculture.*

Nowadays, in the times of independent Ukraine, interest in the exploration of traditional culture, the problems of preserving ethnic and cultural heritage, as well as interrelation between tourism and culture, is constantly growing. Unfortunately, the latter aspect remains poorly presented in the scientific discourse by Ukrainian culturologists, historians, philosophers, ethnologists and economists. Ethnic tourism is a universal scientific category, as it can become the driving force of culture and economy of the XXI century. Its development is particularly promising in regions with favourable landscape as well as ecological and historical-cultural conditions. The abovementioned criterion is fully consistent with the Carpathian mountain range.

The purpose of the study is to analyse the ideas of different scholars concerning the interpretation and understanding of the term 'ethnotourism'; to show the place, role and significance of this type of tourism for the development of folk culture, economy and the people living in the Ukrainian Carpathians in general.

Ethnic tourism is aimed at both domestic and international tourists. It is also a great window of opportunity, which can be viewed as a means of increasing the competitiveness of

local communities, especially in mountainous regions of Ukraine. Ethnotourism is the very thing that allows the inhabitants of the noisy urbanized areas, where mass culture prevails, to gain an opportunity to learn the authentic traditions of the Carpathian region, which preserves ancient cultural relics and gives impetus to revival and development of the culture (in particular, elements of folk architecture, traditional food, arts, crafts, beliefs, customs and ceremonies, folk medicine and other types of knowledge).

The thing that can stimulate and activate ethnotourism is the rapid development and advancement of society as a whole, urban processes which can bring both positive and negative consequences. As a result, we see the desire of some representatives of the civilized world to return, at least for a short period of time, to the environment of those communities whose activities have not yet been distorted by the hardships of living in large cities [4, p. 70].

There is a wide variety of definitions of ethnic tourism in foreign scientific literature. The first of the abovementioned definitions belongs to the American researcher V. Smith. The scholar argues that the main purpose of ethnotourism is to learn the deep-rooted traditions of exotic ethnic communities, which presupposes visiting their homes and settlements, observing their way of life and rites. On the basis of the thematic studies of indigenous Indian people living on San Blas island in Panama and Toraja tribe, living in the south of Sulawesi island (Indonesia), V. Smith has identified such elements of ethnotourism as acquaintance with the life conditions of the people and the content of religious ceremonies [15, p. 2]. In the scientific literature, the notion of ethnotourism is really similar to the concept of 'cultural tourism' ('cultural heritage tourism', 'heritage tourism' or 'diaspora tourism').

Scientists from the UK, S. Harron and B. Weiler, have defined ethnic tourism as a trip the primary motivation of which is to seek close contact with people whose ethnicity and cultural profile are different from the tourists' [11, p. 83]. Tourists are looking for an opportunity to get familiar with the indigenous culture which is not spoiled by the influence of modern civilization. That is why the objects of ethnic tourism are rural residents who live in the remote parts of a particular area or country.

Some researchers believe that ethnic tourism should also include trips taken by some friends and relatives to their ancestral home, during which they try to identify their own ethnicity (nostalgic, genealogical tourism). Australian scientist B. King classifies ethnic tourism as a way of travelling, the main motivation of which is 'ethnic reunion', that is, visiting people whose ethnic origin is quite similar to the tourists' [13, p. 173]. For the Ukrainians it typically means that representatives of the Ukrainian diaspora visit 'small homeland' of their parents, grandparents or great-grandfathers.

It is worth mentioning that besides the term 'ethnic tourism' the term 'aboriginal' is quite widely used. Researchers outlined the 'indigenous tourism' as an activity that directly involves indigenous people who study or contemplate some engaging signs of their own culture which, under certain circumstances, they have become oblivious to [12]. Obviously, this type of tourism is particularly important for people who come from the Carpathian region of Ukraine, as, living in large cities, they are affected by urbanization. Although they still remember their local ethnographic affiliation (Hutsuly, Boiky, Lemky, Pokutiany, etc.), volens-nolens they forget about the deep-rooted aspects of the development of their traditional culture.

Among the Ukrainian researchers who use the term 'ethnic tourism', there is also no consensus on its meaning [3]. Moreover, in the Law of Ukraine 'On Tourism' ethnotourism is not mentioned at all [7]. Therefore, Ukrainian scientists, as compared to their western colleagues, still have to do a lot of work to research the given field.

Unfortunately, Ukrainian legislation does not provide any state support for development of ethnic tourism, unlike Western countries, where, due to significant support from the state,

ethnotourism contributes not only to the economic and cultural development of villages, but also to the preservation of the rural residents' cultural heritage.

There are three regions in Ukraine that claim to be leaders in the development of ethnotourism: Crimea (unfortunately, it is currently invaded), the Black Sea region (overloaded with tourists) and the Carpathian region. The latter is the very area which can satisfy the growing demand of the urban population for health improvement and recreation. The Carpathian region is located in the centre of Europe. Various ethnographic groups have lived there – they have unique cultural heritage and, therefore, can be objects of ethnotourism.

Even in the interwar period, that is, when Western Ukraine was a part of Poland, Czechoslovakia and Romania, the Carpathian Mountains and hills, situated at the foot of the mountains, were the matter of scientific interest and a competitive tourist destination. Notably, in the Eastern part of Halychyna, the competition was mainly between Poland and Ukraine, as the then travelling meant going by rail to nearby cities, towns and villages or going to some particular places (for example, castles), 'and, eventually, to the Carpathians' [14, p. 264]. In fact, for children and adults who lived in the cities such trip was a kind of 'return' to nature and / or their genetic origins. On the other hand, it has created the image of a 'quiet' area outside a large city, a distant 'isolated' village where ancient traditions are still cherished.

Mountain tourism (ethnographic, geographical and scientific) was also one of the main activities undertaken by the Scout movement during the interwar period. The members of the Ukrainian scouting organisation 'Plast' and the Polish Scouting and Guiding Association viewed trekking in the Carpathians not only as a means of forming endurance, ingenuity, courage or morale, but national identity as well [8].

Meanwhile, for the Polish and the Ukrainian, the journeys to the Carpathian Mountains also had a purely sentimental motive. Andrzej Chciuk, Drohobych high school student in the 1930s, who later became known as a Polish writer and publicist, remembered Gorgany as a special place where man meets God [10].

Oleksandr Nadraha, a Ukrainian legal scientist, public figure and teacher, who also was a keen traveller, left some remarkable memories of his journeys around the Carpathians: '... Our backpacks are not heavy, we do not rush and move slowly along the rocky forest paths; here and there we skip over a mountain brook and often stop to pick some raspberries. The heat still bothers us, but soon it is being forgotten, as a gentle wind blows across the valley. A magnificent panoramic view opens in front of us. White clouds appear here and there in the sky. On the ground – the whole gamma of colours: the rocks, trees, grasses and flowers of the valley... What a nice feeling we have here! The place is stunning! There is no daily grief, no human envy, no malice, no frantic pursuit of money' [5, p. 123]. So, for the urban residents the 'vacational journey' was an opportunity to replace the realities of city life with the 'things' typical of the exotic 'rural civilization' and 'wildlife'.

The Ukrainian Carpathians have not lost their special atmosphere yet. In the context of the development of ethnic tourism the people living in Hutsulshchyna, Boikivshchyna and Lemkivshchyna, in comparison to other local ethnographic groups, deserve to be paid most attention to. Hutsulshchyna as an area associated with folk crafts, unique ethno-cultural heritage and scenic nature is quite popular with both domestic tourists and foreign travellers. A number of scientific and popular scientific works, traditional festivals, state and private ethnographic museums and specialized rural mansions are aiming at popularisation of the Hutsul culture. In our opinion, Boikivshchyna is no less promising in terms of combining ethnic tourism with health-improving (in the summer), ecological and rural tourism, sports and skiing (in winter). The area where the Boiky originally lived is also well accessible for road and rail transport, because in the past [1, pp. 21-39] as well as now it has been situated at the crossroad of important transport routes, some of them being of international importance. Perhaps the biggest

obstacle to the successful development of ethnic tourism in this region is the reluctance of indigenous people to change something and their ignorance (especially it concerns modern youth) about the peculiarities of their ancient and unique culture. We believe that granted effective branding Boiky's ethnographic culture (traditional cuisine, clothing, housing, sacral architecture, demonology, folk knowledge, etc.) can be much more extensively used for the organization of ethnotourism in the region. Since, despite the difficult historical circumstances, the dominant influence of modernization processes as well as scientific and technological progress, Ukrainian highlanders have retained the unique, diverse and autochthonous traditions of their ancestors.

It is extremely important that the given kind of tourism provides certain emotional background, as it implies:

- acquaintance and communication with family and friends, including gaining knowledge about the culture and traditions of their ancestors;
- study and analysis of ethnographic groups' local peculiarities, their traditional day-to-day culture;
- adoption of a tolerant attitude towards representatives of various ethnographic and ethnic groups;
- preservation of cultural, social and economic, as well as landscape-ecological diversity;
- revival of the ethnographic centres of production of traditional household items and centres of traditional crafts;
- revival of ethnic communities in general.

It is essential to emphasize one important point: at the beginning of its existence, ethnic tourism will not be able to reach the peaks of development that are typical of the classical types of tourism, e.g. cognitive, recreational, sport, business, religious, etc. [6, p. 20]. Although Ukrainian travel agencies are actively organizing various tours in the Carpathian region, the share of ethnic trips in the general structure of even specialized tourist companies is disproportionate. Obviously, in order to satisfy the demand for ethnic tours in the Carpathian Mountains, a number of problems need to be solved, among which we highlight:

- lack of an improved regulatory and legal framework for the development of ethnic tourism and corresponding strategic documents;
- standardization, unification and little awareness of the ethno-tourist potential of the Carpathian region in Ukraine, which concerns tourists as well as people organising tourist activities; non-professional development of tourist routes;
- assimilation of the majority of ethnographic groups and unification of branding of the areas which are seen as promising in terms of ethnotourism development;
- lack of a unified approach to and state support in the organization of historical, natural and linguistic activities which are an important means of popularizing ethnotourism and its benefits;
- the absence of a program for the development of ethnic tourism as one of the most promising types of tourism, the main task of which is to preserve the ethno-cultural heritage from the globalization and influence of the transient global trends;
- inactivity, indifference and inertness of indigenous ethnographic groups in relation to the travel business;
- lack of specialists in the organization of ethnic tourism which results from poor quality of their training in the system of higher education;
- low security and infrastructural provision of ethnic tours in the Carpathian region.

In the countries, featuring healthy and diverse national economy, tourism, with the right state policy on local culture, cannot entirely depend on socio-cultural factors. The danger arises when tourism becomes the main supplier of currency to the national budget of the state. In this

case, it can have a significant negative impact on the local culture. It is manifested in the fact that the local population, especially the youth, loses national traditions and values, which for centuries have been forming certain norms of conduct [9, p. 94], the appearance of mass product (souvenirs, embroidered shirts, etc.), which has nothing to do with the traditions of a particular area. This process can partly be observed in modern Ukraine. For example, it is a pity that the Ukrainian painted egg (pysanka) is now being manufactured by the Chinese, and traditional authentic embroidery is very rare at traditional fairs. In general, modern Ukrainian people gradually lose their skills in the field of production of traditional items as a brand.

In order to let ethnotourism successfully develop in the Carpathians, it is necessary to make it popular and fashionable, to say the least. Ethnographic facilities should be presented in a way that would be interesting for tourists (with the possibility of passive observation as well as direct participation in traditional rites, doing some craftwork, for example, spinning, weaving, pottery, forging, making brinsen cheese, butter, etc.). However, the most successful way to adapt the traditional cultural heritage to travel business purposes is to organize and hold ethnic and ethnographic festivals and fairs, modernize the activities of ethnographic museums, especially the ones which are 'open air'. For instance, the 'zest' of the Hutsuls' and the Boiky's life is so-called 'procession to the mountain valley' ('polonynskyi khid') – a solemn running of the cattle to the pasture – usually sheep – to the mountain valleys in the spring [3]. It could become a festival-like platform for young people to talk about the traditional ways of farming the Ukrainian highlanders still practice. Such a 'mountain trip' can even be presented in the form of an interactive online tour which people can join via the Internet.

It should be noted that Ukraine has witnessed significant improvements in this field of research over the last decade. For example, in the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine (also known as 'Open Air Museum in Pyrohovo' (Kyiv)), the Museum of Folk Architecture and Life in Lviv named after K. Sheptytskyi, the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper region (Pereyaslav-Khmelnyskyi), and many others, during the whole year organize and celebrate various folk holidays. The international ethno-festival 'Trypillia circle' has been held not far from Kyiv (near the city of Rzhyschiv) for several years now. Similar events are organized in other regions of Ukraine as well. However, the Carpathian region is, undoubtedly, the leader among them. It is the place where well-known events such as 'World Boiky's Festivities' (city of Turka, Lviv region), the festival of Ukrainian medieval culture 'Tu Stan!' (village of Urych, Skole district, Lviv region), 'Festival of young wine' and 'The holiday of butchers' (Transcarpathian region), etc. are held. All these events are organised using ethnographic features of everyday life and following ancient traditions, making use of the elements of the spiritual heritage of the local population.

The majority of ethnotours around the Carpathian Mountains are formed on the basis of ethnographic museums. Having taken that into account, Ukrainian tourist agencies can learn a lot from the immense experience of the neighbouring countries – namely Poland and Slovakia, where ethnotourism is developing on the basis of numerous ethnographic skansens (open-air museums), museums and museum complexes, as well as folk festivals which attract dozens of visitors both from their own countries and from abroad. Displaying artefacts of authentic material culture and holding various ethnographic events – these are the main activities ethnographic museums are engaged in. Modern ethnic tours are centred around state as well as private ethnographic museums. Nowadays, Ukrainian travel agencies offer such ethnic tours as 'Hutsul Kolomyikas', whose aim is to familiarize tourists with the life and traditions of the Hutsuls – it involves a mandatory visit to the museum of the Hutsuls' Life, Roman Kumlyk's museum of ethnography and musical instruments (town of Verkhovyna, Ivano-Frankivsk region), Museum 'Hutsulgrazhda' (Zarichia countryside, village of Kryvorivnia, Ivano-Frankivsk region), Ethnographic museum of antiquities from Hutsulshchyna (village of

Kryvorivnia, Ivano-Frankivsk region), National Museum of folk art of Hutsulshchyna and Pokuttia named after Y.Kobrynskyi (city of Kolomyia, Ivano-Frankivsk region), Museum of Hutsul magic (town of Verkhovyna), etc. Yet, despite the considerable ethnographic potential, Hutsulshchyna is much less effectively used for the needs of ethnic tourism than the corresponding areas in Poland or Slovakia [2].

As opposed to Ukraine, the development of ethnotourism in Poland (even though there is a lack of ethnocultural resources) is rather high, which could be explained by the efficiency of public administration in this field, successful marketing policy and the proper level of funding. Although the very term 'ethnotourism' is almost not used, it is replaced by the term 'cultural tourism' [2, p.126].

Ethnic tourism can become one of the factors which may boost socio-cultural and economic development of the Carpathian region itself and the Ukrainian state as a whole. Ethnotourism gives us an opportunity to popularise folk customs, traditions, material and spiritual treasures. As a result, it helps to form a cognitive interest in the spiritual and cultural heritage, folk traditions of upbringing and education. At the same time, it will contribute to solving social and economic problems of the region, stimulate the development of tourism infrastructure, create favourable conditions for employment in the service sector, etc. Living in the hospitable 'atmospheric' ethnic apartments, taking active part in holding ethnofestivals, organizing ethnotours, visiting open air ethnographic exhibitions, the participants will oppose to, compare or identify themselves with a certain community, becoming aware of their affiliation with a particular ethnographic group living in a certain area, its culture, traditions, customs, etc.

Development of ethnic tourism in the Ukrainian Carpathians could be boosted by means of studying and subsequent implementation of international experience regarding state support of ethnic tourism (in particular, the experience of neighbouring Poland); creation and development of circular, line around special routes based on ethnographic sights and ethnocultural objects of the Carpathian and Transcarpathian regions.

Based on different approaches to defining the concept, we would like to share our idea of ethnotourism as a type of tourism primarily in rural areas, which is functioning on the basis of private ethnic apartments (as these are the villagers who foster ancient forms of traditional culture) as well as cities (on the basis of skansens, ethnographic museums, ethnofestivals, etc.), the main purpose of which is to research, gain knowledge, revive and develop traditional daily life culture, folklore and folk crafts. The development of ethnotourism in the Ukrainian Carpathians will contribute to the promotion of a positive image of Ukraine as a tourist country with rich traditions and hospitable people.

References

1. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст. : моногр. / М. С. Глушко. – Київ : Наук. думка, 1993. – 223 с., Hlushko M. Shliakhy spoluchennia i transportni zasoby v ukrainskykh Karpatakh druhoi polovyny XIX – poch. XX st. : monohr. / M. S. Hlushko. – Kyiv : Nauk. dumka, 1993. – 223 s.

2. Дутчак О. Використання історико-культурної спадщини для потреб розвитку етнотуризму в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі України, Польщі та Словаччини) / О. Дутчак // Карпатський край: наук. студії з історії, культури, туризму. – 2016. – № 8. – С. 120–127; Dutchak O. Vykorystannia istoryko-kulturnoi spadshchyny dlia potreb rozvytku etnoturyzmu v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (na prykladi Ukrainy, Polshchi ta Slovachchyny) / O. Dutchak // Karpatskyi kraj: nauk. studii z istorii, kultury, turyzmu. – 2016. – № 8. – S. 120–127.

3. Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ-30-х років ХХ ст. : історико-етнографічний нарис / М. Мандибура. – Київ : Наукова думка, 1978. – 188 с.; Mandybura M. Polonynske hospodarstvo Hutsulshchyny druhoi polovyny ХІХ-30-kh rokiv ХХ st. : istoryko-etnohrafichnyi narys / M. Mandybura. – Kyiv : Naukova dumka, 1978. – 188 s.

4. Муравська С. Етнічний туризм: до проблеми визначення терміну / С. Муравська // Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів, м. Львів. – Львів, 2011. - С. 70–74; Muravska S. Etnichniy turizm: do problemy vyznachennia terminu / S. Muravska // Rozvytok ukrainskoho etnoturyzmu: problemy ta perspektyvy : mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh ta studentiv, m. Lviv. – Lviv, 2011. - S. 70–74

5. Надрага О. Серед львівських парків / О. Надрага. – Львів: Піраміда, 2004. – 292 с.; Nadraha O. Sered lvivskykh parkiv / O. Nadraha. – Lviv: Piramida, 2004. – 292 s.

6. Петрик Н. Становлення та розвиток етнічного туризму (на прикладі міграційних процесів Лемківщини в середині ХХ століття) / Н. Петрик, Т. Олексійчук // Науковий вісник Чернівецького університету. - 2010. - Вип. 519/520 : Географія. - С. 20-22 ; Petryk N. Stanovlennia ta rozvytok etnichnoho turizmu (na prykladi mihratsiinykh protsesiv Lemkivshchyny v seredyni Х stolittia) / N. Petryk, T. Oleksiichuk // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. - 2010. - Vyp. 519/520 : Neohrafiia. - S. 20-22.

7. Про туризм [Електронний ресурс] : Закон України від 15.09.1995 № 324/95 ВР // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр> ; Pro turizm [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 15.09.1995 № 324/95 VR // Verkhovna Rada Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>

8. Старосольський Ю. Велика гра. Гутірка про ідею й методу пластування / Ю. Старосольський. – Мюнхен, 1945. – 67 с.; Starosolskyi Yu. Velyka hra. Hutirka pro ideiu y metodu plastuvannia / Yu. Starosolskyi. – Miunkhen, 1945. – 67 s.

9. Устименко Л. Культурно-освітній потенціал етнографічного туризму / Л. Устименко // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія. – 2012. – Вип. 4. – С. 90–96; Ustymenko L. Kulturno-osvitnii potentsial etnohrafichnoho turizmu / L. Ustymenko // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser. : Filosofiia, kulturolohiia, sotsiolohiia. – 2012. – Vyp. 4. – S. 90–96.

10. Хцюк А. Гори, наші гори // Хцюк А. Атлантида: розповідь про Велике князівство Балаку. Місяцева земля: друга розповідь про Велике князівство Балаку / А. Хцюк. – Київ: Критика, 2011. – С. 138–151; Khtsiuk A. Hory, nashi hory // Khtsiuk A. Atlantyda: rozpovid pro Velyke kniazivstvo Balaku. Misiatseva zemlia: druha rozpovid pro Velyke kniazivstvo Balaku / A. Khtsiuk. – Kyiv : Krytyka, 2011. – S. 138–151.

11. Harron S. Ethnic tourism/ S. Harron, B. Weiler // Specialinteresttourism / ed. by B. Weiler, C. Hall. - London: Belhaven Press, 1992. – P. 83–94.

12. Indigenous tourism: The commodification and management of culture / ed. by C. Ryan, M. Aicken. – Amsterdam; New York : Elsevier, 2005. – 284 p.

13. King B. What is ethnic tourism? An Australian perspective / B. King // Tourism management. – 1994. – Vol. 15, Issue 3. – P. 173–176.

14. Orłowicz M. An Illustrated Guide to Lviv / M. Orłowicz. – Wyd. 2 rozsz. - Lwow-Warszawa: Książnica Atlas, 1925.- 273 s.

15. Smith V. Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism / V. Smith. – Oxford: Basil Blackwell, 1978. - 254 p.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2018 р.

М.С. Глушко, Н.М. Войтович

**ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕТНОТУРИЗМУ В
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ**

Мета дослідження – проаналізувати погляди вчених щодо трактування та розуміння терміну «етнотуризм»; показати місце, роль і значення цього виду туризму для розвитку народної культури, економіки населення українських Карпат загалом. Методологічна основа дослідження – принцип історизму, системний підхід до вивчення явищ та об'єктів оточуючого середовища і традиційної культури з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для комплексного аналізу етнотуризму як культурного та економічного явища застосовано різні методи – типологічного, порівняльно-історичного і структурно-функціонального аналізу, які дозволяють з'ясувати та показати його роль і значення серед інших видів туризму, систематизувати інтерпретації про нього у науковому дискурсі. Наукова новизна дослідження полягає у систематизації поглядів стосовно трактування терміну «етнотуризм». Водночас пропонуємо власну його інтерпретацію, а також акцентуємо на визначальному значенні етнотуризму для розвитку традиційної культури українських горян.

Незважаючи на значні переешкоди для успішного розвитку етнотуризму в українських Карпатах (недостатня його підтримка з боку держави, законодавча нівеляція цього виду туризму, різні його інтерпретації науковцями, незадовільний стан шляхів сполучення у Карпатах, мала зацікавленість місцевих жителів у розвитку етнотуристичної діяльності, стандартизація та уніфікація елементів сучасної культури тощо), все ж регіон має всі перспективи стати лідером етнотуристичного бізнесу не лише в Україні, а й у Центрально-Східній Європі загалом. Для цього є достатньо підстав: відносно добре збережена етнокультурна спадщина місцевого населення, давнє походження багатьох елементів і цілих комплексів традиційно-побутової культури бойків, гуцулів і лемків як етнографічних груп українців, значне емоційне забарвлення етнотуризму (особливо, коли він має ностальгійний аспект), сприятливі ландшафтно-екологічні та історико-культурні умови, поєднання етнографічних, природних та лікувально-оздоровчих ресурсів краю тощо. Розвиток етнотуризму в українських Карпатах сприятиме формуванню позитивного іміджу про Україну як туристичну державу з багатими традиціями та гостинним народом.

Ключові слова: етнотуризм, туризм, українські Карпати, традиції, етнокультура.

УДК 903.59(477.62-2)

В.О. Забавін, С.Г. Небрат

РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ СМТ ЯЛТА НА ПІВДНІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття представляє собою публікацію результатів дослідження кургану на півдні Донецької області біля смт Ялта. У науковий обіг вводяться матеріали доби ранньої та пізньої пори доби бронзи. Зроблена їх культурно-хронологічна інтерпретація. Особливої уваги заслуговує поховання 4 зрубної культури, яке демонструє неординарність за окремими показниками. Автори статті припускають, що ця людина під час свого життя була пов'язана з ритуально-магічною діяльністю.

Ключові слова: курган, поховання, ямна культура, зрубна культура, лопатка тварини.

У польовий сезон 2016 р. археологічною експедицією Маріупольського державного університету проводилися рятувальні розкопки розораного кургану в Північно-Східному Приазов'ї. Археологічні дослідження здійснювалися на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької обл.

Курганна група, що на момент досліджень складалася з трьох насипів, знаходиться на вододільному плато в 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка (рис. 1). Насипи розташовані за лінією північний захід – південний схід, поли курганів 2 і 3 між собою стикуються.

На триверстовій військово-топографічній карті Катеринославської губернії в редакції 1861 р. зазначена курганна група позначена як «Могила Комишуватка».

Курган 1 має насип висотою 3,05 м, у плані округлої форми, діаметром 44 м. Насип кургану задернований. На поверхні кургану зустрічається каміння. Геодезичний пункт знищено. В центрі кургану – глибокий грабіжницький шурф. Технічний стан: аварійний.

Кургани 2 і 3 піддаються інтенсивному розорюванню. Насипи являють собою горбкуватості з сильно розтягнутими полами, виявлені завдяки світлим плямам на оранці та окремим розрізненим кісткам людини і тварин, незначним фрагментам зотлілого дерева і невиразним чорно-глиняним фрагментам кераміки доби пізньої бронзи, що фіксуються на поверхні. Технічний стан: незадовільний. Кургани на момент розкопок засіяні соняшником, який було видалено з поверхні насипів.

У польовий сезон 2016 р. був досліджений курган 3 зазначеної курганної групи¹. Курган досліджувався чотирма траншеями, прокладеними по лінії Південь – Північ із залишенням паралельних бровок товщиною 1 м за допомогою екскаватора-навантажувача «Борекс МТЗ-82».

Історія археологічних досліджень на теренах Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької області.

Дослідження археологічних пам'яток в даному районі не мали таких масштабів, як, наприклад у пониззі р. Кальміусу. У 1928 р. гурток любителів історії та старожитностей

---

¹ У роботі експедиції брали участь: Безвербна Ю.А., Бородай М.Е., Булик М.В., Девятковський А.О., Литвиненко В.В., Майтамал С.О., Сторожев М.С., Чернищенко О.О. та ін., а також учні Маріупольської школи-ліцею №14 під керівництвом вчителя Резніченко Я.В. У роботі із світлинами та ілюстраціями приймала участь Сидорова О.Г.

під керівництвом П.М. Піневича обстежив околиці м. Маріуполя в напрямку Білосарайської коси (на захід від міста) вздовж узбережжя моря. Згідно звіту: «...определенных результатов за исключением устья Самаринной балки, обследования не дали; найдено несколько кусочков черепков амфорного типа, встреченные по всему побережью в незначительном количестве прямо на поверхности» [26].

Навесні 1941 р. Донецький (Сталінський) обласний краєзнавчий музей у м. Маріуполі передбачав провести розкопки «татаро-монгольського городища» у с. Ялта. У тому ж році завідувач відділом історії музею В.М. Євсєєв в «Отчете о поездке по маршруту Мелекино – Ялта – Мангуш» повідомляє: «...отмечены курганы между селами Мангуш и Ялта, сфотографированы 7 каменных баб (2 из них взяты в музей)» [16, с. 297].

Варто також сказати про пошукові роботи, спрямовані на відкриття нових пам'яток археології у другій половині ХХ ст. У 1950-51 рр. Скіфською степовою експедицією Інституту Історії матеріальної культури АН СРСР під проводом Б.М. Гракова була обстежена широка смуга Приазовського степу. Зокрема було позначено ряд курганів (ділянка Урзуф – р. Комишуватка) та кілька стаціонарних пам'яток доби середньовіччя (на правому та лівому берегах р. Комишуватка поблизу с. Юр'ївка) [20, с. 6-8].

У 1971 р. експедицією Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії і культури під керівництвом Б.Ю. Міхліна було здійснено охоронні розкопки двох курганів біля с. Ялта, досліджені два поховання зрубної культури і одне пізнього кочівника [19, 1972, с. 321].

У 1978 р. археологічна експедиція Донецького державного університету провела охоронні розкопки курганної групи, що складалася з трьох насипів, біля узбережжя Азовського моря у с. Портівське. Досліджено поховання ямної, зрубної культур і одне середньовічного кочівника [28, с. 79]. Наступного року цією ж експедицією на землях колгоспу ім. Мічуріна у с. Огородне у чотирьох курганах було відкрито 56 поховань: 14 ямних, 12 катакомбних, 22 зрубних, 1 кіммерійське, 3 пізніх кочівників і 4 невизначених [27, 1993, с. 172].

В 1983 р. Черняхівська експедиція Інституту археології АН СРСР в результаті вибіркового рекогносцирувальних розвідок на ділянці між м. Мелітополь і м. Маріуполь в пошуку поселень пізньоримського періоду в прибережній смузі Азовського моря на території Першотравневого району обстежила кілька пунктів, були зібрані матеріали від епохи бронзи до пізнього середньовіччя [16, с. 300; 31, с. 359].

У 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки були розкопані 3 кургани на захід від с. Комишувате на вододілі річок Каратиш і Комишуватка. Тут досліджені 3 поховання зрубної культури і 2 пізніх кочівників [9, рис. 7, 2; 21].

В цьому ж році в результаті розвідок В.М. Горбова та А.М. Усачука в Першотравневому р-ні Донецької обл. було відкрито серію археологічних пам'яток. Вони розташовувалися на невеликій відстані одна від одної на мисах правого берега р. Комишуватки і були визначені як сезонні стоянки [5, с. 99]. У процесі розкопок В.М. Горбова поселень Комишувата-ХІV та ХVІа протягом 2004 – 2010 рр. були отримані нові дані, які розкривають економічний та культурний розвиток населення приазовських степів у добу фінальної бронзи [6; 7; 8].

Таким чином можна сказати, що серйозні та порівняно масштабні археологічні розкопки проводились як у радянські часи (дослідження курганів – 1971; 1978; 1979; 1989 рр.) так і у період незалежності (дослідження поселень – 2004 – 2010 рр.). Розкопки кургану групи «Могила Комишуватка» у 2016 р. мали велике значення, оскільки протягом останніх 27 років на теренах сучасного Мангушського району ніхто дослідження курганів більше не здійснював.

Курган № 3 курганної групи «Могила Комишуватка»

Всього в кургані було досліджено 13 поховань доби бронзи. Забір глибин поховань проводився від сучасної поверхні (СП), на загальний план поховання наносилися методом перпендикуляра до основних реперних ліній від репера (R) в метрах. За центр приймається вершина кургану з встановленим на ній репером. Первинний насип виник над могилою ямної культури (п. 9). На пізньому етапі доби бронзи у вже існуючий насип було впущене 10 поховань зрубної культури та 2 невизначених. Внаслідок розорювання, встановити кількість досипок не вдалося.

Аналіз стратиграфії показав наступне:

- орний шар потужністю 0,25 м;
- на профілях брівки лінія ДГ не «читалася», похований чорнозем виявити не вдалося;

- материковий суглинок з рівня 0,95 м від R;

- дитяче п. 2. «перекривало» поховання дорослої людини п. 2а.

Окремі знахідки на поверхні та в насипу кургану (ситуації):

- Фрагменти ліпної чорноглиняної банки. Вінця у перетині округлі, злегка сплюснені. Виявлено на поверхні кургану;

- Фрагменти ліпної посудини з невеликим ребром, зі слідами сильного нагару на зовнішній поверхні. В тісті незначна домішка крупнозернистого піску. Реконструйовані розміри: висота – 10,0 см, діаметр вінець – 11,5 см, діаметр дна – 7,0 см. Виявлено на поверхні насипу (рис. 4.1);

- Посудина у формі банки відкритого типу, з невиразним піддоном. Тісто добре змішане, незначна домішка піску. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору зі слідами сильного нагару, покрита слабкими горизонтальними розчосами. Внутрішня поверхня світло-сірого кольору, на дні сліди нагару. Висота – 14,0 см, діаметр вінець – 17,0 см, діаметр дна – 10,0 см (рис. 4.2; 29). Виявлена в 3,6 м на захід від R, на глибині - 0,44 м від СП;

- Фрагмент вінець тонкостінної (0,5 см) чорноглиняної посудини. Виявлено в 2 м на захід та 8 м на південь від R (рис. 4.3);

- Відщеп кременю сірого кольору 4,0×2,5 см, без слідів вторинної обробки. Виявлено на глибині 0,5 м від СП в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (рис. 4.4);

- Уламок гостроконечника на первинному відщепі. Кремій сірого кольору зі слідами крейдової кірки, покритий молочною патиною. Один поздовжній край підправлений високою ретушшю. Розміри: 1,0×2,5×0,4 см. Виявлено на глибині 0,6 м від СП в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (рис. 4.5);

- Відщеп кременю темно-сірого кольору 4,0×2,5 см без слідів вторинної обробки. Виявлено на поверхні кургану (рис. 4.6).

Поховання № 1 (зрубна культура). На відстані 8 м на південь та 2,2 м на схід від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,48 від R) було відкрито поховання людини. Контури ями не простежувалися. Кістки у поганому стані. Частина кістяка знищена оранкою. Можна встановити, що небіжчика було поміщено до могили скорчено на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Біля місця, де мала знаходитись голова були знайдені фрагменти керамічного горщика (рис. 5.1).

Інвентар:

1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору, від якої збереглися лише уламки придонної частини. Зовні поверхня злегка підлощена, у тісті вкраплення крейди. Діаметр дна – 7,5 см (рис. 5.2).

Поховання № 2 (зрубна культура). Було виявлено у 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R на глибині 0,35 м від СП (- 0,35 від R). Контури ями не простежувалися. Поховання немовля. Кістки погано збереглися. Положення стегон, тазу, поперекових хребців та зубів певною мірою вказує на ритуальну позу – скорчено на лівому боці з орієнтацією головою у східний сектор. Перед місцем, де мало бути розташоване обличчя знаходився горщик (рис. 16.1,2).

Інвентар:

1) Керамічна посудина світло-коричневого кольору, обпалена нерівномірно. Банка відкритого типу. Розчоси всередині – горизонтальні, зовні – вертикальні. У дна закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка дрібного піску. Висота – 7,5 см, реконструйований діаметр вінець – 13,0 см, діаметр дна – 9,0 см (рис. 6.3).

Поховання № 2а (зрубна культура). Було виявлено у 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R на глибині 0,41 м від СП (- 0,41 від R), одразу під п. 2. Контури могили не встановлені. Похованого було покладено на лівий бік у скорченому стані головою на схід. Череп дещо віддалений від тіла. Ноги зігнуті під прямим кутом по відношенню до тіла та під гострим у колінних суглобах. Ліва рука витягнута, кисть її було покладено на ліве стегно. Права рука зігнута під прямим кутом у ліктьовому суглобі. Біля рук було знайдено керамічний горщик (рис. 6.4).

Інвентар:

1) Керамічна посудина чорного кольору. Банка закритого типу зі стягнутим гирлом і плавним переходом від горла до плеча. Слабо обпалена. Черепок на зламі чорний. Реконструйована висота – 7,0 см, діаметр вінець – 9,0 см, діаметр дна – 8,0 см (рис. 6.5).

Поховання № 3 (невизначене). У 3,5 м на захід та 1,2 м на південь від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) було знайдено залишки повністю зруйнованого поховання. Контури могильної ями не простежувалися. Збереглися лише окремі кістки черепа та невизначений уламок керамічної посудини доби бронзи (рис. 5.3).

Поховання № 4 (зрубної культури). Було відкрито в 1 м на південь та 1 м на схід від R на рівні 0,4 м від СП (- 0,4 від R). Поховання здійснено в кам'яній скрині, складеній з вапняку. Поховальна споруда частково зруйнована оранкою. Залишилися лише окремі пошкоджені брили та плита (рис. 7.1). В могилі було знайдено рештки дорослої людини, похованої скорчено на лівому боці головою на ПнСх. Кістки збереглися погано. Ноги в колінах зігнуті під гострим, в тазовому суглобі – під прямим кутом. Руки зігнуті в ліктях. Під померлим простежені залишки шкіряної (?) підстилки.

Перед обличчям були знайдені уламки орнаментованого горщика. В «обіймах» померлий тримав лопатку тварини та дерев'яний предмет, від якого залишилася пряма смуга тліну. Перед небіжчиком знаходився куприк ВРХ та розламана мушля Unio.

Інвентар:

1) Керамічний горщик світло-коричневого кольору. Плавний перехід від горла до тулубу. На плічках прикрашено відбитками штампа (палички). Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, у тесті домішка крупнозернистого піску і шамоту. У дна – намічається закраїна. Реконструйовані висота – 15,5 см, діаметр віночка – 17,5 см, діаметр дна – 15,5 см (рис. 7.2).

2) Лопатка копитного.

3) Дерев'яний виріб. Реконструйовані розміри – 18,0×2,0 см.

4) Мушля Unio.

5) КТ – куприк копитного.

Поховання № 5 (невизначене). Було відкрито у 2 м на південь та 1 м на захід від R на рівні 0,2 м від СП (- 0,2 від R). Поховання повністю зруйновано оранкою. Збереглися

невеликі уламки людських кісток та фрагменти придонної частини керамічної посудини в орному шарі курганного насипу. Поза та орієнтація небіжчика не встановлюється.

Інвентар:

1) Фрагменти придонної частини керамічної посудини світло-коричневого кольору. Уламки на зламі чорні. Форма та розміри не встановлюються. Діаметр дна 7,0 см (рис. 4.7).

Поховання № 6 (зрубна культура). У 4 м на схід та 1,5 м на північ від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) було відкрито частково зруйноване поховання людини. Контури могильної ями не простежувалися. Судячи із положення кісток, тіло небіжчика було розміщено в скорченому стані на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Перед обличчям була поставлена керамічна посудина (рис. 8.1).

Інвентар:

1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору. Банка відкритого типу, на окремих місцях на зовнішній поверхні прикрашена горизонтальними розчосами. У дна закраїна. Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, у тісті домішка дрібного піску. Висота – 12,0 см, діаметр вінець – 15,0 см, діаметр дна – 10,5 см (рис. 8.2).

Поховання № 7 (зрубна культура). У 1 м на південь та 3,7 м на схід від R на рівні 0,28 м від СП (- 0,28 від R) було відкрито поховання дитини. Збереглися лише окремі кістки черепа та рук померлого. Перед обличчям була поставлена керамічна посудина (рис. 9.1).

Інвентар:

1) Керамічна посудина світло-коричневого кольору. Банка відкритого типу, зовні прикрашена неглибокими горизонтальними розчосами. Висота – 9,0 см, діаметр вінець – 12,5 см, діаметр дна – 9,5 см (рис. 9.2).

Поховання № 8 (зрубна культура). У 3,3 м на захід та 2,2 м на південь від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) були знайдені фрагменти керамічної посудини. Контури ями не простежуються. Людських решток не знайдено. Можливо кенотаф або залишки тризни.

Інвентар:

1) Фрагменти керамічного гостроріберного горщика світло-коричневого кольору, оздобленого в верхній третині прокресленим орнаментом у вигляді трикутників. Вінця злегка відігнуті. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка крупного піску. Висота, що реконструюється – 11,0 см, діаметр вінець – 13,0 см, максимальний діаметр – 14,5 см, діаметр дна – 11,5 см (рис. 4.8).

Поховання № 9 (ямна культура). Було відкрито у 3 м на схід та 0,5 м на північ від R на рівні 1,72 м від СП (- 1,72 від R). Поховальна споруда представляла собою овальну в плані яму розмірами: 2,2×1,25 м, викопану з рівня ДП (рис. 11). Перекриття могили складала кам'яні плити крихкого вапняку (середня ширина – 0,2 м), розташовані поперек ями. Перекриття було виявлено з рівня 0,46 – 0,52 м (рис. 10). В давнину, під вагою насипу, кам'яні плити розламалися та просіли в частково заповнену землею порожнину могильної ями (рис. 12 – 12).

Біля ПнСх краю ями, на рівні 0,75 м, під переkritтям були простежені обпалені дерев'яні палички (стеблинки очерету?). Під час розчистки заповнення могили, безпосередньо під кам'яним переkritтям (на рівні 1,63 – 1,66 м) доводилось знаходити тлін дерева. Можна припустити, що це залишки дерев'яного переkritтя або конструкції, яка підтримувала кам'яні плити.

Поховальна яма сильно пошкоджена норами дрібних гризунів. Кістки останніх часто трапляються в норах. На дні могили були виявлені рештки дорослої людини високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину, ноги зігнуті під

тупим кутом в колінах, які та впали вправо. Руки відведені від тіла та трохи зігнуті в ліктях. Орієнтація тіла західна. Західна частина ями пошкоджена норами, які також зруйнували верхню частину кістяка. Череп відсутній. Деякі його фрагменти знайдено під час прокопування кротовини.

На стопах простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим простежено тлін жовтого кольору від підстилки. В ногах на долівці могили білі плями, можливо від крейди. Поховання безінвентарне (рис. 11).

Поховання № 10 (зрубна культура). Було відкрито у 3 м на південь та 0,7 м на захід від R на рівні 0,60 м від СП (- 0,6 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання зруйноване. Залишилися лише уламки кісток людини та фрагменти кераміки.

Інвентар:

1) Невизначні крихкі уламки керамічної посудини поганої збереженості. Черепок на зламі чорний.

Поховання № 11 (зрубна культура). У 0,3 м на захід від R на рівні 0,62 м від СП (- 0,62 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання повністю зруйноване. Встановити позу та орієнтацію померлого неможливо. Розміри кісток вказують на дорослий вік померлого. Трапляється невиразний тлін від дерева. Небіжчика супроводжувала керамічна посудина № 1 та фрагмент посудини № 2 (рис. 14.1).

Інвентар:

1) Керамічний горщик №1. Банка відкритого типу світло-коричневого кольору асиметричних пропорцій, грубо оброблена. У придонній частині необережно сформована закраїна. Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, в тісті домішка крупного піску. Висота – 9,5 см, діаметр вінець – 13,0-15,0 см, діаметр дна – 8,5-9,5 см (рис. 14.2).

2) Керамічний горщик №2. Фрагмент вінець банки світло-коричневого кольору. Поверхня грубо оброблена, горбиста (рис. 14.3).

Поховання № 12 (зрубна культура). У 4 м на схід та 2 м на південь від R на рівні 0,40 м від СП (- 0,4 від R). Частково зруйновано. Кістки належали дорослій людині. Небіжчика було покладено на лівий бік з орієнтацією на ПнСх. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах. Руки зігнуті під гострим кутом у ліктях, кистями біля обличчя. Перед обличчям було поставлено керамічний горщик (рис. 15.1).

Інвентар:

1) Банка закритого типу зі стягнутим гирлом чорного кольору, асиметричних пропорцій, зовні прикрашена неглибокими діагональними розчосами. Вінця сплюснені, злегка скошені всередину. У дна сформована закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка шамоту. Висота – 13,0 см, діаметр вінець – 12,5-14,0 см, діаметр дна – 9,5 см (рис. 15.2).

Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів.

Основним для всього кургану комплексом виявилось поховання 9. Воно було знайдено під центральною частиною насипу та за рядом ознак (форма та тип могили, інгумація) віднесене до ямної поховальної традиції раннього бронзового віку. Комплекс № 9 поєднує в собі як ранні, так й пізні риси. По-перше, звертає на себе увагу поза небіжчика – зібгано на спині. Подібний варіант пози вважається найбільш архаїчним серед пам'яток ямної культури степової України [23, с. 10]. Однак такі ознаки як орієнтація у західний сектор та відсутність вохри на кістках та на долівці могили можуть слугувати більш пізнім хронологічним індикатором. Свого часу С.Н. Братченко зазначав: «Як відомо, для Приазов'я, Наддніпрянщини, а також Донеччини і Поволжя характерним є східна орієнтація померлих (з відхиленням на північ і південь). Лише одній групі ямних пам'яток – донській – притаманне положення кістяків головою на захід» [4, с. 25 – 26].

На думку З.П. Маріної, традиція західної орієнтації небіжчиків згодом потрапляє з Приазовських степів в Оріль-Самарське межиріччя. З останньою тезою не погодилася Л.Ф. Константінеску, яка вважала, що західна орієнтація з'являється в обох регіонах в один час, а витoki її виводила з Нижнього Подніпров'я [11, с. 106].

Усі виявлені впускні поховання датуються добою пізньої бронзи та з великою долею вірогідності належать носіям зрубної культури. Для поховального обряду притаманні наступні ознаки: зібгане на лівому боці трупопокладення, орієнтація тіла головою у східний сектор, наявність у поховальному супроводі керамічної посудини (горщик/банка). Керамічний комплекс знаходить аналогії серед матеріалів інших зрубних могильників як Північно-Східного Приазов'я, так і прилеглих територій (кургани басейну р. Молочної, Нижнього Подніпров'я, Сіверського Дінця та Нижнього Дону).

Слід зауважити, що поховання 4 з к. 3 курганної групи «Могила Комишуватка» демонструє низку відхилень від моделі рядового поховання.² По-перше, слід відзначити присутність кісток тварини у складі поховального приданого. В.В. Циміданов вважає факт наявності м'ясної їжі виразним показником соціальної неординарності похованого, знаком підвищеного рангу [34, с. 49-50]. Автор концентрує увагу на певній градації частин тварини. Зокрема, найбільш почесною частиною була задня. Поховання західної області зрубної культури, в яких були знайдені куприки, обов'язково демонструють інші ознаки відхилення від моделі рядового поховання [34, табл. 13]. Сам факт наявності куприка тварини в похованні вважається неординарним явищем [1, с. 77]. На підтвердження цього можна зазначити, що напутня їжа у вигляді куприка тварини зустрінуто тільки в 5 похованнях зрубної культури Північного Приазов'я (в одному на 300 поховань). Ряд авторів розглядає в якості одного з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури наявність підстилки в могилі [25, с. 82 та ін.] і здійснення поховання в кам'яній скрині [1, с. 77]. Проте у лісостепових районах поховання в кам'яних скринях практично невідомі, їх кількість поступово збільшується з просуванням вглиб степу. Дослідниками ця обставина пов'язується з деякими етнографічними та географічними відмінностями в поховальному обряді носіїв зрубної культури, зумовленими, в першу чергу, наявністю виходів природного каменю [24, с. 94; 12, с. 44; 34, с. 47; 10, с. 61 та ін.]. Крім того, в нашому випадку фіксується наявність додаткового поховального реманенту. Знайдена авторами мушля є невід'ємною складовою поховального супроводу. За підрахунками В.В. Циміданова, мушлі зустрічаються в 0,2% могил зрубної культури (5 випадків на 2831 поховань) [34, табл. 20]. За нашими підрахунками мушлі зустрічаються в 0,26% зрубних поховань Північного Приазов'я (4 випадки на 1500 поховань). На думку В.В. Циміданова, черепашка є знаком осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності, причому ці особи могли на момент смерті досягати високого рангу [34, с. 57]. Окремої уваги заслуговує лопатка тварини. Досліднику, якому трапляється в похованні лопатка тварини, важко достеменно визначити її роль в контексті поховального обряду. В одному випадку це залишки ритуальної їжі чи жертвовної тварини, в іншому – знаряддя праці. Не можна виключати ще й ритуально-магічної функції. За етнографічними роботами широко відомим є спосіб ворожіння по лопаткам (омоплатоскопія) [33, с. 212-213]. За підрахунками одного з авторів, на 1500 зрубних поховань Північного Приазов'я відомо тільки три поховання з лопатками (описаний нами комплекс – третій випадок). Цікаво і те, що в нашому комплексі з лопаткою («в обіймах»), знаходилася невелика паличка. Все сказане змушує нас віднести цей комплекс до неординарних поховань та припустити не

² На цей комплекс автори вже звертали увагу окремо [11].

утилітарне призначення знайдених в ньому речей. У зв'язку з цим буде цікавим згадати неординарне поховання зрубної культури 4 кургану 2 у с. Антонівка (Азов) з Північного Приазов'я. Тут в одному комплексі перебувала частина туші кози-вівці (ребра і лопатка) і 9 річкових черепашок. Між кістками тварини і черепашками знаходився кістяний тригранний наконечник стріли [29, с. 77, рис. 2]. Наголошується, що це поховання демонструє знакову «перевантаженість»: спорудження сполучної досипки, кам'яних дуг, до яких приурочені сліди ритуалів, у тому числі астрагал зі знаками, відчленування голови померлого, присутність на її місці крейди і золи у вигляді півмісяця, приміщення в могилу раковин, кістяної стріли з навмисно затупленим вістрям, посудини оздобленої іррегулярним орнаментом тощо. Все це дозволяє вважати померлого не просто представником соціальної верхівки, а й служителем культури [34, с. 56]. Поховання з лопатками добре відомі в інших культурах. Авторам відома серія поховань ямної культури, в яких були знайдені лопатки. Зокрема в курганах Південного Бугу вони зустрічалися на перекритті або заплічках могил, переважно дорослих людей [35, с. 21]. В похованні ямного часу в могилу могло бути поміщено як одна, так й кілька лопаток тварини. Унікальним, за своїм речовим складом, можна назвати поховання ямної культури з Херсонщини – Старосілля, к. 1 п. 8. На уступах могили були знайдені: сім дерев'яних коліс візків, ногайка та дві лопатки крупної рогатої худоби [36, с. 55]. На Дніпропетровщині біля с. Кут, в к. 8 було виявлено поховання ямно-катакомбного типу (п. 6). В заповнені могили на рівні перекриття було виявлено одразу три лопатки великої тварини [3, с. 56-57]. Один з авторів вже звертав увагу на можливість трактування знайдених в катакомбних похованнях лопаток як ритуальних атрибутів [22, с. 49]. Так, з Північного Приазов'я походить ранньокатакомбний комплекс (Сосновка, к. 1 п. 5), в якому небіжчика було поховано разом зі зміями, лопаткою великої тварини та паличкою [18, с. 109]. В деяких ранньокатакомбних та більш пізніх похованнях інгульської катакомбної культури лопатки виконують символічну функцію перетинки, перекриваючи вхід до камери катакомби. Деякі екземпляри мають сліди спрацьованості, що вказують на первинне використання кістки в якості знаряддя праці. Нетрадиційне розташування лопатки – під головою небіжчика, зафіксовано в інгульському похованні 7 біля с. Бузівка, к. гр. III, к. 1 на Дніпропетровщині [15, с. 4-18]. Вкрай рідко лопатки трапляються в похованнях бабинських культур. За підрахунками Р.О. Литвиненка, на майже 3,5 тис. поховальних пам'яток від Нижньої Волги до Дунаю приходяться лише 3 комплекси з Лівобережної України та Криму, що містили лопатки. В той саме час, цей атрибут виступає візитною карткою лолінських поховань [14, с. 76]. В якості поховального приданого зустрічаються лопатки й в комплексах скіфського часу. С.А. Андрух, звертаючи увагу на такі пам'ятки, наголошує на тому, що є підстави вважати це не просто залишками напутньої їжі. В похованні біля с. Колбіно лопатку було знайдено в казані завернутою у пурпурну тканину [2, с. 240].

Повертаючись до старожитностей доби бронзи Північного Приазов'я, не можна не згадати про поселення Комишувата-XIV, розташоване в кількох кілометрах від дослідженого нами кургану. Пам'ятка багатощарова: зрубна культура/фінал доби бронзи/ пам'ятки «комишуватського» типу. На північно-східній периферії поселення було відкрито культовий комплекс доби пізньої бронзи. Він представляв собою рів заповнений золою, уламками кераміки та кістками тварин. На думку авторів, комплекс (геогліф) символізував міфічного змія. Цікаво і те, що в області «голови» змія було відкрито камін, біля якого, як вважають дослідники, було залишено лопатку великої свійської тварини. На думку дослідників, виріб був навмисно залишений з ритуальною метою [7, с. 89]. Цікаві результати дає картографування приазовських комплексів, що містять лопатки тварин (і поховальних, і культових): всі вони розташовуються на

території безпосередньо Приазовської низовини і віддалені один від одного на максимальну відстань не більше 50 км. Про особливе значення лопатки говорять етнографічні спостереження. Так, у монголів за кожним членом родини була «закріплена» своя частина м'ясної їжі. Так, голову та лопатку тварини подавали найстарішому з чоловіків. М'ясо з лопатки обов'язково поділялося на кількох членів родини. Крім того існував звичай, згідно з яким чоловіку похилого віку підносили на лопатці шматок м'яса разом із горілкою. Останній, вживши страву, передрікав благо для родини. Саме лопатка була найбільш популярною кісткою для ворожіння [30, с. 55-56]. У киргизів існувала традиція розсікати широку частину лопатки після поїдання м'яса тварини [32, с. 159]. Подібна традиція існувала і у монголів. Кістку проколювали чи ламали, щоб чужинець, знайшовши лопатку, не зміг по ній прочитати долю господарів [30, с. 56]. Слід зазначити, що спосіб провіщання за лопатковою кісткою мав дуже давні коріння, існував у різних народів Азії та Європи та дожив до сьогодення у культурі корінних народів Хабаровського краю [33, с. 212-213; 17, с. 18; та ін.].

Підбивши підсумки можна зазначити, що в ході досліджень Археологічної експедиції МДУ було відкрито серію нових комплексів раннього та пізнього етапів доби бронзи. Особливої уваги заслуговує поховання зрубного часу (п. 4), яке демонструє низку відхилень від моделі рядового поховання. Факт наявності м'ясної їжі (почесної задньої частини) є виразним показником соціальної неординарності похованого, знаком підвищеного рангу. А наявність в похованні мушлі та лопатки тварини («в обіймах» з невеликою паличкою) є знаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Можна припустити, що цю людину за життя співплемінники вважали віщуном та приписували їй надлюдські можливості.

Таким чином, дослідження кургану 3 групи «Могила Комишуватка» поповнює джерельну базу та певною мірою збагачує наші знання про духовну та матеріальну культуру населення приазовських степів у добу бронзи.

Список використаної літератури та джерел

1. Андросов А. В. Курган эпохи бронзы у с. Новый Мир / А. В. Андросов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 67-78 ; Androsov A. V. Kurgan epokhi bronzy u s. Novyy Mir / A. V. Androsov // Problemy arkheologii Podneprovyia. – Dnepropetrovsk, 1986. – S. 67-78.

2. Андрух С. А. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора / С. А. Андрух // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2000. - Вип. IX. – С. 238-243 ; Andrukh S. A. O nekotorykh osobennostiakh pogrebalno-pominalnoy praktiki na skifskom mogilnike Mamay-Gora / S. A. Andrukh // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. — 2000. - Vyp. IX. – S. 238-243.

3. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки. – Київ, 1960. – Т. IX. - С. 39-87 ; Berezovets D. T. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut / D. T. Berezovets // Arkheolohichni pamiatky. – Kyiv, 1960. – Т. ІKh. - S. 39-87

4. Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я / С. Н. Братченко // Археологія. – 1973. – № 11. – С. 21 – 27 ; Bratchenko S. N. Materialy do vuvchennia yamnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia / S. N. Bratchenko // Arkheolohiia. – 1973. – № 11. – S. 21 – 27

5. Горбов В. Н. О хронологической позиции памятников камышеватского типа / В. Н. Горбов, В. А. Подобед // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) : матер. междунар. конф. – Донецк : Изд-во ДонГУ, 1996. – Ч. 2. - С. 96-99 ; Gorbov V. N. O khronologicheskoy pozitsii pamyatnikov

kamyshevatskogo tipa / V. N. Gorbov, V. A. Podobed // Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziyskikh drevnostey (eneolit – bronzovyy vek) : mater. mezhdunar. konf. – Donetsk : Izd-vo DonGU, 1996. – Ch. 2. – S. 96-99.

6. Горбов В. М. Унікальний культовий комплекс на поселенні Комишувата-XIV / В.М. Горбов // Літопис Донбасу. – 2006. – № 14. – С. 11-22 ; Horbov V. M. Unikalnyi kultovyi kompleks na poselenni Komyshevata-XIV / V.M. Horbov // Litopys Donbassu. – 2006. – № 14. – С. 11-22.

7. Горбов В. Н. Некоторые аспекты культовой практики населения эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья / В. Н. Горбов, Е. В. Кабанова // Археологический альманах. – 2010. – № 21 : Изобразительное искусство в археологическом наследии. – С. 86-103 ; Gorbov V. N. Nekotorye aspekty kultovoy praktiki naseleniya epokhi bronzy Severo-Vostochnogo Priazovya / V. N. Gorbov, Ye. V. Kabanova // Arkheologicheskii almanakh. – 2010. – № 21 : Izobrazitelnoe iskusstvo v arkheologicheskom nasledii. – S. 86-103.

8. Горбов В. Н. Камышеватая-XIV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, Е. В. Кабанова // Аркасівські читання : матер. І міжнар. наук. конф., м. Миколаїв, 14-15 квітня 2011 р. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 49-52 ; Gorbov V. N. Kamyshevataya-XIV – poselenie pozdnego bronzovogo veka v Severo-Vostochnom Priazove / V. N. orbov, Ye.V. Kabanova // Arkasivski chytannia : mater. I mizhnar. nauk. konf., m. Mykolaiv, 14-15 kvitnia 2011 r. – Mykolaiv : Vyd-vo MDU im. V. O. Sukhomlynskooho, 2011. – S. 49-52.

9. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В. О. Забавин // Донецкий археологичний збірник – 2013. – № 17. – С. 56-78 ; Zabavin V.O. Kharakteristika pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Severnogo Priazovya / V. O. Zabavin // Donetskiy arkheologichnyi zbirnik – 2013. – № 17. – S. 56-78.

10. Забавин В. О. Розкопки кургану біля с.м.т. Ялта Донецької області археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2016 році / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. – Маріуполь, 2017. – С. 98-100 ; Zabavin V. O. Rozkopky kurhanu bilia s.m.t. Yalta Donetskoi oblasti arkheolohichnoiu ekspedytsiiei Mariupolskoho derzhavnoho universytetu u 2016 rotsi / V. O. Zabavin, S.H. Nebrat // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 21 kvitnia 2017 r. – Mariupol, 2017. – S. 98-100.

11. Константинеску Л. Ф. Новые материалы позднейшего времени Северо-Восточного Приазовья / Л. Ф. Константинеску // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины : сб. науч. тр. – Киев : Наукова думка, 1988. – С. 92 – 107 ; Konstantinesku L. F. Novye materialy pozdneiamnogo vremeni Severo-Vostochnogo Priazovya / L. F. Konstantinesku // Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy : sb. nauch. tr. – Kiev : Naukova dumka, 1988. – S. 92 – 107.

12. Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Р. А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – 1992. – Вып. 1. – С. 29-46 ; Litvinenko R. A. Pogrebalnye sooruzheniya srubnoy kultury Podontsovyia i Severo-Vostochnogo Priazovya / R. A. Litvinenko // Donetskiy arkheologicheskii sbornik. – 1992. – Vyp. 1. – S. 29-46.

13. Литвиненко Р. А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23 ; Litvinenko R. A. Periodizatsiya srubnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovya / R. A. Litvinenko // Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovya. – Donetsk, 1999. – S. 4-23.

14. Литвиненко Р. О. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів / Р.О. Литвиненко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матер. II Луганської міжнар. іст.-археолог. конф. – Луганськ : Шлях, 2005. – С. 75-78 ; Lytvynenko R. O. Kultury babynska i lolinska: do problemy kontaktiv / R. O. Lytvynenko // Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy : mater. II Luhanskoï mizhnar. ist.-arkheoloh. konf. – Luhansk : Shliakh, 2005. – S. 75-78.

15. Марина З. П. Курганный могильник у с. Бузовка / З. П. Марина, В. И. Костенко, С. В. Никитин // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках / ред. И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 4-18 ; Marina Z. P. Kurgannyu mogilnik u s. Buzovka / Z. P. Marina, V. I. Kostenko, S. V. Nikitin // Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh / red. I. F. Kovaleva. – Dnepropetrovsk : DGU, 1981. – S. 4-18.

16. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашенко и др. – Мариуполь : Рената, 2006. – 356 с. ; Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz XXI veka. / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenko i dr. – Mariupol : Renata, 2006. – 356 s.

17. Мельникова Т. Судьба и удача на лопатке животных / Т. Мельникова // Словесница искусств. – 2007. - № 1. – С. 17-18 ; Melnikova T. Sudba i udacha na lopatke zhyvotnykh / T. Melnikova // Slovesnitsa iskusstv. – 2007. - № 1. – S. 17-18.

18. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочной / Б. Д. Михайлов // Древности Степного Причерноморья и Крыма : сб. науч. тр. – Запорожье : ЗГУ, 1901. – Т I. – С. 107-116 ; Mikhaylov B. D. Kurgany epokhi bronzy v basseynе reki Molochnoy / B. D. Mikhaylov // Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma : sb. nauch. tr. – Zaporozhe : ZGU, 1901. – T I. – S. 107-116.

19. Михлин Б. Ю. Раскопки на юге Донецкой области / Б. Ю. Михлин // Археологические открытия 1971 года / ред. Б. А. Рыбаков. – Москва : Наука, 1972. – С. 321 ; Mikhlin B. Yu. Raskopki na yuge Donetskoï oblasti / B. Yu. Mikhlin // Arkheologicheskie otkrytiya 1971 goda / red. B. A. Rybakov. – Moskva : Nauka, 1972. – S. 321

20. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Справа № 1950/15. - Граков Б. Н. Отчет скифской степной экспедиции ИИМК АН СССР ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Sprava № 1950/15. - Hrakov B. N. Otchet skyfskoï stepnoi ekspedytsyy YIMK AN SSSR.

21. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Спр. № 1989/87 : Кульбака В. К., Гнатко И. И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г. ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Spr. № 1989/87 : Kulbaka V. K., Hnatko Y. Y. Otchet ob yssledovaniyakh kurhanov v zonakh novostroek: u s. Kalynovka Novoazovskoho r-na, u s. Razdolnoe Starobeshevskoho r-na, u s. Kamyshevatoe Pershotravnevoho r-na, u s. Kondratevka Konstantynovskoho r-na u h. Maryupolia Donetskoï obl. v 1989 h.

22. Небрат С. Г. Погребения ингульской катакомбной культуры с костями животных / С. Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія. – 2016. – Вип. 17. – С. 43-56 ; Nebrat S. G. Pogrebeniya ingul'skoï katakombnoï kultury s kostyami zhyvotnykh / S. G. Nebrat // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser. : Istorii. Politolohiia. – 2016. – Vyp. 17. – S. 43-56

23. Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины : автореф. ... дис. канд. ист. наук : спец. 07.00.06 / А.В. Николова; АН Украины, Ин-т археологии. – Киев, 1992. – 21 с. ; Nikolova A. V. Khronologicheskaya

klassifikatsiya pamyatnikov yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy : avtoref. ... dis. kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / A. V. Nikolova; AN Ukrainy, In-t arkheologii. – Kiev, 1992. – 21 s.

24. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) : дис. ... канд. ист. наук : спец 07.00.06 / Виталий Васильевич Отрощенко. – Киев, 1981. – 329 с. ; Otroshchenko V. V. Srubnaya kultura Stepnogo Podneprovya (po materialam pogrebalnykh pamyatnikov) : dis. ... kand. ist. nauk : spets 07.00.06 / Vitaliy Vasilevich Otroshchenko. – Kiev, 1981. – 329 s.

25. Отрощенко В. В. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа / В. В. Отрощенко // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии : тезисы докл. конф. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 81-83 ; Otroshchenko V. V. K voprosu ob otnositelnoy khronologii klassicheskikh pogrebeniy berezhnovskogo tipa / V. V. Otroshchenko // Novye otkrytiya i metodologicheskie osnovy arkheologicheskoy khronologii : tezisy dokl. konf. – Sankt-Peterburg, 1993. – S. 81-83.

26. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд ВУАК. – Спр. № 202/26 : Пиневиц П. М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Fond VUAK. – Spr. № 202/26 : Pynevych P. M. Arkheolohycheskye obsledovaniya na Maryupolshchynе y arkheolohycheskye raskopky 1928 h.

27. Посредников В. А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В. А. Посредников, Н. П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1993. – № 4. – С. 82-178 ; Posrednikov V. A. Materialy kurganov u s. Ogorodnoe (Severnoe Priazove) / V. A. Posrednikov, N. P. Zarayskaya // Donetskiiy arkheologicheskiiy sbornik. – Donetsk, 1993a. – № 4. – S. 82-178.

28. Привалова О. Я. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О. Я. Привалова, А. И. Привалов. – Киев : УООП, 1988. – 110 с. ; Privalova O. Ya. Spisok pamyatnikov arkheologii Ukrainy. Donetskaya oblast / O. Ya. Privalova, A.I. Privalov. – Kiev : UOOP, 1988. – 110 s.

29. Самар В. А. Верхняя хронологическая граница кМК и покровская культура Северного Приазовья / В. А. Самар // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 75-83 ; Samar V. A. Verkhnyaya khronologicheskaya granitsa kmk i pokrovskaya kultura Severnogo Priazovya / V. A. Samar // Problemy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti (KКИО) i kulturno-istoricheskoy obshchnosti mnogovalikovoy keramiki (КИОМК). – Zaporozhe, 1998. – S. 75-83

30. Скородумова Л. Г. Кости в монгольских обрядах и поверьях: предварительные материалы / Л. Г. Скородумова, А. А. Соловьева // Mongolica – XIII : сб. науч. ст. – Санкт-Петербург, 2014. – С. 52-64 ; Skorodumova L. G. Kosti v mongolskikh obryadakh i pover'yakh: predvaritelnye materialy / L. G. Skorodumova, A.A. Soloveva // Mongolica – XIII : sb. nauch. st. – Sankt-Peterburg, 2014. – S. 52-64.

31. Сымонович Э. А. Работа Черняховской экспедиции / Э. А. Сымонович, Н.А. Тихомиров // Археологические открытия 1983 года. – Москва : Наука, 1985. – С. 358-359 ; Symonovich E. A. Rabota Chernyakhovskoy ekspeditsii / E. A. Symonovich, N.A. Tikhomirov // Arkheologicheskije otkrytiya 1983 goda. – Moskva : Nauka, 1985. – S. 358-359.

32. Табалдиев К. Ш. Традиции, связанные с животными, в погребальной практике кочевников Тянь-Шаня / К. Ш. Табалдиев // Вестник Новосибирского государственного

университета. Сер. : История. Филология. – 2013. — Т. 12, Вып. 3. – С. 127-167 ; Tabaldiev K. Sh. Traditsii, svyazannye s zhivotnymi, v pogrebalnoy praktike kochevnikov Tyan-Shanya / K. Sh. Tabaldiev // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. : Istorija. Filologiya. – 2013. — Т. 12, Вып. 3. – С. 127-167.

33. Тайлор Э. Первобытная культура / Э. Тайлор. – Москва : Директ-Медиа, 2015. – 1458 с. ; Taylor E. Pervobytnaya kultura / E. Taylor. – Moskva : Direkt-Media, 2015. – 1458 s.

34. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с. ; Tsimidanov V. V. Sotsialnaya struktura srubnogo obshchestva / V. V. Tsimidanov. – Donetsk, 2004. – 204 s.

35. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко. - Киев : Наукова думка, 1986. – С. 127-167. – (Свод археологических источников. Вып. 1–3) ; Shaposhnikova O. G. Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (Yuzhnobugskiy variant) / O.G. Shaposhnikova, V.N. Fomenko, N. D. Dovzhenko. - Kiev : Naukova dumka, 1986. – S. 127-167. – (Svod arkheologicheskikh istochnikov. Вып. 1–3).

36. Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я / Ю. О. Шилов // Археологія. — 1975. — № 17. - С. 53-61 ; Shylov Yu. O. Zalyshky voziv u kurhanakh yamnoi kultury Nyzhnoho Podniprovia / Yu. O. Shylov // Arkheolohiia. — 1975. — № 17. - S. 53-61.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

Перелік умовних скорочень

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

АЕ МДУ – Археологічна експедиція Маріупольського державного університету

АО – Археологические открытия

ВУАК – Всеукраїнська археологічна комісія

ДАЗ – Донецький археологічний збірник

ДАС – Донецький археологічний збірник

ДОКМ – Донецький обласний краєзнавчий музей

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

САИ – Свод археологических источников.

V. Zabavin, S. Nebrat

EXCAVATIONS OF THE BURIAL MOUND NEAR THE VILLAGE OF YALTA IN THE SOUTH OF DONETSK REGION

In 2016, the archaeological expedition of Mariupol state University conducted excavations of the plowed burial mound in the North-Eastern Azov region. Archaeological research was carried out in the South of Donetsk region near the village of Yalta. Investigated burial mound was near the burial mound, which is called «Mogila Komishuvatka». A total of 13 Bronze Age burials were investigated in the mound. The most ancient burial place belonged to the Pit Grave culture of the early Bronze Age, all the rest - later-belonged to the Timber-grave culture of the late Bronze Age.

Of particular note is the burial of log time № 4, which demonstrates a number of deviations from the model of ordinary burial. The presence of meat food is an indicator of the social eccentricity of the buried person. This fact indicates a high social rank in society during life. The burial was also attended by wing shells and shoulder blades of the pet and wand. The ritual nature of these objects is obvious. This is confirmed by ethnographic observations. We can assume that the person buried in grave No. 4 was a fortuneteller or doing magic.

The materials of the investigated burial mound enrich our knowledge about the ancient past of the population of the Azov steppes.

Keywords: *burial mound, grave, Pit-grave culture, Timber-grave culture, the scapula of anim.*

Рис.1. Карта розташування кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької обл.

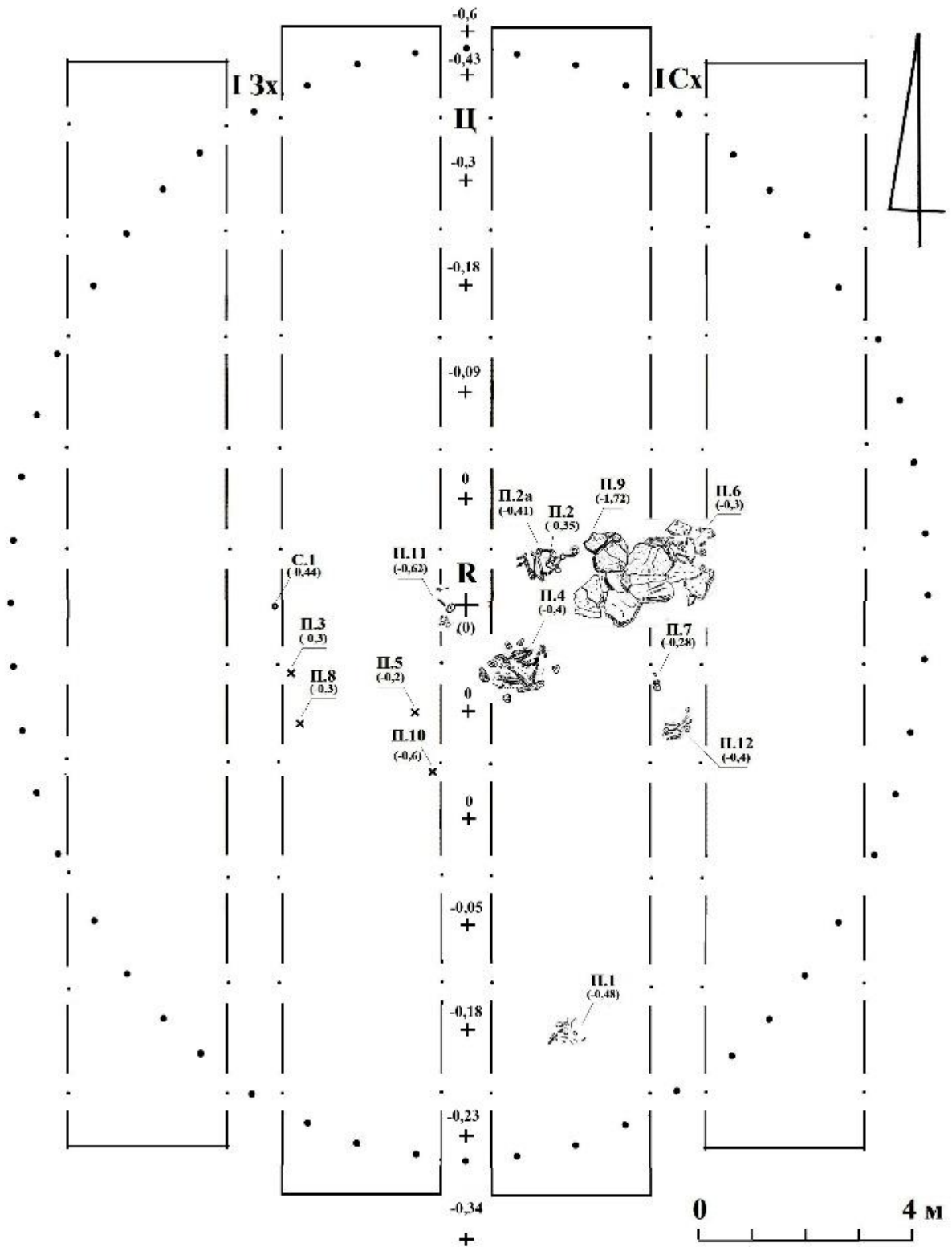

Рис. 2. Загальний план кургану 3.

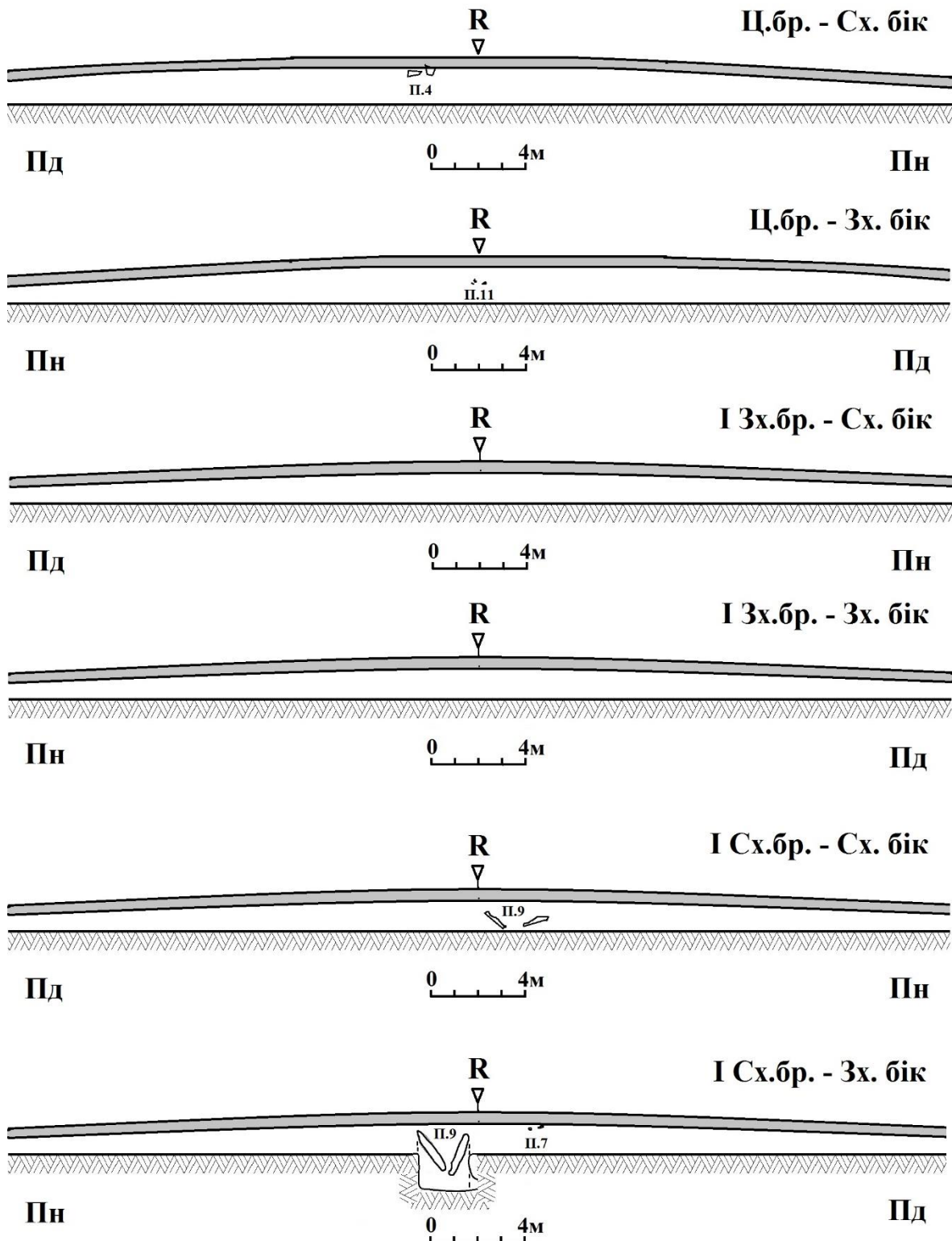

Рис. 3. Стратиграфічні розрізи.

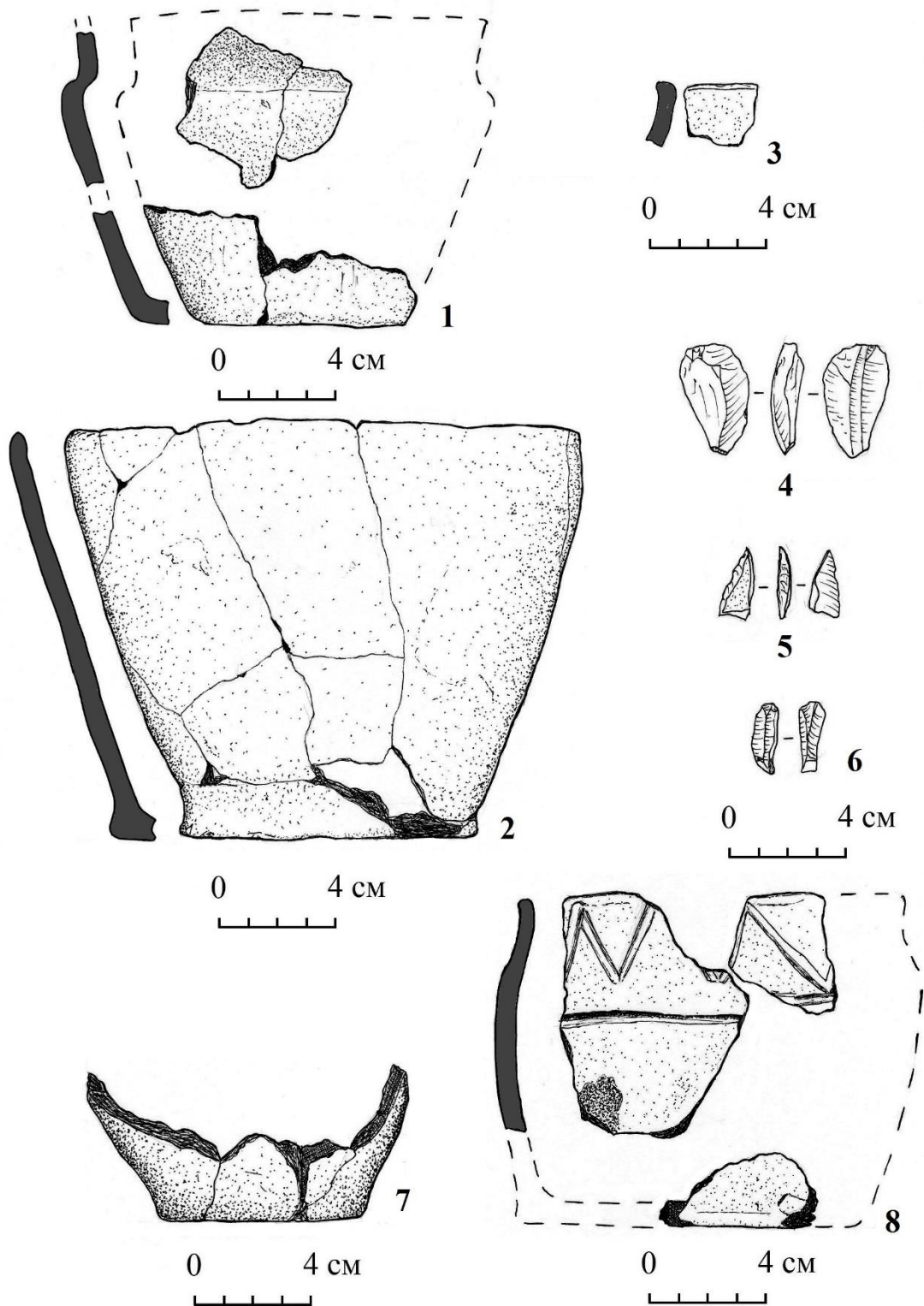

Рис. 4. Окремі знахідки з насипу кургану 3.

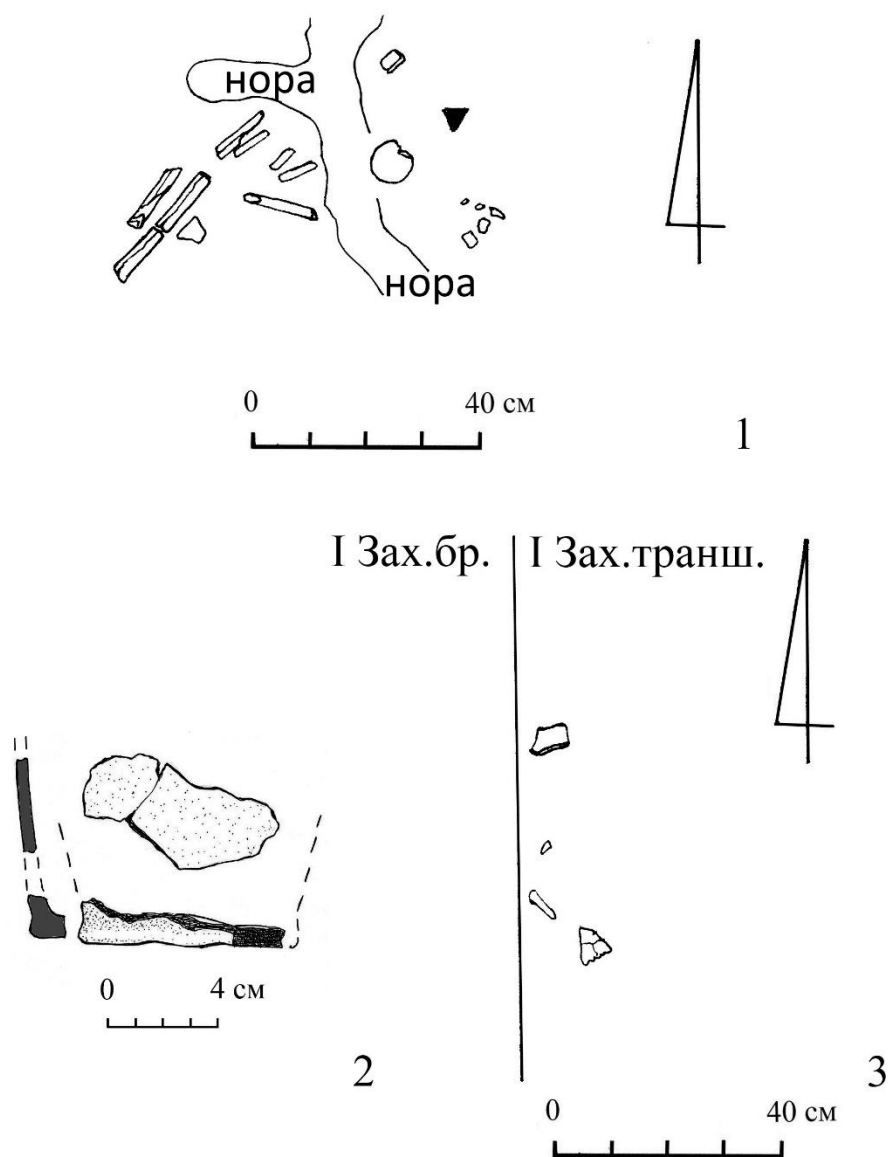

Рис. 5. К. гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 1; 3 – поховання 3.

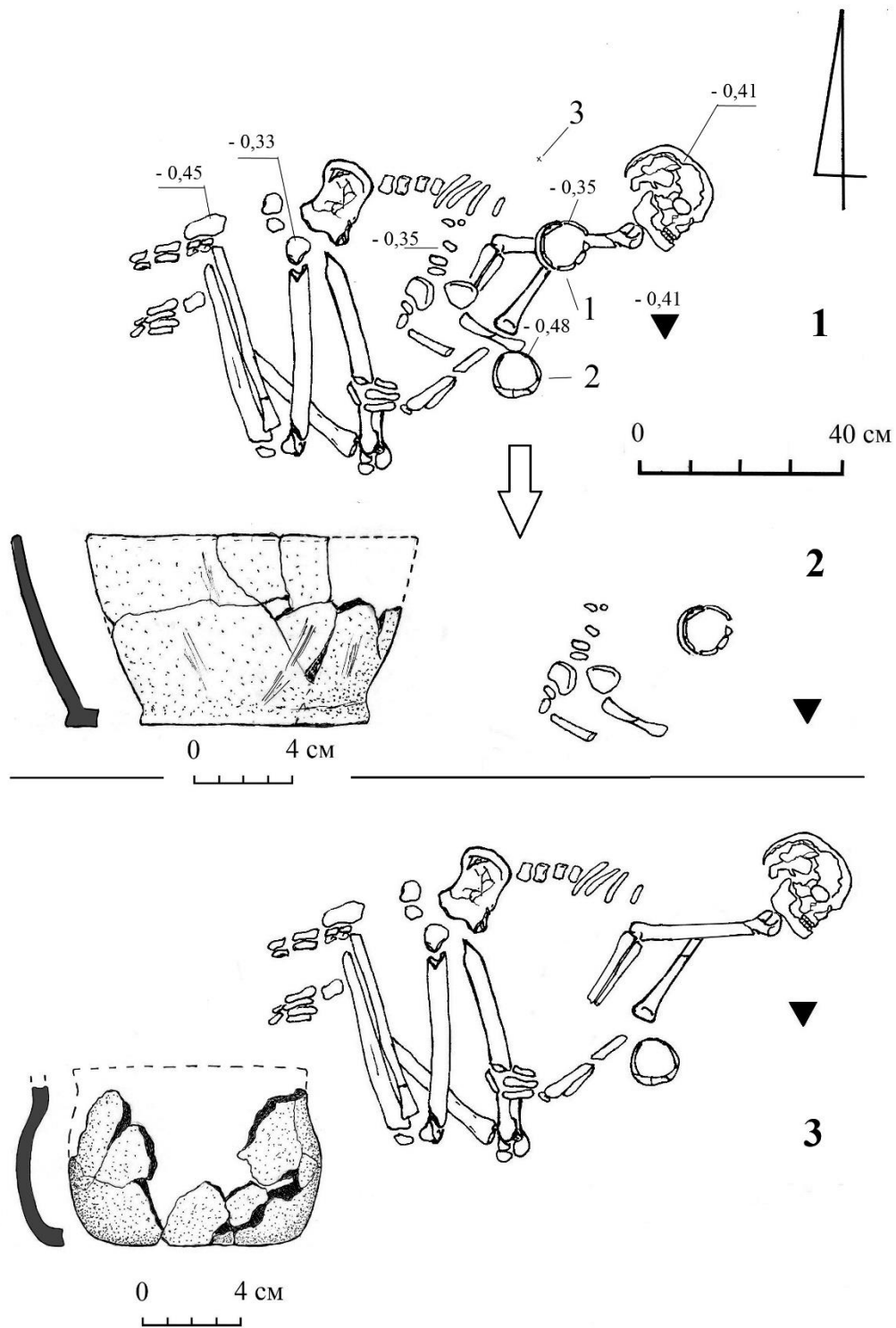

Рис. 6. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1-5 – поховання 2, 2а.

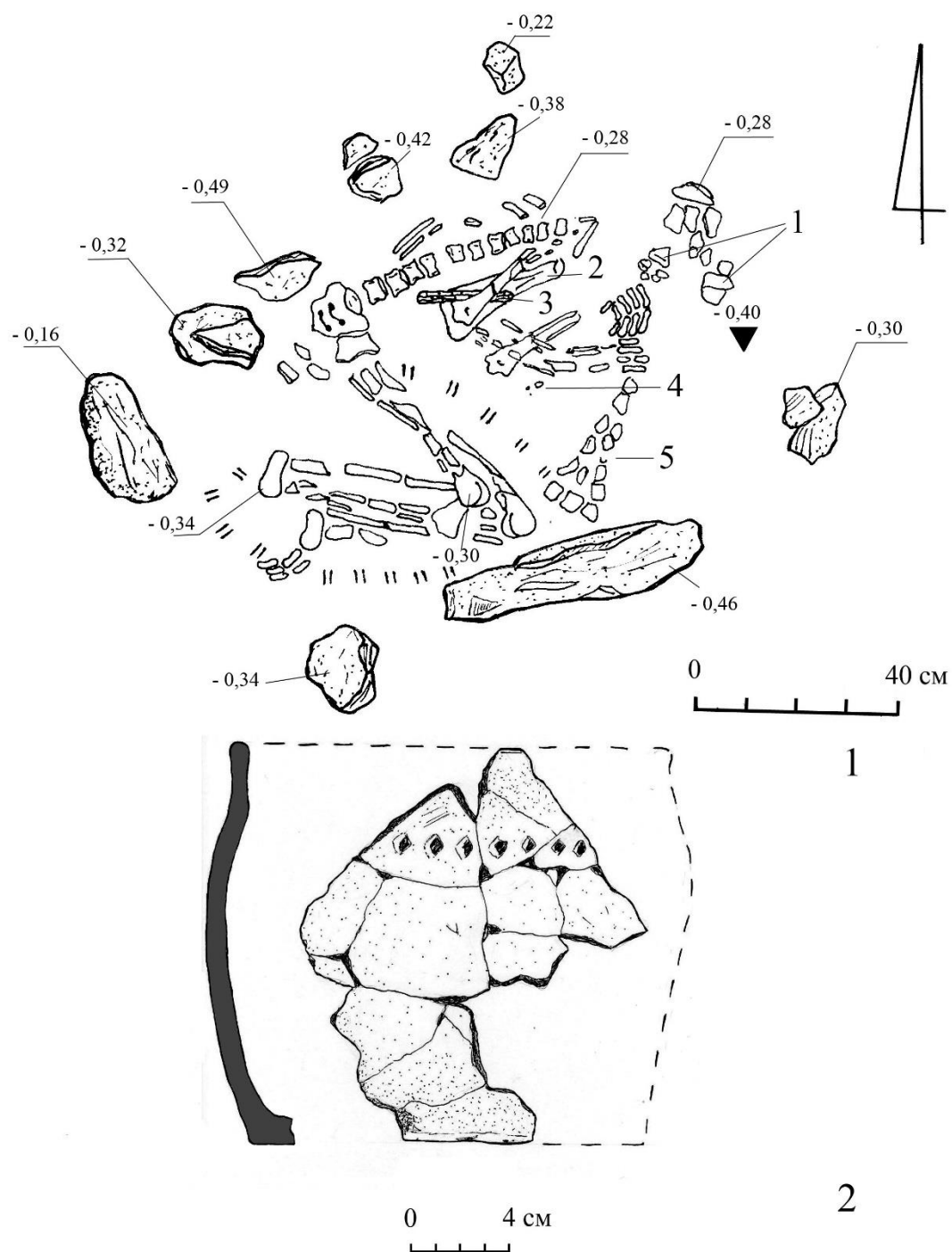

Рис. 7. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 4.

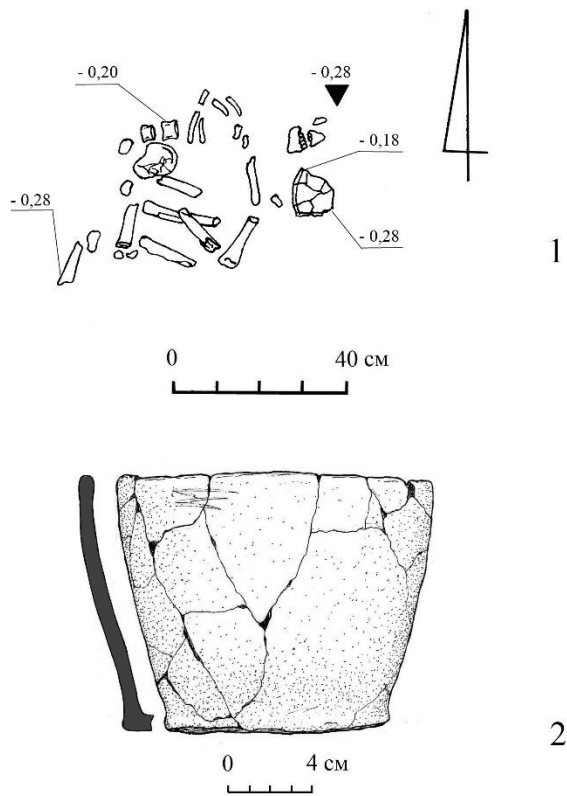

Рис. 8. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 6.

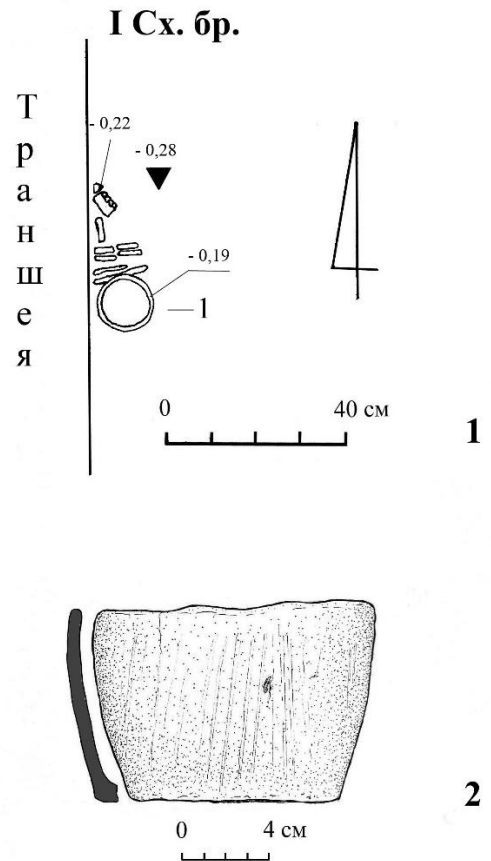

Рис. 9. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3:
1,2 – поховання 7.

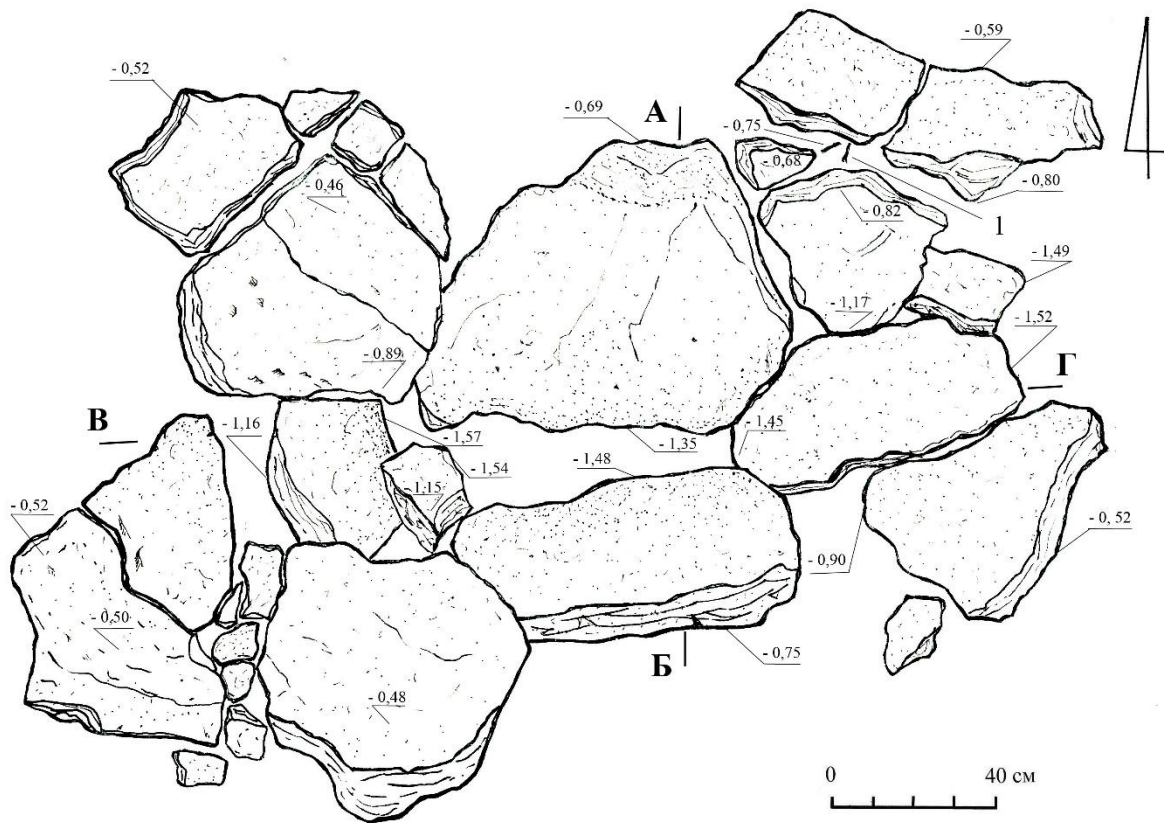

Рис. 10. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3, перекриття поховання 9.

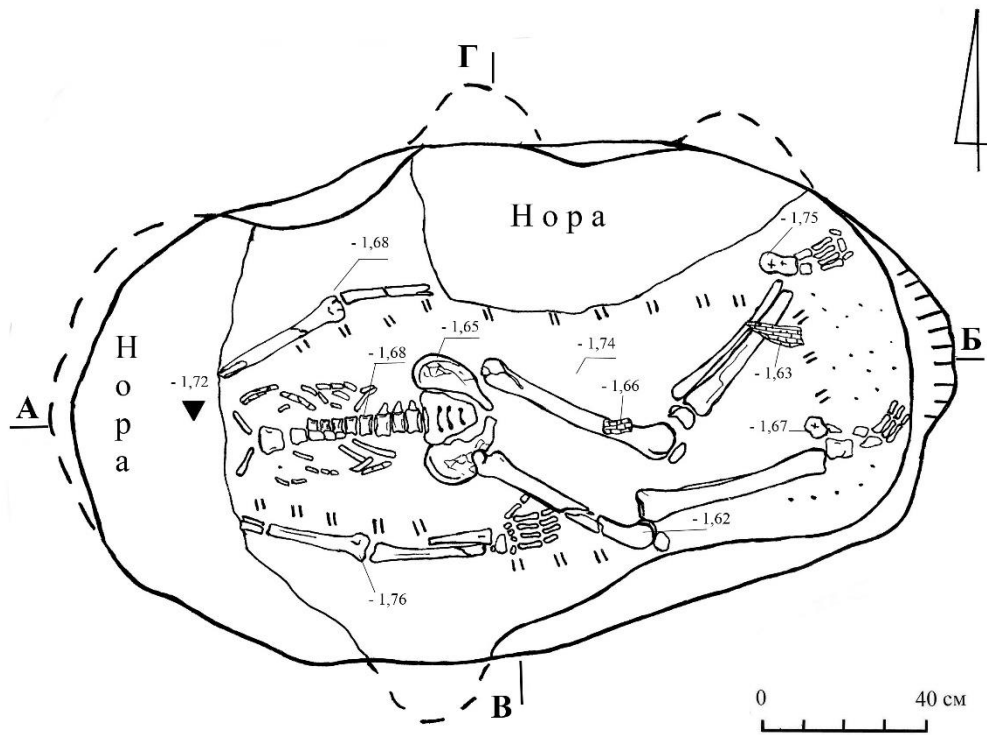

Рис. 11. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3, план поховання 9.

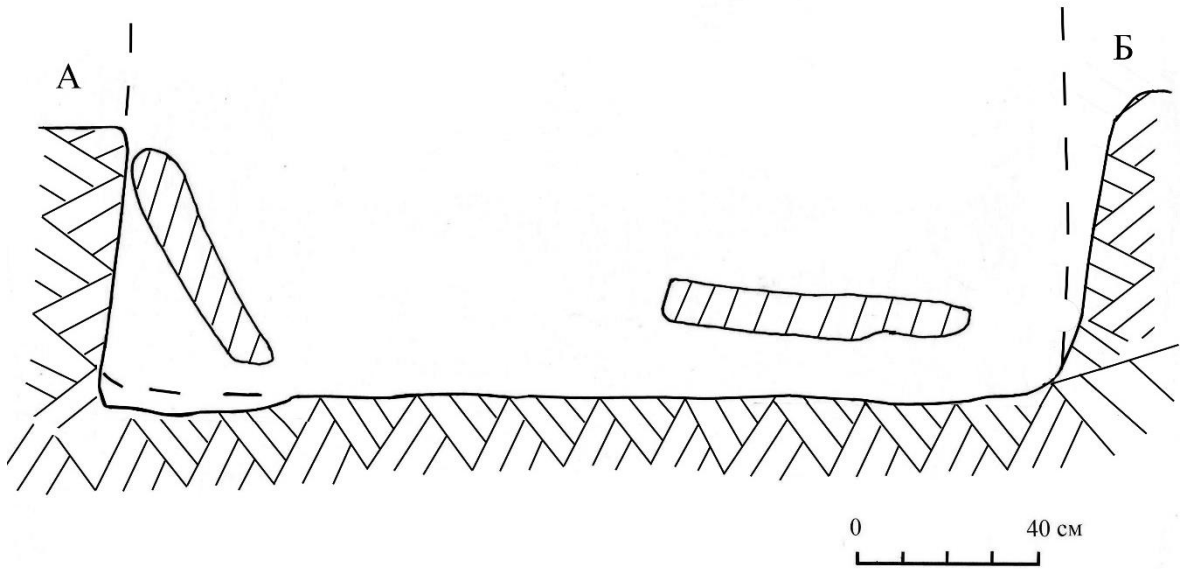

Рис. 12. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3. Поздовжній розріз поховання 9.

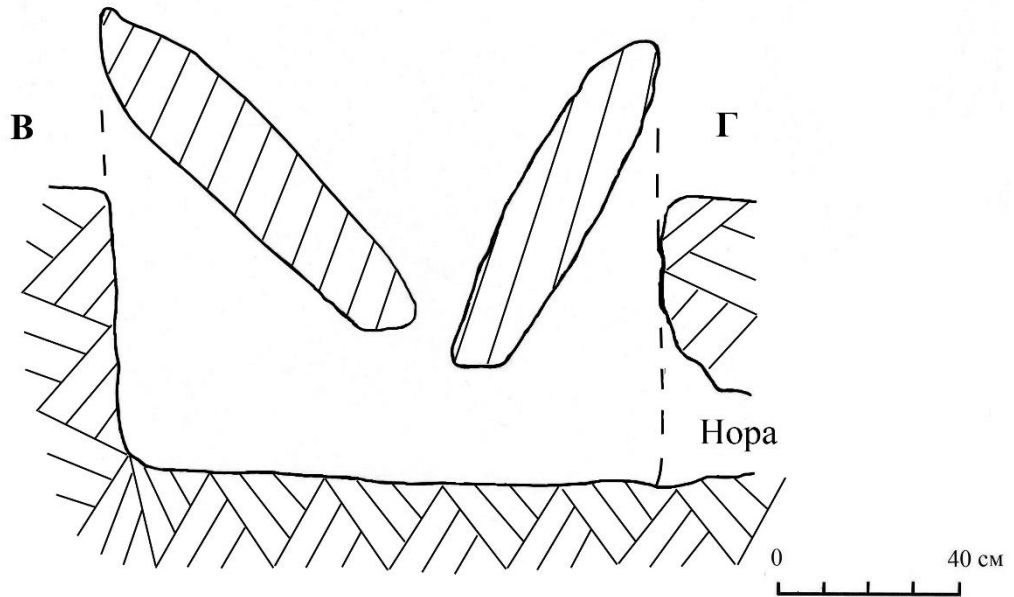

Рис. 13. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3. Поперечний розріз поховання 9.

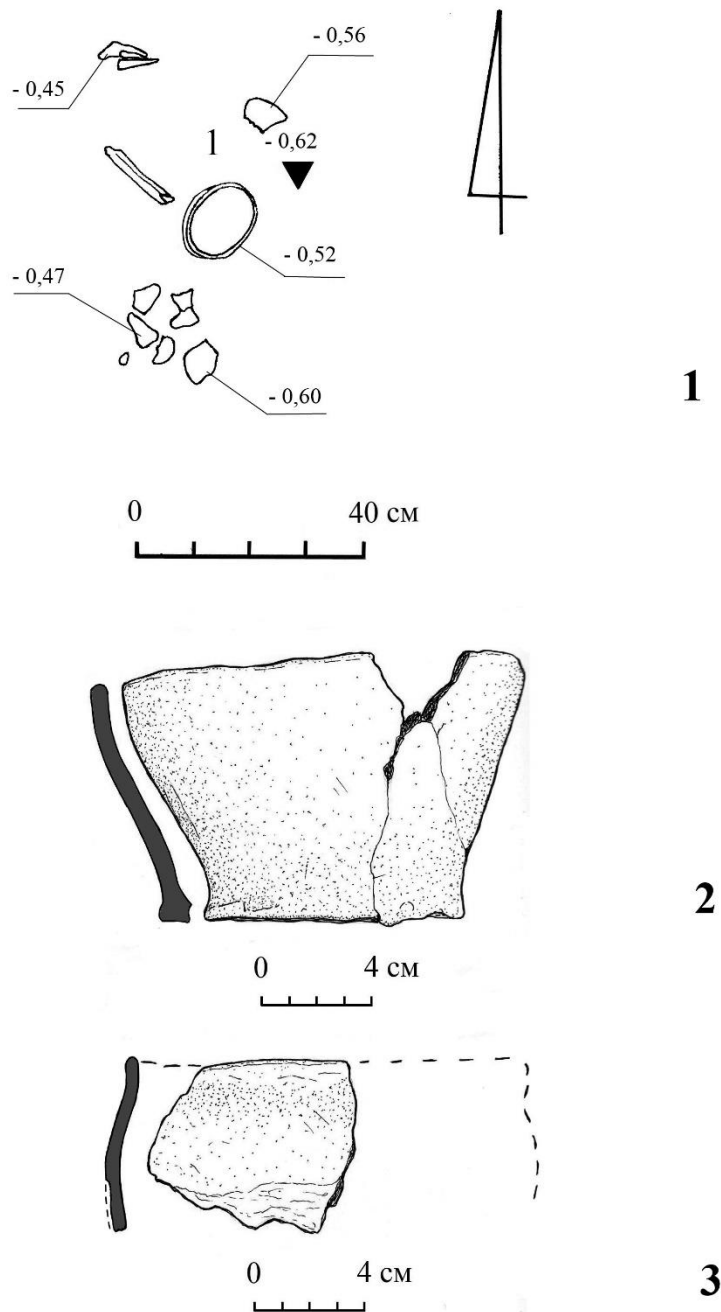

Рис. 14. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 11.

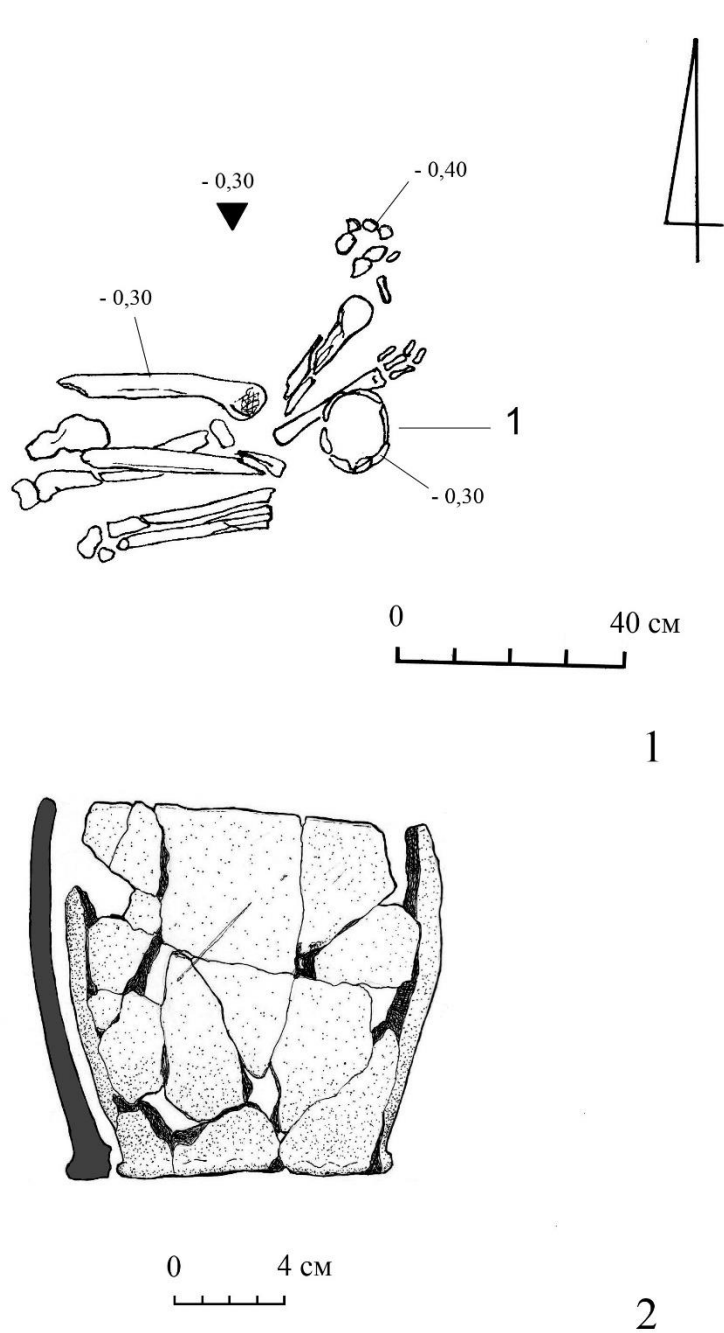

Рис.15. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 12.

УДК 94(477.6)''1861/1917''

В.О. Куліков

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ ТА ПРИДНІПРОВ'Я НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті представлено історію становлення соціального страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. Автор пояснює причини та розкриває передумови впровадження соціального страхування. Він робить висновок, що законами 1903 та 1912 рр. уряд впровадив систему соціального страхування робітників на випадок повної або часткової втрати працездатності (хвороба, вагітність та пологи). Утворення спеціальних страхових організацій було позитивним рухом як для робітників, так і для підприємств. До прийняття закону соціальні виплати носили випадковий характер, підприємствам була важко їх прогнозувати і планувати бюджет. При обов'язковому ж страхуванні платежі були запланованими і сталими, їх можна було врахувати заздалегідь. Загалом закони про соціальне забезпечення стали важливим кроком на шляху професіоналізації ризику.

Ключові слова: соціальне страхування, історія соціальної допомоги, фабричне законодавство, професіоналізація ризиків, промислові робітники.

Соціальне страхування є системою соціального захисту, що має на меті матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття. Потреба у соціальному забезпеченні з'явилася одночасно з виникненням людського суспільства, оскільки у будь-якому суспільстві завжди є люди, що в силу різних обставин не можуть самотужки здобувати засоби на своє існування. У доіндустріальну епоху, в умовах панування натурального господарства, головним інститутом соціальної допомоги була сім'я та поселенські спільноти. Державні пенсії отримувала лише невелика частка людей. В другій половині ХІХ ст. завдяки процесам індустріалізації та урбанізації відбувається масовий вихід населення за межі натурального господарства. Відповідно, поряд із натуральними, утворюються модерні інститути соціального захисту.

Питання про страхування найманих робітників в Російській імперії постало на порядку денному в другій половині ХІХ ст., коли відбулось масове зростання чисельності промислових робітників, пропорційно якому збільшилась і кількість робітників, що втратили працездатність внаслідок професійних захворювань та професійного травматизму. Промисловці, політики та широка громадськість все частіше і голосніше говорили про необхідність утворення *системи* соціального страхування тимчасової або повної втрати працездатності робітників.

Правова сторона процесу становлення соціального страхування промислових робітників Російської імперії неодноразово ставала спеціальним об'єктом вивчення науковців [3; 4; 7; 9; 13; 27]. У даній статті становлення системи соціального страхування промислових робітників Російської імперії розглядається у сукупності усіх основних на той час видів соціальної допомоги.

Перші законодавчі заходи з регулювання окремих питань соціального страхування в Російській імперії з'явилися у 1860-і роки: 1861 р. уряд прийняв закон про обов'язкове соціальне страхування робітників казенних гірничих заводів. 1888 р. закон «Загальні положення про пенсійні та ощадно-допоміжні каси» зобов'язав приватні залізниці

організувати каси взаємодопомоги для залізничників, що втратили працездатність. Але обов'язкового соціального страхування втрати працездатності робітників приватних та корпоративних підприємств до 1903 р. не існувало. Закони не містили особливих вказівок щодо запобіжних заходів на промислових підприємствах, були відсутні норми відшкодування у випадках травм на виробництві, нічого не говорилося про обов'язок промисловців надати допомогу в разі смерті чи каліцтва робітника чи робітниці на підприємстві.

Робітники могли вимагати відшкодування збитків через суд на підставі загальних положень цивільних законів про відповідальність за заподіяння шкоди і збитків. Але постраждалим необхідно було довести пряму провину власника підприємства, що було дуже складно; тому успішне ведення судового процесу було проблематичним для потерпілих. Фабричний інспектор Катеринославської губернії Серафім Аксьонов наприкінці XIX ст. зауважував, що «навіть на великих промислових підприємствах питання про захист життя та здоров'я робітників до сих пір не вирішені <...> Існуюча на випадок важких каліцтв ст. 129 Статуту про покарання не дуже лякає відповідальних завідувачів, оскільки винні у смерті робітників підлягають арешту не більше 7 днів або штрафу не більше 25 рублів» [1, с. 139].

У таких умовах поширення набула практика укладання «мирових угод», коли власники підприємств виплачували потерпілим робітникам деяку суму, а ті зобов'язувались відмовитися від подальших претензій. Надання підприємствами добровільної допомоги робітникам, що втратили працездатність, було поширеним, але не універсальним явищем і залежало від доброї волі адміністрації [8, с. 166; 24, с. 236].

Єдиною загальною системою соціальної допомоги на промислових підприємствах були каси штрафних капіталів. Згідно закону «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. зі стягнутих з робітників штрафів утворювався капітал, який міг бути використаний тільки для потреб самих робітників [5, с. 45]. 1913 р. штрафний капітал (11 300 руб.), зібраний з робітників-порушників заводів і фабрик обробної промисловості Катеринославської губернії був виплачений на наступні витрати: лікарняні – 76%, на поховання 15%, вагітним – 1%, покаліченим та погорільцям – по 0,5%, решта 7% пішли на інші витрати [22, с. 238–239]. В перерахунку на одного отримувача, суми допомоги були мізерними: як правило, 3–6 руб., що дорівнювало середній кількадедній зарплаті робітника.

Іншим варіантом надання допомоги травмованим робітникам була ідея збирання коштів самими робітниками через каси взаємодопомоги, запозичена у західноєвропейських країнах [25]. Ідея ґрунтувалась на принципах взаємодопомоги учасників, подібно до системи соціального страхування у сільських громадах. Уряд дозволив створення кас без ентузіазму і передбачив механізми їх ретельного контролю через побоювання, що вони можуть перетворитись у професійні спілки. Каси взаємодопомоги виникали лише на деяких підприємствах та об'єднували лише частину робітників. Отже, принципово ситуацію соціального страхування промислових робітників вони не вирішили. Тому поширеною формою соціальної допомоги робітникам, що втратили працездатність, залишалась допомога родин та робітничих спільнот [19, с. 376].

1884 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії утворила «Товариство допомоги гірникам на Півдні», яке проіснувало до 1917 р. Товариство здійснювало допомогу сім'ям робітників, які загинули, отримали каліцтво або пошкодили здоров'я внаслідок нещасних випадків чи важких умов праці на заводах та копальнях. Товариство забезпечувало жертв нещасних випадків або їх близьких одноразовими виплатами і пенсіями по інвалідності. Фінансування діяльності товариства здійснювалося шляхом

обов'язкових відрахувань з кожного вагона видобутого вугілля (спочатку 5 к., а з 1899 р. 15 к.), які сплачувались кожним підприємцем – членом Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Товариство об'єднувало в своїх лавах близько 66% власників копалень Донбасу.

З 1884 р. і до середини 1903 р. товариство зібрало 922 000 руб., з яких видало у вигляді разових допомог і постійних пенсій 406 000 руб. [20, с. 12]. Але ця допомога покривала лише малу частину потреб робітників. За період 1887–1904 рр. на копальнях Донбасу та Криворіжжя скоїлося близько 70 000 нещасних випадків, допомогу в середньому у розмірі 150 руб. на особу, отримали лише 1 100 травмованих робітників [18, с. 2-16]. Очевидно, допомога потерпілим надавалась далеко не в кожному випадку каліцтва на виробництві. Порядок та розміри її одержання залежали виключно від правління Товариства. Дослідник Петро Фомін, характеризуючи роль Товариства допомоги, зазначав, що, зважаючи на мізерність коштів, йшлося «не про серйозну допомогу інвалідам праці, а про самий банальний акт філантропії» [26, с. 98-99].

З 1860-х років почала поширюватись практика добровільного приватного страхування робітників у страхових компаніях. Власник підприємства перераховував на рахунок акціонерної страхової компанії страхований внесок, а постраждалі робітники пред'являли позов не підприємцю, а страховому товариству. У 1902 р. в приватних страхових компаніях страхували своїх працівників 30% вугільних підприємств Донбасу. Здебільшого – у страхових товариствах «Росія», «Санкт-Петербурзьке товариство страхувань» та «Перше російське страхове товариство» [12, с. LXI]. Частка застрахованих у приватних товариствах робітників заводів Донбасу та Придніпров'я у 1900 р. була значно вищою ніж в цілому по імперії: 75% проти 29%. Загальна сума застрахованої заробітної плати на 1900 р. – 14,5 млн руб., або 382 руб. на одного застрахованого робітника [10, с. 13].

Типові умови страхування на поч. ХХ ст. включали відшкодування у 1000-кратному розмірі денного заробітку у випадку смерті робітника, 1500-кратному розмірі у випадку інвалідності. При тимчасовій втраті працездатності внаслідок травми страхова компанія виплачувала робітнику до одужання 50% денного заробітку [10, с. 13; 12, с. LXII]. На практиці отримання відшкодування від страхових товариств було пов'язане з тими ж труднощами, як і від власників підприємств. Фабричні інспектори зазначали, що заводським лікарям, цілком залежним від промисловців, робітники «не без підстави не довіряли», державні ж лікарі (городові, поліцейські, повітові) далеко не завжди були достатньо компетентні, і до того ж обтяжені іншими обов'язками. У випадку, якщо робітник був застрахований в якомусь комерційному страховому агентстві, агенти цих товариств часто відмовлялись платити винагороду в розмірі втрати працездатності, визначеної заводськими лікарями. Вони зазвичай довіряли проводити обстеження своїм лікарям [21, с. XX].

У 1890-ті роки кількість промислових робітників зростала швидкими темпами, відповідно, збільшилось і чисельність травмованих працівників. За підрахунками статистичного бюро З'їзду гірничопромисловців, наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. виробничі травми щорічно завдавали шкоди здоров'ю кожному третьому робітникові [23]. Соціальна підтримка травмованих робітників стає гострою проблемою. Промисловий травматизм сягнув таких масштабів, що в суспільстві розгорнулася дискусія, яка значною мірою сприяла активізації діяльності центральних органів виконавчої влади в напрямку вирішення назрілої проблеми [2, с. 55]. Другою причиною, що змусила уряд прискорити вирішення питання законодавчого регулювання страхування робітників, стало зростання інтенсивності страйкового руху на початку ХХ ст. [15, с. 8].

Підсумком багаторічної роботи урядових комісій і підприємницьких організацій став закон від 2 червня 1903 р. «Про відшкодування власниками промислових підприємств робітників і службовців, що втратили працездатність внаслідок нещасних випадків». Закон вступив у дію з 1 січня 1904 р. і поширювався на усі фабрично-заводські та гірничо-заводські підприємства [5, с. 96–99]. Згідно закону, потерпілі робітники отримували матеріальну допомогу у половинному розмірі їх дійсного заробітку з моменту нещасного випадку і по день відновлення працездатності або до встановлення її повної втрати. У випадках повної втрати працездатності власник підприємства виплачував їм пенсії у розмірі 75% річного утримання потерпілого, а при неповному – її розмір визначався «відповідно ступеню зниження працездатності потерпілого». За бажанням робітника пенсія по інвалідності могла бути виплачена одним разом. У випадку смерті потерпілого, власники підприємства оплачували витрати на його поховання, а також виплачували пенсії матеріально залежним від нього членам родини. Вдова отримувала третину його заробітку довічно, неповнолітні діти до досягнення ними 15 років у розмірі однієї шостої заробітку загиблого робітника кожній дитині. У разі, якщо постраждали робітники та службовці були зареєстровані в страхових товариствах, власники підприємств звільнялись від страхових виплат, які натомість здійснювали страхові товариства [11, с. 2, 3, 14].

Принцип соціального страхування, що встановив закон 1903 р., оминав кілька проблем. По-перше, закон надав право роботодавцю доводити наявність злого умислу або грубої необережності з боку потерпілого. Це залишало можливість зловживань та маніпуляцій з боку адміністрацій підприємств. По-друге, через відсутність компетентних і авторитетних установ для всебічного визначення ступеня втрати працездатності, різні лікарі іноді давали протилежні висновки щодо працездатності постраждалих [14, с. 13, 17, 27–28]. По-третє, відповідальність за відшкодування ніс власник підприємства та його спадкоємці [11, с. 12]. У разі матеріальної неспроможності власника та примусовій ліквідації підприємства, постраждалі втрачали можливість отримати відшкодування. По-четверте, підприємство не відповідало за втрату працездатності працівниками через захворювання, викликані причинами, прямо не пов'язаними із виробничими умовами. Закон 1903 р. не передбачав страхування від неявних професійних захворювань, старості, та безробіття. Проблема відпустки для вагітних ніяк не вирішувалась. Закон вимагав від власників підприємств лише надання лікарської допомоги хворим робітникам, необхідність стаціонарного лікування яких була викликана нещасними випадками на виробництві. Усі інші захворювання під закон не підпадали і пропущені робочі дні через хворобу ніяк не компенсувались. На практиці ж навіть короткочасне припинення надходження заробітку спричиняло дефіцит бюджету робітників, особливо сімейних.

Тим не менше, Закон 1903 р. покращив становище робітників, оскільки останнім більше не треба було доводити винність роботодавця у разі нещасного випадку. У порівнянні з попередньою практикою, коли розмір допомоги та пенсії фактично залежав від доброї волі власника підприємства, це був великий крок уперед у становленні системи соціального страхування.

Більша частина указаних обмежень була подолана двома взаємопов'язаними законами «Про страхування робітників від нещасних випадків» та «Про забезпечення робітників на випадок захворювання» від 23 червня 1912 р. Вони вводили принципи обов'язкового соціального страхування робітників у страхових товариствах, а також забезпечення робітників на час захворювання (незалежно від того, чи мало захворювання виробничий характер), вагітності та пологів.

За законом 1912 р., обов'язок відшкодувати збиток травмованим робітникам переносився на страхові товариства, капітали яких склалися із страхових внесків підприємств [16, с. 273]. Страхова винагорода призначалася: потерпілому у вигляді допомоги або пенсії, а членам сімейства постраждалого, які залежали від нього матеріально, у вигляді пенсії [19, с. 113].

Разом із законом про страхування уряд прийняв закон про забезпечення робітників на час хвороби. Закон передбачав отримання робітниками виплат у разі тимчасової непрацездатності та зобов'язував підприємців організувати для робітників безкоштовну медичну допомогу. Для накопичення необхідних коштів створювалися лікарняні каси – незалежні громадські організації, керовані самими застрахованими [17, с. 99, 146]. У лікарняні каси в обов'язковому порядку вступали усі робітники й службовці з терміном найму не менше одного тижня. Кошти лікарняних кас комплектувалися з комбінованого внеску підприємств та робітників. Робітники вносили від 1 до 3% заробітку; внесок же власника підприємства становив 75% від цієї суми (тобто власник вносив у касу 40% всіх коштів). Каси не були орієнтовані на накопичення фондів, не виділяли індивідуальні рахунки учасників і не повертали внесків при виході з каси. Каси користувалися правами юридичної особи, але їх статuti обмежували їх правоздатність – вони могли набувати майно і вести комерційну діяльність тільки в цілях і в межах виконання основного статутного завдання – забезпечення виплат по хворобі [16, с. 24–25].

Лікарняні каси видавали захворілим грошову допомогу з 4 дня хвороби до одужання, але не довше 26 тижнів протягом однієї хвороби і не довше 30 тижнів протягом року, а при тимчасовій втраті працездатності внаслідок каліцтва – з моменту нещасного випадку до одужання, але не довше 13 тижнів. Розмір допомоги залежав від розміру зарплати та сімейного стану постраждалого: ті, які мали на утриманні дружину або дітей до 15 років отримували від 50% до 75% заробітку, а інші від 25% до 50% заробітку. Точний розмір встановлювали щорічно самі застраховані на загальних зборах лікарняної каси. Допомогу розраховували за середнім заробітком на один робочий день. У разі пологів видавалася допомога від 50% до повного заробітку – за 2 тижні до пологів і 4 тижні після пологів, але тільки тим учасницям каси, які числились в ній не менше 3 місяців до пологів [16, с. 22].

Протягом року після прийняття закону, процес створення лікарняних кас просувався повільно, прискорившись лише з другої половини 1913 р. В цілому в Російській імперії не встигли скластися практика роботи лікарняних кас і традиції страхової справи. Каси, не маючи досвіду, експериментували з розмірами внесків, розмірами та умовами виплат [6, розд. 2, § 1].

Отже, закон 1912 р. вводив універсальне соціальне страхування робітників на випадок хвороби, по вагітності та пологах. Утворення спеціальних страхових організацій було позитивним рухом як для робітників, так і для підприємств. До прийняття закону соціальні виплати носили випадковий характер, підприємствам була важко їх прогнозувати і планувати бюджет. При обов'язковому страхуванні платежі були запланованими і сталими, їх можна було врахувати заздалегідь. Закон став важливим кроком на шляху професіоналізації ризику. Закон про обов'язкове страхування був прогресивним, але запізним: Росія ввела систему обов'язкового страхування робітників на випадок хвороби на 27 років пізніше, ніж Німеччина, 24 роки ніж Австрія, 21 рік ніж Угорщина [7, с. 3].

Таким чином, питання про страхування робітників в Російській імперії постало на порядку денному в другій половині XIX ст., коли внаслідок збільшення чисельності промислових робітників на порядок виросла чисельність працівників, що втратили

працездатність через виробничі травми або професійні захворювання. Високий рівень виробничого травматизму поставив питання про соціальне страхування робітників, що тимчасово або повністю втратили працездатність, а також їх сімей. З 1903 р. у Російській імперії відбувається формування системи соціального страхування тимчасової втрати працездатності, страхування від нещасного випадку на виробництві, а також професійних захворювань, які спричинили втрату працездатності. Соціальне забезпечення найманих працівників починає здійснюватися на правовій основі, що закріплюється державою. Разом з тим, законодавство щодо соціального страхування промислових робітників мало низку обмежень. Пенсійне страхування промислових робітників не стало універсальним і охоплювало тільки незначну частку робітників. Страхування по безробіттю в Російській імперії не існувало.

Список використаної літератури

1. Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах / С. С. Аксенов // Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г. – Екатеринбург : тип. Губ. правления, 1903. – Вып. 3. – С. 127–166 ; Aksenov S. S. Polozhenie fabrichno-zavodskoy promyshlennosti i rabochikh v Yekaterinoslavskoy gubernii v 1899–1900 godakh / S. S. Aksenov // Pamyatnaya knizhka i Adres-kalendar Yekaterinoslavskoy gubernii na 1903 g. – Yekaterinoslav : tip. Gub. pravleniya, 1903. – Vyp. 3. – S. 127–166

2. Ашмарина С. В. Разработка закона 1903 г. о страховании промышленных рабочих / С. В. Ашмарина // Историки размышляют : сб. статей. – Москва : Звездапад, 2002. – Вып. 3. – С. 55–74 ; Ashmarina S. V. Razrabotka zakona 1903 g. o strakhovanii promyshlennykh rabochikh / S. V. Ashmarina // Istoriki razmyshlyayut : sb. statey. – Moskva : Zvezdopad, 2002. – Vyp. 3. – S. 55–74.

3. Ашмарина С. В. Социальное страхование на Урале, 1903–1914 гг. / С. В. Ашмарина. – Москва : РГГУ, 2012. – 205 с. ; Ashmarina S. V. Sotsialnoe strakhovanie na Urале, 1903–1914 gg. / S. V. Ashmarina. – Moskva : RGGU, 2012. – 205 s.

4. Ашмарина С. В. Травматизм и страхование горнозаводских рабочих в России в начале XX в.: количественный анализ / С. В. Ашмарина, Л. И. Бородин // Экономическая история. Обозрение. – 2003. – № 9. – С. 44–59. – (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 27) ; Ashmarina S. V. Travmatizm i strakhovanie gornozavodskikh rabochikh v Rossii v nachale XX v.: kolichestvennyy analiz / S. V. Ashmarina, L. I. Borodkin // Ekonomicheskaya istoriya. Obozrenie. – 2003. – № 9. – S. 44–59. – (Trudy istoricheskogo fakulteta MGU: Vyp. 27).

5. Балабанов М. С. Фабричные законы : сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства / М. С. Балабанов. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1909. – 264 с. ; Balabanov M. S. Fabrichnye zakony : sb. zakonov, rasporyazheniy i razyasneniy po voprosam russkogo fabrichnogo zakonodatelstva / M. S. Balabanov. – 2-e izd., ispr. i dop. – Sankt-Peterburg : tip. V. Bezobrazova i K°, 1909. – 264 s.

6. Бельшев И. С. Страхование фабрично-заводских рабочих и служащих в России (1912 – февраль 1917 г.). : дис. ... канд. ист. наук; спец. 07.00.02 / И.С. Бельшев; Ивановский гос. ун-т. – Иваново, 2004. – 231 с. ; Belyshev I. S. Strakhovanie fabrichno-zavodskikh rabochikh i sluzhashchikh v Rossii (1912 – fevral 1917 g.). : dis. ... kand. ist. nauk; spets. 07.00.02 / I. S. Belyshev; Ivanovskiy gos. un-t. – Ivanovo, 2004. – 231 s.

7. Боков О. В. Особливості становлення та розвитку соціального страхування в Європі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Теорія та практика державного управління. – 2008. – Вип. 3. – С. 287–293 ; Bokov O. V. Osoblyvosti stanovlennia ta

rozvytku sotsialnogo strakhuvannia v Yevropi u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. // Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. –2008. – Vyp. 3. – S. 287–293.

8. Бородин Л. И. Социальное страхование и обеспечение рабочих в России конца XIX – начала XX в.: опыт микроанализа / Л. И. Бородин, Т. Я. Валетов, И.В. Шильникова // Экономическая история : ежегодник. 2008. – Москва : РОССПЭН, 2009. – С. 161–220 ; Borodkin L. I. Sotsialnoe strakhovanie i obespechenie rabochikh v Rossii kontsa XIX – nachala XX v.: opyt mikroanaliza / L. I. Borodkin, T. Ya. Valetov, I. V. Shilnikova // Ekonomicheskaya istoriya : ezhegodnik. 2008. – Moskva : ROSSPEN, 2009. – S. 161–220

9. Герасюнина Ю. Н. Страхование рабочих от несчастных случаев в России в конце XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук; спец. 07.00.02 / Юлия Николаевна. Герасюнина ; Морд. гос. ун-т им. Н. П. Огарева. – Саранск, 2006. – 23 с. ; Gerasyunina Yu. N. Strakhovanie rabochikh ot neschastnykh sluchaev v Rossii v kontse XIX – nachale XX v. : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk; spets. 07.00.02 / Yuliya Nikolaevna. Gerasyunina ; Mord. gos. un-t im. N. P. Ogareva. – Saransk, 2006. – 23 s.

10. Железная промышленность Южной России в 1900 г. / под ред. Н. Ф. фон-Дитмара; Совет Съезда горнопромышленников юга России. – Харьков : печатня С. П. Яковлева, 1901. – 41 с. ; Zheleznaia promyshlennost Yuzhnoy Rossii v 1900 g. / pod red. N. F. fon-Ditmara; Sovet Sezda gornopromyshlennikov yuga Rossii. – Kharkov : pechatnya S. P. Yakovleva, 1901. – 41 s.

11. Законы о вознаграждении рабочих, потерпевших от несчастных случаев, со всеми изданными в их исполнение инструкциями и административными распоряжениями : руководство для фабрикантов, фабрич. инспекторов и врачей / сост. Е. М. Дементьев. – 3-е изд., доп. – Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума, 1909. – 245 с. ; Zakony o voznagrazhdenii rabochikh, poterpevshikh ot neschastnykh sluchaev, so vseimi izdannymi v ikh ispolnenie instruktsiyami i administrativnymi rasporyazheniyami : rukovodstvo dlya fabrikantov, fabrich. inspektorov i vrachey / sost. Ye. M. Dementev. – 3-e izd., dop. – Sankt-Peterburg : tip. V.F. Kirshbauma, 1909. – 245 s.

12. Каменноугольная промышленность России. 1902 / под ред. Н. Ф. фон-Дитмара. – Харьков : Печатное дело, 1903. – Вып. 1. – 189 с. ; Kamennougolnaya promyshlennost Rossii. 1902 / pod red. N. F. fon-Ditmara. – Kharkov : Pечатnoe delo, 1903. – Vyp. 1. – 189 s.

13. Карачурина Р. Ф. Развитие страхования в России во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Уфимской губернии) : автореф. дис. ... канд. экон. наук ; спец. 08.00.01 / Регина Фаритовна Карачурина; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2009. – 28 с. ; Karachurina R. F. Razvitie strakhovaniya v Rossii vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv. (na primere Ufimskoy gubernii) : avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk ; spets. 08.00.01 / Regina Faritovna Karachurina; Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova. – Moskva, 2009. – 28 s.

14. Козьминых-Ланин И. М. Закон 2 июня 1903 года о вознаграждении рабочих и служащих, потерпевших от несчастных случаев, и опыт применения его в жизни : (Докл., прочит. 25 нояб. 1908 г. в Моск. отд-нии Имп. Рус. техн. о-ва и 31 янв. 1909 г. в Моск. о-ве фаб. врачей) / И. М. Козьминых-Ланин. – Москва : Печатня С.П. Яковлева, 1909. – 39 с. ; Kozminykh-Lanin I. M. Zakon 2 iyunya 1903 goda o voznagrazhdenii rabochikh i sluzhashchikh, poterpevshikh ot neschastnykh sluchaev, i opyt primeneniya ego v zhizni : (Dokl., pročit. 25 noyab. 1908 g. v Mosk. otd-nii Imp. Rus. tekhn. o-va i 31 yanv. 1909 g. v Mosk. o-ve fab. vrachey) / I. M. Kozminykh-Lanin. – Moskva : Pечатnya S. P. Yakovleva, 1909. – 39 s.

15. Лунц М. Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России : сб. ст. / М. Г. Лунц. – Москва : Печатное дело, 1909. –

384 с. ; Lunts M. G. Iz istorii fabrichnogo zakonodatelstva, fabrichnoy inspektsii i rabocheho dvizheniya v Rossii : sb. st. / M. G. Lunts. – Moskva : Pechatnoe delo, 1909. – 384 s.

16. Нолькен А. М. Закон о страховании рабочих от несчастных случаев : практ. руководство / А. М. Нолькен. – Санкт-Петербург : Право, 1913. – 363 с. ; Nolken A. M. Zakon o strakhovanii rabochikh ot neschastnykh sluchaev : prakt. rukovodstvo / A.M. Nolken. – Sankt-Peterburg : Pravo, 1913. – 363 s.

17. Нолькен А. М. Закон об обеспечении рабочих на случай болезни : практ. руководство / А. М. Нолькен. – Санкт-Петербург : Право, 1914. – 325 с. ; Nolken A. M. Zakon ob obespechenii rabochikh na sluchay bolezni : prakt. rukovodstvo / A. M. Nolken. – Sankt-Peterburg : Pravo, 1914. – 325 s.

18. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. – лютий 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дмитро Олександрович Остапенко; Харківський держ. ун-т. – Харків : 1998. –170 с. ; Ostapenko D. O. Sotsialne strakhuvannia promyslovykh robitnykiv Ukrainy (seredyna XIX st. – liutyi 1917 r.) : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Dmytro Oleksandrovych Ostapenko; Kharkivskiy derzh. un-t. – Kharkiv : 1998. –170 s.

19. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии / Стат. отд-ние Екатеринослав губ. земской управы. – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1886. – Т. 2 : Бахмутский уезд. – 1092 с. ; Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii / Stat. otd-nie Yekaterinosl. gub. zemskoy uprav. – Yekaterinoslav : tip. Ya. M. Chausskogo, 1886. – Т. 2 : Bakhmutskiy uезд. – 1092 s.

20. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии / Стат. отд-ние Екатеринослав губ. земской управы. – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1886. – Т. 3 : Славяносербский уезд. – 591 с. ; Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii / Stat. otd-nie Yekaterinosl. gub. zemskoy uprav. – Yekaterinoslav : tip. Ya. M. Chausskogo, 1886. – Т. 3 : Slavyanoserbskiy uезд. – 591 s.

21. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. / Министерство финансов. – Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1908. – 117 с. ; Svod otchetov fabrichnykh inspektorov za 1905 g. / Ministerstvo finansov. – Sankt-Peterburg : tip. V. F. Kirshbauma, 1908. – 117 s.

22. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. / Министерство финансов. – Петроград : тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. – 317 с. ; Svod otchetov fabrichnykh inspektorov za 1913 g. / Ministerstvo finansov. – Petrograd : tip. V. F. Kirshbauma, 1914. – 317 s.

23. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1908–1904 гг. / под ред. Н. Ф. фон-Дитмара. – Харьков : тип. Б. Бенгис, 1910. – 32 с. ; Statistika neschastnykh sluchaev s rabochimi gornoy i gornozavodskoy promyshlennosti Yuzhnoy Rossii za 1908–1904 gg. / pod red. N.F. fon-Ditmara. – Kharkov : tip. B. Bengis, 1910. – 32 s.

24. Съезд горнопромышленников Юга России. Доклады XXIX Съезду горнопромышленников Юга России : № 1. – Харьков : Печатня С. П. Яковлева, 1905. – разд. паг. ; Sezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii. Doklady XXIX Sezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii : № 1. – Kharkov : Pechatnya S. P. Yakovleva, 1905. – razd. pag.

25. Тигранов Г. Ф. Кассы горнорабочих. Очерк организации и деятельности / Г. Ф. Тигранов. – Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1896. – 118 с. ; Tigranov G. F. Kassy gornorabochikh. Ocherk organizatsii i deyatelnosti / G. F. Tigranov. – Sankt-Peterburg : tip. V. F. Kirshbauma, 1896. – 118 s.

26. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России; в 2-х т. / П. И. Фомин. – Харьков : Хозяйство Донбасса, 1924. – Т. 2 : История горной и

горнозаводской промышленности юга России от восьмидесятих годов прошлого века до войны 1914 года. – 204 с. ; Fomin P. I. Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii; v 2-kh t. / P. I. Fomin. – Kharkov : Khozyaystvo Donbassa, 1924. – Т. 2 : Istoriya gornoy i gornozavodskoy promyshlennosti yuga Rossii ot vosmidesyatykh godov proshlogo veka do voyny 1914 goda. – 204 s.

27. Чистяков И. И. Страхование рабочих в России: опыт истории страхования рабочих, в связи с некоторыми другими мерами их обеспечения / И. И. Чистяков. – Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1912. – 423 с. ; Chistyakov I. I. Strakhovanie rabochikh v Rossii: opyt istorii strakhovaniya rabochikh, v svyazi s nekotorymi drugimi merami ikh obespecheniya / I. I. Chistyakov. – Moskva : Pechatnya A. I. Snegirevoy, 1912. – 423 s.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2018 р.

V. Kulikov

SOCIAL SECURITY OF INDUSTRIAL WORKERS OF THE DONBAS AND DNIEPER REGIONS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The paper presents the history of the social security establishment of industrial workers of the Donbas and Dnieper regions in the early twentieth century. The author explains the reasons and analyses preconditions for the introduction of social security in the factories. He concludes that by enacting the laws of social security of industrial workers in 1903 and 1912, the government introduced a system of social security for workers. The later received help in case of total or partial disability (illness, pregnancy, and childbirth).

The 1912 law empowered workers to organize insurance and mutual-aid funds on their initiative. These were to supplement, and not to duplicate, the pension, compensation, and disability funds established by law at the early twentieth century. The setting up of a health-insurance fund was hedged about with limitations, yet it did provide the workers with a legitimate forum for the management of their affairs. In general, laws regarding the social security had some flaws: the pension system was not inclusive and was targeted only part of the industrial workers. Also, there was no support for the unemployed workers.

Nevertheless, the creation of special insurance organizations was a positive step for both workers and enterprises. Before the adoption of the social security law, social payments were casual. Therefore, companies could not plan their budget precisely. In the case of the regular insurance payments, such expanses became planned and stable. In general, social security laws became an essential step towards the risk professionalization.

Keywords: social security, welfare works, labor law, industrial workers, early 20th century.

УДК 929.52(477.83-25=14)"15/16"Лангіш:930.25

І.М. Лильо

ЛЬВІВСЬКІ ЕПІЗОДИ ГРЕЦЬКОГО РОДУ ЛАНГІШІВ У XVI-XVII СТ.

Генеалогічні студії з минулого знакових львівських сімей дають нам багато цінної інформації. Концентрація уваги на мікроісторії окремих людей чи їх родин добре показує реалії міського соціуму XVI-XVII ст. Грецький рід Лангішів належав до тих, що залишили по собі помітний слід в історії Львова.

Основна мета нашої розвідки — показати та проаналізувати дії найвідоміших членів роду Лангішів, від моменту прибуття до Львова в першій половині XVI ст. засновника роду купця Марка Лангіша до часу занепаду родини в другій половині XVII ст.

Під час роботи над оригінальними матеріалами Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові ми використовували хронологічний, порівняльний та просопографічний методи. Як результат - ми з'ясували як відбувалась трансформація зацікавлень членів родини Лангішів від суто економічного напрямку діяльності, в бік до активної участі у суспільному житті української громади.

Ключові слова: Львів, купці, торгівля, Ставропігійське братство, греки, Лангіш.

Зліва, поряд з входом до церкви Св. Онуфрія вмурована плита з епітафійним текстом “ENΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ ΜΑΡΚΟΣ ΛΑΓΚΗΣ ΧΡΗ ΤΟΝ ΟΥΣ ΚΡΕΙΤΤΟΝ ΕΙΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΑΒΡΑΑΜ ΕΧΘΗ ΨΥΧΗ ΠΑΛΑΙ ΑΜΗΝ,” (“Саме тут похований Маркос Лангіш, якого Бог забрав в обійми Авраама. Амін. Ненависть в душі залишається в минулому. Амін”) присвячена грецькому купцю Маркові Лангішу. Кладовище розташоване на території монастиря стало місцем поховання грецьких мандрівників чи міщан котрі закінчили у Львові свій земний шлях. Попри значний інтерес котрий в минулому виявляли дослідники до історії самого монастиря, його місця та ролі в житті української громади Львова XVI-XVII ст., власне епітафія М. Лангіша як і його особистість довгий час залишилась на маргінесі студій. Побіжну увагу на епітафію звернув у своїй науковій розвідці лише знаний дослідник міста Володимир Вуйцик [2, с. 196].

Ким була людина, що отримала честь бути похованою в такому знаковому місці? Яким було її життя у Львові? Чим займались у місті його нащадки і наскільки вони змогли інтегруватись у місцевий соціум? Відповідям на ці питання, а також окремі, особливі аспекти з історії роду Лангішів висвітлює наша розвідка.

М. Лангіш прибув до Львова у торгових справах в першій половині XVI ст. Місце його походження залишається для нас невідомим, але помітно, що вже недовго після переїзду, він відносно швидко інтегрувався у місцеве середовище. Без сумніву, цьому сприяло його одруження з дочкою українського міщанина Васька Куриловича – Пелагесею. Родина замешкала поблизу площі Ринок в кам'яниці котра знаходилась на сучасній вул. Руській, 11 [3, с. 210; 2, с. 222; 11, с. 297]. Успішна торгівля так званім “східним крамом” дозволила купцю розбагатіти та стати як згадують його титулатуру львівські міські книги – “Обачним (передбачливим) Марком Лангішом Греком львівянином” «Providus Marcus Langis Graecus Leopoliens...» [17, ф. 52, ор. 2, спр. 243, арк. 481].

Власноручні підписи грецькою мовою М. Лангіша все частіше зустрічаємо на офіційних документах, що засвідчують його активну участь в перебігу різноманітних судових суперечок [17, ф. 52, спр. 243, арк. 507-508; Спр. 515, арк. 113]. Оскільки його справи чудово розвивались, він мав щороку то більше торгових партнерів і далеко поза межами Львова [16, с. 30]. Про його авторитет серед львівських та регіональних купців свідчить факт, що М. Лангіша неодноразово залучали як поручителя до рішень третейських судів щодо торгівлі грецькими купцями вином з о. Крит [19, с. 10]. Значну частину підданих Венеції у Львові складали саме етнічні греки, котрі налагодили ефективу торгівлю на території Речі Посполитої солодкими гатунками тамтешніх вин серед котрий беззаперечно першість впродовж майже століття займала знаменита мальвазія. Водночас, у місті діяло представництво Венеції, що стояло на захисті їх економічних та майнових інтересів. Все це дає нам підставу припускати, що саме цей острів міг бути місцем походження і М. Лангіша а він в минулому був підданим Венеційської республіки (Serenissima Repubblica Veneta) [27, с. 57-58; 12, с. 44; 22, с. 193-203].

У вписах Марка а потім і Гавриїла Лангішів до пом'яника Львівської Успенської церкви згадується монахія на ім'я Віра Лангіш котру очевидно можна атрибутувати як дочку М. Лангіша [5, с. 552]. Натомість, що знаємо напевно, що він мав двох синів. Старший з них – Бартош, у молодому віці залишив родинну оселю. Пошуки власного місця у тогочасному суспільстві Речі Посполитої призвели його на військову службу в роту львівського королівського старости Кшиштофа Уланіцького, що сприяло швидкій колонізації грека. Однак кар'єра Б. Лангіша в цьому соціальному статусі була недовгою. Через те, що він належав до числа так званої “золотої молоді” Львова, і часто був помічений у бійках та різноманітних авантюрах, у місті про нього ходила погана слава. Б. Лангіш загинув у 1595 р. на Галицькому передмісті Львова під час чергової сутички з міською сторожею (ціпаками) [28, с. 321; 30, с. 93].

У “Віршах” письменника та ченця Йоанікія Волковича, ім'я другого сина М. Лангіша – Габрієля (Гавриїл) (Gabriel Langisz) згадується поміж учнів братської Ставропігійської школи [16, с. 31]. В каталозі учнів бачимо, що “Марко Гречин (Лангіш) дав сина свого Гавриська” [8, с. 74].

Цей син М. Лангіша увійшовши у дорослий вік зарекомендував себе як поважний громадянин і вважався одним з найвпливовіших та найзаможніших купців Львова. Документи зберегли нам вдомості про його ділові стосунки із східними та московськими торговельними партнерами [6, 14, с. 415]. Рівень господарської активності Г. Лангіша добре демонструють численні згадки занотовані в справах вірменського суду у Львові [17, ф. 52, оп. 2, спр. 522, арк. 1306, 1346; Спр. 523, арк. 397, 810, 819, 865, 874, 1145; Спр. 524, арк. 225]. В 1632 р. він мав ще одну судову справу у коронному трибуналі про результати якої було повідомлено писаря міста Войцеха Зимницького [14, с. 108-110]. За напрямком своєї господарської діяльності Г. Лангіш належав до так званого цеху «багатих крамарів». Принаймні, в 1621 р. зафіксовано його першу вкладку до їхньої спільної каси. В 1621-1631 рр. він сплачував податки з так званого “Бабичевого краму” [7, с. 168]. В. Лозінський згадував, що він не гребував підзалобляти і торгівлею зброєю [28, с. 321]. Про успішність справ а отже й добрий майновий стан родини свідчить інформація, що їх оселя як одна з нечисельних у Львові мала підведену власну гілку водотягу [9, с. 55].

В 1633 р. разом з іншим греком та водночас активним діячем львівського Ставропігійського братства – Константином Мадзапетюю він виконував обов'язки львівського комісара, що мав наглядати за правилами торгівлі “волоськими товарами” котрі привезли грецькі купці. Про значну його ідентифікацію саме з місцевим православним середовищем свідчить факт, що в офіційних документах судочинства він підписувався українською (руською) мовою [17, ф.52, оп. 2, спр. 341, арк. 338]. Володіючи міським правом Львова він виступав поручителем для інших греків, що намагались за домовитися у місті.

Для братської справи Г. Лангіш був корисний насамперед як прагматичний та фаховий фінансист. Йому вдалось вивести дуже важливий напрямок їх господарської активності - торгівлю книгами на якісно вищій рівень, повсякчас здобуваючи необхідні операційні кошти, що добре видно через фінансові справи котрими він опікувався в 1633-1637 рр. [17, ф. 129, оп. 1, спр. 1054; 1, т. 11, с. 392-411]. Закуповуючи в братській друкарні партії книг, він потім вигідно перепродавав їх на територію Молдавії та до Московської держави. В записах з продажу книг вказано, що як оптовик Г. Лангіш отримувал від бартства суттєві знижки [13, с.52]. Очевидно, його авторитетна позиція мала значний розголос, оскільки саме до нього був скерований лист львівського єпископа Єремії Тисаровського в справі впорядкування вкладу пані Катерини Бучатської на церкву св. Юрія [11, с. 109-110]. Г. Лангіш виявляв свою прихильність до братства і

через різноманітні подарунки. В переліку майна що належало церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Львові значаться дві подаровані ним срібні лампи та ложечки [20, с. 570]. В 1626 р. самбірський староста Станіслав Боніфацій Мнішек затвердив його світським опікуном для монастиря словітських сестер [5, с. 355]. До легації на вже згадану Церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Руську) Г. Лангіш з дружиною долучили кошти небіжчика грека Манолі Георговича та його брата Габріеля (Manoli i Gabriel Giorgowicz) [17, ф. 129, оп.1, спр. 1124]. В суспільному житті та для полегшення справ юридичного характеру Г. Лангіш застосовував власний міщанський герб – гмерк. Ним він завіряв важливі документи юридичного характеру [15, с. 273].

У шлюбі з міщанкою Пелагеєю († 1661) мав би бути щасливою людиною, оскільки мав аж сімох дітей. Його старша дочка – Варвара (Barbara) Лангіш – вийшла заміж за Теодора Тома, що був сином Давида Тома – одного з найзаможніших купців Львова та перших фундаторів дзвіниці (1570 – 1571 рр.) церкви Успіння Пресвятої Богородиці [12, с. 58]. Д. Тома призначив на будівництво дзвіниці значну суму у 3500 зл. але прорахунки залученого архітектора призвели до її руйнування. Стрес отриманий від цієї події міг бути однією з вірогідних причин передчасної причини смерті купця. Продовжити та завершити розпочату ним справу довелось вже іншому видатному грекові міста - Константину Корняктові. Згодом міські писарі транслітерували прізвище Тома у Томкевич (згадується також як Томсевич) [3, 212; 1, с. 222]. У львівських архівах збереглась шлюбна угода подружжя, яку підписали Т. Тома, його батько Давид, Пелагея Лангішева, на той час вже вдова по Г. Лангішу, та сама Варвара. В документі, який оформлений польською, українською та грецькою мовами [17, ф. 52. оп. 1, спр. 430, арк. 2.], чітко обумовлено та розмежовано майнові права подружжя, особливо щодо успадкування та використання посагу молодой. На частину належного В. Лангішівні майна було накладено мораторій, що передбачав обмеження для чоловіка котрий не мав права розпоряджатися ним у випадку виникнення фінансових проблем. Теодорові як придане за наречену дістався у спадок насамперед будинок Лангішів. В подальшому, він значно збільшив майно родини. Принаймні бачимо, що перед смертю, він заповів дітям у спадок 15 000 зл. які були забезпечені за рахунок прибутків, що надходили з сіл Кругів (тепер Золочівський р-й Львівської обл.), та Добросин (Жовківський р-й Львівськ обл.) [5, с. 620]. В збірці львівського Ставропігійського інституту довгий час зберігався портрет молодой жінки, що його більшість дослідників піддавали атрибуції як зображення В. Лангішівни. Зараз він перебуває у фондах Львівського історичного музею [21, с. 398]. Варвара у шлюбі мала чотирьох дочок: Саломея, Серафиму, Єлену та Анну. Дві з цих дочок вирішили стати монахинями: Серафима (Томкевичівна) та Саломея (Соломонія) були черницями Львівського Введенського монастиря. Остання навіть була його ігуменею в 1734-1746 рр. [5, с. 620, 625].

Про другу дочку Г. Лангіша – Софію, відомо лише те, що вона вийшла заміж за львівського купця українського походження Івана Дорофейовича [5, с. 572].

Третя дочка – Марина, після смерті першого чоловіка – грека Мануїла Мадзапети вийшла заміж за польського шляхтича Б. Гославського [5].

Четверта – Єлена, обрала за чоловіка знаного діяча Ставропігії, грецького купця Михайла Альвізія. Прикметно, що останній також належав до так званої «венеціанської» групи греків і залишив по собі цікавий заповіт [17, ф. 52, оп. 2, спр. 341, арк. 143-146].

На прохання двох інших дочок – Кандиди († 1668) та Олімпіади († 1698), Г. Лангіш в 1636 р. розпочав облаштування приватного монастиря [17, ф. 52, оп.2, спр. 51, арк. 1075-1081; 18, с. 302]. Ніхто, окрім найближчих людей, не знав про ці наміри. Однак, з огляду на різні неперборні обставини, будівництво затягнулося, а потім і взагалі призупинилось через протести з боку представників єврейської громади Львова. Вони

висловлювали своє незадоволення надто близьким розташуванням будівлі монастирю до приміщення синагоги [28, с. 92.]. Після затяжного процесу міська рада таки прийняла компромісне рішення, що будівля не є монастирем, а лише приватним помешканням. Попри те що, Кандида Лангішівна, що на той час вже була його ігуменею, була змушена погодитись із рішенням, що після смерті вона не зможе передати будинок у власність монахином чину Св. Василя Великого, а залишить його як приватну власність своїм родичам [17, ф. 52, оп. 2, спр. 70, арк. 1203; Спр. 58, арк. 15-16]. В 1637 р. король звільнив цю кам'яницю розташовану на парній стороні Руської вулиці від податку та обов'язку квартирування військових. Цю ж угоду з містом в 1646 р. підтвердив король Владислав IV [17, спр. 58, арк. 1494-1495]. Сестри постійно конфліктували між собою через фінансові питання. Кандида, що як видається мала доволі «важкий» характер навіть намагалась продати будинок, а також заборгувала і таки не повернула грошей купцю Христофорові Мазаракі на суму 3000 зл. [5, с. 573]. Так чи інакше, еле вся родина намагалась триматись купи, бо до приватного будинку Г. Лангіша з тильної сторони вулиці прилягала кам'яниця його зятя – купця М. Альвізія [4, с. 393].

Окрім дочок Г. Лангіш мав також сина Марка (Marcian) [29, с. 10]. Саме його сміливо можна зараховувати до одного з перших відомих акторів Львова. Принаймні він був залучений до виконання тетральних постановок, що їх організували учні ставропігійної школи. У Національному музеї у Львові зберігається видане у 1631 р. “Розмишляне о муці Христа, при тій веселая радість зь триумфального Єго Воскресенія” (інв. № 426). Його автор — Й. Волкович подав імена перших акторів поміж котрими були сини грецьких купців М. Георговича та Г. Лангіша. Вже в дорослому віці, він перебрав на себе частину сімейних справ. Ще на початку 1649 р. М. Лангіш залишався війтом «spectabilis» в під-львівській маєтності Рокитне, але вже того самого року маємо відомості про його смерть [7, с. 151]. Саме його ім'я стоїть поряд з батьківським підписом на згаданому заповіті. В цьому документі від 21 грудня 1636 р., Г. Лангіш окрім родинних розпоряджень, відписав на користь братської школи та шпиталю кошти, котрі загалом склали 1700 зл. З них 800 зл., це борги що їх перед купцем мав львівський вірменський єпископ. Задля отримання кредиту, останній віддав грекові у заставу частину церковного срібла та монстранцію [17, ф. 52, оп. 2, спр. 341, арк. 334-338; 1, т. 1, с. 124-126, 211, 690]. Д. Зубрицький у своїй хроніці згадував ще про якогось старшого братства Романа Лангіша, проте інформації про таку особу відшукати не вдалось [30, с. 244]. Г. Лангіш помер значно пізніше складеного заповіту, бо аж 10 вересня 1648 р. Його дружина переказала решту майна своїм дочкам, а “багатий крам”, що був відомий у Львові як Babiczowski, подарувала Ставропігійському братству визначаючи прибуток з нього на оливу для лампадки в церкві Успіння Пресвятої Богородиці [17, ф. 52, оп. 2, спр. 70, арк. 932, 1002; 14, с. 572].

В чергове, прізвище Лангіш з'явиться в реєстрі львівських міщан в 1655 р. коли постало питання щодо сплати військової контрибуції. Серед 704 осіб “грецької віри” етнічним грекам також було визначено відповідні вкладки. Їх розмір було встановлено відповідно до розміру капіталу. Поряд з Іваном Мазаракі що мав сплатити від 300 тис., Юрієм Папарою – 10 тис., Петром Афендиком – 6 тис., бачимо ім'я Варвари Лангішівни капітал якої оцінили на 20 тис. [9, с. 373]. На жаль, не маючи в подальшому спадкоємців по чоловічій лінії ця родина у Львові з часом вигасла.

Родина Лангішів в багатьох випадках була дуже показовою для долі іммігрантів грецького походження, що переселялись на територію Речі Посполитої наприкінці XVI в першій половині XVII ст. Зберігаючи власну національну та релігійну самоідентифікацію в першому та другому поколінні, в остаточному результаті вони інтегрувались в місцеве середовище вповні ототожнюючи себе з новою Батьківщиною.

Список використаної літератури

1. Вуйцик В. С. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові / В.С. Вуйцик. – 2-ге вид., доп. – Львів : Каменярь, 1991. – 175 с ; Vuitsyk V. S. Derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk u Lvovi / V. S. Vuitsyk. – 2-he vyd., dop. – Lviv : Kameniar, 1991. – 175 s.
2. Вуйцик В. Монастир св. Онуфрія у Львові // Вуйцик В. Леополітан / В. Вуйцик. – Львів : ВНТЛ-Класика. 2013. С. 179-203.; Vuitsyk V. Monastyr sv. Onufriia u Lvovi // Vuitsyk V. Leopoltan / V. Vuitsyk. – Lviv : VNTL-Klasyka. 2013. S. 179-203.
3. Долинська М. Приватні і громадські кам'яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. / М. Долинська // Вісник Львівського університету : Серія історична. –1997. – Вип. 32. - С. 206 – 217 ; Dolynska M. Pryvatni i hromadski kamianytsi u kvartalakh Lvova bilia Uspenskoï tserkvy u XVIII st. / M. Dolynska // Visnyk Lvivskoho universytetu : Seriiia istorychna. –1997. – Vyp. 32. - S. 206 – 217.
4. Долинська М. “Хроніка Ставропігійського братства...” Дениса Зубрицького як джерело до вивчення нерухомої власності Ставропігії / М. Долинська // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матер. наук.-практ. конф., 20-21 вер. 1996 р. – Львів, 1999. – С. 390-401 ; Dolynska M. “Khronika Stavropihiiskoho bratstva...” Denysa Zubrytskoho yak dzherelo do vyvchennia nerukhomoi vlasnosti Stavropihii / M. Dolynska // Rukopysna ukrainika u fondakh Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka NAN Ukrainy ta problemy stvorennia informatsiinoho banku danykh : mater. nauk.-prakt. konf., 20-21 ver. 1996 r. – Lviv, 1999. – S. 390-401.
5. Дух О. Превелебні панни. Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишлянської єпархій у ранньомодерний період / О. Дух. – Львів : Видавництво УКУ, 2017. – 752 с: іл. - (Серія «Київське християнство», Т. 5) ; Dukh O. Prevelebnı panny. Zhinochi chernechi spilnoty Lvivskoi ta Peremysylianskoï yeparkhii u rannomodernyi period / O. Dukh. – Lviv : Vydavnytstvo UKU, 2017. – 752 s: il. - (Seriiia «Kyivske khrystyianstvo», T. 5).
6. Заборовский Л. В. Экономические связи России и Балкан в первой половине XVII в. / Л. В. Заборовский // Связи России с народами Балканского полуострова (первая половина XVII в.) / отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва : Наука, 1990. – С. 138-193 ; Zaborovskiy L. V. Ekonomicheskie svyazi Rossii i Balkan v pervoy polovine XVII v. / L.V. Zaborovskiy // Svyazi Rossii s narodami Balkanskogo poluostrova (pervaya polovina XVII v.) / otv. red. B. N. Florya. – Moskva : Nauka, 1990. – S. 138-193
7. Заяць О. Старі та нові “білі плями” в історії крамарських корпорацій у Львові (друга половина XIV- перша третина XVII ст.) / О. Заяць // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. - 2012. - Т. CCLXIV : Праці історично-філософської секції. - С. 138-170 ; Zaiats O. Stari ta novi “bili pliamy” v istorii kramarskykh korporatsii u Lvovi (druha polovyna XIV- persha tretyna XVII st.) / O. Zaiats // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka. - 2012. – T. CCLXIV : Pratsi istorychno-filosofskoi sektsii. - С. 138-170.
8. Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / Д. Зубрицький; перекл. І. Сварник. – Львів : Априорі, 2011. – 404 с. ; Zubrytskyi D. Khronika Stavropihiiskoho bratstva / D. Zubrytskyi; perek. I. Svarnyk. – Lviv : Apriori, 2011. – 404 s.
9. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів : Піраміда, 2003. - 440 с. ; Kapral M. Natsionalni hromady Lvova XVI-XVIII st. (sotsialno-pravovi vzaiemyny) / M. Kapral. – Lviv : Piramida, 2003. - 440 s.
10. Кіт Н. Книготоргівля Львівського ставропігійського братства у XVI — першій половині XVII-XVIII ст. / Н. Кіт // Вісник Львівського Національного університету

ім. Івана Франка. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. - 2007. – Вип. 2. – С. 39-53 ; Kit N. Knyhotorhivlia Lvivskoho stavropihiiskoho bratstva u XVI – pershii polovyni XVII-XVIII st. / N. Kit // Visnyk Lvivskoho Natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka. Seriiia : Knyhoznnavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii. – 2007. – Vyp. 2. – S. 39-53.

11. Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство (опыт церковно-исторического исследования) / А. Крыловский. — Киев : тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1904. - 500 с.; Krylovskij A. L'vovskoe Stavropigial'noe bratstvo (opyt cerkovno-istoricheskogo issledovaniya). – Т. X. – Сп. 1. – Kyiv: tip. Imp. un-ta Sv. Vladimira, 1904. – 500 s.

12. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / І. Крип'якевич. – Львів : Каменяр, 1991. – 167 с. ; Krypiakevych I. Istorychni prokhody po Lvovi / I. Krypiakevych. – Lviv : Kameniar, 1991. – 167 s.

13. Михайлюк Н. Українські жіночі монастирі у Львові в XVII-XVIII ст. Історико-мистецькі пам'ятки монастиря введення в храм Пресвятої Богородиці сестер Василянок / Н. Михайлюк // Народознавчі зошити. - 2011. – № 2. - С. 301-311 ; Mykhailiuk N. Ukrainski zhinochi monastyri u Lvovi v XVII-XVIII st. Istoryko-mystetski pamiatky monastyria vvedennia v khram Presviatoi Bohorodytsi sester Vasyliianok / N. Mykhailiuk // Narodoznavchi zoshyty. - 2011. – № 2. - S. 301-311.

14. Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.) / Б. Петришак. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України; ЦДІА України, м. Львів, 2011. – 208 с. ; Petryshak B. «Lytsar pera i kalamaria» – pysar mista Lvova Voitsekh Zymnytskyi (1583-1639 rr.) / B. Petryshchak. – Lviv : Lvivske viddilennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; TsDIA Ukrainy, m. Lviv, 2011. – 208 s.

15. Сварник І. Міщанські гмерки в актах львівського магістрату XVI ст. / І. Сварник // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2008 р. – Вип. 3. – С. 268-277 ; Svarnyk I. Mishchanski gmerky v aktakh lvivskoho mahistratu XVI st. / I. Svarnyk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia : Knyhoznnavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii. – 2008 r. – Vyp. 3. – S. 268-277.

16. Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до першої половини XVII ст. / Ф. Срібний // Записки наукового товариства ім. Шевченка. - 1912. - Т. 108, кн. II. - С. 5-38; 1912. – Т. 112. - С. 59 – 73; 1913. – Т. 114. – С. 25–56 ; Sribnyi F. Studii nad orhanizatsiieiu Lvivskoi Stavropihii vid kintsia XVI do pershoi polovyny XVII st. / F. Sribnyi // Zapysky naukovoho tovarystva im. Shevchenka. - 1912. - Т. 108, кн. II. – S. 5-38; 1912. – Т. 112. - S. 59 – 73; 1913. – Т. 114. – S. 25–56.

17. Центральний Державний Історичний Архів України у місті Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 52, ф. 129 ; Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy u misti Lvovi (dali – TsDIAU u Lvovi), f. 52, f. 129.

18. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – Киев : Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. - Ч. 1, Т. 11 : [Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства] . – С. 392-411 ; Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemuuy Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoyu pri Kievskom voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatorstve. – Kyiv : Akts. Ob. pech. i izd. dela N. T. Korchak-Novitskogo, 1904. - Ch. 1, T. 11 : [Akty, odnosyashchiesya k istorii Lvovskogo Stavropigialnogo bratstva] . – С. 392-411.

19. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. : документы и материалы в 3-х т. / ред. коллегия Я. С. Гросул и др. – Москва : Наука, 1965. – Т. II (1633-1673) Док. 1. — С. 9-17; Istoricheskie svyazi narodov SSSR i Rumynii v XV— nachale XVIII v.: Dokumenty i materialy / Izdal Ya. S. Grosul i dr.: V treh tomah. – Moskva, – Т. II. (1633-1673) – Dok. № 1. S. 9-17.

20. Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586-1788) : источниковедческое исследование / Ю. Э. Шустова. – Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 648 с. ; Shustova Yu. E. Dokumenty Lvovskogo Uspenskogo Stavropigiyskogo bratstva (1586-1788) : istochnikovedcheskoe issledovanie / Yu. E. Shustova. – Moskva : Rukopisnye pamyatniki Drevney Rusi, 2009. – 648 s.

21. Aleksandrowicz W. Nieznana młoda dama (określana jako Barbara Langiszówna, 4 ćw. XVII w.)” – Nr. 349. S. 398 // Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576 – 176 : Katalog wystawy pod kierunkiem Jerzego Malinowskiego / Muzeum Narodowe w Warszawie. – Warszawa, 1993.

22. Cristian N. Apetrei. The Transit of Cretan Wine in 16th Century Moldavia. The European Context and Quantitative Assessments. Transylvanian Review, Vol. XXII, Supplement, No 2, 2013. In: Economic and Social Evolutions at the Crossroads of the World-System. Eastern and Central Europe from the Early Modern Age to the Twentieth Century. P. 193-203.

23. Charewiczowa Ł. Wodociągi starego Lwowa : 1404-1663 / Ł. Charewiczowa. – Lwów : Wydaw. Zakładów Wodociągowych Miasta Lwowa, 1934. - 71 s.

24. Duch O. Sieć monasterów żeńskich eparchii lwowskiej i przemyskiej w XVII i XVIII wieku / O. Duch // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodnie 3 (2005). – Lublin, 2005. – S. 88-100.

25. Kapral M. Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje / M. Kapral // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, –2015. – R. 63, № 2. – S. 293-304.

26. Kotilaine J. T. Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the World / J. T. Kotilaine. - Leiden-Boston, : Brill, 2005. – 611 p.

27. Lambrinos K. E. Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete: the evolution of a citizen family (sixteenth century) / K. E. Lambrinos // Mediterranean Historical Review. – 2014. - Vol. 29, Issue 1. – P. 57-70.

28. Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku / W. Łoziński. – Lwów : Księgarnia H. Altenberga, 1902. – 434 s.

29. Sochaniewicz S. Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej / S. Sochaniewicz. – Lwów : Nak. Tow. Naukowego. 1921. – 415 p.

30. Winnyczenko O. Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku katalog / O. Winnyczenko. – Warszawa : Semper, 2017. – 381 s.

I. Lylo

LVIV EPISODES OF THE LANGISZ GREEK FAMILY IN 16-17 C.

The Greek community of the Polish-Lithuanian Commonwealth was formed during the 14th–17th centuries. The expectation of profiting from trading “Oriental goods” motivated these brave merchants and travelers to overcome the hardships and danger of their extensive journey. These “people of the East” brought with them not only goods for trade but also their own culture, worldview, and religion.

Genealogical study the past of Lviv's outstanding Greek origin families give us a lot of valuable information about daily life and social activity of them. The concentration of attention on the micro-history level of its individuals clearly shows the specific of the relations in the urban society of the Lviv in 16-17 c. Who were the Greek immigrants who came to Lviv? How

was activities there everyday life in the city? What did they do? The answers to these questions as well as the individual, special aspects of the history of the genus of the Langisz we are researching by our article.

The Greek family of Langisz belonged to those who left a remarkable trace in the period of Renaissance of the history of Lviv (Lwów - Polish). Mark Langisz was the founder of the family. He had many contacts with other dealers in this area and out. The main task of our research is the focus on the documents from the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. At the first time, we printed a picture of the tombstone of him.

We display the moments of a transformation of the active members of this Greek family from a purely economic factor took place in the direction of active participation in the social life of the local Ukrainian (Ruthenian) Orthodox community. Gabriel Langisz son of Mark was an active member of the Lviv Brotherhood Community. He made a lot of successful deals as the financial advisor of the organization.

The Lanisz family was very indicative for the destiny of Greek immigrants who emigrated to Polish-Commonwealth at the end of the 16th or in the first half of the 17th c. Most of their kept own national and religious identity in the first and second generation. But at finally they ultimately integrated into the local environment by fully identifying themselves with their new country.

The children and grandchildren of Mark Langisz achieved significant social success and belonged to the elite of the city of Lviv. However, in the second half of the 17th century, because of the death of the last of the men in the family, it ceased to exist. By our research, we would like to bring back the memory of them and what they did.

Keywords: *Lviv, merchants, Greeks, Lvivs Stavropihian Brotherhood, Langisz.*

УДК 94(477.62=112.2)''179/190''

S. Novikova, V. Korobka, J. Korobka

GERMAN PORTRAITS OF MARIUPOL AZOV SEA REGION (second half of XIX – beginning of the XX c)

Mikola Korff, Victor von Graff, Karl Ludwig Henry Bark, Friedrich Gamper, Sergiy Gamper, Adolf Rothstein, Otto Schönveld, Peter Regir, Victor Nielsen, the representatives of the Germanic ethnic group, subjects of the Russian Empire, as well as subjects-foreigners of the German Empire, during the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century, left a very notable trace in the spheres of medicine, education and business, the implementation of environmental projects, as well as engineering design in the Mariupol above Azov sea area.

Key words: *Germans, Azov sea region, second half of XIX – beginning of the XX c, Mikola Korff, Victor von Graff, Karl Ludwig Henry Bark, Friedrich Gamper, Sergiy Gamper, Adolf Rothstein, Otto Schönveld, Peter Regir, Victor Nielsen.*

The Germans in the South-East of Ukraine in general and in Mariupol district in particular played an outstanding role in local history in the second half of the XIX and in the beginning of the XX centuries. They were the colonists and Ostsees' descendants as well as foreigners who saw Mariupol as a place of opportunities for their self-realization in our region. Their achievements in the agricultural sector, scientific, cultural, and business spheres, as well as engineering and technical businesses were largely inspired by Protestant ethics, associated with such values as the labor righteousness, the need to work honestly and diligently. At the same time the wealth was considered as a measure of diligence and labor conscientiousness. It was this worldview that became the basis of the economic success of the Western world.

Modern European aspirations of Ukrainian citizens, their desire to live as Europeans, on the one hand, and, objective data about a low level of today's work ethics of Ukrainians, positive historical examples of success, diligence, and professional skills (after decades of neglect), on the other hand, cause the need of rethinking and re-evaluation as against the background of these combinations.

Among other things, the theme topicality is connected with the awakening of public interest to the historical events which took place in social, economic and cultural life, and where people were not mentioned by Soviet historiography. At the same time, to date, it is important to rehabilitate historic personalities, whose reputation was unfairly stained by the USSR for the sake of the class paradigm of socialist historiography.

The role of famous Germans in the history of Mariupol uyezd (an administrative unit in pre-revolutionary Russia) was studied but fragmentary in the second half of the nineteenth and in the early twentieth centuries. Some information dedicated to individual personalities may be found in scattered articles. Mikola Korff, a teacher, a journalist, an uyezd activist, enjoyed the greatest attention of researchers. The tradition of enlightening his German origin dates back to M. Peskovsky [33]. The activities of V. von Graff [37], S. Gamper [15], P. Regir [25; 45], V. Nielsen [12] in the Azov sea region were described in various publications.

The purpose of this article is to clarify the role of German nationality persons in the history of the Ukrainian Azov Sea area.

Selfless labour of two engineers of the forester's corps, Victor von Graff (1820–1867) and Carl Ludwig Heinrich Bark (1835–1882), was of great importance for the development of

agriculture in the Azov region. In the waterless steppes of the Azov region, they grew the first artificial forest in the Russian Empire - the Velikoanadolsky Forest (1843). At the same time, V. Von Graff founded the first Velikoanadolsky lower school of forest administrative staff, designed to train specialists in steppe afforestation [44].

V. von Graff was born in the town of Ovruch, Volyn Province. His father was a native German from Courland and his mother was an Italian. He got education at the St. Petersburg Forest and Land Survey Institute (1834 –1841). In 1843 he was appointed forester's assistant and sent to Yekaterinoslav province. Here V. von Graff developed a whole range of agrotechnical methods for growing forests in the steppes, initiated the cultivation of fifty-five sorts of trees and bushes in our region, discovered many new plants, founded two permanent arboreta, as well as temporary schools of forest trees, permanent schools of fruit trees, the garden of pharmaceutical plants, the flower garden, the park and much more in the Velikonadolsky forest area.

More than 1.7 million seedlings were dispensed, mainly free of charge, among the population of the region during 1847 – 1866. V. von Graff collected many books for a library and founded a forestry museum. He had gathered a large herbarium of the Velikoanadolsk steppe plants, which was demonstrated at the All-Russian Industrial Exhibition of 1872 in Moscow. In 1850-1852 a meteorological observatory, equipped with a complete set of necessary instruments, was built in the forest area. K. Bark, V. von Graff's successor, obtained an increase from the Forest Department to fund the forestry, as a result of which forest area was increased and other foresties of the Yekaterinoslav province became involved into the process of afforestation. V. von Graff and C. Bark were granted numerous state awards and titles for their really selfless work [16].

Mikola Oleksandrovich Korff (1834–1883), a representative of a famous Korff family, contributed greatly into the development of primary education, first in Alexandrovsky and then in Mariupol uyezd, as well as throughout the empire. His family became famous due to their service for the court of the Courland duchess (later Russian Empress) Anna Ioannovna. M. Korff was born in Kharkiv. He spent his childhood at the Neskuchnoye estate near the Big Yanisol village. M. Korff got education at the Aleksandrovsky (former Tsarskoselsky) Lyceum, which he graduated in 1854. He served for some time in the Ministry of Justice, but soon retired, returned to Neskuchnoye estate where he was actively involved in social activities until the end of his life (he was elected an uyezd councilor, a member of vocational council, he was the guardian of a number of schools, an honorary Justice of the Peace first in Alexandrovsky, and, after its partition, in Mariupol uyezd [9].

A network of elementary public schools was established in a short period of time due to the energetic activity of M. Korff in Mariupol uyezd. Korff is rightly considered to be the founder of the Sunday Repeater School with a class for three years of instruction, the initiator of the first libraries in the villages. The activity of M. Korff as a methodologist was outstanding. It was M. Korff who developed the method of conducting a lesson when a teacher was working with several classes concurrently. He gave demonstration lessons himself, sharing his pedagogical skills with teachers.

He published five textbooks which had many thousands circulation and which were reprinted dozens of times. M. Korff also published such teaching books as *The Primary Spelling*, *The Book of Written Mathematical Issues*, *The Sample Exercises for Explaining the Meaning of Scale and Training in Drawing Plans*, *The guidance for Sunday Repeater Schools*, etc., which were used in the educational process by most local teachers of public schools [14; 17, p. 185].

M. Korff was the organizer of congresses-courses for teachers of public schools, he considered such courses as one of the methods of self-education. With the same purpose, he

published *The Vocational Council Reports of Alexandrovsky (and later Mariupol) Uyezd* which summarized teaching experience of public schools.

M. Korff often spoke at the meetings of Mariupol zemstvo (elective district council in pre-revolutionary Russia), analyzing the prospects and proposing new forms and methods of population education in the uyezd. Most of his proposals were tested by him personally or under his leadership. The measures proposed by him were successfully implemented by the Mariupol zemstvo and by the beginning of the 20th century these measures yielded tangible results. Thus, according to the information of “*One-day census*” of 1911, Mariupol uyezd took the first place among the thirty uyezds of four provinces, which belonged to Odessa school district in terms of percentage data (the ratio of the number of students to the total population of the district). These readings exceeded the readings of other districts in two-three times, bringing Mariupol with its public schools to the first place among the districts of the European part of the Russian empire [42].

M. Korff's words about the fact that Mariupol district is the cradle and the model of public school in the empire can be considered entirely justified. On October 6, 1884, a year after M. Korff's death, at the 16th session of the Mariupol uyezd assembly, one of the questions at a hearing was about the setting up of school named after M. Korff, and the next day, the petition was supplied from the teachers with the request to give permission of having M. Korff's portrait in public schools [10, p.12].

Economic life of Mariupol of the second half of the XIX – early XX centuries had a lot of bright and talented entrepreneurs who, in terms of the scale of their activities, went far beyond the city limits and brought their business not only to the national, but also to the international level. New transport opportunities of Mariupol, which appeared in the 1880th (the building of railways between the city and the Donbass, the construction of a modern seaport by the standards of that time), began to attract investment from rich foreign entrepreneurs. Thus, in 1896, the German (likely of Jewish origin) Adolf Rothstein and the American Edmund Smith founded the Nikopol-Mariupol Mining and Metallurgical Joint-Stock Company with the capital of 6.75 million rubles [27]. The same year, they began the construction of a metallurgical industrial enterprise near the city. The industrial processes were mechanized there. An entire factory was bought in Seattle, dismantled and transported by ships to Mariupol. In February 1897 a pipe-welding shop began to function at the enterprise [41].

And in 1899, all the components of this enterprise have been already operating: blast-furnace and open-hearth shops, foundry and mechanical productions, rolling mills. Various brands of cast iron, high-grade iron and pipes were produced at Nikopol. The plant was equipped to the highest international standards of the time and was the only metallurgical enterprise of the Russian Empire which had a certificate for the production of sheet iron for Lloyd shipbuilding company. Nikopol was considered one of the best metallurgical enterprises in the country. American engineer Henry Loud was the enterprise manager (director) in the first years after the commissioning [41, pp. 293–294].

The Gampers family made a significant contribution to the development of public health and medicine in Mariupol and its uyezds. Friedrich Vilhelmovich Gamper served as a city doctor, he was a member of the City Council. After the death of F.V. Gamper, Mariupol Zemstvo decided to issue a lifelong annual cash allowance in the amount of 300 rubles to his daughter with the wording: “in memory of her father, who made much for zemstvo”. And according to the desire of some members of the town council to honor the memory of F. W. Gamper, the meeting unanimously decided to hang his portrait in the office of the district council. A. Serafimovich, a correspondent of the *Priazovsky Krai* newspaper, reported in his article about the decision of a general meeting of Mariupol zemstvo, published in the issue from the third of November, 1897 [34].

Sergiy Fedorovich Gamper (1859 - 1911) graduated in 1882 from the medical department of Kharkov University, in 1890 received the degree of doctor of medicine. From 1884 to 1911 he worked as a doctor at Mariupol Hospital, as well as a doctor at Mariupol Alexandrovskaya Male Gymnasium, had a private practice and was popular and respected among Mariupol residents. He performed the duties of a councillor at public дума (Council), was a trustee of the Gogol Primary School in the district of Slobodka.

The resident of Mariupol, an ethnic German, Peter Regir (1851 – 1919) founded at his own expenses one of the largest shipping companies in the Russian Empire in the course of twenty years. This company ranked the fifth place in vessel tonnage at the beginning of the twentieth century. P. Regir earned his initial capital, like majority of local entrepreneurs, in the grain business. The funds were invested in a profitable business – the shipping company. It began with a purchase in the 1880th a wheeled steam tug "Uspek" (Success). In 1889, P. Regir purchased the freight ship "Natford" in Great Britain, renamed it as "Progress", and rented the steamer "Engineer Avdakov" for three years from a large Mariupol entrepreneur, David Haradzhayev. These vessels were intended for coal shipment from Mariupol to the ports of the Black Sea and to Istanbul. Thus P. Regir's shipping company was founded. Its central office was located in St. Petersburg. In 1891, P. Regir was counted among the merchants of the first guild, which made it possible to infer that the development of his shipping company had a great success [2].

The participation in the coal trade and business ties with the director of Rutchenkovsky Mining Company, Chairman of the Council of Mining Industrialists of the Southern Russia Nikolay Avdakov, promoted a rapid growth of the shipping company. According to our calculations, the shipping company of P. Regir had a fleet, the number of which from 1880 till the beginning of the twentieth century gradually increased from one to fifteen ships (thirteen steamers, a tugboat and a sailboat). However, in the early 1900th, two worn ships were sold [25, p. 11].

Regir's ships annually delivered up to 100,000 tons of Donetsk coal to the Baltic ports of Kronstadt, Libau, Revel, Riga and St. Petersburg. They also shipped Russian timber and grain to the ports of Western Europe and the Mediterranean. The shipping company had its own docker's artel for loading foreign ships [26; 38; 39].

In 1912, on the basis of the charter from December 30, 1911, in order to provide passenger and freight traffic between the Russian and foreign ports, P. Regir, together with the shipping company owners Photius Zvorno and Emmanuel di Pollone, founded the stock company "Russian commercial Shipping Company" and gave it four of its best steamers: "Bilorossia", "Great Russia", "Novorossiia" and "Export". P. Regir owned a controlling stake and headed the company's board. His son, Peter Regir junior, was the managing director of the company. The main office of the company was located in Odessa, and the administrative headquarter was in St. Petersburg [35].

In addition to entrepreneurial activity, P. Regir took part in the public life of Mariupol. He was a member of the Port Presence, and also the Director of the Uyezd Department of the Provincial Prison Committee [1]. P. Regir junior played a significant role in the shipping company business, therefore from 1914, the company was called "P. Regir and son" [18, p. 39].

The years of the First World War were difficult for Regir's shipping company. The steamers *Bessarabia*, *Great Russia*, *Engineer Avdakov*, *Littlerossia* and the steam tugboat *Protector* were mobilized into the Black Sea Transport Fleet, and *Maria Regir* and *Russia* were sold respectively in 1913 and 1915. *Export* was sunk by a German submarine in 1917 [45, p. 84].

In anticipation of the revolutionary events, a significant part of his capital, P. Regir transferred abroad, his children emigrated. In 1919, when irregular detachments of Bolsheviks captured Mariupol, they broke into private farmsteads, raided shops and often treated local

residents very badly. They, among other things, extorted "indemnity" from P. Regir. Since the banks had already left Mariupol by that time, it was not possible to pay this "indemnity" and "defaulters", such as Regir, were arrested and put in jails, where many of them were tortured. Eventually, a well-known businessman was executed by shooting [46].

P. Regir junior moved the company to London, where it was registered under the name Regir's Shipping Company. It consisted of two subsidiaries: *Starlight Steam Shipping Company* (existed until 1924) and *Angle Commercial Shipping Company* (existed until 1927). Gradually, the Regir's heirs withdrew from business, sold the vessels to different companies and moved to Switzerland [45, p. 85].

Otto Schönveld, German subject, deserves mentioning among other entrepreneurs of Mariupol, who worked in the rapidly developing construction business of the late nineteenth and early twentieth centuries. In 1898 (in 1900 according to other data), he set up a large cement factory in the city, twenty workers were employed and the goods were produced with a total amount of 20,000 rubles a year. In 1904 the number of workers was increased to forty people, and the production reached 60,000 rubles a year. This enterprise produced colored cement tiles and had no competitors in the entire southern European part of the empire [43, p. 290].

Until 1911 Mariupol residents were supplied with water from a natural source "Big Fountain" in *Malofontnaya* street. A stone water-collecting structure was erected over it. From this fountain the water was delivered to consumers in containers on wheelbarrows. However, such a primitive way of water supply could not satisfy the citizens.

At the end of XIX century Mariupol City Duma formulates several programs of its activities in a more or less distant perspectives. One of them is the construction of urban water supply. The arrival in 1900 of a twenty-nine year old civil engineer Victor Alexandrovich Nielsen, among other things, made it possible to fulfil the plan. He was a russified German, Lutheran, son of a Lutheran pastor in Mariupol, who came for a permanent residence [36, ark. 98–99]. Victor Aleksandrovich's relocation to our city was not an accidental event. Obviously, the architect received the proposal from Mariupol authorities to occupy the vacancy of the city architect. The city administration probably would not be able to cope with the range of responsibilities which were relied upon it without an experienced specialist in the domain of urban constructions. The approval of plans and facades of private buildings and permits for reconstructions, as well as monitoring the construction proper were among his responsibilities.

According to the cost estimates for 1900, which was adopted by the Mariupol Duma, it was presupposed that a typical annual salary in the amount of 1000 rubles would be paid for fulfilling the duties on this position in towns of provinces [5, p. 89]. It should be noted that private practice was not forbidden either. In addition, the head of Mariupol community Ivan Popov could offer V. Nielsen the participation in interesting municipal projects. And first of all, participation in the arrangement of urban water supply was offered.

How could such a young engineer interest the city administration? First and foremost, he had a unique in the empire higher technical school, the St. Petersburg Institute of Civil Engineers, which was behind him [36, ark. 98–99]. The diploma of a graduate from this educational institution served as an evidence of a thorough preparation in the field of architectural and construction spheres. Moreover, the architect had already the experience of drafting the project and estimates for it, as well as the beginning of a successful implementation of the urban water supply project in the city of Rybinsk, Yaroslavl province.

However, even after relocation of such an experienced engineer, the installation of the water supply system in Mariupol progressed with impressive slowness. Only in May 24, 1906, the Duma decided to borrow the necessary amount of money from one of the lending institutions or a private person for the installation of water supply network [7, p. 122].

In accordance with the law, the aforementioned Mariupol Duma's decision about the loan was approved by the Minister of Internal Affairs. Thus the "green light" was given for the activation of all works on the urban water supply installation.

Meanwhile, a civil engineer V. Nielsen has undoubtedly won the respect among the richest and socially active citizens, at least those who had the opportunity to participate in city elections, among those who knew about the project of water supply or, very likely, used the services of an architect as a specialist. So on November 23 - 24, 1906, V. Nielsen was elected as a city counsellor at the regular elections to the Mariupol Duma for the four-year period starting from 1907 [13, p. 89].

Although, in accordance with the law, a formal reason which allowed Viktor Oleksandrovich to become a member of the City Duma was not the respect of voters, but his possession of a real estate in Mariupol, which was estimated at 600 rubles [36, ark. 97-98]. And certainly the engineer enjoyed a great prestige too. The fact that proves it lies in the evidence that he was the only counsellor, who was not a dweller of Mariupol, while other members of the Duma in the vast majority were the city natives. It can be presupposed that Mariupol people might be impressed by the traditional German diligence and conscientiousness, which were inherent feature of Nielsen.

On May 27, 1909, the City Duma approved the decision to place an announcement in the newspapers with the invitation of the executors wishing to take responsibility for the construction of the water supply system in Mariupol. The company "The First Rostov Society of Building and Concrete Works" offered the most favorable terms as a result.

At the same time, from September 15 till October 8, 1909 under the head of V. Nielsen in the process of water pumping, it was found out that the average daily flow (capacity) of the "Big Fountain" is 193,000 buckets (1 bucket = 12,299 liters) or 2374 m³. Based on this data, the City Duma came to the conclusion that such an amount of water is sufficient for the city's population "not only at the present time but also in future".

As can be seen from the article of the newspaper *Mariupol Life* on April 6, 1910, the head of the construction of the water supply system was assigned to engineers G. Zaam and V. Nielsen. However, in later sources we find information that V. Nielsen alone headed the project.

In April 1910 the announcement, concerning new actions of the water supply board, appeared in the news review of *Mariupol Life*. The board sent its members A. Karamanov and G. Zaam to Rostov, as well as I. Popov and V. Nielsen to Mykolaiv to get acquaintance with the installation of water pipes and water meters there.

At the meeting in May 28, 1910, on the basis of the estimated cost, the City Duma charged city dwellers a payment for water: 25 kopecks for 100 buckets, and a kopeck per capita for watering cattle. Water should be supplied from the water-borne booths through the pipelines to households. It was planned that the water would be free if to drink it on the spot from the water-booth. At the same meeting, in order to attract bigger number of clients, the Duma decided to put in force by July 1, 1911 the decision to build a pipeline from the streets to the households at the city's expenses. Distance between them shouldn't be more than 5 sazhen (measure of length equal to 2.134 metres). Later, the validity of this privilege was prolonged.

Meanwhile, the building of water pipeline along the streets has been carrying out in the city since April 1910 [13, p. 90]. In July of 1910 the company's office "D.E. Sternman & C" appeared in the city. It provided plumbing services to householders among which were assembly operations, installation of bathrooms and closets [13, p. 91]. It was a sign of the completion of water supply system that was not yet known in the city. But on September, 7 the city newspaper reported that among the householders "there is no strong desire to join the water supply system" [20].

Further measures of municipal self-government concerning the water supply matters were connected with the staff of a new municipal enterprise. The stumbling block in the case was a vacancy of a head of the water supply network. There was an opinion among the city counselors to invite a special engineer to be in charge of a thorough maintenance and to ensure a safe operation of the water supply system. But the prevailing opinion was that the technical management of the water supply should be rested on V. Nielsen as an experienced specialist with a higher technical education and a diligent employee who, being the author and the head of the project, knows all the details of the local water supply network. Finally, on January 24, 1911, the Duma approved the decision concerning the staff of the city water networks and by the majority of votes city architect V. Nielsen was appointed the manager of it for a period of one year as an experiment. Not the least role in this appointment played the fact that the salary in the amount of 1500 rubles would be paid for a part-time work to a city architect, while a special engineer should be provided a wage up to 2500 – 3000 rubles.

In general, the construction of the water supply system was completed in 1910, but water was not suitable for consumption because of dirty pipes. Therefore the startup of the water supply as the main source of urban water system was postponed till the next 1911. Obviously, the pipes needed the purge with running tap water.

The installation of water-meters started in February 28, 1911, and charging the clients for water usage began. On March 12, 1911, water was supplied for the fee from seven existing water-booths (three ones were not ready). At the same time the natural source "Big Fountain" was closed for the city dwellers [13, p. 91]. The inaccessibility to the groundwater forced the water carriers and a significant part of the city dwellers to use tap water, which should be paid.

It was March 12 that the announcement of the City Duma was placed in the newspaper *Mariupol Life*, in which Mariupol residents were notified that from March 12, 1911 water would be discharged from water-borne booths at a rate of ¼ kopecks from a bucket, and one kopeck per capita to water cattle. To drink water from special taps using the cups was free. As we see, with the beginning of the water supply operation the previously planned terms for the water discharge from the municipal water network were not changed. Thus March 12, 1911 can be conventionally recognized as the birthday of Mariupol water supply system.

Despite the completion of the installation of the water supply system in Mariupol, apparently due to the difficulties and problems of water supply equipment maintenance, V. Nielsen was not voted for at the new election to the Mariupol City Duma, which took place on February 25, 1911 [21; 22].

Getting back to the general characteristics of the Mariupol city water supply system, let's dwell upon such an important facility as a water tower. The height of the tower, built of red bricks, was 33 – 35 meters according to various sources, and this height made the tower an architectural dominant among the surrounding buildings.

According to N. Pugacheva's opinion, an art history expert, the spatial arrangement and the interconnection of the components of the tower embody the characteristic features of structures of this type: an octagonal in a horizontal projection, a four-storied, crowned with an eight-folded tent with a viewing tower. The parapet surrounding the tower was likely used to view the city's landscape. Each facet of the tent had a decorative turret.

The combination of the artistic design features of the tower look can be characterized in the following ways: it is created in the forms of eclecticism (the trend in the architecture of the second half of the XIX century), that is, it combines the elements of different styles, which are manifested in Romanesque and Gothic motifs of window slits and in details of the facade decorative system. The walls of the building are divided into three parts (the first, the second-third, and the fourth floors) with the help of inter-cornices. The second and third floors are visually perceived as a single unit due to the decoration of each facet with flat decorative

columns (pilasters). Each facet of the fourth tower floor is cut by two groups of windows. The artistic image of the structure is successfully complemented by a color decision: the facing of the ground floor walls, pilasters, cornices, the framed door and window slits are made of white silicate bricks, which clearly contrast with the red ones [13, p. 91–92]. A cylindrical iron riveted reservoir, designed for 15,000 water buckets (184.5 m³), was in the middle of the tower fourth floor [4, p. 175].

Further pages of life and activities of Victor Nielsen are extremely fragmentary. We are informed that in the 1930th he worked as a design engineer at the construction of the Azovstal Iron and Steel Works (Mariupol) and was allegedly involved in the intelligence organization of the German special services. This information is related to the falsified documents which were published in our times by the biased investigators about the German spy network functioning in Mariupol and about the sabotage existence under the cover of the German company's subsidiaries "Kontrol K" [5]. In fact, the whole operation was carried out to make the "Control K" more tractable in the question of the price for Soviet grain sales abroad and the prevention of its work in the USSR [40].

The following events in the life of Nielsen indicate that attempts to blame an engineer have suffered an entire failure. In general, even in the context of the Stalin's terroristic dictatorship, the falsification of cases in the GPU (body for the protection of state security in 1922–1923), he remained alive and intact. We know that during the German-Soviet War V. Nielsen was in the city of Dushanbe, the capital of the Tajik SSR, as an evacuated person, where he rested forever and was buried in 1949 [12, p. 16 – 17].

Thus, in the course of the second half of the XIXth and at the beginning of the XXth centuries, such representatives of the German ethnos in the Ukrainian Azov sea region as Mikola Korff, Victor von Graff, Karl Ludwig Heinrich Bark, Friedrich Gamper, Sergey Gamper, Adolf Rothstein, Otto Schönveld, Peter Regir, Victor Nielsen left a very noticeable footprint in the domains of education and business, implementation of environmental projects, and in engineering sphere. These Germans were the carriers of elements of Western European social and intellectual features, a special way of world perception, ethical and everyday practices inherent in Western Christian religions, and these elements in many respects were the basis of their successful activities.

Among other things, the activities of A. Rotshtein, O. Schönveld, P. Regir and V. Nielsen are associated with the spread of industrial revolution achievements which allowed us a rapid development of productive forces and put an end to the economic backwardness.

The fate of P. Regir and V. Nielsen deserved a separate assessment, their life events can be traced in the years of Soviet power. The former became a victim of class hatred, and the latter suffered falsified charges during the period when suspicion and espionage in the USSR began to grow. Their destinies were a kind of omen of mass repressions against the Soviet Germans.

References

1. Адрес-календарь на 1916 год [Электронный ресурс] // Старый Мариуполь. История Мариуполя. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---11/> ; Adres-kalendar na 1916 god [Elektronnyy resurs] // Staryy Mariupol. Istoriya Mariupolya. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---11/>
2. Балтийский торговый флот в 1907 г. // Русское Судоходство. – 1908. – № 4. – С. 38 – 47, 52 ; Baltiyskiy torgovyy flot v 1907 g. // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 4. – S. 38 – 47, 52
3. Барышников М. Н. Деловой мир России: Историко-биографический справочник [Электронный ресурс] / М. Н. Барышников. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, Logos, 1998. – 448 с. – Режим доступа :

https://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/index.htm ; Baryshnikov M. N. Delovoy mir Rossii: Istoriko-biograficheskiy spravochnik [Elektronnyy resurs] / M.N. Baryshnikov. – Sankt-Peterburg : Iskusstvo-SPB, Logos, 1998. – 448 s. – Rezhim dostupa : https://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/index.htm

4. Водопроводы русских городов краткое описание, составлен. по данным, собран. в 1910 г. Постоян. Бюро рус. водопроводн. съездов / сост. Ф. А. Данилов. – Москва, 1913. – Вып. 2. – 274 с. ; Vodoprovody russkikh gorodov kratkoe opisaniye, sostavlen. po dannym , sobran. v 1910 g. Postoyan. Byuro rus. vodoprovodn. sez dov / sost. F. A. Danilov. – Moskva, 1913. – Vyp. 2. – 274 s.

5. Дело-Контроль К [Электронный ресурс] // Мозохин.ру Из истории органов государственной безопасности. – Режим доступа: <http://mozohin.ru/article/a-16.html> ; Delo-Kontrol K [Elektronnyy resurs] // Mozokhin.ru Iz istorii organov gosudarstvennoy bezopsnosti. – Rezhim dostupu: <http://mozohin.ru/article/a-16.html>

6. Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год. / сост. Стат. отд.; М-во фин. Деп. оклад. сборов. – Петроград : тип. т-ва п/ф "Электро-тип. Н.Я. Стойковой", 1917. – 532 с. ; Dokhody, raskhody, spetsialnye kapitaly i zadolzhennost gorodskikh poseleniy na 1912 god. / sost. Stat. otd.; M-vo fin. Dep. oklad. sborov. - Petrograd : tip. t-va p/f "Elektro-tip. N.Ya. Stoykovoy", 1917. – 532 s.

7. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1906 г. – Мариуполь, 1907. – 295 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1906 g. – Mariupol, 1907. – 295 s.

8. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 г. – Мариуполь, 1909. – 383 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1908 g. – Mariupol, 1909. – 383 s.

9. Каптерев П. Ф. Общечеловеческие идеалы в народной школе. Барон Н.А. Корф / П. Ф. Каптерев // Педагогика. – 1995. – № 2. – С. 72–77 ; Kapterev P. F. Obshchechelovecheskie idealy v narodnoy shkole. Baron N. A. Korf / P. F. Kapterev // Pedagogika. – 1995. – № 2. – S. 72–77.

10. Ковнір Н. М. Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч / Н. М. Ковнір // Грані. – 2002. – № 5. – С. 10–14 ; Kovnir N. M. Mykola Oleksandrovych Korf – pedahoh, publitsyst, zemskiy diiach / N. M. Kovnir // Hrani. – 2002. – № 5. – S. 10–14.

11. Коробка В. Архитектор Нильсен и его водонапорная башня, ставшая символом Мариуполя / В. Коробка // Приазовский рабочий. – 2008 – 15 октября ; Korobka V. Arkhitektor Nilsen i ego vodonapornaya bashnya, stavshaya simvolom Mariupolya / V. Korobka // Priazovskiy rabochiy. – 2008 – 15 oktyabrya

12. Коробка В. М. Цивільний інженер Віктор Нільсен / В. М. Коробка, Ю. В. Коробка // Європейський Донбас: внесок німців у розвиток Донецького Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) й уроки для сьогодні : матер. Круглого столу, м. Маріуполь, 19 жовтня 2018 р. / за ред. С. Пахоменка. – Маріуполь, 2018 – С. 14-17 ; Korobka V. M. Tsyvilnyi inzhener Viktor Nilsen / V. M. Korobka, Yu.V. Korobka // Yevropeyskiy Donbas: vnesok nimtsiv u rozvytok Donetskoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.) y uroky dlia sohodennia : mater. Kruhloho stolu, m. Mariupol, 19 zhovtnia 2018 r. / za red. S. Pakhomenka. – Mariupol, 2018 – S. 14-17.

13. Коробка В. М. Заходи громадського управління Маріуполя із влаштування міського водопроводу / В. М. Коробка // Грані. – 2013. – № 3. – С. 88–93 ; Korobka V.M. Zakhody hromadskoho upravlinnia Mariupolia iz vlashtuvannia miskoho vodoprovodu / V. M. Korobka // Hrani. – 2013. – № 3. – S. 88–93

14. Корф Н. А. Первоначальное правописание / Н. А. Корф. – Санкт-Петербург : Тип. д-ра М. А. Хана, 1882. – 48 с. ; Korf N. A. Pervonachalnoe pravopisanie / N. A. Korf. – Sankt-Peterburg : Tip. d-ra M. A. Khana, 1882. – 48 s.

15. Криворотько Т. Добрая память о докторе Гампере / Т. Криворотько // Приазовский рабочий. – 1992. – 12 августа ; Krivorotko T. Dobraya pamyat o doktore Gampere / T. Krivorotko // Priazovskiy rabochiy. – 1992. – 12 avgusta.

16. Лисовенко Н. Подпоручик корпуса лесничих [Электронный ресурс] / Н. Лисовенко. – Режим доступа: <http://www.forestforum.ru/viewtopic.php?f=9&t=4565> ; Lisovenko N. Podporuchik korpusa lesnichikh [Elektronnyy resurs] / N. Lisovenko. – Rezhim dostupa: <http://www.forestforum.ru/viewtopic.php?f=9&t=4565>

17. Лісниковська І. С. М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки ХІХ ст.) / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 5. – С. 184–190 ; Lisnykovska I. S. M. O. Korf i rozvytok osvity v Naddniprianskii Ukraini (60–80 i roky XIX st.) / I.S. Lisnykovska // Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati : zb. nauk. pr. – 2007. – Vyp. 5. – S. 184–190.

18. Людин П. Мариупольский судовладелец Петр Регир / П. Людин // Азовский морской Альманах. – Мариуполь, 1996. – С. 38–40 ; Lyudin P. Mariupolskiy sudovladelets Petr Regir / P. Lyudin // Azovskiy morskoy Almanakh. – Mariupol, 1996. – S. 38–40

19. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – 461 с. ; Mariupol i ego okrestnosti. – Mariupol, 1892. – 461 s.

20. Мариупольская жизнь. – 1910. – 7 сентября ; Mariupolskaya zhizn. – 1910. – 7 sentyabrya.

21. Мариупольская жизнь. – 1911. – 26 февраля ; Mariupolskaya zhizn. – 1911. – 26 fevralya.

22. Мариупольская жизнь. – 1911. – 27 февраля ; Mariupolskaya zhizn. – 1911. – 27 fevralya.

23. Мариупольская жизнь. – 1911. – 12 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1911. – 12 marta.

24. Мариупольские известия. – 1919. – 23 февраля ; Mariupolskie izvestiya. – 1919. – 23 fevralya.

25. Новікова С. Німецькі промисловці та інженери в економічному розвитку Маріуполя (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Новікова // Європейський Донбас: внесок німців у розвиток Донецького Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) й уроки для сьогодення : матер. Круглого столу, м. Маріуполь, 19 жовтня 2018 р. / за ред. С. Пахоменка. – Маріуполь, 2018 – С. 10–14 ; Novikova S. Nimetski promyslovtsi ta inzhenery v ekonomichnomu rozvytku Mariupolia (druha pol.XIX – pochatok XX st.) / S. Novikova // Yevropeyskiy Donbas: vnesok nimtsiv u rozvytok Donetskoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.) y uroky dlia sohodennia : mater. Kruhloho stolu, m. Mariupol, 19 zhovtnia 2018 r. / za red. S. Pakhomenka. – Mariupol, 2018 – S. 10–14.

26. О товариществе пароходных предприятий на Дальнем Востоке // Русское Судоходство. – 1909. – № 9. – С. 68–81 ; O tovarishchestve parokhodnykh predpriyatiy na Dalnem Vostoke // Russkoe Sudokhodstvo. – 1909. – № 9. – S. 68–81

27. Об утверждении устава Никополь-Мариупольского горного и металлургического Общества. // Горный журнал. – 1896. – № 07 (июль, август, сентябрь). – С.151–152 ; Ob utverzhdenii ustava Nikolpol-Mariupolskogo gornogo i metallurgicheskogo Obshchestva. // Gornyy zhurnal. – 1896. – № 07 (iyul, avgust, sentyabr). – S.151–152.

28. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. – Екатеринослав, 1910. – 88 с. ; Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1909 god. – Yekaterinoslav, 1910. – 88 s

29. Обзор Екатеринославской губернии за 1910 год. – Екатеринослав, 1911. – 85 с. ;
Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1910 god. – Yekaterinoslav, 1911. – 85 s.
30. Обзор Екатеринославской губернии за 1911 год. – Екатеринослав, 1912. – 85 с. ;
Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1911 god. – Yekaterinoslav, 1912. – 85 s.
31. Обзор Екатеринославской губернии за 1914 год. – Екатеринослав, 1915. – 85 с. ;
Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1914 god. – Yekaterinoslav, 1915. – 85 s.
32. Отчет Мариупольской городской управы о приходе и расходе городских сумм с приложениями за 1906 г. – Мариуполь, 1907. – 139 с. ; Otchet Mariupolskoy gorodskoy upravu o prikhode i raskhode gorodskikh summ s prilozheniyami za 1906 g. – Mariupol, 1907. – 139 s.
33. Песковский М. Л. Барон Н. А. Корф, его жизнь и общественная деятельность / М. Л. Песковский. – Санкт-Петербург : Общественная польза, 1893. – 95 с. ;
Peskovskiy M. L. Baron N. A. Korf, ego zhizn i obshchestvennaya deyatelnost / M. L. Peskovskiy. – Sankt-Peterburg : Obshchestvennaya polza, 1893. – 95 s.
34. Приазовский край. – 1897. – 3 ноября; Priazovskiy kray. – 1897. – 3 noyabrya.
35. РДІА. Ф. 108. Русское общество коммерческого пароходства (1912 – 1917 гг.), оп.1. – Спр.1. Журнал Правления (1912 – 1913 гг.); Спр. 2. Протоколы заседаний Правления (1912 – 1914 гг.); Спр. 9. Главная книга Правления Русского общества коммерческого пароходства (1912 – 1913 гг.); RDIA. F. Russkoe obshchestvo kommercheskogo parokhodstva (1912 – 1917 gg.), op.1. – Spr.1. Zhurnal Pravleniya (1912 – 1913 gg.); Spr. 2. Protokoly zasedaniy Pravleniya (1912 – 1914 gg.); Spr. 9. Glavnaya kniga Pravleniya Russkogo obshchestva kommercheskogo parokhodstva (1912 – 1913 gg.).
36. Російський державний історичний архів (далі РДІА). – Ф. 1288. – Оп. 5 (1900). – Спр. 158 ; Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv (dali RDIA). – F. 1288. – Op. 5 (1900). – Spr. 158.
37. Редько Г. И. Полковник корпуса лесничих / Г. И. Редько. – Киев : Министерство лесного хозяйства Украины, 1994. – 500 с. ; Redko G. I. Polkovnik korpusa lesnichikh / G. I. Redko. – Kiev : Ministerstvo lesnogo khozyaystva Ukrainy, 1994. – 500 s.
38. Сведения о плавании балтийских судов за апрель // Русское Судоходство. – 1908. – № 6. – С. 174–175 ; Svedeniya o plavanii baltiyskikh sudov za aprel // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 6. – S. 174–175.
39. Сведения о плавании балтийских судов за февраль – март // Русское Судоходство. – 1908. – № 4. – С. 147–148 ; Svedeniya o plavanii baltiyskikh sudov za fevral – mart // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 4. – S. 147–148.
40. Соколов Б. В. Сто великих тайн Первой мировой [Электронный ресурс] / Б. В. Соколов. – Режим доступа : www.e-reading.club/bookreader.php/1032809/Sokolov_-_Sto_velikih_tayn_Pervoy_mirovoy.html ; Sokolov B. V. Sto velikikh tayn Pervoy mirovoy [Elektronnyy resurs] / B. V. Sokolov. – Rezhim dostupa : www.e-reading.club/bookreader.php/1032809/Sokolov_-_Sto_velikih_tayn_Pervoy_mirovoy.html
41. Тиме И. А. Современное состояние техники на южно-русских горных заводах и рудниках / И. А. Тиме // Горный журнал. – 1897. – № 1 (январь). – С. 291–422 ; Time I. A. Sovremennoe sostoyanie tekhniki na yuzhno-russkikh gornykh zavodakh i rudnikakh / I. A. Time // Gornyy zhurnal. – 1897. – № 1 (yanvar). – S. 291–422.
42. Успехи грамотности в Мариупольском уезде // Приазовский край. – 1891. – 14 ноября ; Uspekhi gramotnosti v Mariupolskom ueзде // Priazovskiy kray. – 1891. – 14 noyabrya.
43. Фабрики, заводы и рудники : справочная книга Екатеринославской губернии на 1903 г. - 2-е изд., испр. и доп. – Екатеринослав, 1903. – 402 с. ; Fabriki, zavody i rudniki :

spravochnaya kniga Yekaterinoslavskoy gubernii na 1903 g. – 2 e izd., ispr. i dop. – Yekaterinoslav, 1903. – 402 s.

44. Фон Графф Виктор Егорович [Электронный ресурс] // Жизнеописание выдающихся деятелей лесного хозяйства России. Век девятнадцатый. – Режим доступа : http://www.lesnyk.ru/vek19_7.html ; Fon Graff Viktor Yegorovich [Elektronnyy resurs] // Zhizneopisanie vydayushchikhsya deyateley lesnogo khozyaystva Rossii. Vek devyatnadsatsyyu. – Rezhim dostupa : http://www.lesnyk.ru/vek19_7.html

45. Яровой В. В. Пароходные общества Петра Регира / В. В. Яровой, Б.В. Лемачко // Гангут. – 1992. – № 4. – С. 80 – 85 ; Yarovoy V. V. Parokhodnye obshchestva Petra Regira / V. V. Yarovoy, B. V. Lemachko // Gangut. – 1992. – № 4. – S. 80 – 85.

46. The Daily Colonist. – 1919. – 29 August.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2018 р.

С. Новікова, В. Коробка, Ю. Коробка

НЕМЕЦЬКІ ПОРТРЕТИ МАРІУПОЛЬСЬКОГО НАДАЗОВ'Я (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Представники німецького етносу – піддані Російської імперії, а також іноземці-піддані німецьких держав – протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишили дуже помітний слід у сферах медицини, освіти та бізнесу, реалізації проектів перетворення природи, а також інженерно-технічній справі в Маріупольському Надазов'ї. Так, М. Корф зробив діяльні заходи щодо створення і розвитку в Маріупольському повіті початкової освіти. Віктор фон Графф поклав початок степовому лісорозведенню, внаслідок його діяльності постав Великоанадольський ліс, чим було доведено можливість створення штучних лісів у степу – безлісому рівнинному просторі у зоні сухого клімату. Його здобутки вдосконалював Карл Людвіг Генріх Барк у якості завідувача Великоанадольського зразкового степового лісництва.

Значний внесок у розвиток охорони здоров'я в Маріуполі та його повіті внесли батько і син Фрідріх та Сергій Гампери – земські лікарі та громадські діячі. Петро Регір за 20 років на власні кошти створив одну з найбільших судноплавних компаній у Російській імперії, що посіла серед імперських пароплавств на початку ХХ ст. п'яте місце за тоннажем суден. Адольф Ротштейн був одним із засновників «Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного акціонерного товариства» з капіталом 6,75 млн руб., у результаті чого в Маріуполі був змонтований і почав видавати продукцію металургійний завод під назвою «Нікополь». Підприємство Отто Шенвельда виробляло кольорову цементну плитку, яка не мала конкурентів на всьому півдні європейської частини імперії.

Завдяки старанням Віктора Нільсена, в 1911 р. у Маріуполі завершилося влаштування міського водопроводу. Всі ці помітні постаті були носіями елементів західноєвропейських суспільно-інтелектуальних відносин, того особливого сприйняття навколишнього світу, етичних і побутових звичаїв, властивих західним християнським конфесіям, які, не в останню чергу, були гарантією успішності їх діяльності.

З-поміж іншого, діяльність А. Ротштейна, О. Шенвельда, П. Регіра та В. Нільсена була пов'язана з поширенням досягнень промислового перевороту – одного з найважливіших явищ в історії людства, який дозволяв вступити в смугу швидкого розвитку продуктивних сил.

На окрему оцінку заслуговують долі П. Регіра та В. Нільсена, чії життєві обставини простежуються вже в роки радянської влади. Перший став жертвою класової ненависті, а другий зазнав необґрунтованих звинувачень у період початку росту в СРСР підозрливості та шпигуноманії. Їхні долі були своєрідним знаком масових репресій проти радянських німців.

Ключові слова: німці, Надазов'я, друга половина XIX – початок XX ст., Микола Корф, Віктор фон Графф, Карл Людвіг Генріх Барк, Фрідріх Гампер, Сергій Гампер, Адольф Ротштейн, Отто Шенвельд, Петро Регір, Віктор Нільсен.

УДК 930.2: 27-789.5(4-11)"157/164"

А.В. Папазова

ОФІЦІЙНЕ ТА ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Розглянуто офіційне та приватне листування як джерела з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. З'ясовано, що листи як джерела з історії діяльності ордену єзуїтів є доволі інформативними та містять факти, що часто учасники історичних подій прагнули приховати. Листи розкривають відносини Папи Римського й ордену, єзуїтів та офіційних осіб держав, в яких вони працювали, членів Товариства Ісуса і приватних осіб. Вони дозволяють проаналізувати методи досягнення єзуїтами своїх цілей через інших осіб, свідчать про способи матеріального забезпечення домів ордену й прийому місіонерської роботи. За допомогою листів можна дізнатися про шляхи та способи поширення єзуїтів у регіоні, про їх вплив у суспільстві.

Ключові слова: Товариство Ісуса, східнослов'янський регіон, офіційне та приватне листування.

Релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. певним чином вплинула, передусім, на культурний та суспільно-політичний розвиток українських земель. Вивчення цієї проблеми необхідне для розкриття причин та наслідків багатьох подій та явищ в регіоні зазначеного періоду. Це неможливе без всебічного аналізу джерельної бази проблеми. Оскільки джерела, які висвітлюють проблему, докладно не вивчені, ми не маємо належного уявлення про орден, його цілі, методи й результати діяльності, а тим більше про те, що найбільш важливо для України – про вплив єзуїтів на історичний процес. Актові та діловодні джерела не дозволяють у повному обсязі розкрити причини та наслідки єзуїтської роботи через обмеженість інформації про приховані мотиви та політичні цілі приватних осіб та держав регіону. Тому так важливо розглянути можливості щодо вивчення такої групи історичних документів як офіційне та приватне листування.

Мета публікації – проаналізувати інформативні можливості офіційного та приватного листування щодо діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Офіційне та приватне листування як джерела з діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. вивчали поодинокі дослідники у зв'язку з іншими темами, а предметом спеціального вивчення зазначена тема не була. Є окремі поодинокі статті чи частини праць, що торкаються певної частини регіону, сфери роботи Товариства чи джерельної бази з діяльності ордену єзуїтів в цілому [1, с. 17-24; 2, с. 134-135; 3, с. 14; 4, с. 70-75]. Багато листів з позиції

дослідження діяльності ордену єзуїтів розглядалися лише в окремих аспектах, а з позиції інформативних можливостей вивчення ордену взагалі не вивчалися.

Документи офіційного та приватного листування складають листи всіх учасників історичних подій у регіоні, які стосуються діяльності Товариства Ісуса. Їх можна розділити за походженням. Перша підгрупа – листи власне служителів католицької церкви: листи єзуїтів, Папи Римського, його помічників, кардиналів, інших служителів вищої ієрархії католицької церкви тощо. Друга підгрупа – листи членів урядів держав регіону, з якими контактували представники католицької церкви щодо Товариства: Речі Посполитої, Московського царства. До третьої групи можна віднести листи приватних осіб. Листи можна розділити за тематикою: листи до ордену з проханням про допомогу, із релігійних чи освітніх питань, листи-подяки за допомогу членам ордену, відповіді на єзуїтську агітацію, листи, пов'язані з майновими справами, листи-попередження проти ордену (супротивників Товариства Ісуса), листи з описами вражень про єзуїтську діяльність тощо.

Найбільш цінними з точки зору вивчення цілей, методів та результатів діяльності Товариства в регіоні є листи власне єзуїтів. Головна особливість цих листів у тому, що вони не тільки відображали діяльність єзуїтів так, як керівники ордену показували її громадськості, але й містять факти, які вони хотіли приховати.

Передусім, слід виділити листування керівників ордену з рядовими його членами. Взаємодія керівників ордену з підлеглими здійснювалася в основному через звіти та завдання на певну місію. Часто вони надходили у вигляді листів. Керівники провінцій давали розпорядження підлеглим із різних питань, про що свідчать листи ректорам Ярославського й Львівського колегіумів [5, арк. 2-25; 6, арк. 1-2]. Вони дозволяють проаналізувати роботу керівників ордену, їх підлеглих, досягнення і проблеми конкретних шкіл, колегіумів, бурс тощо.

Листи Папи Римського, його помічників та ієрархів католицької церкви з різних питань розкривають відносини папського уряду й ордену, дозволяють виділити пріоритетні для ордену і Папи Римського питання, наприклад, посередництво курії у відносинах між державами. Спільні проекти єзуїтів і курії обговорювалися в листах кардиналів та інших ієрархів католицької церкви між собою, із папою й світськими державними діячами. Це донесення єзуїта А. Поссевіно кардиналу ді Комо від 1579 року, листи А. Поссевіно нунцію Дж.-А. Калігарі від 25 листопада та 16 грудня 1579 року тощо [7, с. 78-97.].

Курія неодноразово використовувала листування на підтримку єзуїтських помічників. Папа Урбан VII звертався до Сигізмунда III (лист від 10 лютого 1624 року) із приводу розправи вітебчан над Йосафатом Кунцевичем [8, с. 272]. Подібні документи дозволяють проаналізувати методи досягнення єзуїтами своїх цілей через посередництво інших осіб.

Єзуїти постійно взаємодіяли з католицькою церквою, про що свідчать листи й повідомлення членів ордену кардиналам, папі й іншим ієрархам. До твору «Московія» єзуїта Антоніо Поссевіно долучене дипломатичне листування (47 листів), яке надає конкретні факти про перебіг переговорів, допомагає краще зрозуміти роль єзуїта і курії в укладанні Ям-Запольського миру 1582 року, як одного з дипломатичних актів, що завершив Лівонську війну 1558-1583 рр. Окрім цього, ці листи розкривають московську місію ордену 1581-1582 рр. [9, с. 2-125], дозволяють оцінити ступінь обізнаності Товариства Ісуса й католицької церкви в цілому в релігійній й політичній ситуації в Московському царстві, дізнатися про намічені заходи та методи поширення католицизму в регіоні. Серед них листи А.Поссевіно кардиналові ді Комо, нунцію Калігарді й іншим служителям католицької церкви, а також листи від керівників церкви до нього [10, с. 42,

90, 92-94, 215-228], які містять дуже важливу інформацію, що відкриває деякі причини подальших подій у міждержавних відносинах в регіоні.

Цікаву інформацію надають листи, які презентують взаємодію ордену з урядом Речі Посполитої, з окремими державними органами та їх представниками. Передусім, вони свідчать про всебічну підтримку ордену з боку короля, надають свідчення про ступінь взаємодії Товариства Ісуса і уряду Речі Посполитої та рівень впливу єзуїтів на Сигізмунда III [11, арк. 1-3; 12, арк. 1-3; 13, арк. 1-3; 14, арк. 1]. Про складні відносини між єзуїтами й магістратом міста Львова, наприклад, свідчить лист генерального настоятеля М. Вітеллескі [15, арк. 386]. Цей документ дозволяє зрозуміти певні причини конфлікту ордену і міста, способи його подолання.

Листи, які адресовані єзуїтам, можна розділити тематично на такі підгрупи: листи з проханням про допомогу, із релігійних питань, листи-подяки, відповіді на єзуїтську агітацію, листи, пов'язані з майновими справами. Наприклад, листи коронного підканцлера М. Петріконського з Варшави до магістрату міста Львова у справі договорів між єзуїтами і євреями [16, арк. 1-3], листи Я. Собеського єзуїтові А. Зборовському у справі спадщини [17, арк. 1-3], лист Ю. Збаражського з відповіддю на пропозиції прийняти в масток єзуїтського священника і допомогти в релігійних питаннях [18, с. 29]. Ці листи свідчать про методи матеріального забезпечення домів, способи місіонерської діяльності, взаємодію між єзуїтами та мешканцями регіону.

Про релігійну боротьбу свідчать листи супротивників ордену. Так, члени Львівського ставропігального братства в листі до патріарха Ієремії від 7 вересня 1592 року попереджають його про діяльність єзуїта П. Скарги у підготовці унії церков [19, с. 44]. У посланні дворян київському митрополитові Онисифору Петровичу-Дівочці звучить вимога вжити заходів проти єзуїтів [20, с. 289-291]. За допомогою листів можна дізнатися про шляхи поширення єзуїтів у регіоні, про їх вплив на релігійні відносини у суспільстві.

Велике значення мають листи для вивчення питання участі ордену єзуїтів в реалізації Берестейської церковної унії 1596 р. Наприклад, аналіз листа Б. Мацієвського (луцький католицький єпископ) до нунція А. ді Капуа підтверджує безпосереднє відношення єзуїтів до його зустрічі з І. Потієм. Тоді був вироблений план унії церков [21, с. 46]. Б. Мацієвський консультувався з І. Потієм. Про участь у цих нарадах одного єзуїтського теолога з оточення єпископа свідчить його лист до нунція ді Капуа від 28 серпня 1588 р. [22, с. 380]. Датований 27 вересня 1595 року лист П. Скарги генеральному настоятелю Товариства Ісуса К. Аквавіві з Кракова не залишає сумнівів, що єзуїт був знайомий з усіма аспектами підготовки унії. Скарга попереджав: не можна дозволяти, щоб було втрачено можливість, котру чекали майже 500 років, після того, як Флорентійська унія (1439 рік) не увінчалася успіхом. Скарга писав, що два єпископи дуже схильні до унії, тому просив генерала посприяти їм під час візиту до Папи Римського [23, с. 122-123]. Участь єзуїтів у Берестейському соборі доводиться саме листом єзуїта К. Нагая до генерала ордену К. Аквавіві від 20 січня 1597 р. [24, с. 383].

Важливим також є повідомлення саме в листах про участь Товариства Ісуса в діяльності Лжедмитрія I в Москві. Самозванець у листі до нунція Клаудіо Рангоні повідомляв, що єзуїти приєдналися до нього в поході на Москву не за його бажанням, а з волі своїх начальників [25, с. 37-43]. Члени ордену справно передавали в Рим відомості про всі події походу. 27 лютого і 7 березня 1605 року у листах керівникам єзуїти розповіли про події походу. Зокрема, вони написали, що коли в табір привели відомого чарівника й розпусника Гришку Отреп'єва, всі зрозуміли, що Дмитро Іванович справжній царевич [26, с. 102]. Тобто, єзуїти сприяли поширенню інформації про Лжедмитрія I, як про дійсного царевича, таким чином, допомагаючи йому досягти мети.

Приватні листи дозволяють з'ясувати погляди сучасників на єзуїтську діяльність. Князь М.Х. Радзивілл у листі віленському канонікові М. Жагелю говорить про те, що його діти не навчилися ні політиці, ні праву, що єзуїти учили їх суміші політики й теології, начебто готували до духовної кар'єри. У той час, як князь розраховував на світську кар'єру для своїх дітей [27, с. 116]. У передсмертному листі (1622 рік) козацький гетьман Петро Канашевич-Сагайдачний писав, що, на його думку, єзуїти повинні залучати до унії лише ті народи, які не знають християнства [28, с. 229-230]. Ці документи свідчать про причини і початок релігійного протистояння в регіоні. Таким чином, в подібних листах можна знайти свідчення сучасників й про деякі причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Отже, офіційне та приватне листування як джерела з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. є доволі інформативними та містить факти, що часто учасники історичних процесів прагнули приховати. Листи певним чином розкривають цілі, методи, результатів та наслідків діяльності ордену єзуїтів. Вони дозволяють вивчати відносини папського уряду й ордену, Товариства Ісуса й урядів держав регіону, взаємодію і протистояння єзуїтів і приватних осіб. Листування, як приватне так і офіційне, дозволяє проаналізувати методи досягнення єзуїтами своїх цілей через інших осіб, свідчать про способи матеріального забезпечення домів й прийоми місіонерської діяльності. За допомогою листів можна дізнатися про шляхи та способи поширення єзуїтів у регіоні, про їх вплив у суспільстві, причини релігійного протистояння. Саме листи сприяють з'ясуванню тих фактів участі у великих і значних суспільно-політичних подіях в регіоні, причетність до яких орден приховував.

Офіційне листування більш насичене фактологічною інформацією, тому сприяє розширенню знань про події діяльності ордену в регіоні. Приватне листування дає більше можливостей з розширення уявлень про методи роботи єзуїтів і ставлення до них населення регіону. В цілому ж листи, за умови критичного аналізу та зіставлення з іншими джерелами, сприятимуть всебічному науковому дослідженню діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Є дуже перспективним використання зазначених джерел у вивченні причин релігійних та суспільно-політичних конфліктів в регіоні.

Список використаної літератури

1. Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т. Б. Блинова. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, 2002. – 425 с. ; Blinova T. V. Iezuity v Belarusi (Ikh rol v organizatsii obrazovaniya i prosveshcheniya) / T. V. Blinova. – Grodno: Grodnenskiy gosudarstvennyy universitet im. Yanki Kupaly, 2002. – 425 s.
2. Опря А. В. Орден єзуїтів та його діяльність на українських землях у XVI – XVII ст. в сучасній українській історіографії / А. В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. – 2009. – Т. 19. – С. 134-139 ; Oprya A. V. Orden yezuitiv ta yoho diialnist na ukrainskykh zemliakh u XVI – XVII st. v suchasniy ukrainskyi istoriohrafii / A. V. Oprya // Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky. – 2009. – Т. 19. – С. 134-139.
3. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів : Свічадо, 2005. – 340 с. ; Shevchenko T. Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverti XVI – seredyny XVII st. / T. Shevchenko. – Lviv : Svichado, 2005. – 340 s.

4. Папазова А. В. Класифікація історичних джерел з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. / А. В. Папазова // Схід. – 2016. – № 6. – С. 70-75 ; Papazova A. V. Klyasyfikatsiia istorychnykh dzherel z istorii diialnosti ordenu yezuitiv u skhidnoslovianskomu rehioni v ostannii tretyni XVI – pershii polovyni XVII st. / A. V. Papazova // Skhid. – 2016. – № 6. – S. 70-75.

5. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ). - Ф. 140: Документи про католицькі монастирі, костьоли та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви. - Опис 1. - Спр. 111 : Листи головної і провінціальної колегії єзуїтів до Львівської Колегії в справах уставу ордену єзуїтів 1596-1760 рр. - Арк. 2-25 ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (TsDIAU). - F. 140: Dokumenty pro katolytski monastyri, kostoly ta okremi parafii na terytorii Polshchi, Ukrainy, Bilorusii i Lytvu. - Opys 1. - Spr. 111 : Lysty holovnoi i provintsialnoi kolehii yezuitiv do Lvivskoi Kolehii v spravakh ustavu ordena yezuitiv 1596-1760 rr. - Ark. 2-25.

6. ЦДІАУ. – Ф. 140: Документи про католицькі монастирі, костьоли та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви. - Опис 1. - Спр. 123 : Листи головної колегії єзуїтів ректорам колегії в Ярославі з різних питань. - Арк. 1-2 ; TsDIAU. – F. 140: Dokumenty pro katolytski monastyri, kostoly ta okremi parafii na terytorii Polshchi, Ukrainy, Bilorusii i Lytvu. - Opys 1. - Spr. 123 : Lysty holovnoi kolehii yezuitiv rektoram kolehii v Yaroslavi z riznykh pytan. - Ark. 1-2.

7. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.) : зб. док. і матер / упоряд. Є. А. Гринів. – Київ : Наукова думка, 1988. – 288 с. ; Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (X – poch. XVII st.) : zb. dok. i mater / uporiad. Ye. A. Hryniv. – Kyiv : Naukova dumka, 1988. – 288 s.

8. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI - XVII ст. : зб. докум. / під ред. Я. П. Кися. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1961. – 443 с. ; Sotsialna borotba v misti Lvovi v XVI - XVII st. : zb. dokum. / pid red. Ya. P. Kysia. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1961. – 443 s.

9. Дополнения к актам историческим, относящимся к России : Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической Комиссией. – Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1848. – 543 с. ; Dopolneniya k aktam istoricheskim, otnosyashchimsya k Rossii : Sobrany v inostrannykh arkhivakh i bibliotekakh i izdany Arkheograficheskoy Komissiey. – Sankt-Peterburg : Tip. Eduarda Pratsa, 1848. – 543 s.

10. Памятники культурных и дипломатических сношений России и Италии : в 3-х т. – Ленинград : АН СССР, 1925. – Т. 1, вып. 1 : (ноябрь 1578 – май 1581 гг.). – 579 с. ; Pamyatniki kulturnykh i diplomaticheskikh snosheniy Rossii i Italii : v 3-kh t. – Leningrad : AN SSSR, 1925. – T. 1, vyp. 1 : (noyabr 1578 – may 1581 gg.). – 579 s.

11. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. - Спр. 35 : Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з вимогою не чинити перешкод в угодах між ордену єзуїтів і єврейською громадою відносно обміну земельних ділянок. Оригінал. 20 липня 1606 р. Арк. 1-3 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. – Opys 1. – Spr. 35 : Lyst korolia Syhizmunda III z Krakova do Mahistratu m. Lvova z vymohoiu ne chynyty pereshkod v uhodakh mizh ordenom yezuitiv i yevreiskoiu hromadoiu vidnosno obminu zemelnykh dilianok. Oryhinal. 20 lypnia 1606 r. Ark. 1-3.

12. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 36 : Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з вимогою не чинити перешкод ордену єзуїтів в будівництві монастиря і костьолю.

3 грудня 1607 р. Арк. 1-3 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. – Opys 1. – Spr. 36 : Lyst korolia Syhizmunda III z Krakova do Mahistratu m. Lvova z vymohoiu ne chynuty pereshkod ordenu yezuitiv v budivnytstvi monastyria i kostolu. 3 hrudnia 1607 r. Ark. 1-3.

13. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 37 : Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м. Львова з закликом допомогти ордену єзуїтів в будівництві костьолу і монастиря. Оригінал. 22 червня 1608 р. м. Львів. Арк. 1-3 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. - Opys 1. – Spr. 37 : Lyst korolia Syhizmunda III z Krakova do Mahistratu m. Lvova z zaklykom dopomohty ordenu yezuitiv v budivnytstvi kostolu i monastyria. Oryhinal. 22 chervnia 1608 r. m. Lviv. Ark. 1-3.

14. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 38 : Лист короля Сигізмунда III з табору під Смоленськом до Магістрату м. Львова з нагадуванням про необхідність допомоги ордену єзуїтів у будівництві костьолу і монастиря. Оригінал. 31 грудня 1609 р. м. Львів. Арк. 1 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. – Opys 1. – Spr. 38 : Lyst korolia Syhizmunda III z taboru pid Smolenskom do Mahistratu m. Lvova z nahaduvanniam pro neobkhdnist dopomohy ordenu yezuitiv u budivnytstvi kostolu i monastyria. Oryhinal. 31 hrudnia 1609 r. m. Lviv. Ark. 1.

15. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 1 : Лист головного генерала ордену єзуїтів Вітелезіуса Мутія із Риму до Магістрату м. Львова з подякою за добродійність і підтримку ордену. Оригінал. 21(11) 1616 р. Рим – Львів. Арк. 386 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. - Opys 1. – Spr. 1 : Lyst holovnoho henerala ordenu yezuitiv Viteleziusa Mutiia iz Rymu do Mahistratu m. Lvova z podiakoiu za dobrochynnist i pidtrymku ordenu. Oryhinal. 21(11) 1616 r. Rym – Lviv. Ark. 386.

16. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 902 : Листи коронного підканцлера Потроконського Матвія з Варшави і Кракова до Магістрату м. Львова в справі договорів між євреями і єзуїтським орденем відносно купівлі земельних ділянок під будівництво монастиря і костьолу. Оригінали. 31 липня 1600 р., 4 березня 1607 р. Арк. 1-3 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. – Opys 1. - Spr. 902 : Lysty koronnoho pidkantslera Potrokonskoho Matviia z Varshavy i Krakova do Mahistratu m. Lvova v spravi dohovoriv mizh yevreiamy i yezuitskym ordenom vidnosno kupivli zemelnykh dilianok pid budivnytstvo monastyria i kostolu. Oryhinaly. 31 lypnia 1600 r., 4 bereznia 1607 r. Ark. 1-3.

17. ЦДІАУ. Ф. 132 : Листи державних, громадських, церковних установ України. - Опис 1. – Спр. 997 : Листи коронного підчашого Собеського Якова із Львова і Жовкви до священника-єзуїта Зборовського в справі похорону і спадщини батька Зборовського. Оригінали. 5 липня, 22 липня 1637 р. Арк. 1-3 ; TsDIAU. F. 132 : Lysty derzhavnykh, hromadskykh, tserkovnykh ustanov Ukrainy. – Opys 1. - Spr. 997 : Lysty koronnoho pidchashoho Sobeskoho Yakova iz Lvova i Zhovkvy do sviashchenyaka-yezuita Zborovskoho v spravi pokhoronu i spadshchyny batka Zborovskoho. Oryhinaly. 5 lypnia, 22 lypnia 1637 r. Ark. 1-3.

18. Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии / Т. Б. Блинова. – Минск : Беларусь, 1990. – 108 с. ; Blinova T. B. Iezuity v Belorussii / T. B. Blinova. – Minsk : Belarus, 1990. – 108 s

19. Письмо членов львовского ставропигального братства к патриарху Иеремии от 7 сентября 1592 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1851. – Т. 4: 1588-1652. – С. 44 ; Pismo chlenov Lvovskogo

stavropigalnogo bratstva k patriarkhu Ieremii ot 7 sentyabrya 1592 g. // Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiei. – Sankt-Peterburg : Tip. II Otd-niya Sobstv. Ye. I. V. Kantselyarii, 1851. – Т. 4: 1588-1652. – S. 44

20. Письмо дворян Киевскому митрополиту Онисифору от 14 февраля 1585 г. // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1848. – Т. 3 : 1544-1587. – С. 289-291 ; Pismo dvoryan Kievskomu mitropolitu Onisiforu ot 14 fevralya 1585 g. // Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiei. – Sankt-Peterburg : Tip. II Otd-niya Sobstv. Ye. I. V. Kantselyarii, 1848. – Т. 3 : 1544-1587. – S. 289-291.

21. Плохий С. Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.) / С. Н. Плохий. – Киев : Выща школа, 1989. – 224 с. ; Plokhyy S. N. Papstvo i Ukraina (Politika rimskoy kurii na ukrainskikh zemlyakh v XVI – XVII vv.) / S.N. Plokhyy. – Kiev : Vyshcha shkola, 1989. – 224 s.

22. Тимошенко Л. Єзуїти і Берестейська унія / Л. Тимошенко // Християнство. – Львів, 2000. – С. 379-384; Tymoshenko L. Yezuity i Beresteiska unii / L. Tymoshenko // Khrystyianstvo. – Lviv, 2000. – S. 379-384.

23. Лист П. Скарги генералові єзуїтів К. Аквавіві. 1595 р., вересня 27, Краків // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.) : зб. док. і матер / упоряд. Є. А. Гринів. – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 122-123 ; Lyst P. Skarhy heneralovi yezuitiv K. Akvavivi. 1595 r., veresnia 27, Krakiv // Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (Kh – poch. KhVII st.) : zb. dok. i mater / uporiad. Ye. A. Hryniv. – Kyiv : Naukova dumka, 1988. – S. 122-123.

24. Тимошенко Л. Вказ. праця. – С. 379-384; Tymoshenko L. Vkaz. pratsia. – S. 379-384.

25. Левицкий Н. Лжедмитрий I как пропагандист католичества в Москве / Н. Левицкий. – Санкт-Петербург, 1886. – 182 с. ; Levitskiy N. Lzhedmitriy I kak propagandist katolichestva v Moskve / N. Levitskiy. – Sankt-Peterburg, 1886. – 182 s.

26. Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. Смута / Р. Г. Скрынников. – Москва : Мысль, 1988. – 284 с. ; Skrynnikov R. G. Rossiya v nachale XVII v. Smuta / R.G. Skrynnikov. – Moskva : Mysl, 1988. – 284 s.

27. Письмо Н. Х. Радзивилла М. Жагелю от 1607 г. // Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным / К.В. Харлампович. – Казань, 1898. – С. 116 ; Pismo N. Kh. Radzivila M. Zhagelyu ot 1607 g. // Kharlampovich K. V. Zapadnorusskie pravoslavnye shkoly XVI – nachala XVII vv. Otnoshenie ikh k inoslavnym / K. V. Kharlampovich. – Kazan, 1898. – С. 116

28. Передсмертний лист козацького гетьмана П. Конашевич-Сагайдачного до короля Сигізмунда III // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст. : зб. док-в і мат-в). – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 229-230 ; Peredsmertnyi lyst kozatskoho hetmana P. Konashevych-Sahaidachnoho do korolia Syhizmunda III // Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (X – poch. XVII st. : zb. dok-v i mat-v). – Kyiv : Naukova dumka, 1988. – S. 229-230.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2018 р.

A. Papazova

**OFFICIAL AND PRIVATE CORRESPONDENCE AS SOURCES FOR
DISCOVERING THE ACTIVITY HISTORY OF THE JESUIT ORDER IN
EASTERN-SLAVIC REGION IN THE LAST THIRD OF THE 16TH - THE FIRST
HALF OF THE 17TH CENTURY**

The author reviewed historical official and private correspondence on the activities of the Society of Jesus in the late XVI – the first half of the XVII cent.

It has been stated that official and private correspondence can be considered a source for discovering the activity history of the Jesuit Order in the Eastern-Slavic region in the last third of the 16th - first half of the 17th century. It is rather informative and contains facts that great names of history often sought to conceal.

These letters make it possible to reveal what kind of relations the Order used to have with papal authority as well as with state governments of the region. They bring to light the interaction and confrontation of the Jesuits with certain private people. By virtue of correspondence, it is possible to analyze methods Jesuits used to achieve their goals through other people as well as to indicate means of financial support of houses and missionary activity.

Due to letters, it is possible to find out about the ways and means of Jesuit dissemination in the region, their influence in society, and causes of religious confrontation. It is the correspondence, that contributes greatly to figuring out those facts, confirming the participation of the Order in grand and significant social and political events in the region, the involvement in which the Jesuits sought to keep in the dark.

The official correspondence provides more factual information, therefore raising the awareness about the activities of the Jesuit Order in the region. The private correspondence makes it possible to expand the insight into practices of the Jesuits and the stance of the region`s population on them. In general, the letters if subjected to critical analysis and comparison with other sources will contribute to a comprehensive scientific study of the Jesuit Order in the Eastern-Slavic region in the last third of the 16th and up to the first half of the 17th century. There is a very promising use of these sources in studying the causes of religious as well as social and political conflicts in the region.

Key words: *Society of Jesus, East Slavic region, historical official and private correspondence.*

УДК 027(477.62)“1939/1945“

Є.О. Проценко

БІБЛІОТЕКИ ДОНБАСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена бібліотечним установам на території Донбасу у роки Другої світової війни. За допомогою архівних документів та матеріалів преси автор досліджує питання збереження бібліотечного фонду та мережі бібліотечних установ Донбасу в роки війни, порівнює радянську та нацистську політику щодо бібліотечної справи в регіоні. Відокремлюється особливості діяльності бібліотек регіону на початок війни, в період нацистської окупації та після визволення.

Ключові слова: *бібліотека, окупація, бібліотечний фонд, Донбас, Друга світова війна.*

Серед проблем, які пов'язані з періодом Другої світової війни на теренах України зокрема, Донбасу, важливе місце посідає питання стану культури у зазначений період. Важливим осередком культури є бібліотечні установи, які завжди виконували освітню, виховну, ідеологічну функції. У зв'язку з цим першочергового значення набуває дослідження стану бібліотечної мережі на Донбасі в рамках культурних процесів зазначеного періоду.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми відображені в працях С.Л. Андросової [1], К.П. Грімстед [3], В.Є. Калашнікової [10], Д.М. Титаренка [23], О.Ю. Титаренко [24]. Однак обрана тема не стала предметом спеціального дослідження та потребує дослідження.

Хронологічні рамки охоплюють період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Для більш повного висвітлення теми залучаються дані, що стосуються довоєнного періоду.

Географічні межі охоплюють Донецьку та Луганську області (на той час відповідно Сталінську та Ворошиловградську).

Метою статті є аналіз діяльності бібліотечних установ на території Донбасу в роки Другої світової війни.

Для досягнення поставленої мети були використані фонди Центрального Державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО), матеріали періодичної преси.

Радянська влада сприймала культуру як ресурс державної ідеології, культура розглядалась як поле для діяльності держави, досягнення ідеологічних та пропагандистських цілей. Відбувалось сприйняття культурної практики, в першу чергу, крізь призму державних інтересів, а вже потім з позицій задоволення культурних потреб людини.

Напередодні війни Донбас являв собою провідний промисловий центр, вітрину радянськості, взірець проголошеної інтернаціональності, радянської спільності та пролетарської міської культури. Для влади стало важливим мати постійний контроль над населенням регіону, звертати увагу на підвищення ідейно-політичного та культурного рівня громадян. Саме бібліотеки стали інструментом комуністичної ідеології та пропаганди, виконували виховну та освітню функції.

На Донбасі напередодні Другої світової війни діяло 2063 бібліотек (873 у Ворошиловградській та 1190 в Сталінській областях), що складало в середньому 4,8 % від загальної кількості бібліотек УРСР, з книжковим фондом 5,7 мільйонів книг — 6,5 % від загального книжкового фонду Радянської України [27, арк.9; 20, с.194; 17, с.281-282;]. Приділялась увагу й розвитку мережі дитячих бібліотек, які розглядалися у першу чергу як осередок комуністичного виховання підростаючого покоління. Напередодні війни в регіоні нараховувалось 40 дитячих бібліотек системи Наркомпросу (22 в Сталінській та 18 у Ворошиловградській областях), що складало 1,7 % від загальної кількості по УРСР [27, арк.9]. За кількістю дитячих міських бібліотек - 12, Сталінська область поступалася лише Київській [28, арк.118-119; 21].

Орієнтація на розвиток промисловості та економіки Донбасу вплинуло на особливості формування бібліотечних фондів в регіоні - переважала література економічного та технічного характеру, яка формувала книжкові фонди спеціалізованих установ та відомств, промислових підприємств. Проте задля популяризації читання намагалися комплектувати літературою з різноманітних галузей знань. Чисельну групу становили художні твори зарубіжних, російських та радянських авторів, література політичного спрямування [1, с.133].

Бібліотечні установи Донбасу не оминула участь контролю з боку партійних організацій та вилучення небажаної літератури. Партійні органи отримували інструкції, зі списками книг, які підлягали вилученню. У 1941 р. в бібліотеках тільки Ровеньковського району Ворошиловградської області були реквізовані 200 книжок. У першу чергу підпадала під вилучення література політичного характеру, далі технічного, шкідливі твори знаходили навіть серед дитячої літератури, наприклад, «Курочка-Ряба». Загалом до «Списку забороненої літератури, що підлягає вилученню з книжкового ринку

та бібліотек» (1930 р.) було включено біля 400 назв творів світового дитячого письменства [1, с.148; 10, с.77].

Незважаючи на значну увагу з боку радянської влади до бібліотечної справи, протягом 1930-х рр. робота бібліотек не задовольняла культурних вимог населення республіки, у тому числі, в регіоні. Народний комісаріат освіти УРСР, професійні спілки та інші відомчі організації й підприємства, у виданні яких знаходились бібліотеки, не забезпечували належного керівництва та контролю бібліотечної роботи. У незадовільному стані було забезпечення бібліотек приміщенням, необхідним бібліотечним устаткуванням. Видавництва не виділяли бібліотекам певної частини тиражів літератури, що ними випускалось, а 40% літератури, яку виділяв Книгокультторг зі своїх фондів, не забезпечували повністю потреб населення. Органи народної освіти на місцях, професійні та інші організації недостатньо перевіряли якість комплектування та збереження книжкових фондів, не слідкували за своєчасним фінансуванням та використанням виділених коштів. Саме тому виникали випадки, коли бібліотеки витрачали відпущені асигнування на комплектування не за призначенням. Підготовка бібліотекарів відставала від потреб бібліотечної мережі, водночас кваліфіковані кадри часто працювали не за фахом [2, с. 17; 17, с.150].

Прикладом безвідповідального ставлення до бібліотечних споруд може слугувати історія спорудження Сталінської обласної бібліотеки, яка була заснована в 1926 р. Питання про окрему будівлю для установи піднімалось з 1933 р., проте, будівництво тривало до взяття міста Сталіно німцями. Будівники не мали чіткого архітектурного плану, достатнього фінансування, матеріалів [2, с.15].

Внаслідок нечітких вказівок Головліту, які до того ж часто надходили з запізненням, в регіоні мали місце помилкові вилучення книжок. Проте влада не зважала на об'єктивні обставини та фіксувала подібні дії як «пограбування» бібліотечного фонду, «шкідницьку» та «контрреволюційну діяльність» [1, с.148].

З початком війни, керівництво СРСР поклала на бібліотеки обов'язок опікуватись перш за все питаннями пропаганди, а не порятунком бібліотечних фондів, через що бібліотеки Донбасу евакуйовані не були, а з наближенням лінії фронту – зачинялись. Приміщення бібліотек у тилу використовувались для потреб оборони, що завдало збитків їх фондам. З метою збереження, частина бібліотечних фондів була передана до архівів обкомів Комуністичної України, інша частина переміщена до тайників та підвалів завдяки героїзму робітників бібліотечних установ. Так, працівник Сталінської Обласної бібліотеки М.І. Королькова сховала частину фондів у підвалах, врятував таким чином декілька десятків тисяч книжок. Значна кількість досвідчених бібліотекарів регіону була мобілізована до Червоної Армії та пішла до народного ополчення. У бібліотеках залишались працювати обмежена кількість осіб, які фізично не могли забезпечити повноцінне збереження майна. До того ж фонди, які могли бути використані проти СРСР, підлягали знищенню [10, с.80].

Таким чином, зазначені заходи радянської влади призвели до того, що бібліотечні фонди Донбасу зазнали суттєвих втрат вже на початку війни.

Під час окупації нацистськими військами Сталінська та Ворошиловградська області були включені до зони військового управління, в якій виявленням, вивченням та захопленням «трофейних» цінностей займались «Оперативний штаб Розенберга» та «Батальйон особливого призначення». Книги для окупантів були джерелом для вивчення економіки краю, комуністичної ідеології, зверталась увага на матеріали стратегічного та тактичного значення. З такої позиції й відбувався відбір фондів, зберігалась та частина, яка годилася для утилітарних цілей, решта або відразу підлягала знищенню, або розглядалась як макулатура [3, с.100].

Військова адміністрація не перешкоджала намаганням місцевої інтелігенції відновлювати діяльність закладів культури з практичних міркувань: для задоволення культурних потреб військових, порозуміння з місцевим населенням, проведення агітації та пропаганди. Тому функціонування бібліотек, читалень, після вилучення літератури, в областях військової зони було масовим явищем. Бібліотекари погоджувались на співпрацю з окупантами аби вижити та запобігти розкраданню та знищенню фондів [18, с. 16; 17, с.104].

Діяли читальні та бібліотеки, як для спільного користування цивільних та військових, так й окремого. Так, у Первомайську Ворошиловградської області при повітовому комісаріаті діяла бібліотека виключно для військових, фонди якої складала література німецькою мовою [10, с.104; 13; 15]. Книжки можна було придбати на базарах та навіть книжкових магазинах, які були відкриті переважно в великих містах, так три магазину діяли у Сталіно, один в Маріуполі. Книготоргівля здійснювалась лише за умови спеціального дозволу міської управи, влада усвідомлювала небезпеку в стихійному продажі книжок. Окрім так би мовити «благоннадійної літератури» (словники, белетристика та ін.), у книгарнях можливо було придбати нову літературу відкрито пропагандистського характеру [23, с.192-193].

Діяльність бібліотеки в роки нацистської окупації проаналізуємо на прикладі Сталінської Обласної бібліотеки ім. Н.К. Крупської (була перейменована окупантами на Юзівську Центральну бібліотеку).

Військова адміністрація звернула увагу на установу в грудні 1941 р. Для опрацювання фондів бібліотеки були виділені 10 німецьких спеціалістів, якими було виявлено 40 000 екземплярів в основному соціально-економічної та технічної літератури, при тому що довоєнний фонд бібліотеки складав 200 000 примірників. Окупанти зазначали, що частина фонду була знищена більшовицькою владою при відступі, а частину розібрало місцеве населення, що цілком могло відповідати дійсності. Адже рятування книжок не припинилось в окупації, так в Юзівці діяла група добровольців, на чолі з мешканцем міста Г.О. Гусевим, якими було сховано 70 000 книжок. Водночас, населення приймало участь і в розграбуванні бібліотек. Так, 1500 примірників бібліотеки заводу «Азовсталь» в Маріуполі було знайдено в робочих околицях міста. Досить часто населення, наряду з окупантами використовувало книжки для опалення приміщення [4, арк. 12-12 зв.].

У листопаді 1942 р. міська управа Юзівки винесла остаточне рішення про відновлення роботи Центральної міської бібліотеки. Відповідно до внутрішньої документації Оперативного штабу Розенберга, в лютому 1943 р. до Німеччини були відправлені найбільш визначні видання з фондів Юзівської бібліотеки. В бібліотеці залишилось 10 000 томів класики, белетристики, підручників. Після відправки літератури до Німеччини, почалась підготовка до відкриття закладу. Звозилась література, яку знаходили по всьому місту: з дитячої обласної бібліотеки, шкіл, вищих навчальних закладів, підприємств. У березні 1943 р. фонд бібліотеки вже налічував 42 000 книжок, в тому числі 14 000 томів художньої літератури, почали видавати абонементи для військових та цивільних. Бібліотека кілька разів видавала підручники фаховим навчальним закладам на вимогу господарської комендатури, оскільки навчання за старими заборонялось, а навчальна література на 1942-1943 навчальний рік, яку очікували з Києва та Маріуполя не надійшла [14; 16; 4, арк.10-12].

Треба зазначити, що окупаційна влада намагалася певним чином навести порядок у бібліотечній справі регіону, проте виходячи зі своїх інтересів. Спеціалісти провели велику роботу по систематизації фондів бібліотек. Так, у Центральній міській маріупольській бібліотеці були складені алфавітний, топографічний та систематичний

каталоги, переплетено повне видання Великого світового та Радянського атласів у двох томах. Були й поповнення, Центральна міська бібліотека Маріуполя отримала ящик з 200 примірниками книг з Одеси, знайдений в пакувальному приміщенні Маріупольського порту [12; 10, с.119].

Проте питання, які не цікавили місцеву окупаційну владу відповідно не вирішувались. Так, в Юзівській Центральній бібліотеці був відсутній транспорт для перевезення літератури, приміщення не опалювалось. Лише з відкриттям бібліотеки, в березні 1943 р. Юзівська міська управа почала надавати вугілля, проте його кількість була недостатньою. На опалення протягом місяця чотирьохповерхової бібліотеки надавалось не більше 1,5 тонни вугілля [4, арк. 32].

Бібліотеки знаходились під постійним контролем окупаційної влади. Всі робітники ретельно перевірялися міськими управами на лояльність. В обов'язкових документах, що заповнювалися бібліотекарями, зазначалося прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, місце народження, родинний стан, освіта, походження людини, партійність тощо. Робітники постійно вели облікові книги: інвентарну, підзвітних сум та ін. Довгострокова мета таких заходів - постійний контроль за цінностями бібліотек [4, арк.29].

Таким чином, окупація регіону поставила бібліотечні установи Донбасу на службу нацистській ідеології та потребам окупаційної влади. Мережа бібліотечних установ зазнала скорочення, а цінні фонди вивозилися, знищувалися та розграбовувалися.

Втрати бібліотечного фонду регіону склали за різними підрахунками близько 5 мільйонів екз. книжок, станом на кінець 1945 р. на Донбасі були відновлені 460 бібліотек, що складало близько 1/4 всієї кількості установ, які працювали в краї до війни [20, с.45; 11, с.90; 9, с.114].

Радянська влада розуміла, як важливо відновити мережу бібліотечних установ на Донбасі. Бібліотеки мусили виконувати культурно-просвітницьку та мобілізаційну функції, ключове місце в цій роботі посідали масові бібліотеки. Окрім того, регіон повинен був стати прикладом не лише у відновленні промисловості, але й культури. Уже через 19 днів після визволення Ворошиловграда почав працювати читальний зал обласної бібліотеки ім. М. Горького [24, с.83].

З перших днів визволення міст та селищ регіону було розпочато комплекс заходів щодо поновлення роботи бібліотечних установ. У першу чергу, розпочався облік книжкових фондів, книги витягували з підвальних приміщень та готували до подальшої видачі. Основними труднощами, які перешкоджали ефективній роботі бібліотек стали брак приміщень, відсутність кваліфікованого персоналу, нестача коштів [19; 7, арк.2-3].

Практично всі перші роки після окупації найголовнішою проблемою для бібліотек залишалася нестача книг. З метою її вирішення застосовувалися найрізноманітніші заходи. Наприклад, в Красноармійській міській бібліотеці кожен читач, що вступав до бібліотеки, мав принести будь-яку книгу з художньої літератури [7, арк.2-3; 22]. Поширення набуло поповнення бібліотечних фондів за рахунок шефської допомоги. Населення приймало активну участь в відновленні бібліотек. Так, жителі міста Ясинувата самостійно відновили діяльність місцевої бібліотеки: зібрали більше 1500 книг, обладнали приміщення [8, арк. Ззв.]. Допомога йшла з інших регіонів Радянського Союзу: Сибіру, Середньої Азії. Однак, надходили скарги, що багато літератури не доходило до місця призначення. Так, на початку 1945 р. шахтним клубам області були виділені 242 000 екземплярів книг, з яких отримано було лише 100 000. Це пояснюється тим, що література, яка поступала до населеного пункту, особливо художня, розподілялась серед окремих осіб. Велику кількість книг доводилось списувати з фондів через ветхість [26, арк.58; 29, арк.30].

Саме через обмеженість фондів Сталінська область була звільнена від відправки літератури до західних областей УРСР в 1945 р. План для області - 13 000 примірників не був виконаний, вдалось зібрати лише 5 000 книг [25, арк.80; 28, арк.119].

Проте, незважаючи на існуючі проблеми бібліотечні установи регіону поступово налагоджували свою роботу. Сталінська Обласна бібліотека ім. Н.К. Крупської стала центром бібліографічної та методичної роботи в області. Працівники бібліотеки відповідали за створення бібліографічних картотек, списки та підбір літератури за різною тематикою («История происхождения угля»), діяльність бібліотек та хат-читалень, підбирали літературу надавала допомогу освітнім закладам, так на початку 1944 р. Сталінському пединституту було виділено 15 000 книг [6, арк. 3-4, 6-7 зв.].

З метою популяризації читання та шефської допомоги бібліотеки проводили активну культурно-масову роботу: організовували літературні вечори (присвячений творчості І.А. Крилова), читацькі конференції («Восстановление Донбасса после немецкой оккупации»), книжкові виставки («55 лет со дня смерти великого русского писателя Н.Г. Чернышевского»), колективні читки вголос, встановлювали газетні вітрини. Не відставали в цьому відношенні мережа дитячих бібліотек та відділів, співробітники яких допомагали підбирати вчителям літературу для шкільних програм, проводили літературні вікторини та читки для дітей. За 1944 р. в Сталінській області було організовано 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжних виставок [5, арк. 1-5 зв.].

Таким чином, напередодні Другої світової війни радянська влада приділяла значну роль розвитку бібліотечної мережі Донбасу, відводячи бібліотекам місце у виховній та ідеологічній роботі з населенням регіону. Початок війни позначився для бібліотечних установ зміною вектору роботи, першочергова роль бібліотек полягала не у збереженні фондів, а піднятті духу патріотизму серед населення. Внаслідок неорганізованої політики евакуації, бібліотечні фонди зазнали втрат ще на початку війни. У роки нацистської окупації бібліотеки працювали переважно для задоволення культурних потреб військових, роль бібліотечних установ у житті пересічних громадян обмежувалася суто ідеологічними чинниками. Протягом 1943-1945 рр. бібліотечна мережа Донбасу незважаючи на проблеми, поступово відновлювалася, оскільки бібліотеки розглядалися владою як важливі культурно-освітні установи регіону, що сприяли відбудовчим процесам загалом.

Список використаної літератури та джерел

1. Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30–ті рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Світлана Леонідівна Андросова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 296 с. ; Androsova S. L. Kulturni protsesy v Donbasi v 20–30–ti r r. XX st. : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Svitlana Leonidivna Androsova; Donets. nats. un-t. – Donetsk, 2010. – 296 с.

2. Бібліотеки Донеччини: сторінки історії / Донецьк. обл. універс. наук. б-ка ім. Н.К. Крупської. - Донецьк, 2003. – Вип. 2. - 28 с. ; Biblioteky Donechchynu: storinky istorii / Donetsk. obl. univers. nauk. b-ka im. N.K. Krupskoi. – Donetsk, 2003. – Vyp. 2. – 28 с.

3. Грімстед К. П. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / К. П. Грімстед, Г. Боряк. – Київ; Львів: Червона калина, 1991. – 120 с. ; Hrimsted K. P. Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnostei pid chas Druhoi svitovoi viiny: vynyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv / K. P. Hrimsted, H. Boriak. – Kyiv; Lviv: Chervona kalyna, 1991. – 120 s.

4. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. 1595, оп. 1, spr. 1 ; Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (dali DADO), f. 1595, op. 1, spr. 1

5. ДАДО, ф. 5381, оп. 1, spr. 3 ; DADO, f. 5381, op.1, spr.3.

6. ДАДО, ф. 5381, оп.1. - спр. 7 ; DADO, f. 5381, op.1. - spr. 7.
7. ДАДО, ф. 5381, оп.1.. - спр. 9 ; DADO, f. 5381, op.1. – spr. 9.
8. ДАДО, ф. 5381, оп.1. – спр. 10 ; DADO, f. 5381, op.1. – spr. 10.
9. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни / І. Б. Дацків. – Тернопіль, 2001. – 169 с.; Datskiv I.B. Vtraty Ukrainoiu istoryko-kulturnykh tsinnosteï pid chas Druhoï svitovoi viiny / I.B. Datskiv. – Ternopil, 2001. – 169 s.
10. Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / П. В. Добров, І. М. Грідіна, В. Є. Калашнікова. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 236 с. ; Dobrov P. V. Istoryko-kulturni tsinnosti Shhidnoi Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny / P. V. Dobrov, I. M. Hridina, V. Ye. Kalashnikova. – Donetsk : DonNU, 2011. – 236 s.
11. Донецкая область за 50 лет : статистический сборник. – Донецк, 1967. – 232 с. ; Donetskaia oblast za 50 let : statystycheskyi sbornyk. – Donetsk, 1967. – 232 c.
12. Донецкий вестник. - 1941. - 4 декабря; Donetskiy vestnik. - 1941. - 4 dekabrya.
13. Донецкий вестник. - 1941. - 7 декабря; Donetskiy vestnik. - 1941. - 7 dekabrya.
14. Донецкий вестник. - 1942. - 8 февраля; Donetskiy vestnik. - 1942. - 8 fevralya.
15. Донецкий вестник. - 1942. - 27 ноября; Donetskiy vestnik. - 1942. - 27 noyabrya.
16. Донецкий вестник. - 1943. - 26 марта; Donetskiy vestnik. - 1943. - 26 marta.
17. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна. – Київ, 2009. – 530 с. ; Dubrovina L. A. Bibliotechna sprava v Ukraini v KhKh stolitti / L.A. Dubrovina. – Kyiv, 2009. – 530 c.
18. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38 ; Koval M. V. Dolia ukraïnskoi kultury za «novoho poriadku» / M. V.Koval // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38.
19. Красное знамя. – 1944. – 28 января ; Krasnoe znamya. – 1944. – 28 yanvarya.
20. Луганская область за 50 лет: : сборник статистических материалов. – Донецк : Статистика, 1967. – 205 с. ; Luganskaya oblast za 50 let: : sbornik statisticheskikh materialov. – Donetsk : Statistika, 1967. – 205 c.
21. Социалистический Донбасс. – 1941. – 17 июня ; Sotsialisticheskiy Donbass. – 1941. – 17 iyunya.
22. Социалистический Донбасс. - 1945. - 4 апреля ; Sotsialisticheskiy Donbass. – 1945. – 4 aprelya.
23. Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) / Д. М. Титаренко. – Львів; Донецьк, 2014. – 442 с. ; Tytarenko D. M. Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii) / D. M. Tytarenko. – Lviv; Donetsk, 2014. – 442 s.
24. Титаренко О. Ю. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943-1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Юріївна Титаренко; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2017. – 288 с. ; Tytarenko O. Yu. Kulturne zhyttia na Donbasi u vidbudovchyi period (1943-1953 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Olena Yuriivna Tytarenko; Zaporizkyi natsionalnyi universytet. – Zaporizhzhia, 2017. – 288 s.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф.1, оп.23, спр.1620 ; Tsentralnyi derzhávnyi arkhív hromáds'kykh ob'édnan' Ukrainy (dali TsDAHO), f.1, op.23, spr.1620
26. ЦДАГО - оп.70, спр.14 ; TsDAHO - op.70, spr.14.
27. ЦДАГО. - спр.167 ; TsDAHO. - spr.167.
28. ЦДАГО. - спр.270 ; TsDAHO. - spr.270.

29. ЦДАГО. - spr.407 ; TsDAHO. - spr.407.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

Y. Protsenko

LIBRARIES OF DONBASS REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

The article is devoted to library establishments on the territory of Donbass during the Second World War. The author concludes that to date the complex study of the library network of the region has not been carried out during the war years. With the help of archival documents and press materials, the author investigates the issue of preserving the library fund and the network of library institutions of the Donbas during the war years, comparing Soviet and Nazi policy with regard to librarianship in the region. The peculiarities of activity of libraries of the region at the beginning of the war, during the Nazi occupation and after the liberation were separated.

It was determined that on the eve of the war, the basis of the library fund of the region was the literature on economics, industry, political literature, libraries were used by the Soviet government for ideological and propaganda purposes. Activities of library establishments during occupation are considered on the example of the Yuzivska' library. After the liberation of the region from occupation, attention was paid to allocations of losses of library funds and restoration of the library network.

Given the multifaceted nature and scope of the topic under consideration, the article does not claim to be an exhaustive analysis of all issues related to the activities of the Donbas libraries during the Second World War. The unexplored issues of librarians' cooperation with the occupants remain, book rescues by the local population and library workers, etc.

Keywords: library, occupation, library fund, Donbass, war.

УДК 94(477.62-2 Мар)"1941/1943"

В.М. Романцов, А.В. Пандазі, А.М. Гузь

ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ В МАРІУПОЛІ ДОБИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізуються недостатньо вивчені аспекти проблеми щодо трагедії Голокосту в Маріуполі в жовтні 1941- вересні 1943 рр. На основі використання документальних джерел, матеріалів з Маріупольського краєзнавчого музею, джерел особового походження та матеріалів усної історії розглядаються питання щодо становища єврейської громади міста в період нацистської. Висвітлюються основні прояви нацистської антисемітської політики: її передумови, причини та наслідки для євреїв міста. З'ясовуються питання щодо ставлення містян до єврейської проблеми під час нацистської окупації. Розкриваються основні вектори допомоги місцевих жителів євреями та визначаються етапи формування історичної пам'яті щодо трагедії Голокосту в Маріуполі.

Ключові слова: німецька окупація, євреї, Голокост, Маріуполь, історична пам'ять.

Однією зі світових катастроф ХХ ст. був Голокост, який супроводжувався мільйонами вбитих євреїв. Не стали виключенням, також, іудеї України, зокрема, Маріуполя, де жертвами кривавого нацистського терору стали тисячі представників єврейської спільноти. Потрібно завжди пам'ятати про цю жахливу трагедію, зберігати

свідчення про неї, нести людям правду про цю жахливу сторінку історії, аналізувати її причини та наслідки.

Особливо актуальним напрямком вивчення проблем Голокосту в Україні залишається дослідження регіональної специфіки цієї трагедії. Досить широко та різнобічно на цей момент досліджені західноукраїнські регіони, Поділля, Слобожанщина. Особливості політики голокосту на території Донецької області, зокрема Маріуполя залишається поки що одними з найменш досліджених у цьому контексті регіонами. У цьому контексті науковий інтерес становить вивчення трагедії маріупольської єврейської общини в 1941–1943 рр., що була частиною Голокосту в Україні.

Історіографія проблеми. Історики виявляють великий науковий інтерес до дослідження трагедії Голокосту в роки Другої світової війни. Цю тему досліджували М. Коваль [16], О. Круглов [17], Н. Сугацька [30], І.Тарнавський [28], І. Щупак [31;32], та інші історики. Історія Голокосту в Маріуполі висвітлювалася в працях В. Зинов'євої [10;11], А. Іващенко [12], В. Джуваги [7], співробітників краєзнавчого музею, але розглянута недостатньо.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми Голокосту в Маріуполі.

Джерельна база дослідження представлена двома типами джерел: писемними та матеріалами усної історії. Писемні джерела можна класифікувати за такими групами: актові матеріали, діловодна документація, джерела особового походження. Матеріалами усної історії є інтерв'ю учасниці тодішніх подій.

Під час нацистської окупації України на її теренах почала впроваджуватися антисемітська політика, яка була започаткована в Німеччині 1 квітня 1933 р., коли там відбувся перший бойкот всіх єврейських підприємств. Пізніше було ухвалено закони «Про охорону німецької крові та честі», «Про громадянина Рейху», які визначали антисемітську спрямованість політики нацистської влади Німеччини. Всі подальші антисемітські нормативно-правові акти ухвалювались як додатки до цих законів [28]. Після вторгнення німецьких військ на території України в ході німецько-радянської війни окупанти активно здійснювали так звану політику «остаточно вирішення єврейського питання», що означало фізичне знищення єврейського народу. Ця політика активно здійснювалася в окупованій Україні, в тому числі і в Маріуполі.

Історично євреї в Україні проживали в західних частинах держави, тому основний удар німців припав саме ці території. Значна кількість євреїв з Правобережної України евакуювалася на схід і зупинилася в Маріуполі [7]. Згідно з офіційними статистичними даними, станом на 17 січня 1939 р. у Маріуполі проживало 222 427 мешканців [29], серед яких значну частку становили представники єврейської спільноти [17], які стали першими жертвами розправ з боку нацистських окупантів.

Окупація Маріуполя розпочалась 8 жовтня 1941 року, коли ударна група 1-ї танкової дивізії СС Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням штандартенфюрера СС Курта Мейера увірвалася до міста [10]. У перший день окупації частини СС захопили 28 перших громадян, що зустрілися їм у центрі міста на подвір'ї будинку колишнього НКВД та вбили їх. Серед них були євреї Левін, Коган, Аліванов та інші [3].

Дата першого розстрілу поблизу Агробазис є дискусійною, оскільки у джерелах подаються різні відомості з цього приводу. Найбільш вірогідною є версія запропонована Сарою Глейх, оскільки її спогади є найдетальнішими у цьому плані, свідчення інших очевидців певним чином перегукуються з її. Згідно з «Актом про звірства та злочини німецько-фашистських окупантів у м. Маріуполі» від 15 вересня 1943 р., зазначається, що 9 жовтня 1941 року єврейському населенню було наказано одягти особливі знаки,

вибрати із свого середовища старост і представити списки по районах. 12 жовтня їм було запропоновано здати всі цінності аж до золотих зубів. 16 жовтня всіх євреїв міста зігнали до будинку колишньої військової казарми і 18 жовтня, вранці, їх було розстріляно поблизу Агробази [3].

За свідченням Сари Глейх, яка була очевидицею подій, після захоплення міста німці почали вивішувати оголошення, в яких повідомлялося про те, що всі євреї мають носити на одязі ідентифікаційну позначку – білу шестикутну зірку на лівій стороні. Без неї полишати будинок суворо заборонялося. За наказом окупаційної влади 12 жовтня 1941 р. євреї мали обрати своїми представниками 30 осіб, для нагляду за своєю громадою. Головою обрано доктора Ебера. Також єврейському населенню було необхідно зареєструватися у спеціальних пунктах. Усього зареєстрованих євреїв було 9 тисяч осіб. Надалі, було оголошено, що 18 жовтня євреї мають прийти до цих пунктів і принести коштовності [8].

З цього приводу до нас дійшли спогади учасників тих подій, кожен з яких демонструє загальну атмосферу, психологічний стан людей. З листа С. Литвинова відомо, що німці вимагали протягом 5 годин зібрати 5 кг перцю та 50 пачок цигарок. За непослух погрожували розправою [33]. З листа С. А. Білоуса дізнаємося, що євреї були змушені постійно видавати своїх представників, до числа яких потрапляли найосвіченіші люди – лікарі, інженери та інші [14].

19 жовтня 1941 року по місту був розклеєний наказ фельдмаршала Е. фон Клейста, затверджений ним 16 жовтня 1941 року. Наказ зобов'язував всіх євреїв Маріуполя і його околиць прибути о 8 годині ранку 20 жовтня під наглядом старост до колишньої будівлі штабу 238-го Маріупольського стрілецького полку територіальних військ, до гетто (нині це адміністративний корпус Приазовського державного технічного університету) [9].

У день розстрілів 20 жовтня 1941 р. тисячі людей, які зібралися, були зігнані до будівлі гетто. Їх розподілили у групи по 1000 осіб і під конвоєм з 4–6 охоронців вели Мангуською дорогою до протитанкових ровів Агробази. Дітей, людей похилого віку, хворих жінок везли на автомашинах, наданих німецьким командуванням. За людьми рухалася паруюча кухня, для створення ілюзії мирної ходи. За спогадами Е. М. Борц, «...ту найстрашнішу колону проводжав мій дід і розповідав потім, як їх гнали німці з автоматами, недбало повішеними на грудях. Один йшов по тротуару і лузав насіння...» [27]. Сара Глейх, яка була на той час студенткою, описує у своєму щоденнику події 20 жовтня: «...нас гнали до траншей, що були вириті для оборони міста. У цих траншеях знайшли собі смерть 9000 осіб єврейського населення [8].

Після прибуття на місце гітлерівці розподілили людей на групи, по 500 осіб у кожній. Наказали їм роздягнутися, відібрали у них і розклали на простирадлах окремо одяг і цінні речі. Після чого під конвоєм з 50 автоматників гнали приречених до ровів, організували рядами над ровами по 100 осіб і розстрілювали, що тривало протягом усього дня [11].

Однак, деяким євреям вдалося вижити. Однією з них була маріупольчанка на прізвище Біблік, яка в будівлі полку народила двійню. На Агробазі вона стояла поблизу рову, міцно притискаючи до себе новонароджених. Есесівський офіцер підбіг до неї, схопив дітей за ніжки і кинув їх до рову. Солдати тут же закидали їх землею [10]. За спогадами Е. М. Борц «...у моєї мами була співробітниця, яка вийшла заміж за єврея, її десятимісячного сина вбили на очах матері». Сара Глейх згадувала «...Ми йшли по трупах. У кожній сивій жінці мені здавалося, що я бачу маму...коли я прийшла до тям, були вже сутінки, трупи, що лежали на мені здригалися, це німці йдучи, стріляли про всяк випадок, щоб поранені вночі не змогли піти... Я почала вибиратися з-під трупів,

зірвала нігті з пальців ноги, вибралася нагору і озирнулася – поранені копошилися, стогнали, намагалися встати і знову падали» [8].

Вранці 21 жовтня 1941 р. зондеркоманда 10а розстріляла в Маріуполі євреїв, яких вона не встигла розстріляти попереднього дня. Загальна кількість жертв налічувала 8000 людей [10]. У самому Маріуполі, за даними наведеними І.С. Тарнавським було розстріляно 20 тисяч євреїв [28]. За спогадами Е. М. Борц, офіційно по місту загинуло біля Агробази – 15000 осіб, тільки її родичів, близьких і далеких було 38 людей [27].

27 жовтня 1941 р. після місяця блукань степом С. Глейх змогла дістатися до передового загону радянських військ, що в 5 км від станції Великий Лог. У той пекельний день вона втратила мати, батька, сестру, брата та маленького племінника. Зберігся рапорт ейнзайцгрупи «Д» служби безпеки СС в Берлін від 21 листопада 1941 № 136, до якого увійшов звіт ейнзацкоманди 10а, «..єврейська проблема вирішена. Міста Маріуполь і Таганрог – вільні від євреїв» [11].

Після розстрілів 20 жовтня 1941 р., гетто та її слідчий відділ ДКС (Допоміжна криміналістична служба), де служили місцеві кадри, влаштували справжнє полювання на євреїв, які залишилися живими. Вони пропонували маріупольцям доносити на сусідів і знайомих, обіцяючи грошову винагороду (в разі зради) або розстріл у випадку приховування. Відомий випадок, коли мешканка міста, одружена з євреєм, розстріляним під Агробазою, привела до гестапо двох своїх дітей, зажадавши за них грошей. Далі відомості відрізняються: за одними даними навіть гестапівці були вражені і розстріляли матір, за іншими – просто вигнали. Доля дітей, невідома [10].

За даними Маріупольського єврейського культурно-просвітнього товариства, які навела В. Зинов'єва за весь період окупації в місті були винищено понад 14 тисяч євреїв тільки за приналежність до своєї національності. Одним зі знарядь масового знищення людей були концтабори. Масові вбивства здійснювалися не лише розстрілами, а й отруєнням окисом вуглецю (відпрацьованим газом) у спеціально обладнаних автомашиних першої та другої серії, які називали «душогубками». Такі машини мали всі ейнзац – і зондеркоманди при гестапо, були вони і в маріупольському СД [11].

За матеріалами Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у місті Маріуполь і його околицях, за період часу з 8 жовтня 1941 року до 10 вересня 1943 року розглядається кількість знайдених могил в протитанковому рові [18].

За підсумками роботи Надзвичайної державної комісії було встановлено, що вбивства мирних жителів міста відбувалися на місці протитанкового рову. У висновках комісії було зазначено:

1. У протитанкових ровах, розташованих в районах поблизу радгоспа ім. Петровського (Агробаза) і колгоспа ім. М. Горького та Рад. Україна – відбувалися німецько-фашистськими варварами групові та масові вбивства радянських громадян.

2. Серед убитих виявлені: чоловіки, жінки та діти віком від двох місяців.

3. У більшості випадків жертв, перед убивствами, били тупими предметами в обличчя та грудну клітку, завдавали рани тощо. На думку комісії, жертв, перед їх убивствами, заганяли до протитанкових ровів і розстрілювали згори до низу.

4. Перед убивствами жертв роздягали, або догола, або до пояса, у більшості випадків до спідньої білизни, і лише в окремих випадках вони залишалися повністю одягненими [18].

Час нацистської окупації був жорстким випробуванням для мешканцям Маріуполя. Нацистські репресії проти єврейського населення виявили як негативне ставлення мешканців міста до цього явища, так і участь деяких з них в антиєврейській політиці окупантів. За умов, коли окупанти здійснювали масові розстріли євреїв у Маріуполі не

зважаючи на смертельну небезпеку були люди, які рятували приречених на смерть євреїв.

Українські історики заперечують твердження, що ніби-то українці загалом мали антисемітські настрої. У своїй книзі «Україні і Німеччина у Другій світовій війні» В. Косик навів секретні німецькі документи в яких є свідчення про те, що українці не підтримують акцій проти євреїв [28]. Ярослав Грицак вважає, що «стверджувати, ніби всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади» [6].

Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Таких героїв називають «Праведниками народів світу»; це – почесне звання, що надається від імені Ізраїлю відповідно до закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю [31].

Серед Праведників світу слід виокремити В. І. Олійник-Ламакіну, яка врятувала єврейську сім'ю Шварцбергів. За її словами після окупації міста німці оголосили про намір зібрати євреїв біля заводууправління заводу ім. Ілліча [26]. У цей час, родина В. І. Олійник-Ламакіної вивела доньок Шварцбергів – Галину та Маргариту, також їх бабусю до своєї тітки Марфи в селище Безименне. Там вони переховувалися близько двох місяців. Однак, незабаром сусіди почали підозрювати, що в будинку хтось є. Тому це стало небезпечним. Тоді їх повели до с. Саханка до знайомих, але ті побоюлися прийняти єврейську сім'ю. Далі довелося йти до с. Садки та переховуватися в підвалі. Пізніше до них приєдналися батьки дівчаток. Задля безпеки доводилося постійно змінювати місце перебування. Їх відвели до с. Горького і поселили в занедбаній землянці. Носили їм їжу, хоч самим її не вистачало.

Зі спогадів А. Н. Резника ми дізнаємося, що під час розстрілів його було поранено в ногу, але він зміг вибратися з під трупів і дійти до міста. Добрі люди допомогли йому, поклавши до шпиталю, як українця, пораненого під час повітряного нальоту. Там він перебував майже упродовж всієї окупації і лише перед звільненням міста одна медсестра-антисемітка запідозрила у ньому єврея. У зв'язку з цим йому довелося піти зі шпиталю і переховуватися. Це свідчить про те, що не всі люди співчутливо ставилися до єврейського населення під час окупації [33].

За словами свідка подій нацистської окупації в Маріуполі Ванди Об'єдкової (на той час їй було 11 років), за кілька днів після початку окупації до їхнього дому увірвалися німці і забрали їх з матір'ю до гетто, розташованого за адресою вул. Апатова. Вони піднялися на другий поверх, там було багато людей з дітьми. Тоді ще ніхто не підозрював про майбутні розстріли єврейського населення. Спочатку всі думали, що їх просто хочуть переселити. Деякі містяни, сусіди приносили до полку їжу, одяг, всіляко підтримували затриманих окупантами людей. Вони з матір'ю пішли на Правий берег до тітки, де переховувались тривалий час. Далі вони з матір'ю вирішили повернутися до свого будинку, щоб щось дізнатися про батька. Через деякий час після їх повернення прийшли німці і забрали матір. За порадою батька, маленька Ванда сховалася у куцах бузку [13].

У своїх спогадах Я. А. Мельников розповідає, про людей які допомогли вижити під час нацистської окупації. Серед них він називає чеха за національністю А.А. Дворжака, головного механіка колгоспу, розташованого за сім кілометрів від Володарська. Автор спогадів називав Івана Порошенка, у якого він переховувався. Про ветеринарного лікаря

С. П. Савицького та його дружину. Йому допомагали люди з маріупольської Слободки, сестра дитячого будинку куди він потрапив Г.М. Папацера [15].

Зі спогадів В. М. Борисковського, якому на час розстрілу було 8 років, дізнаємося про його порятунок з Агробази. Після того як він врятувався з окопів, у степу він зустрів чабанів зі стадом корів, вони були зі Старого Криму. Але вони не знали про ситуацію в Агробазі, вказали йому дорогу і він дістався до Старого Криму, почав стукати до старих будинків, в один з яких його впустили. Через деякий час він повернувся до міста. У місті йому допомогла чужа родина Олійниченків. Його видавали за осиротілого сина далеких родичів [5].

Зі свідчень Софії-Сари, коли прийшли німці їй було 16 років. На початку окупації її сім'я прагнула евакуюватися, але не встигла. Вітчизні при більшовиках був бухгалтером-ревізором, тому він пішов до управи і йому надали роботу. Своєю падчерці він сказав, що він врятує її за умови, якщо вона погодиться співмешкати з ним [25]. Це свідчить про те, що деякі люди намагались знайти наживу на чужому горі.

З розповіді Л. П. Джосовської-Мадженко дізнаємося про те, як 21 жовтня 1941 року вона побачила на морському узбережжі хлопчика, якому було близько 9 років. Він попросив у неї їжі. З'ясувалося, що його звали Семен Кричевський. Хлопчина розповів, що врятувався з протитанкового рову, де, крім батька, який був на фронті, всі загинули [21].

З повідомлення О. І. Циганської дізнаємося, що вона з числа тих маріупольських євреїв, які перед розстрілом були зачинені у сараї, неподалік Агробази звідки потім втекли. Далі вони дісталися Новоселівки, де у батька був знайомий Іван Хомич [22].

У селі Стародубовка мешкала вчителька Тамара Олександрівна, що надала притулок С. В. Брагінській, яка врятувалася з Агробази, дівчинці на той час було 12 років [23].

З часу, Другої світової війни суперечливо формувалася історична пам'ять мешканців Маріуполя про трагедію Голокосту. Радянська влада намагалася приховати факти. Але мешканці Маріуполя знаходили місця розстрілів єврейського населення.

Зі слів Ч. Р. Давидовича дізнаємося, що після звільнення міста, один маріупольський єврей висловив бажання встановити біля колишнього протитанкового рову пам'ятник своїй сім'ї, розстріляній там у жовтні 1941 року. Йому відмовили, мотивуючи це тим, що якщо кожен встановлюватиме постаменти на честь своїх загиблих родичів, що з цього вийде. Тоді Р. Д. Чарфас, у той час керівник філії Гіпромету, та ще декілька євреїв, зібрали кошти для встановлення обеліску. Але за умови, що слово «євреї» не буде згадуватися в написі постаменту. Напис сформували наступним чином: «Жервам фашизму м. Маріуполя. Жовтень 1941 року». У народі відомий як «єврейський пам'ятник» [34].

У 1949 році за сприяння тодішнього директора «Азовстали» П. І. Когана неподалік від «єврейського пам'ятника» розмістили обеліск розстріляним азовстальцям. Слово «євреї» там теж не зазначалось. Аргументуючи це тим, що після страти єврейського населення Маріуполя, у рову розстрілювали циган, а також партизанів, підпільників – українців, росіян, греків.

27 січня у світі відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Генеральна асамблея ООН прийняла 1 листопада 2005 року Резолюцію № 60/7, у якій говориться, що «Голокост, який привів до знищення однієї третини євреїв і незліченної кількості представників інших національностей, буде завжди слугувати всім людям пересторогою про небезпеки, які приховують у собі ненависть, фанатизм, расизм та упередження...» [24]. Саме цей документ оголосив Днем пам'яті жертв Голокосту 27 січня.

Україна на державному рівні вшановує жертв Голокосту з 2012 року. У цьому контексті не є виключенням і м. Маріуполь. У якому традиційно щороку представники єврейської громади, а також просто не байдужі люди вшановують пам'ять про ту трагедію. На згадку про яку на стіні Приазовського державного технічного університету, де в роки окупації розташовувалось гетто, вивішена меморіальна дошка, виконана за моделлю скульпторів Юхима Харабет і Юрія Балдина [34]. Траурна хода починається від Приазовського державного технічного університету, продовження церемонії відбувається на території Агробазы (місця колишнього розстрілу) біля Маріуполя.

Таким чином, аналіз антиєврейської політики нацистських окупантів свідчить, що трагедія Голокосту в Маріуполі розглядається в одному ряду з такими подіями періоду нацистської окупації України як розстріли єврейського населення в Бабиному Яру під Києвом, Дробицькому Яру у Харкові, Львівські цитаделі, Богунському лісі у Житомирі тощо.

З перших же днів нацистського панування під нелюдську репресивну політику на засадах расової нетерпимості потрапило єврейське населення, яке чи не найбільше постраждало в цій ситуації. Масове винищення маріупольських євреїв відбувалося на території Агробазы, що неподалік міста. Цей неприхований геноцид, небачені знущання над євреями донині вражають світ жорстокістю, садизмом і варварством.

Голокост був однією зі світових катастроф ХХ ст., який супроводжувався численними вбивствами євреїв. За підрахунками істориків з понад 1,5 млн жертв Голокосту, близько 14 тис. становили вбиті окупантами мешканці Маріуполя. Маріупольська Агробазы стала одним з трагічних символів Голокосту. До нашого часу ті події недостатньо вивчені і потребують ґрунтовного вивчення. Без цього неможливо відтворити загальну картину подій Другої світової війни на теренах України. Повноцінне знання про трагедію Голокосту та усвідомлення його жахливих наслідків мають слугувати попередженням та стимулом для унеможливлення відродження цих явищ як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

Знання про трагічні події в Маріуполі потрібні всім сучасним мешканцям Маріуполя, а особливо молоді, оскільки це важливий елемент історичної пам'яті нинішнього покоління українців. Воно повинно знати про ту жахливу сторінку історії, шанувати пам'ять про жертв Голокосту, пам'ятати імена Праведників світу, які навіть під загрозою смерті рятували приречених на жорстоку розправу євреїв, долати певні прояви побутового антисемітизму у свідомості, якоїсь частини маріупольської громади. Історична пам'ять дає можливість нам осмислювати уроки минулого.

Список використаної літератури

1. Gray M. Teaching the Holocaust: Practical Approaches for Ages 11–18 / M. Gray. - London, New York : Routledge, 2015.– P. 31 – 50.
2. Niewyk D. The Columbia Guide to the Holocaust / D. Niewyk , F. Nicosia. – New York : Columbia University Press, 2000.– 473 p.
3. Акт про звірства та зlodіяння німецько-фашистських окупантів в м. Маріуполі // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та інш. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 239–245 ; Akt pro zvirstva ta zlodiiannia nimetsko-fashystskykh okupantiv v m. Mariupoli // Nimetsko-fashystskyi okupatsiinyi rezhym na Ukraini : zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporiad. A. A. Batiuk, I.L. Butych, P. M. Kostryba ta insh. – Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. – S. 239–245
4. Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР [Электронный ресурс] : учебн. пособ. / И. А. Альтман; под ред. АГ. Асмолова. – Москва : Фонд «Холокост», 2002. – Режим доступа :

http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm ; Altman I. A. Kholokost i evreyskoe soprotivlenie na okkupirovannoy territorii SSSR [Elektronnyy resurs] : uchebn. posob. / I.A. Altman; pod red. A G. Asmolova. – Moskva : Fond «Kholokost», 2002. – Rezhim dostupa : http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_100.htm

5. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Матеріал Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у місті Маріуполь і його околицях за період часу з 6 жовтня 1941 року до 10 вересня 1943 року ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Material Nadzvychainoi derzhavnoi komisii zi vstanovlennia ta rozsliduvannia zloidiian nimetsko-fashystskykh zaharbnikiv u misti Mariupol i yoho okolytsiakh za period chasu z 6 zhovtnia 1941 roku do 10 veresnia 1943 roku

6. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Спогади Віри Іллівни Олейник ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Spohady Viry Illivny Oleinik

7. Архів Маріупольського краєзнавчого музею: Спогади Ельвіри Михайлівни Борц ; Arkhiv Mariupolskoho kraieznavchoho muzeiu: Spohady Elviry Mykhailivny Borts

8. Веня Борисковский // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 248 – 252 ; Venya Boriskovskiy // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 248 – 252.

9. Грицак Я. Й. Українці в антиєврейських акціях під час Другої світової війни / Я.Й. Грицак // Часопис «І». - 1996. – Число 8. - С. 43 – 67 ; Hrytsak Ya. Y. Ukraintsi v antyievreyskykh aktsiakh pid chas Druhoi svitovoi viiny / Ya. Y. Hrytsak // Chasopys «I». - 1996. – Chyslo 8. - S. 43 – 67.

10. Джувага В. Начало Холокоста в Мариуполе: жертвы и их спасители [Электронный ресурс] / В. Джувага // 0629. Сайт города Мариуполя. – 2016. – 22 окт. - Режим доступа : <https://www.0629.com.ua/news/1413532/nacalo-holokosta-v-mariupole-zertvy-i-ih-spasiteli> ; Dzhuvaga V. Nachalo Kholokosta v Mariupole: zhertvy i ikh spasiteli [Elektronnyy resurs] / V. Dzhuvaga // 0629. Sayt goroda Mariupolya. – 2016. – 22 okt. - Rezhim dostupa : <https://www.0629.com.ua/news/1413532/nacalo-holokosta-v-mariupole-zertvy-i-ih-spasiteli>

11. Дневник Сарры Глейх (Мариуполь) [Электронный ресурс] // Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. – Режим доступа : <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/testimonies-texts/ukraine/sarra-gleich.html> ; Dnevnik Sarry Gleykh (Mariupol) [Elektronnyy resurs] // Yad Vashem. Memorialnyy kompleks istorii Kholokosta. – Rezhim dostupa : <https://www.yadvashem.org/ru/education/resources/testimonies-texts/ukraine/sarra-gleich.html>

12. Зиновьева В. М. Мариупольское подполье 1941–1943 / В. М. Зиновьева. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2000. – 279 с. ; Zinoveva V. M. Mariupolskoe podpole 1941–1943 / V. M. Zinoveva. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2000. – 279 s.

13. Зиновьева В. М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941–1943 / В. М. Зиновьева. – 2-е изд., испр. и доп. - Мариуполь : Приазовский рабочий, 2004 – 508 с. ; Zinoveva V. M. Chtoby zhizn prodolzhalas: Priazove v period okkupatsii 1941–1943 / V. M. Zinoveva. – 2-e izd., ispr. i dop. - Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2004 – 508 s.

14. Иващенко А. В. Слезы Холокоста / А. В. Иващенко, Л. М. Заславская. – Донецк : Издатель Заславский А. Ю., 2012. – 72 с. ; Ivashchenko A. V. Slezy Kholokosta / A.V. Ivashchenko, L. M. Zaslavskaya. – Donetsk : Izdatel Zaslavskiy A. Yu., 2012. – 72 s.

15. Казнь в Мариуполе // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 212-216 ; Kazn v Mariupole // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – С. 212-216.

16. Как спасся Захарий Аронович, он же Яков Андреевич // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 243–248 ; *Kak spassya Zakhariy Aronovich, on zhe Yakov Andreevich // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy.* – Mariupol, 1996. – S. 243–248.

17. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с. - (Україна крізь віки. - Т. 12) ; *Koval M. V. Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939–1945 rr.) / M.V. Koval.* – Kyiv : Alternatyvy, 1999. – 336 s. - (Ukraina kriz viku. - T. 12)

18. Круглов А. И. Хроника Холокоста Украине / А. И. Круглов. – Запорожье : Премьер, 2004. – 208 с. ; *Kruglov A. I. Khronika Kholokosta Ukraine / A. I. Kruglov.* – Zaporozhe : Premer, 2004. – 208 s.

19. Музей історії та археології Маріупольського державного університету. – Фонд Д. - Оп. 65Д. – Спр.83 : Інтерв'ю з Вандою Об'єдковою в Маріуполі 09.11.2018 ; *Muzei istorii ta arkheolohii Mariupolskoho derzhavnoho universytetu.* - Fond D. - Op. 65D. – Spr.83 : *Interviu z Vandoiu Obiedkovoіu v Mariupoli 09.11.2018.*

20. Наказ Гітлера про функції оперативного штабу рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та інш. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 94 ; *Nakaz Hitlera pro funktsii operativnoho shtabu reikhsministra okupovanykh skhidnykh oblastei Rozenberha // Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym na Ukraini : zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporiad. A. A. Batiuk, I. L. Butych, P. M. Kostryba ta insh.* – Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963. – S. 94

21. Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова от 6 января 1942 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://workway.com/blog/2016/05/06/nota-narodnogo-komissara-inostrannyh-del-tov-v-m-molotova-ot-6-yanvarya-1942-g/> ; *Nota Narodnogo Komissara Inostrannykh Del tov. V. M. Molotova ot 6 yanvarya 1942 g. [Elektronnyu resurs].* – Rezhim dostupa : <https://workway.com/blog/2016/05/06/nota-narodnogo-komissara-inostrannyh-del-tov-v-m-molotova-ot-6-yanvarya-1942-g/>

22. Про жертви нацистських переслідувань [Електронний ресурс] : Закон України № 1584-III від 23 березня 2000 р. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14> ; *Pro zhertvy natsystskykh peresliduvan [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy № 1584-III vid 23 bereznia 2000 r.* – Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14>

23. Рассказ Л. П. Джосовской-Мадженко // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 254 – 256 ; *Rasskaz L. P. Dzhosovskoy-Madzhenko // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy.* – Mariupol, 1996. – S. 254 – 256.

24. Рассказ О. И. Цыганской // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 257–258 ; *Rasskaz O. I. Tsyganskoй // Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy.* – Mariupol, 1996. – S. 257 – 258.

25. Рассказ Светланы Васильевой Брагинской // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 260–261 ; *Rasskaz Svetlany Vasilevoy Braginskoй // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy.* – Mariupol, 1996. – S. 260–261.

26. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/7 «Пам'ять про Голокост» від 1 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e18 ; *Rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON № 60/7 «Pamiat pro Holokost» vid 1 lystopada 2005 r. [Elektronnyi resurs].* – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e18

27. Софья–Сарра // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 252–254 ; Sofya–Sarrah // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L.D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 252–254

28. Тарнавський І. С. Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни : моногр. / І. С. Тарнавський. – Донецьк : ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. – 492 с. ; Tarnavskiy I. S. Polityka Tretoho reikhu ta yoho soiznyukiv na okupovanykh ukrainskykh zemliakh v roky Druhoi svitovoi viiny : monohr. / I.S. Tarnavskiy. – Donetsk : TOV «VPP «Promin», 2012. – 492 s.

29. Шипік Н. Ф. Повоєнне заселення Маріуполя / Н. Ф. Шипік // Мариуполь: история и перспективы : сб. тр. науч.-практ. конф. – Мариуполь, 2002. – Т. 2. – С.45–47 ; Shypik N. F. Povoienne zaseleattia Mariupolia / N. F. Shypik // Mariupol: istoriya i perspektivy: sb. tr. nauch.-prakt. konf. – Mariupol, 2002. – Т. 2. – S.45–47.

30. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с. ; Shytiuk M. M. Henotsyd proty yevreiv Pivdennoi Ukrainy v roky nimetsko-rumunskoi okupatsii (1941–1944 pp.) / M. M. Shytiuk, N. V. Suhatska. – Mykolaiv, 2008. – 154 s.

31. Щупак І. Я. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії [Електронний ресурс] / І. Я. Щупак // Історіографічні дослідження в Україні. - 2017. - Вип. 27. - С. 240-303. - Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16 ; Shchupak I. Ya. Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriohrafii [Elektronnyi resurs] / I.Ya. Shchupak // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. - 2017. - Vyp. 27. - S. 240-303. - Rezhym dostupu : http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_16

32. Щупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) [Електронний ресурс] / І. Я. Щупак // Український історичний журнал. - 2016. - № 5. - С. 176-201. - Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130124/09-Shchupak.pdf?sequence=1> ; Shchupak I. Ya. Uroky Holokostu v ukrainskii istorychnii nauksi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru) [Elektronnyi resurs] / I. Ya. Shchupak // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2016. - № 5. - S. 176-201. - Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130124/09-Shchupak.pdf?sequence=1>

33. Я это видел // Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 210 ; Ya eto videl // Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – S. 210.

34. Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – 322 с. ; Yarutskiy L. D. Yevrei Priazovya / L. D. Yarutskiy. – Mariupol, 1996. – 322 s.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

V. Romantsov, A. Pandazi, A. Guz

THE HOLOCAUST TRAGEDY IN MARIUPOL DURING THE PERIOD OF THE NAZI OCCUPATION

The article analyzes not properly studied aspects of the Holocaust tragedy in Mariupol during the period of October 1941 – September 1943. On the basis of the documentary sources, materials of Mariupol Museum of Local History, sources of personal origin and materials of oral history it examines the state of the Jewish community during the Nazi occupation. The article elucidates the main manifestations of the Nazi anti-Semitic policy: its background, causes and outcomes for the Jews of Mariupol. It studies how the local citizens treated the Jewish issue in the course of the Nazi occupation. It defines the main ways in which the locals

helped the Jews and the formation stages of historical memory concerning the Holocaust tragedy in Mariupol.

The analysis of the Nazi anti-Jewish policy shows that the Holocaust tragedy in Mariupol is considered alongside with such events that took place during the occupation of Ukraine as the Jewish shooting in Babi Yar near Kyiv, Drobytsky Yar in Kharkiv, Lviv Citadel, Bogun forest in Zhitomir and so forth.

Since the first days of the Nazi occupation the Jewish population suffered inhuman repressive policy grounded on racial intolerance. The mass execution of Mariupol Jews was carried out in the territory of Agrobaza in the city suburbs. Such outright genocide and unprecedented harassment of the Jews still strike with their cruelty, sadism and barbarism.

The Holocaust was one of the world catastrophes of the XXth century that was accompanied by the numerous murders of the Jews. As the historians estimated among over 1.5 million Holocaust victims about 14 thousand were Mariupol residents. Mariupol Agrobaza became one of the tragic symbols of the Holocaust. Nowadays these events are not properly studied and require profound examination.

Key words: *the Nazi occupation, the Jews, the Holocaust, Mariupol, historical memory.*

UDK: 651.4(477)''192/193''(045)

N. Salnikova

THE INSTITUTE FOR THE RATIONALIZATION OF MANAGEMENT: FOUNDATION AND THEMATIC PRIORITIES (the early 1930s)

The article deals with topical issues of the characteristics of the organization of recordkeeping management in Ukraine in the early 1930s. This issue is outlined in the scientific historiography in a small number of publications, therefore it makes sense to revise this problem, as during the 1920s-1930s as a result of the active development of the scientific organization of recordkeeping performance there was accumulated a lot of significant actual materials. The preconditions of foundation and main directions of activities of one of the leading scientific institutes in Ukraine, the Institute for the Rationalization of Management are explored. The peculiarities of establishment of the Institute under the lack of unified forms of work with the documents, rules of their storage and registration are considered in the paper. The prominent role of the Institute for the Rationalization of Management in the establishment of a unified system of state recordkeeping performance in the Soviet institutions was proved as well as the basic principles of the state recordkeeping work such as simplicity, clarity, efficiency and accuracy of performance were recognized. The role of the Institute in the system of scientific research organizations of the Soviet Union is shown. The Institute for the Rationalization of Management played a key role in the process of establishment of the unified standards for document usage and the general principles of recordkeeping management. The role of the Institute for the Rationalization of Management in the training of innovative personnel by founding the PhD training program and organizing a permanent school for the training of managers is highlighted. The cooperation of the Institute for the Rationalization of Management with other scientific institutes and organizations and state authorities, in particular with the People's Commissariat of the Workers 'and Peasants' Republic and the People's Commissariat of Education, are analyzed. The main functions and, respectively, achievements of the Institute are detailed, among them: development of a methodology for streamlining management; development of a system of innovative measures for control units;

the training of innovative personnel, as well as the organization of applied research in industrial enterprises, state farms, collective farms and other institutions. The reasons for the liquidation of the Institute for the Rationalization of Management are analyzed.

Key words: *organization of recordkeeping performance, the Institute for the Rationalization of Management, rationalization, Scientific Organization of Labor (NOP).*

There are numerous issues of the history of the records management in Ukraine, which requires an examination. The study of the activities carried out by the scientific institutions concerning the development and improvement of recordkeeping performance and the generalization of their experience in document management in the course of the 1920-1930s. The rich experience gained during this period is extremely complex and controversial. It is related to overcoming the difficulties and shortcomings in creative work, which, due to its innovative character, was not without some miscalculations.

According to the fact that the processing and, most importantly, the critical analysis of these issues became possible only in recent decades, the activities carried out by the scientific institutions, in particular, the history of recordkeeping during the 1920s and 1930s, was considered in a small number of academic papers. These are, in particular, the works of such scholars as K. Mitiaev, Ya. Z. Livshyts, S.N. Ikonnikov, A.M. Sokova, N.S. Kostynska, S.G. Kuleshov, M.I. Dodonova, M.V. Larin, I.E. Tamm, D.I. Solskyi and others [2, 4, 5, 7-10, 12-14]. Some aspects of the history of recordkeeping in Ukraine are described during different periods are described in the worked of the abovementioned scientists. At the same time, it should be noted that during the 1920-1930s, in view of the active development of the scientific organization of managerial work and record keeping, a rather considerable factual material was accumulated. It formed the foundation to create specialised literature: about hundreds of the works dedicated to record-keeping theme.

All abovementioned is a reason to carry out an examination and critical analysis of them by virtue of peculiarities of recordkeeping management during the specified period.

Therefore, the article is aimed to study the preconditions for the creation and the trends of the activities carried out by one of the leading scientific institutions in Ukraine, which is directly related to the development and improvement of the organization of recordkeeping management in the Soviet institutions of Ukraine during the 1920-1930s.

The Institute for the Rationalization of Management was a research institution in Ukraine, formed on the basis of the former All-Ukrainian Institute of Labor, which actually had been functioning since 1921 [15, p.5]. The establishment and activities of these institutions was preceded by the certain events in the life of society and the requirements established by the government to the administration of the state and to the functions performed by Soviet institutions.

During the first years of the Soviet period, the problem of the establishment and development of the state apparatus of management was referred to the creation of a new Soviet recordkeeping as an important component of this apparatus. As the recordkeeping during the 1920-1930s was incoordinate, the lack of unified forms of work with the documents and rules for their receipt and storage, the issue of simplifying the state apparatus was of primary importance.

On March 22, 1921, during the meeting of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, N.A. Skrypnyk, the People's Commissariat of State Control of URSR, was instructed to urgently work out a draft resolution on the creation of a special commission to deal with bureaucracy, state cuts, and increase in labor productivity in the Soviet institutions [1]. Already on March 23, 1921, in accordance with the decision of the Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee, it was announced about the creation of the

Commission for the simplification of the Soviet apparatus, which included, inter alia, the unification of clerical work.

The Commission was involved in the development of a unified management system for all Soviet institutions: the relations between institutions were studied as well as the possibility of merging some of them, or the complete elimination of them in case if they perform parallel activities, the recordkeeping procedures in the institutions, etc. One of the tasks of the Commission was the publication of special legislative and administrative acts collections, reference books, historical and other outlines.

In order to accomplish these tasks, on May 12, 1921 during the meeting the Commission established two sub-committees: on the state accounting and state recordkeeping, headed by M.I. Rzhnevskiy and high-qualified specialists in recordkeeping management: A.G. Doppelmayer, P.I. Atphonskiy, V.G. Goncharenko [17, pp. 2].

Both subcommissions began their service on July 1, 1921, but in September the state accounting subcommittee was liquidated because of the lack of labor productivity and the lack of positive results in its work. The Subcommittee on State Clerical Work continued to work.

The Commission on the simplification of the Soviet apparatus affiliated with the All-Ukrainian Central Executive Committee began its work from examination of the Soviet institutions. They studied the activities of People's Commissariats of Justice, Education, Social Security, Labor, Foreign Trade, Internal Affairs and the Workers' and Peasants' Inspectorates (RCI, RABKIN). In some central establishments, for example, in the General Office of the All-Ukrainian Central Executive Committee (1921), the US system of record keeping was introduced, which included the use of two journals: input and output documentation. Despite the simplicity of the system, it was not distributed in other institutions of the republic, which used numerous magazines and registers (the People's Commissariat of Finance, the People's Commissariat of Internal Affairs, and the People's Commissariat of Railway).

To create a unified system of state office work in the Soviet institutions, the basic principles of which were simplicity, clarity, efficiency and accuracy of performance, the Commission established forms of stationery books, journals, forms of documents and blanks. Considerable attention was paid to the establishment of the system for monitoring the implementation of documents, their storage in order to facilitate reference work. In addition, the Subcommittee on State Recordkeeping has developed the «Regulations on People's Commissariats», which had to be used as the basis for creating specific provisions for each of them. With the help of these tools the scope of the duties and rights of employees was sufficiently included. The same provision was developed for the state institutions located in the province [16, pp. 1].

The results of the survey hold by the Commission of the Soviet institutions were disclosed in the report presented by M.I. Rzhnevskiy about the work of the Commission during August-September 1921. The Report specified that the common disadvantages that negatively affected the activities carried out by the institutions were, among other things, almost complete lack of control over the proper recordkeeping performance and low productivity [17, pp.13]. The lack of instructions to regulate the relations between central and provincial institutions caused to delays in the work, and the variety of forms and methods of recordkeeping in different institutions led to the violation of the rules of work. In addition to the lack of a unified system for working with documents, the quality of recordkeeping performance was also poor.

In addition to practical measures, the Subcommittee on State Administration worked on theoretical development of recordkeeping and generalization of foreign experience. On behalf of the Subcommittee A.F. Yevtikheev compiled a collection of papers presented during the World Congress «Review of administrative management in the most important states of Europe». Other members of the Subcommittee for the study and implementation of the decimal

classification have translated from the foreign languages the work «On the implementation of the decimal classification in administrative management», «Code of Administrative Procedure Law, adopted by the World Congress on Administrative Sciences in Brussels», «Report on Administrative Methods of Activity», and others. The prepared materials were intended for the first issue of the «Labor Commission», which was aimed to widely inform the public about the problems of recordkeeping in the early years of Soviet state.

In order to improve the state of recordkeeping, the plan for the improvement of the qualification of the Soviet workers was developed by the Subcommittee on the state recordkeeping. In accordance with the plan, the short-term courses were established [17, pp. 7]. Subsequently, in order to implement this plan, the Commission increased attention to the training of senior clerks at the courses for the Heads of Professional Education, and the Subcommittee on state recordkeeping was instructed to develop a draft organization of a special institute for the study of recordkeeping [17, pp. 2-5].

By 1921, there was neither special institution in Ukraine that would deal with the scientific management (Scientific Organization of Labor, NOP), nor special scientific developments for the organization of managerial labor [20, p.35]. So, in 1921, the Council of People's Commissars of the URSR adopted a resolution «On the establishment of the Institute for the Study of Labor», and in 1922 this Institute was renamed into the All-Ukrainian Institute of Labor [15, pp. 5].

The All-Ukrainian Institute of Labor was the only institution in Kharkiv, which was organized without the support of already functioning scientific and educational institutions. F.R. Dunaevskiy headed the Institute. The Institute was not only an institution of a consulting type, but also an initiative institution that raised problems and solved them [20, pp. 35].

The main tasks of the Institute were to study and generalize the achievements of the world science for the selection and design of rational methods of the activities held by the institutions, the most significant in modern conditions, verification and development of these methods, their adaptation to the needs of time, etc. [18, pp. 278].

During its development the All-Ukrainian Institute of Labor has passed several stages. Until 1921-1922 there was an organizational stage. During this period the main directions of the Institute's work were determined, the representatives of all branches of science, which were related to the problems of the Institute, were involved in the Institute's activities. In 1922-1923 the Institute specified the main directions of work, established contacts with the relevant institutions of foreign countries. The period of the Institute's work ends with the publication «Trudy ...», in which for the first time issues of purely managerial nature were investigated.

Since the summer of 1923, the Institute, under the influence of the reorganization of control bodies, the general tendency of joining the Scientific Management (NOP) in the USSR, has focused its attention on the study of managerial specialties, expanding research topics, and investigating administrative activities. One of the main tasks that the Institute set was rationalization.

The Institute proceeded from the assumption that rationalization can succeed only when it is aimed at «the roots of bureaucracy and irrationality, and not on their individual manifestations» [20, pp. 35]. The Institute could not solve such a difficult task on its own; therefore it set itself separate practical tasks. This is the improvement techniques of state management, training of innovative personnel and rationalization of industry [20, pp. 38]. In the course of 1923-1924, the Institute trained the first Scientific Management (NOP) specialists [11, p. 669].

One of the first activities related to the development of managerial topics at the Institute was the business trip of his head, F.R. Dunaevskiy, to Germany for the purchase of projects for the construction of modern accounting, office and office equipment [11, p. 432].

It should be noted that direct rationalization of the state apparatus occupied a significant role in the activities carried out by the All-Ukrainian Institute of Labor. His merit in the research of the scientific organization of labor in Ukraine is, first of all, in the development of an optimal original method of detailed inspection of institutions («method of organizational analysis»). The essence of the method was to draw up a scheme of organizational functions that allowed determining the directions of the activities executed by the institution. In addition, it specified the directions taking into account the characteristics of the institution under investigation. Taking into account the complexity and duration of such works, the Institute put in place several design studies (experiments on partial improvement of the individual aspects of the institution's activities). During such experiments, the basic principles, repeatedly tested in practice, were applied. It is about the rational arrangement of certain types of work [19, pp. 74].

All studies conducted by the Institute were completed by the design of the project on reconstruction. The projects proposed by the Institute were sent to the relevant authorities for review.

While carrying out its functions, the Institute faced significant difficulties, in particular, the lack of specialists. Almost all works carried out by the Institute were conducted with the broad participation of the interns who gained practical skills in the course of this work [19, pp. 76].

The department of the Scientific Management (NOP) the All-Ukrainian Institute of Labor was actively engaged in management technology research. The Institute widely used the experience of the USSR Institute for Techniques of Management, which was engaged in research of the issues of recordkeeping. The staff of the All-Ukrainian Institute of Labor carefully studied the first standard instructional manuals developed by the Institute of Management for management in the village councils and district executive committees [21, pp. 198].

In 1924, the All-Ukrainian Institute of Labor became subordinate to the People's Commissariat for Education of the Republic and somewhat reduced its research topics, focusing on the issues of the method of professional selection. The Institute published its works and separate articles in the newspapers and magazines: «Vremia» («Time»), «Znamia Kommunisty» («Banner of Communism») and others [6, p. 55].

In 1929, the All-Ukrainian Institute of Labor was put under the command of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection and by the Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian RSR issued on July 30, 1929, it was reorganized into the Institute for the Rationalization of Management affiliated with the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Republic of URSR. The Regulations on the Institute for the Rationalization of Management were approved by the Collegium of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection of URSR, Minutes No. 10, p.1, March 25, 1930. It was published in the «Informbuletyn of the Institute for the Rationalization of Management» («Newsletter of the Institute for the Rationalization of Management»), Informational Gazette of the Institute for the Rationalization of Management (IRM), No. 4, 1930 [24, pp. 1-3].

The IRM was the full successor of the All-Ukrainian Institute of Labor and was obliged to perform all the duties issued on behalf of the All-Ukrainian Institute of Labor and to gained all resolutions, property, etc., intended for the All-Ukrainian Institute of Labor [25, pp.3].

The Institute for the Rationalization of Management was determined by the Regulations as a research body that researches the problems of streamlining management and assists the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection in constructing activities to reorganize management in accordance with the main tasks of socialist development and achievements in the field of modern science and technology [25, pp. 1].

To accomplish these goals, the Institute organizes work in the following areas:

- carries out research investigation for rationalization of management and related methodological aspects;
- on the basis of the use of research results and generalization of innovative experience it develops innovative measures for their mass distribution in control units;
- distributes innovative knowledge in the masses and organizes consultations of practical and innovative bodies on methodology and methods of rationalization;
- carries out preparation of innovative personnel [25, pp. 2].

In particular, the Institute's research work was to be carried out by studying the methods for rationalization of specific management functions (accounting, planning, technical maintenance, etc.) and for complex problem solving (including the study of means of technical reconstruction of management apparatus - mechanization of technical operations, adaptations, documentation, etc.) through the construction of model of control departments. For this purpose, the Institute organizes test works at industrial enterprises, state farms, collective farms, and institutions as well as designs control departments for new plants, etc. [25, pp. 4].

Within these tasks, the specific activities carried out by the IRM were determined by the program of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection and by the annual plans of the Institute's work.

The IRM had the right to establish laboratories, workshops, research stations, exhibitions and museums, to carry out research at enterprises, institutions and educational institutions, to involve relevant institutions and separate scientific staff. In addition, this list included the right to announce contests for the performance of certain works and for occupation of the proper positions, to organize conferences and meetings as well as schools and courses for the training of employees in the spheres related to the profile of the Institute. Also the Institute obtained the right to issue periodical and non-periodical publications on the themes referred to the tasks of the Institute [25, pp. 2].

The Institute was funded through the state budget under the general budget of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection. However, according to the Council of People's Commissars of USSR, issued on May 03, 1928 and July 30, 1929, was allocated to become an independent financial unit with the provision to the Director of the Institute for the Rights of the Manager of the First Grade Credit [25, pp. 3].

In accordance with the abovementioned Regulations adopted by the Council of People's Commissars, the Institute and its employees were subjected to all the rights and privileges granted to the scientific institutions and their employees according to the current legislation. In particular, the Institute was given the right to receive books, instruments and tools necessary for its scientific and research activities from abroad [25, pp. 3].

The Institute has the right to cooperate with all institutions and organizations, including foreign ones, in order to carry out the tasks assigned to it, in accordance with the procedure established by the relevant authorities.

The whole research work the Institute planned to build on the basis of widespread use of foreign experience, as well as co-operation and exchange of experience with the adjacent institutes of the USSR. This cooperation was to be carried out with such institutes as the Institute of Techniques of Management (Moscow), the Institute of Agricultural Mechanization (Moscow, Leningrad), the Institute of Accounting and the Institute of Industrial Management of Supreme Soviet of the National Economy USSR (Moscow), the Institute for Economic Research of the State Planning Committee of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Kharkiv). In addition, cooperation on specific issues with Ukrainian Institutes of Agricultural Economics, Standardization of Labor, Hygiene and Labor pathology was to be established [24, pp. 5].

In order to carry out wide-ranging innovative activities in the state apparatus, the Institute according to the tasks of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection had to organize work on systematization of innovative experience, selection and development of such norms and techniques that can be extended through the whole apparatus (standardization, typification of adaptations, documents, forms, development of unified rules of office work, etc.).

The training of innovative personnel was to be carried out within the framework of its tasks by the establishment of PhD training program studies. In addition, they had to organize School for training of future efficient experts who would be capable of participating in the further development of the systems of efficient management organization. That positively influenced the research facilities of the Institute. The Institute was in charge of training of supporting personnel for massive rationalization works and qualified maintenance of new mechanisms, adaptations, etc. in the field of management technology [25, pp. 6].

In addition, the Institute assisted the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection and the People's Commissariat for Education and other bodies on planning and organization of the training for development engineers as well as of designing of theoretical and methodological issues, etc.

The Institute had to organize its entire work on the basis of wide involvement of public organizations both in research facilities and in the work of the Institute itself. In particular, research work should have been built not only on work of permanent staff of the Institute, but through the broad involvement of employees from the other organizations. To this end, it was recognized that it was necessary to involve advisers and correspondents from the persons who were competent in the issues developed by the Institute. Also the Institute engaged efficient practitioners on the same basis as well as to ensure the wide popularization and discussion of works carried out by the Institute during special meetings, among the efficiency experts, etc. [25, pp. 6].

The IRM had been functioning until 1934 and it was abolished as well as a number of other scientific institutions, but solving the issues identified by the Institute as a priority, in their complex formulation, ensured the solution to an important problem. The IRM found the ways to ensure the rational organization of production management and rational construction of the administrative apparatus in the Ukrainian RSR during the early 1930s.

To make a conclusion, it is worthwhile noting the fact that during the 1920-1930s the complex and contradictory process of the implementation of scientific foundations into the activities carried out by the state apparatus was taking place. The scientific institutions, public organizations, control bodies and their commissions and special meetings took part in this process; they launched active work and accumulated considerable experience in this area. However, the issues of the history of the organization of recordkeeping in the 1920-1930s are highlighted unevenly. Therefore, it actualizes the necessity for further study of the activities held by these institutes in the sphere of recordkeeping management.

References

1. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 24 березня ; Visti VUTsVK. – 1921. – 24 bereznia.
2. Додонова М. И. Вопросы делопроизводства в литературе начала 20-х годов / М. И. Додонова // Сов. архивы. – 1974. – № 6. – С. 45–49 ; Dodonova M. I. Voprosy deloproizvodstva v literature nachala 20-kh godov / M. I. Dodonova // Sov. arkhivy. – 1974. – № 6. – S. 45–49.
3. Евтихеев А. Ф. Десятичная система в административном делопроизводстве / А. Ф. Евтихеев. – Х.: Укр. экономист, 1921. – 12 с.; Yevtikheev A. F. Desyatchnaya sistema v administrativnom deloproizvodstve / A. F. Yevtikheev. – Kh.; Ukr. ekonomist, 1921. – 12 s.

4. Иконников С. Н. Организация и деятельность РКИ в 1920–1925 гг. / С. Н. Иконников. – К., 1960. – 215 с. ; Ikonnikov S. N. Organizatsiya i deyatelnost RKI v 1920 – 1925 gg. / S. N. Ikonnikov. – K., 1960. – 215 s.

5. История делопроизводства в СССР : учеб. пос. / под ред. Я. З. Лившица, В. А. Цикулина. – М. : МГИАИ, 1974. – 169 с.; Istoriya deloproizvodstva v SSSR: ucheb. pos. / pod red. Ya. Z. Livshitsa, V. A. Tsikulina. – M. : MGIAI, 1974. – 169 s.

6. Кифорак В. Ф. З історії розвитку наукової організації праці на Україні / В. Ф. Кифорак, Г. Т. Черненко // Укр. іст. журнал. – 1968. – № 10. – С. 55 ; Kyforak V. F. Z istorii rozvytku naukovoї orhanizatsii pratsi na Ukraini / V. F. Kyforak, H. T. Chernenko // Ukr. ist. zhurnal. – 1968. – № 10. – S. 55.

7. Костинская Н. С. Становление и развитие государственного аппарата и делопроизводства в Украинской ССР (1917–1934 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. С. Костинская. – К., 1988. – 16 с. ; Kostynskaia N. S. Stanovlenye u razvytye gosudarstvennogo apparata u deloproizvodstva v Ukraynskoї SSR (1917 – 1934 hh.) : avtoref. dys. ... kand. yst. nauk / N. S. Kostynskaia. – K., 1988. – 16 s.

8. Кулешов С. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках / С. Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 164–165 ; Kuleshov S. Z istorii orhanizatsii naukovykh doslidzhen protsesiv dilovodstva v Ukraini u 1920 – 1930 kh rokakh / S. Kuleshov // Studii z arkhiv. spravy ta dokumentoznavstva. – 2004. – T. 11. – S. 164–165.

9. Ларин М. В. Ведомственные органы рационализации и их деятельность по совершенствованию государственного аппарата и делопроизводства (1923 – 1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. В. Ларин. – М., 1977. – 21 с.; Larin M. V. Vedomstvennye organy ratsionalizatsii i ikh deyatelnost po sovershenstvovaniyu gosudarstvennogo apparata i deloproizvodstva (1923 – 1932 gg.) : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / M. V. Larin. – M., 1977. – 21 s.

10. Митяев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР / К. Г. Митяев. – М.: МГИАИ, 1959. – 359 с.; Mityaev K. G. Istoriya i organizatsiya deloproizvodstva v SSSR / K. G. Mityaev. – M.: MGIAI, 1959. – 359 s.

11. Научная организация труда 20-х годов : сб. док. и материалов. – Казань, Всесоюз. науч.-исслед. ин-т охраны труда в г. Казань, 1965. – 766 с.; Nauchnaya organizatsiya truda 20-kh godov : sb. dok. i materialov. – Kazan, Vsesouzni nau.-issled. In-t ohkrany truda v g. Kazan, 1965. – 766 s.

12. Сокова А. Н. История унификации и стандартизации документов в СССР (1917–1970 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Н. Сокова ; МГИАИ. – М., 1971. – 16 с. ; Sokova A. N. Istoriya unifikatsii i standartizatsii dokumentov v SSSR (1917 – 1970 gg.) : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / A. N. Sokova ; MGIAI. – M., 1971. – 16 s.

13. Сольский Д. И. НОТ и вопросы делопроизводства (1918–1924 гг.) / Д. И. Сольский // Сов. архивы. – 1969. – № 6. — С. 47–57 ; Solskiy D. I. NOTivoprosydeloproizvodstva (1918 – 1924 gg.) / D. I. Solskiy // Sov. arkhivy. — 1969. — № 6. – S. 47–57.

14. Тамм И. Е. Становление советского государственного делопроизводства (1917–1923 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. Е. Тамм. – М., 1975. – 28 с. ; Tamm Y. E. Stanovlenyesovetskoho gosudarstvennogo deloproizvodstva (1917 – 1923 hh.) : avtoref. dys. ... kand. yst. nauk / Y. E. Tamm. – M., 1975. – 28 s.

15. Труды Всеукраинского института труда. — X. : Путь просвещения ; Ин-т труда. – 1923. – Вып. 1. – 203 с. ; Trudy Vseukrainskogo instituta truda. – Kh. : Put prosveshcheniya ; In-t truda. – 1923. – Vyp. 1. – 203 s.

16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 124 ; TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 124.

17. ЦДАВОУ країни, ф. 1, оп. 2, спр. 126 ; TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 126.
  18. ЦДАВОУ країни, ф. 374, оп. 2, спр. 38/4 ; TsDAVO Ukrainy, f. 374, op. 2, spr. 38/4.
  19. ЦДАВОУ країни, ф. 539, оп. 2, спр. 368 ; TsDAVO Ukrainy, f. 539, op. 2, spr. 368.
  20. ЦДАВОУ країни, ф. 539, оп. 5, спр. 685 ; TsDAVO Ukrainy, f. 539, op. 5, spr. 685.
  21. ЦДАВОУ країни, ф. Р-337, оп. 2, спр. 611 ; TsDAVO Ukrainy, f. R-337, op. 2, spr. 611.
  22. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 1 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 1.
  23. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 38 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 38.
  24. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 53 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 53.
  25. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 160 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 160.
  26. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 181 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 181.
  27. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 222 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 222.
  28. ЦДАВО, ф. 4508, оп. 1, спр. 227 ; TsDAVO, f. 4508, op. 1, spr. 227.
  29. ЦДАВО, ф. 539, оп. 2, спр. 294 ; TsDAVO, f. 539, op. 2, spr. 294.
  30. ЦДАВО, ф. 539, оп. 2, спр. 1105 ; TsDAVO, f. 539, op. 2, spr. 1105.
- Стаття надійшла до редакції 01.10.2018 р.

Н. Сальнікова

ІНСТИТУТ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ: СТАНОВЛЕННЯ ТА НАПРЯМИ РОБОТИ (початок 30 рр. ХХ ст.)

В статті розглянуто актуальні питання специфіки організації діловодства в Україні на початку 1930х рр. Виявлено, що дане питання окреслено в науковій історіографії у незначній кількості публікацій, що потребує відповідного доопрацювання, тому що протягом 1920-1930-ті рр. внаслідок активного розвитку наукової організації управлінської праці та діловодства було накопичено значний фактичний матеріал. Досліджено передумови створення та основні напрями діяльності однієї з провідних наукових інституцій в Україні, Інституту раціоналізації управління. Розглянуто особливості створення Інституту в умовах відсутності єдиних форм роботи з документами, правил їх зберігання та оформлення. Доведено визначну роль Інституту раціоналізації управління у створенні єдиної системи державного діловодства в радянських установах, основними принципами якої були визнані простота, ясність, швидкість та точність виконання. Показано роль Інституту в системі науково-дослідних організації Радянського союзу. Інститут раціоналізації управління відігравав ключову роль у процесі запровадження єдиних стандартів документообігу та загальних принципів заповнення документообігу. Окреслено роль Інституту раціоналізації управління у навчанні інноваційних раціоналізаторських кадрів шляхом запровадження аспірантури та організації постійної школи для підготовки управлінців. Проаналізовано співпрацю Інституту раціоналізації управління з іншими науковими Інститутами та організаціями та органами державної влади, зокрема з Народним комісаріатом робітничо-селянської республіки та Народним комісаріатом освіти. Деталізовано основні функції та, відповідно здобутки, Інституту, серед яких: розробка методології раціоналізації управління; розробка системи раціоналізаторських заходів для апаратів управління; підготовку раціоналізаторських кадрів, а також організація прикладних досліджень на промислових підприємствах, радгоспах, колгоспах та інших установах. Проаналізовано причини ліквідації Інституту раціоналізації управління.

Ключові слова: організація діловодства, Інститут раціоналізації управління, раціоналізація, наукова організація праці.

УДК 94(4)"1709"(045)

С.В. Тарасов

СИЛЫ ПРОТИВОБОРСТВУЮЩИХ СТОРОН В ПОЛТАВСКОМ СРАЖЕНИИ 1709 Г. К ИСТОРИИ ВОПРОСА

В статье рассматривается проблема изучения численности армий противостоявших друг другу в Полтавском сражении 1709 г. Показано, как в последние десятилетия, благодаря открытию новых архивных материалов, исследователи перешли от оценочных цифр к цифрам, базирующимся на документах.

Ключевые слова: *Полтавский бой 1709 г., Карл XII, Пётр I, гетман И. Мазепа, гетман И. Скоропадский, регулярная армия, нерегулярные воинские контингенты, украинские казаки, А. Стилле, П. Энглунд, А. Карцов, Е.Порфирьев, Н. Павленко, А. Васильев, П. Кротов, В. Молтусов.*

Полтавское сражение 27 июня (8 июля) 1709 г. событие изменившее расстановку сил в Восточной и Северной Европе, изучалось и изучается. Однако, несмотря на триста лет, прошедшие с момента события некоторые вопросы до сих пор остаются дискуссионными. Один из важнейших вопросов Полтавской битвы это вопрос о численности противоборствующих сил. Следует признать, что без решения проблемы численности армий мы не будем иметь ясной картины произошедшего. И вопрос о составе войск противоборствующих сил стал удовлетворительно решаться лишь в последние три десятилетия.

Среди последних работ, затрагивающих интересующий нас вопрос следует обратить внимание на книгу В. Молусова «Полтавская битва» [13, с. 244]. Эта монография написана на основе кандидатской диссертации её автора и содержит обширный историографический раздел. Однако специальной работы, посвящённой истории изучения численности армий в Полтавском сражении, кажется, не существует до сих пор. Автор предлагаемой статьи затрагивал вопрос в своих работах «К вопросу о численности армии Карла XII под Полтавой» и «О численности московского войска в Полтавском бою 1709 г. К истории вопроса» [29, с. 121-124; 30, с. 55-58].

Разноречивые цифры, имеющие хождение в историографии объясняются своеобразием источников. Так сложилось, что актовый материал, связанный с теми событиями, находится почти исключительно в российских архивах. Это связано с тем, что походный архив армии Карла XII был уничтожен шведами в момент капитуляции при Переволочне. Зато шведы располагают большим количеством повествовательных источников личного происхождения, таких как дневники и мемуары [32, с. 9-10]. Но из-за отсутствия у шведской стороны актового материала, проверить показания шведских мемуаристов было проблематично.

Нижнюю границу численности шведской армии назвал А. Стилле. Этот поклонник Карла XII, стремясь приуменьшить результат Полтавской катастрофы, называет следующие цифры. Всего в шведской армии более 20 000 чел., из которых боеспособных – 18000. В бой было отправлено 13000 чел., в том числе 6000 пехоты и 7000 конницы [27, с. 106]. В бою шведы потеряли около 5000 чел.: 2000 чел. убитыми и 2977 – пленными [27, с. 115].

Почти на 180 лет ранее А. Стилле, Ф. Вольтер, писавший по горячим следам, оценивал численность армии короля, вместе с запорожскими союзниками и валашскими

наёмниками в 28 000-30 000, из которых природных шведов было 18000. Но и он назвал большую цифру участников сражения, чем А.Стилле – 21000 чел., из которых было 16000 собственно шведов [5, с. 148-149; с. 152].

Российские историки нередко впадали в противоположную крайность. Так Н. Павленко, автор наиболее полной биографии Петра I в советской историографии, писал, что численность шведской армии, не поддается точному учёту. Если же исходить из подсчёта потерь шведов убитыми и пленными под Полтавой и Переволочной, а также бежавших с Карлом XII, то в шведской армии находилось в общей сложности 48 000 человек. Правда, войск, принимавших участие в бою, было значительно меньше. Следует вычесть из общего числа 1300 шведов, продолжавших осаждать Полтаву, отряды стоявшие гарнизонами в нижнем течении Воркслы, 3402 нестроевых, 3000 мазепинцев и около 8000 запорожцев. Таким образом, в сражении могло участвовать 28-30 тысяч шведов [15, с. 308].

В этом месте Н. Павленко не ссылается на источники, но он явно использует работу полковника Е. Порфирьева «Полтавское сражение 27 июня 1709 г.» [23, с. 55-56]. Эта книга, выпущенная к юбилею битвы, носит популярный характер и практически не имеет научного аппарата. Не ссылается Е. Порфирьев на источники когда говорит о численности шведской армии и в своей более ранней (и более основательной) монографии «Пётр I – основоположник военного искусства русской регулярной армии и флота», где называется несколько меньшее количество шведских солдат [22, с. 193]. Тем не менее, его источники информации, в некоторых случаях, установить возможно. Когда он говорит о 8 тысячах запорожцев, то, по-видимому, опирается на труд Д. Яворницкого о запорожских казаках [33, с. 321]. Научное наследие Д. Яворницкого не особо пропагандировалось в сталинские и хрущёвские времена, когда писались книги Е. Порфирьева, но тот вполне мог позаимствовать вычисленную Д. Яворницким цифру (7600 чел., возможно уже в округлённом до 8000 виде), не непосредственно из «Истории запорожских казаков», а из работы какого-нибудь историка, ранее использовавшего труд Д. Яворницкого.

Следует заметить, что подсчёты Д. Яворницкого довольно близко подходят к цифрам, называемым «свидетелями» со шведской стороны. А именно, королевского историографа Г. Адлерфельда, Лейтенанта К. Вейе и Й. Бардили, секретаря одного из близких королю лиц (точно не выяснено генерала Й. Меерфельда, или принца М. Вюртенбергского). По их словам в шведский лагерь в марте 1709 г. кошевой К. Гордиенко привёл 8000 запорожцев [13, с. 244]. Их количество ко дню полтавского сражения неизбежно должно было несколько сократиться. А. Васильев предполагает, что в день сражения их было примерно 7000, В. Молтусов – 4000 [13, с. 286]. Ф. Вольтер, писавший в своей знаменитой «Истории Карла XII», что к королю пришло две тысячи запорожцев, сильно занижил их число [4, с. 67; 5, с. 149].

Что касается численности непосредственно шведских войск, то в своих расчётах Е. Порфирьев практически полностью повторяет расчёты И. Голикова, выполненные ещё в XVIII в. [7, с. 356]. По Е. Порфирьеву на поле сражения было похоронено 9334 шведа, 2977 взято в плен на поле боя, а с учётом убитых во время преследования был похоронен 13281 солдат и офицер. Под Переволочной сдалось в плен 16295 человек строевого состава и 3402 нестроевых (служителя). Ещё около 1000 человек сумели переправиться на правый берег Днепра. Если к сумме этих цифр прибавить около 3 тысяч мазепинцев и 8 тысяч запорожцев, то мы получим, в конечном счёте, 48 тысяч человек [23, с. 56]. В бой пошло 30 000 чел. 12000 пехоты и 18000 конницы. [23, с. 64].

Как указывалось выше, А. Стилле установил нижнюю границу оценки численности шведской армии. В дальнейшем шведская историография несколько подкорректировала

цифры в сторону увеличения. Так по данным профессора П. Энглунда в армии короля было 24 300 регулярного войска (27 тыс. вместе с нестроевыми), при этом 2250 чел. не могли принять участия в сражении по причине ранения или болезни [32, с. 55]. В бой Карл XII повёл 17 тысяч человек: 8200 пехотинцев и 7800 кавалеристов, плюс 1000 всадников иррегулярного валашского полка [32, с. 83-84]. Защитники Полтавы сделали в день сражения вылазку, которую пришлось отбивать осадному корпусу (1100 пехотинцев и 200 кавалеристов). На поле осталось лежать 6900 убитых шведов, в плен попало 2800 человек [32, с. 222; с. 280]. Количество казаков неизвестно [32, с. 75]. В другом месте П. Энглунд говорит, что в обозе оставалось 3000 запорожцев, или, что с Мазепой было большое число «запорожцев и других казаков» [32, с. 78; с. 240].

В битве не принимал участие гарнизон лагеря – 2000 солдат кавалерии; ещё 1800 кавалеристов стояли вниз по течению Ворсклы [32, с.75; с. 83-84]. Всего в сражении так или иначе принимало со шведской стороны участие 19 700 чел. [32, с. 222]. Как П. Энглунд приходит к такой цифре не совсем ясно, потому что даже если считать участниками боя 300 драгун, которые были высланы из лагеря для встречи короля, получается 18 600 чел.

Интересно сравнить данные о количестве капитулировавших под Переволочной шведов по П. Энглунду и Е. Порфирьеву [23, с. 85-86; 32, с. 266-267].

Количество шведских пленных, сдавшихся при Переволочне			
	По П. Энглунду	По Е. Порфирьеву	
Офицеров	983 (в том числе три генерала)	Нет данных	
Кавалеристов	9152	10680 }	В том числе офицеров
Пехотинцев	3286	5080 }	
Артиллеристов	137	535 }	
Нестроевых	1407	}3402	
Служителей	3402		
Итого	18347	19697	
Из них солдат и офицеров	13558	16295	

Какие же данные более достоверны? Как указывалось выше, подсчёты Е. Порфирьева, базируются в основном на цифрах, приводимых И. Голиковым. Но И. Голиков в своём труде широко использовал не только документальные данные, но и сведения, заимствованные им из сочинения П. Крёкшина. Автор XVIII в. П. Крёкшин (младший современник Петра I и старший – И. Голикова) по стандартам нашего времени является скорее историческим беллетристом, чем историком, так как пользовался в своей работе не только подлинными документами эпохи, но и плодами собственной фантазии. П. Крёкшин, стал создателем нескольких мифов, которые до сих пор бытуют в исторической литературе. Во всяком случае, цифра 13 281 убитый швед, восходит именно к П. Крёкшину [11, с. 330].

Но недостоверность цифр, приводимых И. Голиковым, ещё не повод считать цифры, П. Энглунда правдивыми. Тем более что цифры П. Энглунда восходят к мемуарной литературе. Оказывается, способ проверки всё-таки есть. Существуют два доказательства того, что численность шведской армии не доходила до цифр, приводимых Е. Профирьевым.

Это, во-первых, трофейная ведомость, согласно которой 3 марта 1709 г. 12 полков шведской пехоты имели 8109 человек в строю и 2923 больных и обмороженных [4, с. 66].

Во-вторых, реальное количество шведских подразделений. Поясним. Организационно шведская пехота под Полтавой должна была состоять из 12 полков в составе 26 батальонов (по два батальона в пехотном полку за исключением лейб-гвардейского, имевшего четырёхбатальонный состав). Такой должна была быть её организация, и некоторые российские и советские исследователи принимают указанное количество шведских батальонов за реальность [13, с. 293-294; 16, с. 20; 22, с. 193; 23, 55-56; 25, с. 70]. Фактически шведская пехота имела 20 батальонов. Это произошло потому, что из-за тяжёлых потерь, понесённых шведской армией, вследствие причин, имевших как боевой, так и небоевой характер 6 полков двухбатальонного состава пришлось свести в однобатальонный [4, с. 66]. Таким образом, нам приходится с большим доверием относиться к цифре, которую приводит шведская историография.

А. Васильев и П. Кротов с безусловным доверием относятся к цифрам П. Энлунда. Иначе, в данном случае поступает В. Артамонов. Если цифру убитых шведов из «Истории Свейской войны» (9224 чел.), П. Кротов называет пропагандистским преувеличением [11, с. 330-331], то В. Артамонов считает что определение шведскими участниками битвы своих «на глазок», с явной тенденцией преуменьшения, уступает в точности русскому подсчёту шведских потерь «по головам» после Полтавы и у Переволочны [15, с. 232]. В. Артамонов пошёл по тому же пути, что и И. Голиков с Е. Порфирьевым, но использовал несколько иные исходные данные. Под Переволочной сдалось 14956 человек (с нестроевыми 16264), бежало с королём через Днепр около 1300 человек, под Полтавой насчитали 9234 убитых и 2977 пленных. Итого: около 28 тысяч. К этому надо прибавить валашский полк (1000 человек). Кроме того, при армии было 8000 казаков. В бой, не считая валахов, Рёншильд повёл 14 тысяч пехоты и 8 тысяч кавалерии [15, с. 211]. В. Артамонов считает, что его цифры подтверждаются свидетельствами современников Полтавы: английского посланника при дворе шведского короля Д. Джеффриса и английского посла при дворе Петра I Ч. Витворта [15, с. 214].

С давних времён победа с меньшими силами считалась более почётной для полководца. Чем меньшими силами нанесён урон противнику убитыми и ранеными, тем выше эффективность своей армии на поле боя [1, с. 124-125]. А в случае неудачи, чем большими силами обладал противник, тем менее позорным считалось поражение. Потому в описаниях сражений Северной войны шведские военачальники всячески преувеличивали силы противника. Так шведские офицеры, принимавшие участие в битве при Лесной, увеличили силы корволанта в битве до 80 000 человек [1, с. 163]. Карл XII, кстати, никогда не признававший своё поражение в Полтавском бою доводил силы армии московитов в этом сражении до 200 000 солдат и офицеров [30, с. 501]. С другой стороны, российская историография на протяжении многих десятилетий сообщала заниженные данные о численности армии Петра I под Полтавой. Это, впрочем, было связано не только с желанием повысить впечатление от эффективности действий своих войск. Большая трудность состояла в установлении численности московского войска в Полтавской бою из-за того, что ведомости о её составе долгое время оставались ненайденными.

В знаменитой «Истории Свейской войны», лично редактировавшейся Петром I и носившим пропагандистский характер, данных о численности противостоящих сил не содержится, хотя и есть сведения о потерях с обеих сторон [6, с. 304-319]. Труд И. Голикова, одна из первых российских работ, касающихся битвы под Полтавой, не содержит указаний на численность российской армии, хотя там имеются оценки численности шведской армии и даются цифры шведских и русских потерь [7, с. 77-80]. Сказано было лишь, что в сражении участвовала первая линия царской армии, в которой

было не более 10 000 чел. [7, с. 79]. Интересно, что знаменитый труд С. Соловьёва так же не содержит указаний на численность противоборствующих сторон, а лишь сведения о потерях двух армий [26, с. 263; 265]. В своём описании Полтавского боя С. Соловьёв опирался на «Историю Свейской войны».

Когда же в русской историографии впервые появилась численность петровской армии под Полтавой, то это была не цифра, извлечённая из архивных документов, а цифра-оценка. Впервые она появилась в 1851 г. в книге профессора Императорской военной академии А. Карцова «Военно-исторический обзор Северной войны» [8]. А. Карцов считал, что российская армия, собранная в лагере у Полтавы, составляла из 17 конных полков и 58 батальонов пехоты. При этом он ссылается на неназванные им «официальные документы». Сделав поправку на некомплект в 20% в кавалерии, а в инфантерии в 17%, автор и вычислил примерную цифру 42 000 солдат и офицеров. «Каждый полк конный имел по штату около 1000 человек, а каждый пехотный батальон 600 человек. Предположив, что в каждом кавалерийском полку было 800 человек, а в пехотном батальоне 500 человек, выйдет, что всё число кавалерии простирается до 13 000, а пехоты до 29 000» [8, с. 109]. А. Карцов с негодованием отвергал попадающиеся в западной литературе оценки численности российской армии в 60 000, 70 000 и тем более в 80 000 человек [8, с. 109].

Цифра, вычисленная А. Карцовым, прочно вошла в российскую историографию. Эта цифра, использовалась в военно-исторических и популярных работах ещё до революции [16, с. 20; 25, с. 70]. В некоторых дореволюционных исторических работах и справочных изданиях, правда численность российской армии почти достигает той, какую А. Карцов считал штатной [12, с. 137; 18, с. 558; 19, с. 85; 20, с. 373]. В советских же военно-исторических работах, которые в подавляющем большинстве являются компиляциями с дореволюционных трудов, цифра 42 000 солдат и офицеров, царила практически безраздельно, она вошла в военно-исторические работы, учебники и справочники. Потерявшая ссылку на источник, она стала восприниматься не как цифра-оценка, а как реальная численность войска, извлечённая из подлинных ведомостей [2, с. 35; 3, с. 52; 21, с. 435; 31, с. 84].

Исключением для советской историографии является работа А. Панова «Пётр I как полководец» [16]. По сведениям её автора в составе российской армии был 61 пехотный батальон 23 кавалерийских полка. Всего около 50 000 чел. [17, с. 70]. Есть ещё одно исключение из общего правила. Эта работа полковника Е. Порфирьева «Пётр I – основоположник русской регулярной армии и флота». Е. Порфирьев писал: «Конница должна была иметь больший некомплект, так как на неё, в основном, легла тяжесть всей кампании 1708 г. и первой половины 1709 г. Наличная численность драгунских полков осенью 1708 г., о которой имеются данные, колебалась от 500 до 700 человек. Хотя конница и получила пополнения, она провела тяжелую зимнюю кампанию 1708/09 г., и нет оснований считать, что наличная численность драгунских полков поднялась в сравнении с осенью 1708 г. Поэтому средняя наличная численность драгунского полка едва ли превышала 600 сабель и общая численность конницы была около 10 000 сабель. Следовательно, общая численность армии достигала 39 000 человек» [22, с. 192]. Через несколько лет, Е. Порфирьев решил вернуться к традиционной оценке численности российской регулярной армии в 42 000 солдат и офицеров, добавив к этому числу так же 5000 нерегулярных сил [23, с. 55].

От общей тенденции отклонился и полковник Е. Колосов, пришедший к выводам, что количество батальонов в русской армии было больше 58-и, или 60-ти. В своей статье «Артиллерия в Полтавском сражении», он указывает, что батальонов защищавших редуты было не 2, а 6, или 7, указав даже названия полков, в которые входили эти

батальоны [10, с. 103]. Однако Н. Павленко, автор наиболее полной биографии Петра I в советской историографии, называет ту же численность российского регулярного и нерегулярного войска, что и Е. Порфирьев (42 000 в регулярных силах и 5000 нерегулярных) [14, с. 308]. В этом месте Н. Павленко не ссылается на источники, но он явно использует работу полковника Е. Порфирьева «Полтавское сражение 27 июня 1709 г.»

Попытка более точно определить количество московского войска связано с именем старшего архивиста ЦГВИА СССР А. Васильева [4]. Его небольшая статья стала этапной в изучении численности российской армии под Полтавой. Используя как работы своих предшественников, так и собственные архивные исследования он пришёл к следующим выводам. Редуты защищало не 2, и даже не 7, а 12 батальонов, общей численностью в 4730 чел. Всего в московской армии, считая и гарнизон Полтавы было до 60 000 человек. Ведомость, где указывалась бы численность тех 42 батальонов, которые принимали участие в решающей схватке А. Васильеву не удалось обнаружить. «Однако, – пишет он, – на основании данных особой записки Б. Шереметева от 26 июня 1709 года можно установить приблизительную их численность. Согласно этому документу в 17 батальонах, находившихся на редутах и в отряде Ренцеля, насчитывалось 7216 человек, т.е. в среднем по 425 в батальоне. Значит, в 42 батальонах могло быть 17850 человек, в том числе около 10 тыс. в первой линии» [4, с. 64]. В российской армии было 87 батальонов пехоты (ок. 37 000 чел.), кавалерия – из 27 полков и 2 отдельных эскадронов (более 20 106 чел., точно не известно, так как найденная им ведомость была неполной, и там не было учтено два полка) [4, с. 65]. Численность артиллерийского полка вслед за Колосовым Васильев оценивает в 362 чел. [4, с. 65].

Работу А. Васильева продолжил П. Кротов [11], который пришёл примерно к тем же выводам, что и А. Васильев, но в ряде случаев полемизирует с ним, при этом давая подробную оценку источников. Кстати, некоторые ведомости о составе и численности войск российской армии он впервые опубликовал в приложении к своей монографии.

П. Кротов пришёл к выводу, что найденная и впервые использованная А. Васильевым «Ведомость нижеописанных драгунских полков, которые были при Полтаве...» является полной и учитывает все реально участвовавшие в сражении полки. Те же два драгунских полка, которые по словам Васильева не были учтены, не успели подойти ко дню сражения. Таким образом, указанная в ведомости цифра (20 106 чел.) является достоверной, но к ней следует прибавить 983 штаб- и обер-офицеров, что даёт возможным считать, что в российской кавалерии в день сражения было 21 044 чел. [11, с. 148-149, с. 152]. Принимая названное А. Васильевым количество батальонов в гарнизоне Полтавы, и зная общую численность полков, в которые входили эти батальоны П. Кротов подсчитал, что численность гарнизона равнялась в момент сражения примерно 2200 чел. регулярного войска [11, с. 157]. Общая численность пехоты составила 37 055 чел. Артиллеристов, на начало мая (более поздних документов не выявлено) был 321 чел. [11, с. 157].

В тех полках армии И. Скоропадского, которые находились у Полтавы насчитывалось примерно 10 000 казаков [11, с. 158]. Кроме того, в войске Петра I было около 4000 донских казаков [10, с. 157]. Всего округлённо можно считать, что в царской армии было 15 500 украинских, донских, яицких казаков, татар и волохов [11, с. 165]. Кроме того, при армии должно было находиться несколько тысяч калмыков. Всего, по мнению П. Кротова, иррегулярных войск было приблизительно 20 000 чел. Таким образом, в войске Петра I было примерно 80 000 чел. Из них около 60 000 солдат и офицеров в регулярных силах и приблизительно 20 000 в нерегулярных частях [11, с. 167-169].

К несколько иным выводам приходит В. Молтусов, используя, как и А. Васильев с П. Кротовым архивные документы. По штату в пехотном батальоне должно было быть 600 солдат (не считая вспомогательных «служителей»). По ведомости о полках, принимавших участие в сражении находящейся в письме Шереметева средняя численность 17 батальонов, участвовавших в битве не превышала 425 человек. По ведомости, поданной из Решетиловки, через 20 дней после сражения, где тогда находилась армия на пополнение 7 пехотных полков, участвовавших в бою требовалось 2318 человек. То есть по 331 человеку на полк. Следовательно, средняя численность армейского батальона в Полтавском бою составляла примерно 430 чел. [13, с. 244] В гренадерских батальонах численность была несколько менее, и в 6 гренадерских батальонах было не более 1300 чел. [13, с. 245-246] зато в гвардии старались поддерживать штатное расписание и день сражения Преображенский полк имел 2400, а Семёновский – 1800 солдат и офицеров [13, с. 246-247]. Некоторые двухбатальонные пехотные полки имели численность большую средней. Некоторые армейские полки имели трёхбатальонный состав, а Ингерманландский, даже четырёхбатальонный [13, с. 244-245]. Численность 35 пехотных полков русской армии составляла 33 000 чел. [13, с. 247] Зная ведомость, где указывается, что в кавалерии было 20106 чел., В. Молтусов обращает внимание, на нехватку лошадей. По его подсчётам в среднем на полк приходилось 690 боеспособных кавалеристов [13, с. 250]. Таким образом, в регулярной коннице было 18 000 кавалеристов. Следовательно, численность в регулярных войсках была не менее 51 000 чел [13, с. 253]. В иррегулярных войсках на поле сражения было 23 000 чел., из них 16 000 казаков гетмана И. Скоропадского [13, с. 261].

Итак, численно московская армия была безусловно, сильнее. Но Карл XII уповал на боевые качества своих войск. Как пишет П. Энглунд: «О численном превосходстве неприятеля было, без сомнения, известно, но прежний опыт сражений с русскими подсказывал Карлу XII и Реншёльду – тем, кто принимал решение в тот день, – что такое соотношение сил еще не делает попытку безнадежной. Девять лет назад под Нарвой в чисто тактическом плане положение было почти такое же; тогда шведское войско атаковало численно значительно превосходящую русскую армию, засевшую в хорошо укрепленном лагере, и нанесло ей сокрушительное поражение. После этого шведы еще не раз задавали русским трепку (то есть в тех случаях, когда те вообще соглашались принять открытый бой). Поэтому шведское командование не слишком высоко оценивало боевые качества русской армии» [32, с. 70].

Список использованной литературы

1. Артамонов В.А. Мать Полтавской победы. – СПб.: Институт российской истории, 2008. – 206 с.; Artamonov V.A. Mat Poltavskoy pobedy. – SPb.: Institut rossiyskoy istorii, 2008. – 206 s.
2. Безбах С.А. Полтавское сражение. – М.: Воениздат, 1939. – 64 с.; Bezbakh S.A. Poltavskoe srazhenie. – М.: Voениzdat, 1939. – 64 s.
3. Бескровный Л.Г. Стратегия и тактика русской армии в полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 21-62; Beskrovnyy L.G. Strategiya i taktika russkoy armii v poltavskiy period Severnoy voyny // Poltava. K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya. – М.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1959. – S. 21-62.
4. Васильев А.А. О составе русской и шведской армии в Полтавском сражении / А.А. Васильев // Военно-исторический журнал, 1989. – №. 7. – 62-67; Vasilev A.A. O sostave russkoy i shvedskoy armii v Poltavskom srazhenii / A.A. Vasilev // Voенno-istoricheskii zhurnal, 1989. – №. 7. – 62-67.

5. Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции / Ф. Вольтер. – СПб.: Лениздат, 2014. – 352 с.; Volter F. Istoriya Karla XII, korolya Shvetsii / F. Volter. – SPb.: Lenizdat, 2014. – 352 s.
6. Гистория Свейской войны (Подённая записка Петра Великого) / Составитель Т.С. Майкова под общей редакцией А.А.Преображенского. – Вып. 1. – М.: «Круг», 2004. – 632 с.; Gistoriya Sveyskoy voyny (Podennaya zapiska Petra Velikogo) / Sostavitel T.S. Maykova pod obshchey redaktsiyey A.A.Preobrazhenskogo. – Vyp. 1. – M.: «Krug», 2004. – 632 s.
7. Голиков И.И. Дополнения к деяниям Петра Великого / И.И. Голиков. – Т. 15. – М.: В Университетской типографии, 1795. – 401 с.; Golikov I.I. Dopolneniya k deyaniyam Petra Velikogo / I.I. Golikov. – T. 15. – M.: V Universitetskoj tipografii, 1795. – 401 s.
8. Карцов А.П. Военно-исторический обзор Северной войны / А.П. Карцов. – СПб.: В типографии военно-учебных заведений, 1851. – 134.; Kartsov A.P. Voenno-istoricheskiy obzor Severnoy voyny / A.P. Kartsov. – SPb.: V tipografii voenno-uchebnykh zavedeniy, 1851. – 134.
9. Клокман Ю.Р. Северная война 1700-1721 гг. Борьба России за выход к Балтийскому морю и возвращение русских земель в Прибалтике / Ю.Р. Клокман // Страницы боевого пришлого. Очерки военной истории России / Ответственный редактор Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1968. – С. 73-117; Klokman Yu.R. Severnaya voyna 1700-1721 gg. Borba Rossii za vykhod k Baltiyskomu moryu i vozvrashchenie russkikh zemel v Pribaltike / Yu.R. Klokman // Stranitsy boevogo prishlogo. Ocherki voennoy istorii Rossii / Otvetstvennyy redaktor L.G. Beskrovnyy. – M.: Nauka, 1968. – S. 73-114.
10. Колосов Е.Е. Артиллерия в Полтавском сражении / Е.Е. Колосов // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 91-111.; Kolosov Ye.Ye. Artilleriya v Poltavskom srazhenii / Ye.Ye. Kolosov // Poltava. K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya. – M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1959. – S. 91-111.
11. Кротов П.А. Битва при Полтаве / П.А. Кротов. – СПб.: Историческая иллюстрация, 2009. – 416 с.; Krotov P.A. Bitva pri Poltave / P.A. Krotov. – SPb.: Istoricheskaya illyustratsiya, 2009. – 416 s.
12. Масловский Д.Ф. Записки по истории военного искусства в России Д.Ф. Масловский. – Вып. 1. – СПб.: Николаевская академия Генерального штаба, 1891. – 442 с.; Maslovskiy D.F. Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii / D.F. Maslovskiy. – Vyp. 1. – SPb.: Nikolaevskaya akademiya Generalnogo shtaba, 1891. – 442 s.
13. Молтусов В.А. Полтавская битва / В.А. Молтусов. – М.: Объединённая редакция МВД; Кучково Поле, 2009. – 512 с.; Moltusov V.A. Poltavskaya bitva / V.A. Moltusov. – M.: Obedinennaya redaktsiya MVD; Kuchkovo Pole, 2009. – 512 s.
14. Павленко Н.И. Петр Великий / Н.И. Павленко. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.; Pavlenko N.I. Petr Velikiy / N.I. Pavlenko. – M.: Mysl, 1994. – 591 s.
15. Павленко Н.И. 27 июня 1709 г. / Н.И. Павленко, В.А. Артамонов. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 270 с.; Pavlenko N.I. 27 iyunya 1709 g. / N.I. Pavlenko, V.A. Artamonov. – M.: Molodaya gvardiya, 1989. – 270 s.
16. Павловский И.Ф. Полтавская битва 27 июня 1709 года / И.Ф. Павловский. – Х.: «Издательство Сага», 2011. – 64 с.; Pavlovskiy I.F. Poltavskaya bitva 27 iyunya 1709 goda / I.F. Pavlovskiy. – Kh.: «Izdatelstvo Saga», 2011. – 64 s.
17. Панов А.А. Пётр I, как полководец / А.А. Панов. – М.: Воениздат, 1940. – 127 с.; Panov A.A. Petr I, kak polkovodets / A.A. Panov. – M.: Voenizdat, 1940. – 127 s.
18. Полтава // Военная энциклопедия. – Т. 18. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1915. – С. 555-561; Poltava // Voennaya entsiklopediya. – T. 18. – M.: Tip. T-va I.D. Sytina, 1915. – S. 555-561.

19. Полтава // Энциклопедия военных и морских наук / Сост. Под. Главною редакцією генерал-лейтенанта Леера. – Т. VI. – В типографіи Безобразова и комп., 1893. – С. 84-86; *Poltava // Entsiklopediya voennykh i morskikh nauk / Sost. Pod. Glavnoyu redaktsieyu general-leytenanta Leera. – T. VI. – V tipografii Bezobrazova i komp., 1893. – S. 84-86.*

20. Полтавская битва // Энциклопедический словарь. – Т. XXIV. – Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1898. – С. 372-373; *Poltavskaya bitva // Entsiklopedicheskiy slovar. – T. XXIV. – Izdateli: F.A. Brokgauz (Leypstsig), I.A. Yefron (Sankt-Peterburg). – SPb., 1898. – S. 372-373.*

21. Полтавское сражение // Советская Военная Энциклопедия / Пред. Гл. ред. Комиссии Н.В. Огарков. – Т. 6. – М.: Воениздат, 1978. – С. 453; *Poltavskoe srazhenie // Sovetskaya Voennaya Entsiklopediya / Pred. Gl. red. Komissii N.V. Ogarkov. – T. 6. – M.: Voenizdat, 1978. – S. 453.*

22. Порфирьев Е.И. Пётр I – основоположник военного искусства русской регулярной армии и флота / Е.И. Порфирьев. – М.: Воениздат, 1952. – 288 с.; *Porfirev Ye.I. Petr I – osnovopolozhnik voennogo iskusstva russkooy regulyarnoy armii i flota / Ye.I. Porfirev. – M.: Voenizdat, 1952. – 288 s.*

23. Порфирьев Е.И. Полтавское сражение 27 июня 1709 г. / Е.И. Порфирьев. – М.: Воениздат, 1959. – 109 с.; *Porfirev Ye.I. Poltavskoe srazhenie 27 iyunya 1709 g. / Ye.I. Porfirev. – M.: Voenizdat, 1959. – 109 s.*

24. Ростунов И.И. История Северной войны. – М.: Наука, 1987. – 216 с.; *Rostunov I.I. Istoriya Severnoy voyny. – M.: Nauka, 1987. – 216 s.*

25. Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней / Составлено группой офицеров Генерального штаба в Москве. – Вып. 6. – М.: Издание И.Н. Кушнерева, 1890. – 198 с.; *Russkaya voennaya sila. Ocherk razvitiya vydayushchikhsya voennykh sobyitiy ot nachala Rusi do nashikh dney / Sostavleno gruppoyu ofitserov Generalnogo shtaba v Moskve. – Vyp. 6. – M.: Izdanie I.N. Kushnerova, 1890. – 198 s.*

26. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев / Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М.: Мысль. – Кн. VIII. – Т. 15-16. История России с древнейших времен. 1990. – 639 с.; *Solovev S.M. Sochineniya v 18 kn / S.M. Solovev / Otv. red.: I.D. Kovalchenko, S.S. Dmitriev. – M.: Mysl. – Kn. VIII. – T. 15-16. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen. 1990. – 639 s.*

27. Стиле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707-1709 гг. / А. Стиле. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1912. – 170 с.; *Stile A. Karl XII kak strateg i taktik v 1707-1709 gg. / A. Stile. – SPb.: Tipografiya M.A. Aleksandrova, 1912. – 170 s.*

28. Тарасов С.В. К вопросу о численности армии Карла XII под Полтавой / С.В. Тарасов // Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XX науково-практичної конференції викладачів МДУ 2 лютого 2018 р. / За заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 121-124; *Tarasov S.V. K voprosu o chislennosti armii Karla XII pod Poltavoy / S.V. Tarasov // Aktualni problemy nauky ta osvity: Zbirnyk materialiv XX naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv MDU 2 liutoho 2018 r. / Za zah. red. K.V. Balabanova. – Mariupol: MDU, 2018. – S. 121-124.*

29. Тарасов С.В. О численности московского войска в Полтавском бою 1709 г. К истории вопроса / С.В. Тарасов // Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, Маріуполь, 20 квітня 1918 р. / Під. Заг. Ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 55-58; *Tarasov S.V. O chislennosti moskovskogo voyska v Poltavskom boyu 1709 g. K istorii voprosa / S.V. Tarasov // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori. Zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovo-*

praktychnoi konferentsii, Mariupol, 20 kvitnia 1918 r. / Pid. Zah. Red. K.V. Balabanova. – Mariupol: MDU, 2018. – S. 55-58.

30. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е.В. Тарле // Избранные сочинения в в IV томах. – Т. 3. – Ростов н/Д.: Феникс, 1994. – С. 5-520; Tarle Ye.V. Severnaya voyna i shvedskoe nashestvie na Rossiyu / Ye.V. Tarle // Izbrannye sochineniya v v IV tomakh. – Т. 3. – Rostov n/D.: Feniks, 1994. – S. 5-520.

31. Тельпуховский Б.С. Северная война. – М.: Воениздат, 1946. – 200 с.; Telpukhovskiy B.S. Severnaya voyna. – М.: Voenizdat, 1946. – 200 s.

32. Энглунд П. Полтава / П. Энглунд. – М.: Новое литературное обозрение, 1995. – 288 с.; Englund P. Poltava / P. Englund. – М.: Новое литературное обозрение, 1995. – 288 s.

33. Яворницкий Д.И. История запорожских казаков / Д.И. Яворницкий. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.; Yavornytskyi D.Y. Ystoryia zaporozhskykh kazakov / D.Y. Yavornytskyi. – Т. 3. – К.: Naukova dumka, 1991. – 560 s.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2018 р.

S. Tarasov

FORCES OF THE WARRING PARTIES IN THE BATTLE OF POLTAVA OF 1709. HISTORICAL BACKGROUND

Despite the fact that the battle of Poltava (1709) took place more than three centuries ago, some issues concerning that event have still been debatable. One of the crucial issues is that of the number of the warring parties. The long-term unsettled situation as to this issue was associated with the state of the resource base. The acts related to those events are mostly kept in the Russian archives. It is explained by the fact that the mobile archive of the army of Charles XII was destroyed by the Swedes at the moment of their surrender near Perevolochna. The Swedes have many narrative sources of the diary and memoirs nature. But the absence of the related acts made it difficult to verify the evidences of the Swedish memorialists.

According to the Swedish historiography the number of battleworthy soldiers was between 18,000 (A. Stille) and 24,000 (P. Englund). The Soviet historians estimated the quantity of the Swedish army with the allies as 48,000 persons (Y. Porfiryev). However, there is no possibility to verify these data. Firstly, the Swedish trophy record according to which on the 3rd of March, 1709 12 regiments of the Swedish infantry had 8.109 battleworthy soldiers and 2,923 sick and frostbitten ones. Secondly, due to the heavy casualties some Swedish regiments of the double battalion structure were brought together in a single battalion one. Thus, near Poltava Charles XII had 20 battalions instead of supposed 26.

On the other hand, the Russian data on the strength of the army of Peter I were missing for a long time. That is why the historiography used to have numbers-assessments. Thus, pre-revolutionary and Soviet historiography showed the number calculated in 1851 by the Professor of the Imperial Military Academy A. Kratsov – 42,000 soldiers of regular troops. He proceeded from the number of units' parts on the battlefield introducing the correction for soldiers' shortage. But he was not aware of fairly large amount of the Russian army's regiments involved in the battle. The figure of O. Kartsev that lost its reference to the source reigned in the Soviet historiography up to the end of 80ies of the XX century. Only in the past decades owing to the works by A. Vasilyev and P. Krotov, who introduced to the scientific community the previously unknown archive materials, the figures that reflect the structure of the Tsar's army more veraciously were obtained.

Key words: Poltava Battle of 1709, Charles XII, Peter I, hetman I. Mazepa, hetman I. Skoropadsky, regular army, irregular military contingents, Ukrainian Cossacks, A. Stille, P. Englund, O. Kartsov, E. Porfirev, A. Vasiliev, P. Krotov, V. Moltusov.

С.В. Тарасов

**СИЛИ ПРОТИБОРЧИХ СТОРІН В ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ 1709 Р. ДО
ІСТОРІЇ ПИТАННЯ**

Незважаючи на те, що з моменту Полтавської битви 1709 р. пройшло більше трьох століть, деякі проблеми, що стосуються цієї події, до цих пір залишаються дискусійними. Одним з найважливіших питань, є питання про чисельність протиборчих сторін. Довга невирішеність цього питання була пов'язана зі станом джерельної бази. Актовий матеріал, пов'язаний з тими подіями, знаходиться майже виключно в російських архівах. Це пов'язано з тим, що похідний архів армії Карла XII був знищений шведами в момент капітуляції при Переволочне. Шведи мають у своєму розпорядженні велику кількість оповідних джерел щоденникового і мемуарного характеру. Але через відсутність у шведської сторони актового матеріалу, перевірити показання шведських мемуаристів було проблематично. У шведській історіографії кількість боєдатних солдатів армії Карла XII коливається між 18000 (А. Стілле) і 24000 (П. Енглунд). У радянській історіографії чисельність шведської армії разом з союзниками доходила до 48 000 (Е. Порфирьев). Однак, можливість перевірки існує. По-перше, шведська трофейна відомість, згідно якої 3 березня 1709 р 12 полків шведської піхоти мали 8109 осіб в строю і 2923 хворих і обморожених. По-друге, через великі втрати деякі шведські полки двохбатальйонного складу, були зведені в одnobатальйонні, чому Карл XII мав під Полтавою 20 батальйонів, а не 26, які мали б бути за штатом. З іншого боку, російські відомості про чисельність армії Петра I, довгий час залишалися незнайденими. Тому в історіографії побутували цифри, які мали оціночний характер. Так в дореволюційній російській і радянській історіографії довгий час панувала цифра обчислена в 1851 р професором Імператорської військової академії А. Крацовим: 42000 регулярного війська. Він виходив з кількості частин і підрозділів, які брали участь в бою, ввівши поправку на некомплект. Однак він не знав про участь в битві доволі великої кількості полків російської армії. Цифра О.Карцева, яка втратила посилення на джерело, панувала в радянській історіографії до кінця 80-х рр. ХХ ст. Лише в останні десятиліття завдяки роботам О. Васильєва і П. Кротова, які ввели в науковий обіг невідомі раніше архівні матеріали, були отримані цифри які більш достовірно відображають склад царської армії.

Ключові слова: Полтавський бій, 1709 р. Карл XII, Петро I, гетьман І. Мазепа, гетьман І. Скоропадський, регулярна армія, нерегулярні військові контингенти, українські козаки, А. Стілле, П. Енглунд, О. Карцов, Е. Порфирьев, М. Павленко, О. Васильєв, П. Кротов, В. Молтусов.

УДК 94(477)''1915/1919'':930.25

Я.П. Цецик

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано документи, які висвітлюють роль органів влади та місцевого самоврядування у суспільно-політичних та соціально економічних процесах, які відбувалися на Волині на початку ХХ ст. Окрема увага звернута на ситуацію, що склалася у регіоні під час Першої світової війни. З'ясовано особливості проведення евакуації з західних повітів губернії та механізм регулювання цінової політики у 1915 – 1916 рр.

Ключові слова: Волинь, губернатор, органи міського самоврядування, евакуація, регулювання.

Актуальність статті полягає в об'єктивному аналізі комплексу документів, що відтворюють складні та неоднозначні напрями діяльності органів імперської влади на Волині на початку ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складають документи, що зберігаються у Державних архівах Волинської та Житомирської областей, неупереджене дослідження та аналіз яких дають змогу детально проаналізувати вплив органів імперської влади на Волині на особливості розвитку краю на початку ХХ ст.

Мета і завдання дослідження проаналізувати комплекси архівних документів та з'ясувати відображення у них діяльності органів імперської влади у Волинській губернії у досліджуваній період.

При дослідженні суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. важливу роль відіграє неупереджене дослідження документів, які зберігаються у Державних архівах Волинської та Житомирської областей. Насамперед це документи, що відображають діяльність Волинського губернатора, міських управ. Їх вивчення та аналіз дають змогу об'єктивно проаналізувати вплив органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на різні сторони життя регіону. Окрему колекцію документів становлять справи, що зберігаються у фонді 70 (Канцелярія Волинського губернатора), які зберігаються у Державному архіві Житомирської області. Так, відповідно до переписки губернатора з начальником Волинського губернського жандармського управління в учня Волинської духовної семінарії О. Назаркевича було знайдено нелегальну літературу та два револьвери системи «Бульдог» і «Сміт і Вессон». Згідно постанови Заславльського повітового справника від 31 серпня 1907 р. О. Назаркевича було затримано на два місяці. Про що й було проінформовано керівництво Волинської духовної семінарії [1, арк. 12-12 зв.]. У відповіді на цей документ ректор Волинської духовної семінарії інформував губернатора про те, що О. Назаркевич згідно «постанови правління семінарії від 13 вересня 1907 року виключений зі складу вихованців семінарії» [1, арк. 21]. В іншій справі досліджуваного фонду зберігаються циркуляри Міністерства внутрішніх справ про перехід з одного віросповідання в інше та низка документів, що дають змогу проаналізувати міжконфесійні взаємовідносини у регіоні. У документі-зверненні на ім'я Волинського губернатора архієпископ Волинський і Житомирський Антоній відзначав,

що судовий слідчий І дільниці Новоград-Волинського повіту, згідно розпорядження Волинської духовної Консисторії проводив розслідування по «справі спокушання ксьондзами Корецького монастиря Дубовським і Городницьким-Орвентом» переходу з православної віри у католицьку селян слободи Перевозки Городницької волості Новоград-Волинського повіту. Окрім цього у документі увага зверталася, що такі факти були не поодинокими. Наприкінці документу відзначено, що з «віросповідних справ Волинського Єпархіального Управління видно, що ксьондзи майже всіх хто перейшов у католицьку віру» залучили до руйнування православної віри. Тому архієпископ просив губернатора, щоб він ужив заходів, згідно яких ксьондзи не «приєднували до католицької церкви спокушених ними православних без вимагаємого на це законного дозволу» [2, арк.12-13].

Як свідчать документи даної справи у документі скерованому Київським генерал-губернатором Волинському губернатору увага акцентувалася на тому, що Луцько-Житомирський римо-католицький єпископ не заперечував тієї обставини, що окремі ксьондзи ігнорували циркуляр «Міністра Внутрішніх справ, приймали в католицтво на власний розсуд» і далі увага фокусувалася на тому, «що нині нових порушень встановлених правил уже не буває, а якщо іноді й трапляється, то по непорозумінню чи помилці» [2, арк.17].

Таким чином, як свідчить аналіз цих документів, окремі семінаристи розповсюджували нелегальну літературу та переховували зброю. У тих випадках коли такі факти виявлялися поліцією про них не лише інформували губернатора, а й керівництво духовних навчальних закладів, а семінаристів відповідно виключали. Інші документи свідчать, що на початку ХХ ст. на Волині частина православних переходили у римо-католицьку віру, а православний клір не маючи можливості активно протидіяти цим процесам звертався за допомогою до органів влади, акцентуючи увагу на порушеннях, які при цьому допускалися ксьондзами.

Дослідження інших документів цього ж фонду дає можливість проаналізувати діяльність на Волині органів влади Російської імперії під час Першої світової війни. Так, в «Обов'язковій постанові» Київського генерал-губернатора було наголошено, що про кожну особу, яка прибула чи вибула власники будинків, орендатори будинків інші особи, які здавали житло у найм були зобов'язані впродовж 24 годин, а власники готелів чи кімнат впродовж 12 годин після прибуття чи вибуття інформувати поліцію, шляхом надання їй адресного листка встановленої форми одночасно з видом на проживання прибувшого. Також у ній було вказано на ряд інших моментів, які стосувалися багатьох аспектів суспільного та економічного життя. Ті хто не виконував дану постанову мали бути ув'язнені терміном до трьох місяців, або сплатити штраф до трьох тисяч руб. Однак вона стосувалася лише міст Дубно, Ізяслав, Кременець, Новоград-Волинський, Овруч, Остріг та м. Іскорость (Овруцький повіт) [3, арк.1].

В «Обов'язковій постанові» командуючого 3-ю армією генерала від інфантерії Рузького наголошувалося, що потрібно «Заборонити вивозити з району армії всіх продовольчих і перевізних засобів, фуражу, дров, необхідних для робіт засобів і матеріалів і взагалі всього, що може бути необхідним для військ». Також заборонялася «закупівля продовольчих ... припасів з метою їх перепродажі військам по завищеній ціні». Особи, які порушували дану постанову підлягали ув'язненню терміном до трьох місяців, або штрафу до трьох тисяч руб [3, арк.19].

В одному з документів датованих 1915 р. Волинського губернатора інформували про те, громадяни іноземних держав, які перебували у стані війни з Російською імперією, але отримали дозвіл «на прийняття російського підданства разом з батьками», але не встигли скласти присягу «на вірність підданства Росії разом з їхніми батьками у зв'язку

з недосагненнями ним 12-ти річного віку, але не досягли 16 річного віку до початку військових дій можуть бути допущені до виконання даної присяги», а клопотання осіб, які досягли 16 річного віку підлягали перегляду [4, арк. 23].

Отже, як бачимо справи, що стосуються початкового етапу війни містять різні за своїм змістом та важливістю документи. Значна частина їх присвячена протидії підвищенню цін, отриманню поліцією інформації про осіб, які проживали у готелях чи винаймали житло, при цьому за порушення «Обов'язкових постанов» генерал-губернатора чи військового командування винні підлягали досить суровому покаранню. Інший комплекс документів регулює порядок надання російського підданства, особливо це стосувалося тих осіб, які були громадянами країн, що перебували у стані війни з імперією.

Важливу роль при аналізі діяльності органів влади під час Першої світової війни відіграє комплекс документів, що висвітлює евакуацію державних установ із західних повітів губернії, які на початку війни були прифронтовими, а в 1915 – 1916 рр. окупованими австро-угорськими військами. Так, в одному з документів датованим 1915 р. увага акцентувалася на тому, що потрібно було своєчасно евакуювати «населення, худобу, припаси, які могли бути корисними ворогу на захід від лінії Локачі, Свинюхи, Горохів». Відповідно до телеграми генерала Леша «у зв'язку з крайньою необхідністю й для розвитку майбутніх операцій потрібно було мати вільним тил від державних установ, і особливо від виселених обивателів» [5, арк. 14]. В іншому документі увага наголошувалася на тому, що з підприємств та промислових складів під час евакуації потрібно насамперед вивозити у тил «важливі станки», які «можна вивезти, найважливіші частини машин», щоб зробити неможливою їх експлуатацію ворогами. Окремо у даному документі увага акцентувалася на вивезенні зі складів запасів продовольства [5, арк. 108]. В іншому документі увага акцентувалася, що під час евакуації державних установ потрібно було залишати на місці поштово-телеграфні установи, адміністративні й поліцейські структури, при цьому останні мали відходити разом з військами. Саме у цьому руслі відбувалася евакуація державних установ з Володимир-Волинського та Ковельського повітів [5, арк. 175].

Таким чином, органи влади проводячи евакуацію з прифронтових повітів тісно взаємодіяли з військовим командуванням. Паралельно з вивезенням у тил державних структур, чиновників та їх родин вони намагалися евакуювати з підприємств і станки або найважливіші їх механізми, без яких їхня робота була б зупинена. Окрема увага відводилася вивезенню продовольчих товарів та фуражу, який використовувався для потреб армії.

Незважаючи на ту обставину, що Волинська губернія напередодні Першої світової війни була експортером сільськогосподарської продукції, однак з початком військових дій у краї спостерігалася поступове зростання цін на товари першої необхідності. Важливу роль у регулюванні цінової політики в краї відігравали органи місцевого самоврядування, які спільно з адміністративним апаратом та військовим командуванням намагалися протидіяти цим процесам та боролися з штучним підняттям цін. В одному з документів датованих 1915 р. відзначалося, що спекулянти у Житомирі й повіті підняли ціну на хлібобулочні вироби, незважаючи на ту обставину, що вартість муки була нижчою ніж у 1914 р. Паралельно з цим спостерігалася й падіння ціни на крупи [6, арк. 110]. 2 жовтня 1915 р. рішенням Житомирського повітового Продовольчого комітету було встановлено максимальні ціни на товари й продукти першої необхідності. Всі перелічені в документі «предмети не можуть продаватися дорожче вказаних цін», фабрики, заводи, млини, склади промислових товарів і продуктів, які вони продавали оптом з «оголошених максимальних цін зобов'язані робити скидку у розмірі 5 %» [6,

арк. 293]. У наступні місяці органи міського самоврядування проводили регулятивну політику, щоб не допустити зростання цін на товари першої необхідності. Органи міського самоврядування здійснювали аналогічні заходи. Зокрема, згідно рішення Житомирської міської Думи навесні 1915 р. було встановлено ціни на продукти та товари першої необхідності у м. Житомирі [7, арк. 21].

У наступні місяці у місті й повіті здійснювався перегляд цінової політики у зв'язку з сезонним зростанням або зниженням ціни на окремі групи товарів. Однак з другої половини 1915 – початку 1916 р. почали проглядатися чіткі тенденції до зростання цін на товари першої необхідності, що було зумовлено ускладненням економічної ситуації у регіоні, відсутністю робітників у сільськогосподарському секторі економіки Волині, адже більшість селян було призвано до армії, погіршенням доставки необхідних промислових товарів до регіону.

Паралельно з регулюванням цін на продукти та товари першої необхідності органи місцевого самоврядування регулювали також вартість матеріалів, перевезення вантажів у містах. Так, при перевезенні вантажів на залізничний вокзал у м. Житомирі вартість перевезення одного пуда становила 4 коп. за умови, якщо на підводі завантажували не менше 30 пудів. Даним розпорядженням було встановлено й вартість використання відводи для перевезення інших видів вантажу [8, арк. 6].

Отже, під час Першої світової війни органи адміністративної влади та органи місцевого самоврядування приділяли значну увагу протидії зростанню цін, намагалися боротися з безпідставним їх зростанням, встановлювали вартість перевезення вантажів.

Окрему групу документів, яка відіграє важливу роль при аналізі ролі органів місцевого самоврядування під час у житті повітових міст Волині відіграє аналіз справ, які зберігаються у Державному архіві Волинської області. Насамперед це стосується документів, що знаходяться у фонді 3 (Луцька міська управа). Під час окупації міста австро-угорськими військами у 1915 – 1916 рр. частина його мешканців були евакуйовані. Однак після звільнення міста влітку 1916 р. не всі мали змогу до нього повернутися. Деякі з них зверталися з клопотаннями до міської управи, щоб її працівники наглядали за залишеним майном, інші навпаки повернувшись застали свої помешкання у незадовільному стані про що вони й інформували орган місцевого самоврядування [9, арк. 19-21]. Але як свідчить аналіз матеріалів досліджуваної справи жодного рішення органом міського самоврядування по зверненнях так і не було прийнято. В іншій справі досліджуваного фонду зберігаються документи щодо ситуації яка склалася у місті восени 1916 р. Так, в одному з документів увага акцентувалася на тому, що неподалік від міського колодязя було облаштовано військовими окоп. Незважаючи на наявність дренажної системи та спеціального водовідводу його постійно заливало водою. Військове командування головною причиною цього вважало прання білизни жителями міста неподалік від колодязя. У зв'язку з цим від органу міського самоврядування вимагали видати розпорядження згідно якого було б заборонено прання білизни біля колодязя та «заборонити жителям міста прохід між колодязем й окопом» [10, арк. 46]. В іншому документі військові просили міську управу вислати 3 жовтня 1916 р. до 11 години ранку у продовольчий магазин № 1 корпусу при «станції Луцьк аукціоніста для продажу з аукціону пошкоджених» продовольчих товарів, які були оцінені міським оцінщиком 23 вересня того ж року [10, арк. 123].

Аналогічно як і Житомирська, Луцька міська Дума під час війни розглядала комплекс питань пов'язаних і ціновою політикою та встановлювала ціни на товари першої необхідності. Зокрема таке питання було розглянуто на засіданні міської Думи 4 травня 1915 р. Як свідчить аналіз документів розглянувши клопотання «власників булочних та пекарень» про збільшення цін на хлібобулочні вироби прийняли рішення

встановити нові ціни у місті, а товари дещо подорожчали [11, арк.75-75 зв.]. Ще одним напрямом діяльності органів міського самоврядування у досліджуваний період був розгляд клопотань дружин та найближчих родичів призваних на військову службу жителів міста. У квітні 1915 р. було розглянуто клопотання Я. Михайловської, чоловіка якої С. Михайловського було призвано до діючої армії. Враховуючи, що її чоловік утримував родину то вона й її троє неповнолітніх синів залишилися без будь-яких засобів для існування. Вона просила управу не «відмовити у видачі пайку встановленого для нижчих чинів» [12, арк. 22].

Аналіз цього та інших документів переконливо доводять, що органи міського самоврядування у той час були змушені вирішувати абсолютно всі питання, які стосувалися життєдіяльності міст, надавати посильну допомогу родинам військовослужбовців, багато з яких залишилися без засобів для існування. Така ситуація ускладнювала напругу в прифронтових повітах, а зростання цін викликало зниження рівня життя незаможних верств населення.

Після звільнення Луцька від австро-угорських військ орган міського самоврядування зустрівся з низкою викликів. Насамперед, це стосувалося забезпечення міста продовольством. Аналіз документів, які стосуються цього напряму діяльності органу міського самоврядування свідчить, що ситуація наприкінці 1916 р. ускладнилася. В одному з документів направлених Волинському губернатору органом міського самоврядування увага акцентувалася на тому, що у м. Луцьк відчувалася гостра нестача солі. Незважаючи, що за кошти бюджету міста було закуплено чотири вагони солі вони перебували на станціях і не були відправлені. У зв'язку з цим просили губернатора видати «наряд позачергове завантаження» й відправку солі до «однієї з найближчих станцій» [13, арк. 30]. В іншій справі відображено переписку міської Управи з губернатором щодо допомоги у відправці до міста муки. У цьому документі увага акцентувалася на тому, що міською Управою було закуплено три вагони пшеничної муки у Бердичіві й два вагони у Полонному, однак вони не мали змоги її повантажити й відправити до міста [14, арк. 21]. У іншому документі досліджуваної справи увага губернатора акцентувалася на тому, що орган міського самоврядування не мав можливості «задовольняти всі вимоги армії» щодо відпуску їй муки. Це було зумовлено тією обставиною, що придбана за кошти міського бюджету мука не була завантажена й знаходилася на складах залізничних станцій де й вона була придбана [14, арк. 24]. Як свідчить аналіз цих документів, у західних повітах Волині наприкінці 1916 р. було ускладнено забезпечення товарами першої необхідності не лише місцевого населення, а й російської армії.

Отже, як свідчать документи, що відображають діяльність Луцької міської Думи впродовж другої половини 1916 р. її зусилля було зосереджене на забезпеченні населення міста та військових частин товарами першої необхідності.

Таким чином, дослідження документів, які зберігаються у фондах Державних архівів Волинської та Житомирської областей дає змогу об'єктивно проаналізувати роль органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у суспільно-політичному та соціально-економічному житті Волині на початку ХХ ст. З'ясувати роль органів місцевого самоврядування у стримуванні зростання цін на товари першої необхідності на Волині під час Першої світової війни.

Список використаної літератури

1. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), ф. 70, оп. 1, спр. 870, арк. 12-21; Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.), f. 70, op. 1, spr. 870, ark. 12-21;

2. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 9, арк. 12-17; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 70, op. 2, spr. 9, ark. 12-17.
  3. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 69, арк. 1-19; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 70, op. 2, spr. 69, ark. 1-19.
  4. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 23; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 70, op. 2, spr. 70, ark. 23.
  5. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 2, спр. 74, арк. 14-175; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 70, op. 2, spr. 74, ark. 14-175.
  6. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 255, арк. 110-293; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 255, ark. 110-293.
  7. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1239, арк. 21; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1239, ark. 21.
  8. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1262, арк. 6; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1262, ark. 6.
  9. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1586, арк. 19-21; Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 3, op. 1, spr. 1586, ark. 19-21.
  10. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1580, арк. 46-123; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1580, ark. 46-123.
  11. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1468, арк. 75-75 зв.; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1468, ark. 75-75 zv.
  12. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1465, арк. 22; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1465, ark. 22.
  13. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1576а, арк. 30; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1576a., ark. 30.
  14. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1575, арк. 21-24; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 1575, ark. 21-24.
- Стаття надійшла до редакції 27.09.2018 р.

Ya. Tsetsyk

**DOCUMENTS OF CIVIL ARCHIVES OF THE VOLYN AND THE
ZHYTOMYR REGION AS A SOURCE OF THE INVESTIGATION OF THE
ACTIVITIES OF THE AUTHORITIES OF THE IMPERIAL AUTHORITY ON THE
FOLK AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES**

The article analyzes documents that highlight the role of government and local self-government in socio-political and socioeconomic processes that took place in Volyn in the early 20th century. Particular attention is paid to the situation in the region during the First World War. The peculiarities of evacuation from the western provinces of the province and the mechanism of price policy regulation in 1915-1916 were found out.

Particular attention is drawn to documents that reflect the role of local authorities in providing the inhabitants of cities with essential goods after the liberation of the western counties from the Austro-Hungarian troops.

The complex of documents, which reproduce various directions of activity of the Volyn governor, is analyzed, special attention is paid to its role in socio-economic processes that took place in Volyn during the war. Instructions on the evacuation, the circulars of the ministries, the correspondence of the governor with the military command and the orders of the military command, which concerned the civilian population, make it possible to elucidate in detail the far-reaching socio-political and socio-economic situation in the region.

Much of the documents reflect the mechanism of regulation of prices for essential goods, counteraction of local authorities and executive authorities by the efforts of individual traders

to raise prices. But in general, these measures did not give the desired result, and prices gradually increased.

The situation in the western counties that were ruined by the war was extremely difficult, and food supply was hampered by unsatisfactory rail transport operations.

Key words: *Volyn, governor, bodies of city self-government, evacuation, regulation.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.014:347.136

А. М. огли Алієв

ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВТІЛЕННЯ СЕРВІСНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано наслідки реалізації сервісної політики держави, а саме – державно-приватне партнерство (ДПП), яке являє собою обоюдно вигідну співпрацю між приватним та публічним сектором на основі поділу ризиків, ресурсів та вигод. Досліджено історичні витоки та еволюцію ДПП, систематизовані підходи науковців-фахівців з даного виду партнерства до його визначення та виділення основних ознак, провідних сфер застосування. Проаналізовано принципи ефективного ДПП, розроблені експертами освітньо-дослідного інституту «Інститут міської землі»: належна підготовка до державно-приватного партнерства; вироблення спільного бачення; порозуміння між партнерами та ключовими гравцями; чіткість щодо ризиків і винагород для всіх сторін; чіткий і раціональний процес прийняття рішень; упевненість у виконанні власних зобов'язань всіма сторонами; послідовне та узгоджене лідерство; перманентне спілкування; обговорення структури справедливої угоди; довіра як основна цінність співпраці.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, ефективність, публічні послуги, державний сектор, приватний сектор, неприбуткові організації, концесія, приватна фінансова ініціатива.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. У даний час тема державно-приватного партнерства (ДПП) все більше актуалізується в економічних ЗМІ, в межах міжнародних інституцій, політичних дискурсах, фінансових та юридичних публікаціях. Під різними формами тема використовується в більшості маркетингових документах і в пропозиціях продуктів і послуг великих аудиторських і консалтингових фірм, комерційних банків та міжнародних юридичних фірм. Не менш цікавою дана тематика є і для науково-дослідних студій у галузі політичної науки, економіки, управління в контексті виявлення прикладного потенціалу, переваг та недоліків застосування такого механізму реалізації сервісної політики держави, як аутсорсинг, в результаті якого і формується державно-приватне партнерство.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ґрунтовні дослідження змісту та ознак державно-приватного партнерства, а також його генезису та прикладного досвіду містяться у науково-дослідних роботах таких учених, як Б. Данилишин [2], М. Зайдель [3], О. Захаріна [4], В. Каргінова [5], В. Міхеєв [6], Р. Хасанов [7] тощо. Однак, основний акцент більшості студій сконцентровано на економічному аспекті (організаційні форми, вигоди сторін тощо). При цьому ДПП раніше не досліджувалося в контексті імплементації сервісної політики держави. Так само існує брак теоретичного обґрунтування принципів ефективності ДПП.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Партнерські проекти між державним і приватним секторами мають тривалу історію [8]. Наприклад, за часів Римської імперії, обладнання гаваней, площ та терм експлуатувалися шляхом надання концесій. Починаючи з XVII-XVIII століть, у Франції концесія використовувалася для будівництва мостів і каналів, а XIX століття взагалі вважалося «золотим» століттям, адже за рахунок концесій реалізовувалися міські комунальні послуги (водопостачання, водовідведення, транспорт, світло тощо). Подібні форми партнерства знаходимо в США у другій половині XIX століття під час будівництва залізниць. На початку 80-х років XX віку державно-приватна кооперація проявилася у спільних проектах між місцевими органами влади та приватними структурами щодо виконання деяких програм з відновлення окремих промислових районів, які зазнали занепаду [11].

З 1992 року у Великій Британії почала застосовуватися модель «приватної фінансової ініціативи», в результаті чого держава замовляла, але не фінансувала капіталоміські об'єкти. Після зведення конкретного об'єкту приватні структури отримували можливість експлуатації останніх, відповідно, держава не мала фінансових ризиків, а бізнес отримував гарантований прибуток.

«Партнерська взаємодія держави та бізнесу набула поширення в Канаді, США, Мексиці, Бразилії, в Австралії, країнах Азії, а особливо в Китаї, Індії, Японії, Туреччині, Ізраїлі та Йорданії, у європейських країнах найрозвиненіше публічно-приватне партнерство в Великій Британії, Італії, Франції, Німеччині, Австралії, Шотландії, Нідерландах, Іспанії. Країни Східної Європи (Болгарія, Румунія, Польща, Хорватія, Чехія, Угорщина) активно ініціюють та реалізують проекти на засадах ППП. У 2014 р. в країнах ЄС в проекти ППП було залучено 18,7 млрд. євро (в 2013 р. – 16,3 млрд.). Наприклад, Туреччина втричі збільшила ВВП протягом 10 років, і не останнє місце в цьому належить використанню механізмів ППП в країні. Країна залучила 115 млрд. доларів США інвестицій в 193 проекти ППП. Основними секторами інвестування були: енергетика (76 проектів), дороги та дорожня інфраструктура (29 проектів), порти та портова інфраструктура (21 проект), аеропорти (19 проектів) і охорона здоров'я (17 проектів). Сьогодні в Туреччині функціонує більш 50 аеропортів (у тому числі 21 міжнародний) і приватні інвестиції в галузь складають 90 %» [4].

На даному етапі у США державно-приватне партнерство вважається «творчим альянсом» між державним органом та приватними розробниками для досягнення спільної мети. Інші учасники приєдналися до таких партнерств, включаючи неурядові установи, такі як медичні працівники та навчальні заклади; некомерційні асоціації, такі як громадські організації; і посередницькі групи. Громадяни та сусідські об'єднання також задіяні у цьому процесі. ДПП по всій країні успішно реалізувало цілий ряд заходів від окремих проектів до довгострокових планів з використання землі та економічного зростання. Партнерство здійснило такі проекти з управління нерухомістю як багатофункціональний розвиток, громадські об'єкти, такі як конференц-центри та аеропорти, а також громадські послуги, зокрема, доступне військове житло [12].

Сьогодні економічні галузі, до яких відносяться проекти державно-приватного партнерства, дуже різноманітні й не обмежуються інфраструктурним напрямом, вони можуть стосуватися проектів морських перевезень (гавані), повітряного транспортування (аеропорти), водопостачання, санітарії, переробки відходів, електроенергії, газу, загальної реконструкції, дослідження та розробки тощо. Партнерство також пов'язане з соціальною та винятковою діяльністю держави: від правосуддя (в'язниці, реформаторії), оборони (будівництво та утримання логістичних ресурсів, перевезення військовослужбовців, логістична допомога під час іноземних

місій) до освіти та охорони здоров'я. Спорудження спортивних об'єктів, очисних споруд, сміттєпереробних заводів, розробка культурно-туристичних програм, надання ІТ-послуг, вироблення електроенергії – це все приклади можливих проектів у контексті державно-приватного партнерства.

Вивчаючи світовий досвід ДПП, українська дослідниця М. Зайдель розробляє пріоритетні сфери його застосування у країнах-лідерах відповідної співпраці і формує таблицю, яка системно подає економічні пріоритети (Таблиця 1).

Країна	Галузь економіки
Великобританія	школи, шпиталі, тюрми, оборонні об'єкти, автомобільні дороги
Канада	енергетика, транспорт, захист навколишнього середовища, водні ресурси, водопостачання та водовідведення, рекреаційні об'єкти, інформаційні технології, охорона здоров'я, освіта
Греція	транспортна галузь (автомобільні дороги та аеропорти)
Ірландія	автомобільні дороги, міські транспортні системи
Австралія	транспорт, системи життєзабезпечення міст
Нідерланди	громадський житловий сектор, системи життєзабезпечення міст
Іспанія	платні автомобільні дороги, система життєзабезпечення міст
США	природоохоронна діяльність, життєзабезпечення сільських населених пунктів

Таблиця 1 [3].

Дослідники вважають, що державний сектор проявляє великий інтерес до розвитку державно-приватного партнерства через вплив трьох наступних чинників: 1) уряди зацікавлені в ефективному перерозподілі ресурсів, які вони мають; 2) приватні постачальники послуг (прибуткові та неприбуткові) демонструють великий потенціал у наданні державних послуг; 3) ідея посилення міжсекторальної комплементарності в організації та наданні послуг поступово розвивається [10].

Досліджуваний нами вид партнерства - це форма співпраці, в якій ризики, витрати та прибутки поділяються партнерами. Причини формування таких партнерств змінюється, але, зазвичай, передбачають фінансування, планування, створення, функціонування та підтримку інфраструктури публічних послуг для забезпечення економічно ефективних альтернатив суто державним послугам. Іншими словами, кожен партнер сприяє плануванню та мобілізації необхідних ресурсів для досягнення спільної мети. Кожен учасник приходить добровільно і надає власні ресурси (фінансові, матеріальні, символічні, авторитетні тощо).

В американських і англо-саксонських доктринах ДПП являє собою угоду між приватним і державним секторами, відповідно до якої надаються послуги, що становлять суспільний інтерес і раніше надавалися державною адміністрацією. Основні риси такого партнерства залежать від таких аспектів: розподіл інвестицій, ризики, обов'язки та вигоди для обох партнерів. У французькій доктрині акцент робиться безпосередньо на договорі, який регулює нову форму асоціації приватних структур щодо експлуатації державних послуг, а також інвестицій у них. Завдяки увазі юридичному боку договору, в даному випадку, ця форма співпраці між державним і приватним секторами є дуже жорстко регульованою.

Через різні форми співпраці між державними органами та приватним сектором, важко дати стандартне визначення публічно-приватного партнерства. Але зазвичай виділяють такі економічно-правові формати: державні контракти, лізингові угоди, угоди з розподілу продукції, спільні підприємства держави та приватного сектору, концесії [7].

Б. Данилишин розуміє державно-приватне партнерство як систему відносин між органом публічної влади (управління) та приватною організацією, в якій останній надається більша роль у плануванні, фінансуванні та реалізації певної послуги для населення, аніж при використанні традиційних процедур співпраці [2].

В. Варнавський визначає державно-приватне партнерство, як «інституційний та організаційний альянс між державою і бізнесом з метою реалізації суспільно значущих проектів і програм в широкому спектрі галузей промисловості та НДДКР, аж до сфери послуг» [1, с. 5].

«Державно-приватне партнерство - це форма узгодження і реалізації інтересів суб'єктів державного та приватного сектору, в основі якої може лежати як контракт, так і особлива організаційно-правова структура [5].

Публічно-приватне партнерство є формою співпраці між державною владою і приватний сектором, а також неурядовими організаціями, асоціаціями бізнесменів або компаній відповідно [9, с. 14].

Експерти неприбуткового освітньо-дослідного інституту «Інститут міської землі» (Urban Land Institute), вивчивши позитивний досвід реалізації ДПП у США, розробили десять принципів ефективності державно-публічної співпраці. До них дослідники віднесли: належну підготовку до державно-приватного партнерства; вироблення спільного бачення; порозуміння між партнерами та ключовими гравцями; чіткість щодо ризиків і винагород для всіх сторін; чіткий і раціональний процес прийняття рішень; упевненість у виконанні власних зобов'язань всіма сторонами; послідовне та узгоджене лідерство; перманентне спілкування; обговорення структури справедливої угоди; довіру як основну цінність співпраці [12]. Розглянемо кожен із цих принципів більш предметно, адже це може стати у нагоді в контексті вітчизняних соціально-політичних реформ.

Належна підготовка до державно-приватного партнерства. Підготовка передбачає створення і постійне оновлення плану розвитку, який демонструє конкретні ніші для приватних інвестиційних можливостей. Крім того, державний партнер повинен визначити цілі та ресурси розвитку, включаючи зобов'язання та стимулювання пріоритетних проектів у плані. Ця специфічність дасть змогу розробникам зрозуміти справжній обсяг можливостей розвитку.

Вироблення спільного бачення. Усі успішні проекти починаються з розробки бачення. Без нього, проект швидше за все, не вдасться. Це бачення є основою для цілей проекту і виконує функції еталону для забезпечення реалізації спільних цілей. Створення бачення передбачає досягнення консенсусу і включення всіх зацікавлених сторін, навіть тих, хто є скептиком. Через залучення широкої мережі зацікавлених сторін, включаючи потенційних партнерів, можливість розробити спільне бачення зростає, у той же час, менше вірогідності протистоянь щодо проекту. Громадські слухання, обговорення та інші інструменти для залучення зацікавлених сторін до процесу бачення повинні використовуватися для забезпечення найширшого охоплення. Іншим ключем є залучення засобів масової інформації, що пов'язаний з двома чинниками. По-перше, це допомагає максимально поширити бачення, по-друге, - сформуванню союз із засобами масової інформації, які будуть мати важливе значення в артикуляції та оприлюдненні сформованого бачення.

Порозуміння між партнерами та ключовими гравцями. Початковим моментом будь-якого успішного партнерства є інвестиції часу та зусиль усіма партнерами для

отримання повної оцінки та формування поваги до колег по угоді (бекграунд, репутація, досвід, потреби, фінансова міцність, мотивація, очікування та цілі тощо). Обирати треба мудро, тому що потрібні партнери, які будуть працювати з вами, а не проти. У кожного учасника ДПП свої мотиви. Без розуміння останніх довіра не виникне, а недовіра може призвести до розірвання угоди. Державно-приватне партнерство - це чотириногий стілець. Він включає уряд, неприбуткові організації, комерційні інтереси та зацікавлені сторони. Кожен сектор має відмінну роль. Наприклад, уряд повинен розуміти, що приватний партнер потребує позитивного результату, в той час як приватний партнер повинен усвідомлювати, що уряд не рухається швидко, не обов'язково зацікавлений у прибутку і має ширше коло проблем для вирішення.

Чіткість щодо ризиків і винагород для всіх сторін. «Нічим не ризикнув – нічого не отримав» - це старе прислів'я передає суть відносин ризик / винагорода, притаманних державно-приватному партнерству. Ключем до того, щоб таке партнерство створювало відчутні, позитивні результати для кожного учасника є розуміння й оцінка характеру та сфери потенційних ризиків та винагород протилежної сторони, а також власних, для того щоб взаємний успіх було досягнуто.

Чіткий і раціональний процес прийняття рішень. Усі сторони повинні сформулювати та узгодити процес, якого слід дотримуватися, а також правила залучення, які будуть використовуватися для структурування угоди з державним та приватним вимірами якомога раніше. Угода про процес допомагає забезпечити ефективну політику партнерства, що впроваджуватиметься спільно. Крім того, документований процес прийняття рішень збільшує прозорість та сприяє обміну інформацією про проект. Ролі та обов'язки у проекті мають бути прив'язані до конкретних виконавців. Керівники проектів повинні бути націлені на точні завдання. Щоб роз'яснити очікування та забезпечити підзвітність, партнерство повинно прийняти заходи з документації, такі як стандарти продуктивності та чіткі показники для кожної позиції. Задля забезпечення прийняття спільного рішення механізми вирішення спорів мають бути включені до контракту.

Упевненість у виконанні власних зобов'язань всіма сторонами. Для того, щоб будь-який конкретний кейс державно-приватного партнерства був успішним, всі сторони повинні виконувати свої зобов'язання як на початку, так і протягом усього проекту. Партнери мають розуміти, що їм доведеться інвестувати час, енергію та ресурси на всіх етапах проекту.

Послідовне та узгоджене лідерство. Будь-яка угода про державно-приватне партнерство потребує лідера: чи то окрему індивідуальність, чи то невелику групу. Лідерство потрібне для визначення чітких цілей; зустрічі всіх сторін за столом перемовин; для координації процесу; узгодження управління приватного проекту з політичним керівництвом; забезпечення зацікавленим особам, які не є фінансово залученими, але заінтересованими у результатах проекту, участі у форумі для висловлення своїх поглядів; знаходження всіх учасників на визначених місці; запобігання «пробуксовці» проекту тощо.

Лідерство створює позитивні зміни, робить їх відчутними. Воно пов'язане з формуванням загального бачення, мотивуючи інших підтримувати та впроваджувати його. Лідери повинні бути націлені на реалізацію кінцевих цілей. Парадигма лідерства істотно змінилася за останні 20-30 років, рухаючись від командно-підпорядкованої організації до більш демократичних форм. Хороший лідер - фасилітатор, тренер, диригент, мотиватор. Він збирає людей за столом і допомагає їм рухатися в заданому напрямку.

Перманентне спілкування. Чим більш відкриті канали зв'язку, тим більше вони використовуються кожним партнером, і тим більші перспективи успішного результату проекту та тривалого партнерства між державою та приватним сектором. Регулярне спілкування в межах партнерства сприяє визнанню спільних інтересів і забезпечує більш ефективну роботу у ході прийняття та впровадження рішень.

Обговорення структури справедливої угоди. Справедливість - це цінність, що обов'язково має бути предметом обговорень двох сторін в будь-яких переговорах. Юридична документація має свідчити про те, що всі сторони погоджуються з усіма умовами. Враховуючи те, що неможливо передбачити всі майбутні зміни, справедливість часто лишається невловимою ціллю.

Справедливість у переговорах щодо структури угод означає, що всі сторони задоволені на момент підписання, отримують результати, які були для них важливим і саме тому були включені до документації. У державно-приватному партнерстві є широко прийнятним те, що приватна сторона в обмін на прийняття значного фінансового ризику, у майбутньому отримає пропорційно нараховані фінансові доходи. Державна сторона в обмін на надання інфраструктури, права на отримання допомоги або інших державних ресурсів, які дозволяють приватній діяльності просуватися, отримає достатню матеріальну та нематеріальну користь для суспільства, наприклад, покращену громадську інфраструктуру, збільшення бази власності, зайнятості, оподаткування збуту, надання необхідних послуг тощо.

Довіра як основна цінність співпраці. Довіра є однією з найважливіших цінностей, яка має реалізовуватися від початку і до кінця процесу державно-приватного партнерства. Здійснення партнерства вимагає підстави прихильності кожного партнера до проекту та його цілей. Враховуючи складність процесу ДПП, необхідна довіра між його різними акторами та структурами, щоб забезпечити можливість спільного прийняття рішень та прийняття фінансових ризиків. Партнери повинні бути упевнені у тому, що інші зацікавлені сторони, такі як фінансові інвестори, а також державні агентства довіряють проекту та партнерству.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Концепт державно-приватного партнерства підтвердив свою корисність в економіці держав, які використовували його, відповідаючи на суттєві потреби громади, не ризикуючи державними фінансами, і, в той же час, вивільнивши державну владу від обов'язків простого управління. Останніми роками державно-приватне партнерство набуває все більшого значення в соціальній політиці, оскільки, стимулюючи процес реформ управління, воно визначило ідею співпраці між різними секторами (державним, приватними, громадським) з метою належного та ефективного вирішення багатьох викликів громаді через участь усіх соціальних акторів. Виходячи з принципу добровільного співробітництва, державно-приватне партнерство - це переконання державних і приватних агентів у тому, що їхні вигоди будуть більшими за співпраці, аніж за автономного функціонування.

Для того, щоб досягти успіхів в такій співпраці і уникнути невдач, необхідно: забезпечити координацію діяльності і рішень, якісне управління спільними діями, що передбачає прийняття обома партнерами спільних правил і норм; договори про партнерство повинні бути належним чином обговорені та юридично структуровані; здійснювати моніторинг приватного партнера на всіх етапах інвестування та оперування, що вимагає від державного сектору володіння управлінськими знаннями, тому що нестача управлінської компетентності серед державних установ може спричинити труднощі в управлінні партнерством.

Подальші наукові розвідки з даної проблематики можуть бути спрямовані у бік систематизації прикладного досвіду ДПП в Україні, а також компаративним студіям відповідної практики в різних країнах світу, насамперед, представниках ОЕСР.

Список використаної літератури

1. Варнавский В. Альянс на неопределенный срок / В. Варнавский // ФельдПочта. 2004. - № 29 ; Varnavskiy V. Alyans na neopredeflennyy srok / V. Varnavskiy // FeldPochta. 2004. - № 29.
2. Данилишин Б. Аналіз регуляторного впливу при впровадженні Закону України «Про загальні засади розвитку державно-приватного партнерства в Україні [Електронний ресурс] / Б. Данилишин // Департамент інвестиційної та інноваційної діяльності. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article/system> ; Danylyshyn B. Analiz rehuliatornoho vplyvu pry vprovadzhenni Zakonu Ukrainy «Pro zahalni zasady rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva v Ukraini [Elektronnyi resurs] / B. Danylyshyn // Departament investytsiinoi ta innovatsiinoi diialnosti. – Rezhym dostupu : <http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article/system>
3. Зайдель М. Публічно-приватне партнерство: європейський досвід та українські реалії. [Електронний ресурс] / М. Зайдель // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. – 2002. - № 1007, Вип. 20. – С. 152-158. – Режим доступу : https://www.researchgate.net/publication/310626888_Publicnoprivatne_partnerstvo_evropejskij_dosvid_ta_ukrainski_realii/download ; Zaidel M. Publichno-pryvatne partnerstvo: yevropeyskiy dosvid ta ukrainski realii. [Elektronnyi resurs] / M. Zaidel // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. – 2002. - № 1007, Vyp. 20. – S. 152-158. – Rezhym dostupu : https://www.researchgate.net/publication/310626888_Publicnoprivatne_partnerstvo_evropejskij_dosvid_ta_ukrainski_realii/download
4. Захаріна О. Публічно-приватне партнерство як механізм розвитку інфраструктури регіону [Електронний ресурс] / О. В. Захаріна, Л. І. Симоненко, М. І. Сайкевич // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2018. - № 2. – Режим доступу : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/32.pdf ; Zakharina O. Publichno-pryvatne partnerstvo yak mekhanizm rozvytku infrastruktury rehionu [Elektronnyi resurs] / O.V. Zakharina, L. I. Symonenko, M. I. Saikevych // Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. – 2018. - № 2. – Rezhym dostupu : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/32.pdf
5. Каргинова В. Институт государственно-частного партнерства: вызовы и направления совершенствования [Электронный ресурс] / В. Каргинова // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. – 2017. - № 1. – С. 51-62. – Режим доступа : https://www.researchgate.net/publication/322715086_Institut_gosudarstvennocastnogo_partnerstva_vyzovy_i_napravleniya_oversensstvovaniya ; Karginova V. Institut gosudarstvenno-chastnogo partnerstva: vyzovy i napravleniya sovershenstvovaniya [Elektronnyy resurs] / V. Karginova // Izvestiya Dalnevostochnogo federalnogo universiteta. Ekonomika i upravlenie. – 2017. - № 1. – S. 51-62. – Rezhim dostupa : https://www.researchgate.net/publication/322715086_Institut_gosudarstvennocastnogo_partnerstva_vyzovy_i_napravleniya_oversensstvovaniya
6. Михеев В. Основы социального партнерства: теория и политика / В. Михеев // М.: Экзамен, 2001 — 448 с.; Mikheev V. Osnovy sotsialnogo partnerstva: teoriya i politika / V. Mikheev // М.: Ekzamen, 2001 — 448 s.

7. Хасанов Р. Государственно-частное партнерство как механизм реализации инфраструктурных проектов в Российской Федерации. [Электронный ресурс] / Р. Хасанов // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. - 2013. – № 28. – С. 37-43. - Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo-kak-mehanizm-realizatsii-infrastrukturnyh-proektov-v-rossiyskoy-federatsii> ; Khasanov R. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo kak mekhanizm realizatsii infrastrukturykh projektov v Rossiyskoy Federatsii. [Elektronnyy resurs] / R. Khasanov // Natsionalnye interesy: priorityty i bezopasnost. - 2013. – № 28. – S. 37-43. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo-kak-mehanizm-realizatsii-infrastrukturnyh-proektov-v-rossiyskoy-federatsii>.

8. Besancon X. Essai sur les contrats de travaux et de services publics : contribution à l'histoire administrative de la délégation de mission publique / X. Besancon. - Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1999. – 639 p.

9. Institutul pentru Politici Publice, Parteneriatul public-privat, soluție pentru un mai bun management al comunităților locale din România – ghid practic pentru consiliile județene. - București: IPP, 2004

10. Levai C. M. Theoretical and practical aspects of the public-private partnership in the European Union [Electronic resource] / C. M. Levai // Acta Universitatis George Bacovia. Juridica. – 2012. – Vol. I. Issue I. – P. 232-249. - Mode of access : http://www.ugb.ro/Juridica/IssueIEN/11_Parteneriatul_public-privat_in_UEMihaela_LevaiEN.pdf

11. Partnerships, participation, investment, innovation : meeting the challenge of distressed urban areas : conference report, Dublin, 17-19 June 1998. - Rapporteur Maureen Conway, OECD.

12. Ten Principles for Successful Public/Private Partnerships [Electronic resource]. – Mode of access : http://uli.org/wp-content/uploads/2005/01/TP_Partnerships.pdf

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

A. Aliyev

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS AS RESULT OF THE IMPLEMENTATION OF THE STATE SERVICE POLICY

The article analyzes the consequences of the implementation of the state service policy, namely public-private partnership (PPP), which is a mutually beneficial cooperation between the private and public sectors, based on the sharing of risks, resources and benefits. The historical origins and evolution of the PPP, systematic approaches of scientists to this type of partnership, its identification and allocation of the main features, the main fields of application are researched. The principles of effective PPP developed by the specialists of the educational institute " Urban Land Institute" are analyzed: proper preparation for public-private partnership; developing a common vision; understanding between partners and key players; clarity on risks and rewards for all parties; clear and rational decision-making process; confidence in fulfilling their obligations by all parties; coherent and consistent leadership; permanent communication; discussion of the structure of a fair deal; trust as the main value of cooperation.

Researchers believe that the public sector is showing great interest in developing public-private partnerships through the impact of the following three factors: 1) Governments are interested in an efficient redistribution of resources they have; 2) Private service providers (profitable and non-profitable) have a great potential in providing public services; 3) the idea of increasing inter-sectoral complementarity in the organization and provision of services is gradually evolving.

Public-private partnership is a form of coordination and realization of interests of public and private sector entities, which can be based on both a contract and a special organizational and legal structure. Due to different forms of cooperation between public authorities and the private sector, it is difficult to give a standard definition of public-private partnership. However, usually the following economic and legal formats are detected: government contracts, leasing agreements, product distribution agreements, joint ventures of the state and the private sector, concessions.

Construction of infrastructure facilities, waste processing plants, development of cultural and tourist programs, provision of IT services, electricity generation, transportation, airports, harbors, health care and education services are the main directions of public-private partnership.

Key words: *public-private partnership, efficiency, public services, public sector, private sector, non-profit organizations, concession, private financial initiative.*

УДК 327(4-6ЄС)

М. Бучин, Х.-О. Трендюк

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ЗАГРОЗА ЦІЛІСНОСТІ ЄС: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті розглядається євроскептицизм як явище, що становить загрозу цілісності Європейського Союзу на сучасному етапі. Досліджено основні передумови формування, підходи до розуміння, різновиди та особливості євроскептицизму.

Ключові слова: *євроскептицизм, Європейський Союз, євроскептики, Брексіт, Центрально-Східна Європа, Україна.*

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин ми спостерігаємо інтенсифікацію євроскептичних настроїв як серед країн-учасниць ЄС, так і серед населення інших країн, зокрема, й України. Феномен євроскептицизму становить загрозу для цілісності Європейського Союзу, адже приклад Великобританії показує, що євроскептичні настрої можуть спричинити не лише вихід окремих країн-учасниць зі складу організації, але у довгостроковій перспективі поставити під сумнів й перспективи існування ЄС як інтеграційного утворення загалом. Питання євроскептицизму є досить актуальним і для України в контексті російської агресії, адже позиції країн-учасниць Євросоюзу суттєво впливають на можливість врегулювання конфлікту на Донбасі, зокрема, в контексті продовження санкцій щодо Росії та підтримки інтеграції України до ЄС. У таких умовах особливої актуальності набувають дослідження суті, особливостей, основних причин та передумов виникнення євроскептицизму на сучасному етапі.

Проблемою євроскептицизму займалися такі зарубіжні науковці, як С. Блуд, І. Іванов, Р. Катц, Р. Копецькі, С. Флуд, П. Таггард та ін. [17; 30; 31; 35; 36; 38; 40]. Серед вітчизняних дослідників євроскептицизму варто виокремити таких: О. Андрійчук, Х. Лабом, С. Лозунько, І. Нечаюк, О. Оськін, О. Тарнавський та ін. [1; 18; 19; 21; 22; 25]. Вони досліджували суть та особливості євроскептицизму, передумови та причини його формування, різновиди цього сучасного феномену. Водночас необхідно зазначити, що хоча термін «євроскептицизм» активно використовується в сучасній науці, проте в науковій літературі досі не існує його єдиного загальноприйнятого визначення.

Тлумачення поняття часто залежить від суб'єктивного розуміння науковцем досліджуваної проблеми, а, відтак, потребує уточнення та більш комплексного вивчення.

Мета статті – здійснити політологічний аналіз євроскептицизму як загрози цілісності ЄС на сучасному етапі.

Уперше в наукових дослідженнях явище євроскептицизму зустрічається в статті П. Таггарта «Критерії непорозуміння: Євроскептика в сучасній західноєвропейській партійній системі». Хоча сам термін «євроскептицизм» вперше було публічно використано в газеті «The Times» у 1986 р. для характеристики політики тодішнього британського прем'єр-міністра М. Тетчер, висловлювання якої завжди було дещо критичними щодо діяльності тодішнього ЄС [15].

З розвитком міжнародних відносин термін «євроскептицизм» міцно закріпився в загальнополітичному лексиконі. Сьогодні в політичній науці частіше за все користуються визначенням, яке дав зарубіжний науковець Р. Катз: «Євроскептицизм – це вираження невдоволення проти будь-якої форми наднаціональних інститутів, які можуть загрожувати, чи загрожують національному суверенітету і традиційній європейській державній системі» [13].

Такого роду позиція може проявлятися по відношенню до кожного інституту ЄС та існувати в різних формах, від недовіри до відмови приймати участь в цьому об'єднанні. Тобто в загальному значенні терміном «євроскептицизм» позначають скептичне, негативне ставлення до процесів європейської інтеграції в рамках ЄС. Також під євроскептицизмом розуміють відповідну ідейно-політичну течію і політичний рух в сучасній Європі, що характеризуються неприйняттям членства країни в Європейському Союзі й негативним ставленням до ідеї вступу в ЄС як країни-кандидата (офіційного і неофіційного), а також політикою обмеженої участі в європейських інтеграційних процесах (наприклад, обмежена участь в Шенгенській угоді, збереження національної валюти) [11].

Виникненням терміну «євроскептицизм» можемо завдячувати британцям, адже саме в цій країні його вперше почали активно використовувати для позначення негативного відношення до інтеграції й участі Об'єднаного Королівства в тоді ще Європейському Економічному Співтоваристві, що відбувалася у 1960-ті роки. «Євроскептиками» тоді вважалися особи, які висловлюють власні сумніви щодо необхідності вступу Великої Британії в ЄС, або ті, які переконані, що співпраця між державами-членами ЄС у суспільно-політичних та економічних сферах не принесе значних переваг для учасників [1].

Загалом під час процесу підготовки до створення ЄС та підписання основних угод і їх обговорення серед дослідників та громадянських активістів європейських країн з'явилася низка критиків ідеї європейської інтеграції. Це стало свого роду зворотною стороною медалі позитивного сприйняття євроінтеграційних ідей новоствореної організації. Варто зазначити, що досить часто прихильники євроскептицизму виступали з позицій національних інтересів своїх держав, їх суверенітету і виголошували певні побоювання щодо того, що подальша інтеграція може розмити національну вагу їхніх держав [4]. Саме в цьому аспекті євроскептицизм ставав скоріше не загрозою цілісності Європи, а нормальною реакцією країни на побоювання втрати національної ваги.

З часом питання євроскептицизму почало активно вживатися в програмах та ідеях низки політичних партій й громадських організацій. Усі вони пропагували євроскептичні настрої в мітингах, зібраннях, різноманітних формах громадської діяльності. Суспільний прояв феномену спричинив й інтерес науковців до дослідження проблематики. З'явився аналіз євроскептицизму в наукових працях, відбувалася інституціоналізація поняття, трактування явища євроскептицизму як політичної ідеї та наукового концепту [3].

Виникненню явища євроскептицизму передувала низка умов. Зокрема, тоді ще ЄС, на думку багатьох країн, не відігравав необхідної ролі в 80-ті роки. Це зумовлювалося малою кількістю бюджетних коштів, що вносилися країнами-членами співтовариства. Вона складала менше 1% від обсягу ВВП кожної окремої держави. Тому було залучено небагато політичних акторів до об'єднання, усі рішення приймалися одностайно, загрози переваги одних держав над іншими були відсутні. В ефективності такого співтовариства часто сумнівалися [7].

Наступними передумовами для появи євроскептицизму стали Маастрихтський (7 лютого 1992 р.) та Лісабонський (13 грудня 2007 р.) договори.

Маастрихтський договір, зокрема, спричинив такі «пункти невдоволення»:

- створення Європейського Союзу не зовсім влаштувало ті країни-члени ЄС, які мали більш національно орієнтовану політику;
- створений на базі економічного співтовариства, ЄС доповнював свою діяльність ще й формами співпраці в фінансовій і політичній сфері. Розширювалася сфера впливу ЄС, а, значить, збільшувалося посягання на національні інтереси країн-учасниць;
- ідея створення і підписання Конституції ЄС викликала активний спротив, в результаті якого країни-учасниці не узгодили й не підписали єдиного проекту;
- запровадження єдиної валюти – Євро не був одностайно сприйнятий і викликав хвилю скепсису.

Лісабонський договір теж викликав низку невдоволення, а саме:

- внесення суттєвих змін в основоположні договори ЄС, які зробили ЄС схожим на конфедерацію західноєвропейських держав, збентежило країни-учасниці, оскільки ніхто не хотів втрачати частку власного суверенітету;
- створення наднаціональних посад (посади президента ЄС, що мав би обиратися на 2,5 роки, інших керівних посад) викликало неприйняття частини населення країн-учасниць [6].

Ще одним фактором, який спонукав до збільшення євроскептичних настроїв, стало розширення ЄС у 2004 році, під час якого до організації приєдналися Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія. Також до ЄС у 2007 році приєдналися Болгарія та Румунія. Ці країни за своїм соціальним та економічним станом були значно слабшими, ніж, наприклад, Франція та Німеччина, що зумовило небажання інших країн допомагати новим учасникам об'єднання [2].

Тривалий процес змін, необхідність надання грошової допомоги, важкий шлях перетворення новоприбулих країн – все це створювало умови для зростання настроїв євроскептицизму. Можемо зробити висновок, що євроскептицизм став, свого роду, другою стороною медалі. Чим суттєвіші були зміни, тим більшої критиці вони піддавалися. Яскравим проявом євроскептицизму були дії багатьох країн, наприклад, Данії, Польщі та Нідерландів, які були спрямовані проти прийняття проекту загальноєвропейської конституції 2004 року. Все це вилилося у політичну кризу, що закінчилася підписанням Лісабонського договору (2007 рік) [8].

Нова хвиля поширення євроскептицизму починається з 2008 р., коли світ накрила чергова економічна криза. Саме на тлі економічної кризи, невдоволеності соціальними або політичними аспектами політики ЄС євроскептичні настрої отримали нове посилення [2].

Цікавим в цьому аспекті є питання сутності природи євроскептицизму, яку демонструє опитування «Євробарометру». Під час нього мешканці 28 країн-учасниць ЄС дали відповідь на запитання, наскільки вони задоволені станом справ у своїй країні. Слід зазначити, що серед жителів скандинавських країн близько 80% задоволені рівнем

життя, натомість серед південних європейців спостерігається найвищий рівень незадоволення (у Греції цей показник сягає 98%) [5].

Такі результати наштовхують на думку, що євроскептицизм популярний тільки в тих регіонах, де населення виражає певну незадоволеність економічним, соціальним, політичним станом. Очевидно, що євроскептицизм – це швидше колективна критика і він далеко не завжди і не у всіх країнах заслужено має корінь «євро», оскільки часто під євроскептицизмом йдеться про протестний настрій загалом, що не обов'язково може бути спрямований проти ЄС.

На нашу думку, євроскептицизм популярний тільки в тих регіонах, де населення виражає певну незадоволеність економічним, соціальним, політичним станом. Провідні держави невдоволені станом речей через постійну допомогу, яку надає ЄС і МВФ іншим країнам, що потерпають від економічної кризи та економіка яких не може стабілізуватися протягом останніх років. Вони відносяться до країн Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) як до периферії, яка довго не може досягнути бажаного рівня економічного розвитку. Зі свого боку, економічно нестабільні держави переживають зростання євроскептицизму через значне реформування та «підлаштовування» внутрішньої політики до рамок ЄС, а також через згадане негативне ставлення до себе з боку провідних держав ЄС.

Серед основних чинників виникнення євроскептицизму в країнах Центрально-Східної Європи можемо виділити:

- визнання прихованої нерівності впливу власних держав в ЄС;
- певне розчарування наслідками євроінтеграції власних країн, відмінністю очікувань, пов'язаних із вступом, від наявного результату;
- постійний відтік працездатного населення з країн ЦСЄ до західних держав, в яких економічний стан кращий;
- знищення національної валюти як результат вступу до зони євро та спричинений бюджетний дефіцит;
- необхідність в постійних реформах, прийнятті жорсткіших змін, погіршення стану в соціальній, політичній та економічній сферах (наприклад, закриття національних виробництв через застарілі технології) [9].

Також важливо наголосити на активізації євроскептицизму після початку російської агресії проти України у 2014 р. Це пов'язано з імперськими амбіціями Росії, які спричинили протистояння РФ із всім цивілізованим світом. В цьому контексті Росія прагне розбити монолітність Європи, фінансуючи європейські політичні сили, які стоять на позиціях євроскептицизму. Однак ця тема є доволі глобальною, тому не буде нами розглядатися детально, а може бути предметом окремого наукового дослідження.

На сучасному етапі не підлягає запереченню теза, що ЄС, який виступає одним із політичних і економічних лідерів сучасного світу, опинився в складній економічній і політичній ситуації. Він переживає інституційну кризу, проблему неефективності центральної політики щодо окремих країн, що також викликає обурення серед народів. Навіть Велика Британія, анонсує вихід зі складу ЄС, наголошувала, що британському народу набагато вигідніше бути самостійною державою поза межами об'єднання, ніж бути частиною організації. І хоча сам процес Брексіту досить довготривалий і «болючий» для британської економіки, євроскептичні настрої в країні взяли гору [5].

Не позбавлена сенсу думка, що євроскептицизм є нормальною реакцією країн-учасниць ЄС на глобалізацію. Згідно з цією теорією відбуватиметься поглиблення та прискорення глобалізації в рамках держав-учасниць ЄС, оскільки спостерігається розмивання кордонів, а наднаціональні структури сприяють поширенню загальних

культурних, політичних, економічних цінностей. В цьому контексті євроскептицизм виступає як захист національної ідентичності власної країни, а основний наголос робиться на боротьбу з уніфікацією політичних, економічних та культурних систем [10].

Вартий уваги і розгляд євроскептицизму як засобу політичного торгу. Він притаманний державам, які використовують скептичні настрої як засіб ведення дипломатичних стосунків. Вони акцентують увагу на проблемі євроскептицизму навмисно, аби отримати певні політичні та економічні дивіденди від органів ЄС (наприклад, Греція чи Нідерланди).

Говорячи про явище євроскептицизму, ми маємо пам'ятати, що кожна країна має свої особливості розвитку, етапи та умови становлення, свою специфіку. І поняття євроскептицизму в кожній країні адаптується саме під національні чинники.

Взявши за основу два критерії (ставлення до самої ідеї існування ЄС та ставлення до поглиблення інтеграції), дослідники пропонують чотири типи позицій щодо євроінтеграції:

1. Євроентузіасти (є прихильниками інтеграції та бажають її подальшого розвитку у майбутньому).

2. Європрагматики (виступають проти інтеграції в сучасному її вигляді, проте позитивно ставляться до ідеї загалом та виступають за поширення інтеграції на всі європейські країни).

3. Євроскептики (виступають за існування ЄС, але проти його подальшого розширення);

4. Європротивники (категорично виступають як проти існування ідеї європейської інтеграції, так і подальшого її поглиблення в будь-якій з можливих форм) [14].

Цікавими є також дослідження К. Флуда, в результаті якого зарубіжний науковець виділив:

- європротивників, які відкидають будь-яку форму європейської інтеграції;
- ревізіоністів, які вимагають внесення змін до курсу євроінтеграції та бажають повернути її до стану підписання Маастрихтського договору;
- мінімалістів, які проголошують статус-кво та відкидають будь-яке подальше поглиблення інтеграції;
- градуалістів, які хоч і погоджуються з існуванням процесу інтеграції, проте вимагають тотального контролю над його темпами, виступають за повільний процес об'єднання Європи;
- реформістів, які є одностайними прихильниками ідеї інтеграції, але вважають, що для її успішного поглиблення необхідно вирішити існуючі проблеми в законодавчому та інституційному середовищі Європейського Союзу;
- максималістів, які є прихильниками найшвидшого та територіально найширшого процесу європейської інтеграції [12].

Хоча запропонована К. Флудом типологія є досить детальною, проте серед дослідників євроскептицизму вона не знайшла особливої прихильності. Серед основних зауважень до теорії вартує зазначити, що вона надмірно узагальнює опозиційні і прихильні позиції до інтеграції.

Також слід згадати підхід зарубіжних дослідників П. Таггарта та А. Щербяка. Вони трактують євроскептицизм як засуджуюче ставлення до ЄС в цілому, або до окремої сфери діяльності організації (якогось аспекту розвитку), зокрема. Відповідно до цього науковці виділяють чотири види євроскептицизму:

1. Економічний (притаманний країнам, які не бачать власної економічної вигоди від участі в ЄС).

2. Євроскептицизм суверенітету (пов'язаний із небезпекою втрати власної незалежності та питаннями державного суверенітету). Держави можуть проявляти в цілому позитивне ставлення до економічної інтеграції в рамках ЄС, проте не хочуть передати владу наднаціональним організаціям. Політична влада, на думку цих євроскептиків, має залишатися тільки в руках політичної верхівки країни.

3. Демократичний (пов'язаний з питаннями дефіциту демократичності в основних структурах та інституціях ЄС). Негативне ставлення до організації в такому контексті викликано не економічними чи політичними аспектами діяльності або страхом втратити частку суверенітету, а саме тим фактом, що Європейський парламент – це, по суті, єдиний орган Союзу, який може бути обраний шляхом голосування представників країн-учасниць. До того ж він не має значних повноважень та політичної влади. Наразі спостерігається криза інституційної ефективності ЄС, яка і слугує головною причиною негативного ставлення до організації.

4. Соціально-політичний (спричинений недостатньою увагою до соціальних проблем з боку ЄС). Сповідується представниками політичних сил лівого спрямування, які наголошують на необхідності реформування соціальної сфери ЄС [16].

Варто відзначити, що політичні партії різних напрямків можуть виступати як проти європейської інтеграції з різноманітних причин, так і бути її прихильниками. Отже, якщо ми говоримо про євроскептицизм, то його не можна назвати самостійною політичною ідеологією. Адже кожна політична сила, кожна громадська організація можуть вкладати в нього свій сенс, нові прояви та характеристики, що можуть бути спричинені різноманітними історичними подіями. Євроскептицизм може існувати у різноманітних формах і знаходити своїх прихильників в різних політичних силах. На практиці ми можемо спостерігати, що євроскептицизм, насамперед, існує й розвивається в межах консервативних та ультраконсервативних ідеологіях.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що в теоретичному плані євроскептицизм не можна називати ні остаточно сформованою ідеологією, ні аспектом певної існуючої політичної чи ідеологічної течії. На нашу думку, кожному виду євроскептицизму передували свої історичні події, свої передумови, які сформували певні характеристики та види в тих чи інших державах, які нам вдалося описати вище. Однак, враховуючи сучасні виклики, з якими зіштовхнулася Європа, євроскептицизм є загрозою цілісності ЄС у майбутньому. Враховуючи неоднозначність трактування євроскептицизму, його динамізм та необхідність вивчення цього явища в Україні, ці аспекти проблематики становитимуть перспективи наших подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Андрійчук О. Євроскепса як невід'ємна складова Європейської Унії / О. Андрійчук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3(12). – С. 165–168 ; Andriichuk O. Yevroskpesa yak nevidiemna skladova Yevropeiskoi Unii / O. Andriichuk // Politychnyi menedzhment. – 2005. – № 3(12). – S. 165–168

2. Вітрцьнок Х.-О. Євроскептицизм та його вплив на розвиток польсько-українських відносин у контексті євроінтеграції України / Х. О. Вітрцьнок, М. А. Бучин // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: Матер. IV наук.-практ. конф., м. Львів, 23 березня 2017 р. – Львів : НУ ЛП, 2017. – С. 191-195 ; Vitrtsnok Kh.-O. Yevroskeptytsyzm ta yoho vplyv na rozvytok polsko-ukrainskykh vidnosyn u konteksti yevrointehratsii Ukrainy / Kh. O. Vitrtsnok, M. A. Buchyn // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn ta zovnishnoi polityky: Mater. IV nauk.-prakt. konf., m. Lviv, 23 bereznia 2017 r. – Lviv : NU LP, 2017. – S. 191-195.

3. Евроскептицизм как идеология: теория и практика [Электронный ресурс] // Фонда им. Даниила Андреева. – 2010. – 7 октября. - Режим доступа : <http://www.rodon.org/polit-101007110629> ; Yevroskeptitsizm kak ideologiya: teoriya i praktika [Elektronnyy resurs] // Fonda im. Daniila Andreeva. – 2010. – 7 oktyabrya. - Rezhim dostupa : <http://www.rodon.org/polit-101007110629>.

4. Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарии, проблемы, последствия / И. Иванов // Мировая экономика и международные отношения). – 1998. – № 9. – С. 22-33 ; Ivanov I. Rasshirenie Yevrosoyuza: stsenarii, problemy, posledstviya / I. Ivanov // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya). – 1998. – № 9. – S. 22-33.

5. Костюк Б. Евроскептицизм – це «насліддя Москви» [Електронний ресурс] / Б. Костюк // Радіо Свобода. – 2014. – 7 жовтня. - Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.mobi/a/26622996.html> ; Kostiuk B. Yevroskeptytsyzm – tse «nasinnia Moskvу» [Elektronnyi resurs] / B. Kostiuk // Radio Svoboda. – 2014. – 7 zhovtnia. - Rezhym dostupu : <http://www.radiosvoboda.mobi/a/26622996.html>

6. Лабом Х. Этот растущий евроскептицизм [Электронный ресурс] / Х. Лабом //Диалог. UA: Публикации. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page3187.html>; Labom Kh. Etot rastushchiy evroskeptitsizm [Elektronnyi resurs] / Kh. Labom //Dialog. UA: Publikatsii. – Rezhym dostupu: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page3187.html>; Лозунько С. Конец эпохи евроромантизма / С. Лозунько // Ежедельник 2000. – 2004. – №22. – С. 75-87 ; Lozunko S. Konets epokhi evroromantizma / S. Lozunko // Yezhenedel'nik 2000. – 2004. – №22. – S. 75-87.

7. Нечаюк І. О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.02 / Інна Олексіївна Нечаюк; Дип. акад. України при МЗСУ. – Київ, 2013. – 20 с. ; Nechaiuk I. O. «Yevroskeptytsyzm» u protsesi yevropeiskoi intehratsii (druha polovyna ХХ – pochatok ХХІ st.) : avtoref. dys. ... kand. istor. nauk : spets. 07.00.02 / Inna Oleksiivna Nechaiuk; Dyp. akad. Ukrainy pry MZSU. – Kyiv, 2013. – 20 s.

8. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції / О. Оськін // Дослідження світової політики. - 2009. - Вип. 48. - С. 26-33 ; Oskin O. Yevroskeptytsyzm: osnovni typu opozytsii do idei yevropeiskoi intehratsii / O. Oskin // Doslidzhennia svitovoi polityky. - 2009. - Vyp. 48. - S. 26-33.

9. Тарнавський О. Р. Формування поняття та типологій євроскептицизму / О.Р. Тарнавський // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 109. - С. 338-343 ; Tarnavskiy O. R. Formuvannia poniattia ta typolohii yevroskeptytsyzmu / O. R. Tarnavskiy // Hileia: naukovyi visnyk. - 2016. - Vyp. 109. - S. 338-343

10. Flood C. The Challenge of Euroscepticism [Electronic resource] / C. Flood // The European Union handbook / ed. by J. Gower. – 2 ed. - London : Fitzroy Dearborn Publishers, 2002. – P. 73-85. - Mode of access : <https://www.taylorfrancis.com/books/9781135958022>

11. Flood C. Euroscepticism: a problematic concept (illustrated with particular reference to France) [Electronic resource] / C. Flood // France's Relations with the European Union. UACES. 32nd Annual Conference and 7th Research Conference Queen's University Belfast, 2-4 September 2002. – Mode of access : <http://uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf>

12. Katz R. Euroscepticism in Parliament: A Comparative analysis of the European and National Parliament / R. Katz // Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism; (Eds.) Taggart, P. and Szczerbiak. – Vol. 2. – New York: Oxford Univeristy Press, 2008. – P. 151–180.

13. Копецький Р. The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe [Electronic resource] / P. Kopecky, C. Mudde // European

Union Politics. – 2002. – Vol. 3, Issue 3. - Mode of access :
<http://eup.sagepub.com/content/3/3/297.full.pdf>

14. Taggart P. A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems [Electronic resource] / P. Taggart // European Journal of Political Research. – 1998. – Vol. 33, Issue 3. – P. 363–388. – Mode of access :
<https://link.springer.com/article/10.1023/A:1006853204101>

15. Szczerbiak A. Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality [Electronic resource] / A. Szczerbiak, P. Taggart // Sussex European Institute. – 2003. – Mode of access : http://aei.pitt.edu/6562/1/001513_1.PDF

Стаття надійшла до редакції 05.10.2018 р.

M. Buchyn, Kh.-O. Trendiuk

EUROSKEPTICISM AS THREAT OF EU INTEGRITY: CONCEPTUALIZATION OF THE CONCEPT

The article deals with euroskepticism as a phenomenon that poses a threat to the integrity of the European Union at the present stage of international relations. The authors reveal the essence of euroskepticism; analyze the main preconditions for this phenomenon formation in the context of the historical process of European Union formation. It was emphasized that the process of deepening of integration in Europe was accompanied by an increase of euroskeptical attitudes among the population of the EU member-states. Attention is focused on such important factors in the strengthening of euroskepticism as Maastricht and Lisbon treaties, the global economic crisis of 2008, as well as Russian aggression against Ukraine.

The authors emphasize that the processes of globalization, the inadequate effectiveness of the EU policy or its individual institutions, the unevenness of the influence and standard of living of individual EU countries were the important causes of euroscepticism, as well as the desire of a number of EU states to receive certain preferences using euroskepticism as a bargaining chip. Separately were highlighted the causes of euroskepticism in the countries of Central and Eastern Europe (insignificant influence on the formation of EU policy; disappointment with the consequences of integration; migration of the able-bodied population to Western Europe; permanence of reforms, etc.).

Considerable attention is paid to the study of approaches to the typology of euroskepticism. There are 4 positions of citizens about the processes of European integration: euroenthusiasts, europragmatics, eurosceptics and euroopponents. There are also 4 types of euroscepticism: economic (lack of benefits from European integration), euroskepticism on sovereignty (reduction of own sovereignty of the state), democratic (dissatisfaction with the level of democracy in the EU) and socio-political (dissatisfaction with the level of EU social policy effectiveness).

Key words: euroskepticism, European Union, eurosceptics, Brexit, Central-Eastern Europe, Ukraine.

УДК 327(5-12)

О.Л. Гільченко, Ю.Ю. Прекрасний

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У даній статті розглянуто сучасні виклики регіональної безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Проаналізовано проблему конкуренції в Північно-Східній Азії між США та Китаєм, Японією та Китаєм. Надано характеристику конфліктному потенціалу між КНР і рядом країн АТР через взаємні претензії з питань приналежності ряду територій. В субрегіоні Південно-Східної Азії проаналізовані наступні проблеми регіональної безпеки: сепаратизм в Індонезії та Тайланді, тероризм та діяльність іслаських екстремістських організацій, морське піратство тощо.

Ключові слова: Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), Північно-Східна Азія, Південно-Східна Азія, регіональна безпека, сепаратизм, екстремістський рух, піратство, релігійний тероризм.

У сучасному світі в Азіатсько-тихоокеанський регіон (АТР) відбувається зміщення глобального економічного центру, це зумовлене передусім динамічним зростанням Китаю, Індії, Японії, а також нових індустріальних країн Азії – Республіки Корея, Сінгапуру, Таїланду й інших країн, які мають високі темпи зростання. З огляду важливості АТР, провідні країни світу, насамперед США та Росія, приділяють регіону особливу увагу задля втілення та досягнення своїх інтересів, для них АТР має важливе стратегічне значення і традиційно залишається у сфері їх зовнішньополітичних пріоритетів.

Але разом з тим, регіон відчуває величезну безліч проблем, таких як, територіальні претензії, міжнаціональна і внутрішньонаціональний ворожнеча, тероризм, в тому числі і релігійний, піратство, економічна нестабільність. Невирішені проблеми спірних територій, нарощування військового потенціалу, відсутність взаєморозуміння в оцінці основних подій, що відбуваються в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, і можливість появи нового гегемона дестабілізують обстановку в Північно-Східній Азії і вимагають побудови нової системи безпеки, що й обумовлює актуальність даного дослідження

Метою даної роботи є аналіз сучасних викликів регіональної безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

З авторів, чий роботи варто взяти до уваги можна виділити як роботи українських так і російських науковців. Серед українських дослідників проблему безпеки в АТР розглядають: О. Шевчук [11], І. Погорелова [8], В. Самофалов [10], Ю. Курнишова [4] та інші. До найбільш важливих російських дослідників варто віднести Л. Васильєва [2], І. Лоссовського [6], Б. Охару [7], які описують існуючий баланс сил та проблеми в АТР.

Для надання комплексної характеристики загрозам регіональної безпеки в АТР доцільно буде розглянути їх окрему в субрегіоні Північно-Східної Азії та Південно-Східної Азії.

До складу субрегіону Північно-Східної Азії (ПСА) зазвичай включають Китай, Тайвань, Японію, КНДР, Республіку Корею, Монголію. У процеси безпеки в ПСА найбільшою мірою, порівняно з іншими субрегіонами АТР, залучені Сполучені Штати, цей субрегіон є важливим й для Росії.

У зв'язку з цим активізація зовнішнього впливу та міждержавне конкурентне протистояння є одним з дестабілізаційних факторів, який формує сьогоняшній порядок в регіоні. Мова йде про зростання напруженості у відносинах США і Китаю і криза довіри між цими двома країнами. Для подальшого економічного зростання та успішного проведення необхідних реформ Китай повинен просуватися на зарубіжні ринки, і тому він намагається змінити сформовані міжнародні правила і порядки в вигідну для себе сторону. Китай впевнений, що США обов'язково будуть перешкоджати його розвитку, і ставить перед собою завдання не допустити застосування Вашингтоном військової сили або зуміти нейтралізувати її в разі відкритого конфлікту. США, в свою чергу, побоюються, що піднесення потенційного гегемона і, відповідно, нарощування їм військової могутності можуть стати загрозою існуючому світопорядку.

У протистояння втягнуті всі значущі гравці регіону. Китай, розуміючи, що поступається в військовому відношенні Сполученим Штатам, намагається знайти собі союзників. У цій ролі могла б виступити Росія.

Окрім конкуренції між США та Китаєм, досить негативний політичний вплив здійснює в регіоні протистояння Японії та Китаю. Японія відреагувала на зміну військово-політичної ситуації в регіоні прийняттям нових законів про забезпечення миру і безпеки. Це стурбувало Китай, який побоюється об'єднання зусиль Токіо і Вашингтона в Південно-Китайському морі. Якщо настороженість Китаю по відношенню до Японії зросте, Пекін може почати діяти в так званих сірих зонах, що призведе до ескалації конфлікту. Щоб уникнути цього, необхідно налагоджувати альтернативні канали двостороннього діалогу. Крім того, Японія вчиться позначати свою військову присутність, висловлюючи незгоду зі спробами кинути виклик міжнародному порядку, і в той же час робити дипломатичні зусилля щодо недопущення відкритого зіткнення [1].

Ще один дестабілізуючий фактор в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні - ситуація навколо КНДР, його дії безпосередньо впливають на безпеку в регіоні та на відносини між країнами регіону. Перш за все, просування Пхеньяну в розробці ядерної зброї впливає на зовнішню політику Південної Кореї: коли ситуація загострилася, Сеулу довелося піти на зміцнення дружніх зв'язків з США і їх союзниками, незважаючи на загрозу погіршення добросусідських відносин з Китаєм. США, в свою чергу, вимагають, щоб Сеул налагодив відносини з Японією. У США розуміють, що вже складно підтримувати світовий порядок в поодиночку, тим більше коли його вплив знижується. Тому США ставлять на збільшення співпраці з союзниками. Іншими словами, Америка прагне зберегти свій вплив в Північно-Східній Азії шляхом зміцнення військово-політичних зв'язків між своїми двома союзниками – Японією і Південною Кореєю. Південна Корея також почала налагоджувати відносини з Японією, що поклало початок троїстого японо-американо-корейському співпраці щодо забезпечення безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні [7].

Китай і КНДР відкрито заявляють, що готові на переговори тільки за участю США. З тих пір як Японія або Корея втратили свій статус партнерів у переговорному процесі, позиції зацікавлених країн вже не можуть вважатися рівними. Та й малоімовірно, що КНДР, яка вважає Японію і Південну Корею негідними діалогу, буде активно прагнути до досягнення консенсусу. З точки зору Японії і США, основні чинники нестабільності в регіоні - кидає виклик світовому порядку Китай і КНДР, яка продовжує діяти нерационально і агресивно. Китай, у свою чергу, вважає існуючий порядок несправедливим і намагається змінити самі правила гри. З точки зору Пекіна, дестабілізує ситуацію в регіоні Вашингтон, коли не визнає за Китаєм право на зміну світового порядку і намагається йому перешкодити.

Японія і США закликають Китай дотримуватися правил гри, а Китай вважає, що їх необхідно змінити. Але поки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні не виникне загального розуміння, що ж являють собою ці правила, не буде ясності навіть в питанні, в яку гру пропонується грати [5].

Непростими залишаються відносини Китаю з В'єтнамом. Закінчення в'єтнамської війни в 1975 р різко загострило традиційне суперництво між Пекіном і Ханоем в Індокитаї. Боротьба йшла за вплив на Лаос і Камбоджу. Крім того, Пекін встановив контроль над частиною островів архіпелагу Спратлі, який Ханой вважав належить В'єтнаму. У 1979 році протиріччя досягли вищої точки. Китайські війська вторглися до В'єтнаму. Пекін пояснив цей крок прагненням «покарати» В'єтнам за окупацію Камбоджі. Хоча війна тривала всього місяць, після чого КНР вивела свої війська, зіткнення було кровопролитним і залишило глибокий слід в китайсько-в'єтнамських відносинах. Вступ В'єтнаму в АСЕАН, нормалізація відносин між Ханоем і Вашингтоном надали збереження напруженості між Пекіном і Ханоем нові виміри [5].

Істотний конфліктний потенціал зберігається в відносинах між КНР і рядом країн АТР через взаємних претензій з питань приналежності ряду островів і розмежування водних просторів в Південно-Китайському морі. На Парасельські острова пре-Тенді Китай і В'єтнам, на острови Спратлі і прилеглі води - КНР, Тайвань, В'єтнам, Філіппіни і Малайзія. Не вирішено питання про розмежування водних просторів між Китаєм і В'єтнамом в Тонкінській затоці [6].

До складу субрегіону Південно-Східної Азії (ПСА) зазвичай включають Малайзію, Сінгапур, Філіппіни, Індонезію, Таїланд, Бруней, В'єтнам, Камбоджу, Лаос, М'янму. Він дуже неоднорідний, але його об'єднує кілька загальних характеристик. Тут ще зберігаються спогади про Другу світову війну і японської окупації значної частини цих країн. Тому повоєнні структури безпеки спочатку створювалися за участю США в якості своєрідної гарантії проти відродження японського мілітаризму, а потім використовувалися як інструменти в холодній війні. Більшість країн цього району придбало національну незалежність від колоніальних держав тільки в післявоєнний період. Процес становлення державності часто проходив в боротьбі з внутрішньою опозицією і зовнішніми загрозами. У цих умовах формувалися збройні сили країн субрегіону мали велику вагу у внутрішньополітичному житті цих держав і нерідко брали на себе загально-політичне керівництво. Часто це супроводжувалося кровопролитної внутрішньою боротьбою між прокомуністичними повстанцями і національно-буржуазними рухами. На процеси в субрегіоні намагалися активно впливати зовнішні сили, перш за все США, СРСР, Китай. Частина субрегіону стала безпосереднім полем бою цих зовнішніх сил в ході в'єтнамської війни [3].

Закінчення в'єтнамської війни, а особливо завершення холодної війни суттєво вплинули на військово-політичні процеси в Південно-Східній Азії. Ще в 1976 р з ініціативи Філіппін і Таїланду була розпущена створена в 1954 р Організація договору про колективну безпеку в Південно-Східній Азії (СЕАТО). Філіппіни поставили питання про виведення американських військових баз, розташованих на території країни на підставі договору між США і Філіппінами про взаємну оборону від 1953 р Американці втратили свої бази в Південному В'єтнамі.

Переживаючи «післяв'єтнамський синдром», Сполучені Штати здійснили в кінці 1980 – початку 1990-х рр. деяке скорочення своєї присутності в субрегіоні і передислокацію сил, які тут залишились. Акцент був зроблений не на формальні союзницькі структури, а на двосторонні угоди менш зобов'язуючого характеру. Філіппіни дозволили ВМС США на комерційній основі використовувати ремонтні доки колишньої американської бази в Субик-Бей. Сінгапур, Малайзія, Індонезія, Бруней

погодилися надати свої порти для заходу і ремонту кораблів Сполучених Штатів. США не мають формальних зобов'язань щодо захисту Таїланду, але існуючі домовленості між цими двома країнами передбачають надання американської військової допомоги Бангкоку. Відновлення дипломатичних відносин з В'єтнамом відкрило американцям можливість зробити спробу повернутися на запрошення Ханоя на бази в Дананге і Камрані, залишені Росією, але Вашингтон такою можливістю не скористався [5].

Нові загрози міжнародній безпеці в глобальному плані в повний зріст встали і перед країнами Південно-Східної Азії. Індонезія і Філіппіни пережили серію великомасштабних терористичних акцій. Загрози, супутні поширенню зброї масового знищення, рельєфно позначення-чілись в суміжних субрегіонах - Північно-Східної та Південної Азії. Внутрішні збройні конфлікти в Камбоджі і на Східному Тиморі відходять у минуле, але загроза сепаратизму в окремих країнах Південно-Східної Азії, наприклад, в Індонезії, зберігається.

В Індонезії присутні різнопланові сепаратистські настрої. Зараз найбільша активність в даному напрямку відзначається в трьох регіонах країни - в провінціях Ачех і Папуа, а також на Молуккських островах [6].

Найбільший з цих конфліктів існує в провінції Ачех на півночі острова Суматра. Його початок відносять до 1950-х років. Тоді Індонезії - в той час Нідерландської Індії, яка проголосила в 1945 р незалежність, довелося відстоювати її у війні з метрополією. В ході боїв важливу роль зіграли індонезійські повстанські підрозділи, сформовані з жителів Ачеха. Тому після перемоги їх область отримала статус автономної провінції з широкими повноваженнями як данину нової держави героїчним борцям за свободу.

Однак в 1950 р Джакарта ліквідувала автономію Ачеха, включивши його до складу провінції Північна Суматра. Місцеве населення сприйняло це як посягання на завоювання привілеїв і своїй військовій заслугі, включившись в рух, яке спочатку боролось за повернення автономії, а потім і взагалі за незалежність.

Сепаратистський рух «Рух за вільний Ачех» сформувався під гаслами чистоти ісламу і більш справедливого розподілу доходів від експорту. Протягом десятиліть центральний уряд вдавався до військової сили і репресіям для придушення виступів ачехцев, багаторазово вводячи військовий стан, внаслідок чого жертви насильства обчислювалися тисячами. Зараз Ачех має статус особливого району. Це трохи вище, ніж статус звичайної провінції насамперед за рахунок прав автономії в релігійній сфері. Крім того, там офіційно діють закони шаріату і введено релігійну освіту [2].

Другий проблемний з точки зору домінування сепаратистських настроїв в Індонезії є провінція Папуа. Вона розташована в західній частині острова Нова Гвінея, і там переважно проживають папуаські і меланезійські народності, які сповідують християнство. Цю територію Індонезія анексувала в 1963 р в ході боротьби місцевого населення за незалежність. Освіта в 1975 р в східній половині острова незалежної держави Папуа-Нова Гвінея посилювало бажання жителів провінції звільнитися від влади Індонезії. У 1977 р тут спалахнуло велике повстання, яке було жорстоко придушене. Однак триваючі виступи змусили Джакарту в кінці 1990-х років почати переговори з лідерами повстанців, які досить незначно розширили автономію цієї галузі.

На чолі сепаратистів провінції знаходиться «Організація за вільне Папуа». Тривалі виступи змусили центральну владу в кінці 1990-х років почати переговори з лідерами повстанців про статус провінції.

Конфлікт на Молуккських островах викликаний аналогічними з Папуа причинами і в етнічному, і в релігійному плані. Населення цих островів, родинне проживає в Папуа-Новій Гвінеї і теж в основному сповідає християнство, також прагне до здобуття незалежності від мусульманської Індонезії, чому, природно, всіляко перешкоджають

центральна влада держави. При цьому дії Джакарти, як в Папуа, так і на Молуккських островах, знаходять всебічну підтримку різних ісламських організацій країни [2].

Серед останніх виділяється воєнізоване ісламське угруповання «Ласкар Джихад». Перші відомості про неї з'явилися в ході погромів китайської громади Індонезії в травні 1998 р Її найближчим завданням оголошена збройний захист мусульман Молуккських островів від християн. Кінцевою метою проголошено повне вигнання з Індонезії християн і китайців з перетворенням займаних ними територій в чисто мусульманські.

Ще однією гарячою точкою в питанні сепаратизму вважаються південні провінції Таїланду. Сепаратистські виступи розгорнулися тут порівняно недавно і породжені релігійно-етнічними мотивами. Справа в тому, що населення ряду південних провінцій 64-мільйонної держави, приєднаних до нього менше століття тому, етнічно ближче до малайців, ніж до основного народу країни - тайцам. До того ж в побуті вони говорять на малайською мовою і в переважній більшості сповідують іслам. Державної же релігією в Таїланді є буддизм, і внаслідок цього навіть на півдні країни урядовими службовцями переважно є прихильники цієї релігії. Тому корінні жителі південних провінцій Таїланду – Яла, Паттані і Сонгкхла, що налічують 6 млн. Чоловік, встали на шлях сепаратизму.

Найбільш активно себе проявляє «Об'єднана організація звільнення Паттані» - велика сепаратистська повстанське угруповання мусульманської громади Таїланду. У 1968 р окремі осередки цієї майбутньої організації створили на території Індії групи таїландських інтелектуалів. Через деякий час вони почали переміщатися в Таїланд, а з 1993 р стала відзначатися їх реорганізація і об'єднання, а також істотна радикалізація всього угруповання [9].

Програмна мета – створення незалежної ісламської держави Паттані на півдні Таїланду.

Чисельність збройних формувань об'єднання оцінюється в межах декількох сотень людей, що використовують, в основному, легке озброєння. Частина бойовиків пройшла спеціальну підготовку в навчальних центрах на території Близького Сходу. Зона активних дій поширюється на південні провінції країни – Наратхіват, Паттані, Сатун, Яла, Сонгкла. Район основного базування - таїландсько-малайзійська межа. Деякі об'єкти розташовані на прилеглий території Малайзії. Основні терористичні акти включають напади на поліцейські пости і транспортні засоби, вибухи в банках, підрих мостів та інших об'єктів, диверсії в буддиських храмах [6].

Другий серйозною проблемою регіону, є діяльність терористичних і екстремістських рухів. Найбільш значимо вони проявляють себе в найбільшому ісламській державі в регіоні - Індонезії (більше 220 млн. чоловік), а також одному з економічних лідерів мусульманських країн – Малайзія.

Однак ситуація в Південно-Східній Азії інша. Більшість ісламських організацій в цих регіонах не є прихильниками насильства на релігійному ґрунті. Тут релігійність мусульман не поєднується з дуже жорсткою прихильністю до дотримання канонів шариату, а елементи екстремізму і тероризму використовуються в основному при боротьбі за владу. До того ж затиких прихильників перетворення своїх в більшості світських держав в країни з жорстким духовним пресингом небагато.

До найбільших екстремістських організаціях, які активно втілюють в життя ідеї панісламізму в Східній Євразії і хто користується широкою підтримкою міжнародного тероризму, в першу чергу, відносяться «Джамаа аль Ісламія» (Індонезія) і група «Абу Саяф» (Філіппіни).

Дані організації в своїй діяльності широко практикують терористичні методи боротьби. Ними практично щорічно здійснюються великі теракти, що виражаються в

організації вибухів, атак на урядові війська, вбивств і викрадень людей, в тому числі і іноземців.

«Джамаа аль Ісламія» можна з упевненістю назвати найбільшим союзником «Аль-Каїди» в Південно-Східній Азії. Метою цієї організації є твердження «справжнього» ісламу в якості центру політичного устрою, з позицій якого проводиться оцінка всіх сторін життя суспільства і держави. Її «послужний список» на терені терору на поточний момент значно скромніше, ніж у «Аль-Каїди», однак динаміка, з якою наростає її активність, викликає великі побоювання у правоохоронних органів держав регіону [2].

Група «Абу Саяф» відноситься до військово-політичним терористичним організаціям радикального напрямку ісламу. Вона була утворена в 1991 р в результаті відколу від «Фронту національного звільнення Моро». Її лідером став Абдурайік Абубакар Яньялані. Мета організації - створення незалежної ісламської держави, що об'єднує Західний Мінданао, Архіпелаг Сулу і деякі острови на півдні Філіппін, населених в основному мусульманами [2].

Група Абу Сайяф підтримує зв'язки з радикальними ісламськими фундаменталістами близькосхідних держав і отримує фінансову підтримку від мусульманських організацій Близького Сходу і Південної Азії. Основні способи її діяльності - партизанські операції проти урядових сил (нальоти, засідки на патрулі, мінування шляхів переміщення військ, включаючи напади на окремі суди), теракти із застосуванням саморобних вибухових пристроїв в громадських місцях і на транспорті, в поєднанні з кіднепінгом (захопленням місцевих і іноземних громадян з метою викупу), а також індивідуальні та групові вбивства представників християнської громади (в першу чергу, священнослужителів).

Поряд з перерахованими вище викликами безпеки в Південно-Східній Азії серйозним негативним фактором, що впливає на стабільність в регіоні, є проблема піратства. Сьогодні вона постала перед сучасним суспільством в новій якості - як складова тероризму.

Напади на морські судна завдають значних економічних збитків державам, які використовують морські шляхи для транспортування комерційних вантажів. Щорічний збиток від піратства світовій економіці становить близько 15 мільярдів євро. У Південно-Східній Азії ситуація наступна: приблизно 50% піратських нападів припадає на акваторії, що прилягають до Індонезії, з яких 20% - на Малаккська протока.

Сучасні пірати нерідко переслідують не тільки економічні цілі, а й обслуговують політичні інтереси тероризму, хоча економічні мотиви піратства є основними. Крім погоні за наживою, в деяких районах світу піратство є невід'ємною частиною місцевого способу життя і культури, звичайним, хоча і незаконним способом заробляння грошей. Іноді там це є чи не єдиним способом виживання. Сприяють поширенню піратства політична нестабільність в різних регіонах і, як наслідок, нездатність урядів прибережних держав ефективно контролювати морську обстановку [6].

Якщо говорити про Південно-Східну Азію, то крім цих причин більшу свободу дій піратів у регіоні дало скорочення тут більш ніж в 2 рази присутності ВМС США і Великобританії і практично повний догляд ВМФ РФ з цієї зони. Військово-морські сили ж держав АСЕАН не змогли поки в достатній мірі компенсувати таке зниження військово-морської активності в Південно-Східній Азії, яка, без сумніву, стримувала тут діяльність піратських угруповань.

Отже, на даний момент найбільший вплив в Південно-Східній Азії в даний час мають лише США і Китай. Японія, незважаючи на свої величезні фінансові можливості, не здатна протистояти цим країнам і, в цілому, в більшій мірі змушена блокуватися з США. Росія, внаслідок внутрішніх економічних проблем, значно втратила позиції, які

займав в цьому регіоні СРСР. Спостерігається і прагнення Китаю активізувати дипломатичні засоби підключення до деяких процесів колективного забезпечення безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

США є для країн АТР найбільшим торгово-економічним партнером і стратегічним гарантом стабільності в регіоні. Традиційний набір обговорюваних між ними тим включає проблеми економічні, соціальні, пов'язані з охороною навколишнього середовища і, природно, питання регіональної та міжнародної безпеки.

Розглядаючи варіанти вирішення проблеми боротьби з морським тероризмом, можна виділити два основних напрямки. Перше зводиться до того, щоб обмежити райони, де найчастіше трапляються випадки збройного розбою, регіональними рамками, в яких прибережні держави зможуть організувати боротьбу з ним на базі багатосторонніх угод. При цьому країнам-учасникам таких угод доведеться допустити використання військово-морських сил країн регіону в своїх територіальних водах.

При розгляді перспектив боротьби з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом в регіоні не можна не враховувати той факт, що на стабільність обстановки в Південно-Східній Азії як зараз, так і в перспективі будуть надавати зовнішні фактори впливу і перш за все зовнішня політика світових держав, яку мають свої інтереси в Південно-Східній Азії держави проводять тут в даний час.

Список використаної літератури

1. Белая книга самообороны — оборона Японии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2015.html; Belaya kniga samooborony — obrona Yaponii [Yelettronniy resurs]. — Rezhim dostupu: http://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/2015.html

2. Васильев Л.Е. Проблемы безопасности в Восточной Евразии. Борьба с терроризмом, экстремизмом, сепаратизмом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://os.x-pdf.ru/20bezopasnost/310332-1-le-vasilev-problemi-bezopasnosti-vostochnoy-evrazii-borba-terr.php>; Vasilev L.Ye. Problemy bezopasnosti v Vostochnoy Yevrazii. Borba s terrorizmom, ekstremizmom, separatizmom [Yelettronniy resurs]. — Rezhim dostupu: <http://os.x-pdf.ru/20bezopasnost/310332-1-le-vasilev-problemi-bezopasnosti-vostochnoy-evrazii-borba-terr.php>

3. Колдунова Е.В. Нетрадиционные аспекты безопасности в Юго-Восточной Азии: характерные черты и тенденции эволюции [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <file:///C:/Users/user/Downloads/netraditsionnye-aspekty-bezopasnosti-v-yugo-vostochnoy-azii-harakternye-cherty-i-tendentsii-evolyutsii.pdf>; Koldunova Ye.V. Netraditsionnye aspekty bezopasnosti v Yugo-Vostochnoy Azii: kharakternye cherty i tendentsii evolyutsii [Yelettronniy resurs]. — Rezhim dostupu: <file:///C:/Users/user/Downloads/netraditsionnye-aspekty-bezopasnosti-v-yugo-vostochnoy-azii-harakternye-cherty-i-tendentsii-evolyutsii.pdf>

4. Курнишова Ю.В. проблеми формування регіональної системи безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні // Стратегічні пріоритети, №4 (21), 2011 р. С. 166-171; Kurnishova Yu.V. problemi formuvannya regionalnoї sitiemi bezpeki v Aziatsko-Tikhookeanskomu regionі // Strategichni prioriteti, №4 (21), 2011 r. S. 166-171.

5. Лекция 10: Проблемы безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nicbar.ru/politology/study/kurs-osnovy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti/224-lektsiya-10-problemy-bezopasnosti-v-aziatsko-tikhookeanskom-regione>; Lektsiya 10: Problemy bezopasnosti v Aziatsko-Tikhookeanskom regione [Yelettronniy resurs]. — Rezhim dostupu: <http://nicbar.ru/politology/study/kurs-osnovy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti/224-lektsiya-10-problemy-bezopasnosti-v-aziatsko-tikhookeanskom-regione>

6. Лоссовский И.Е. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в Юго-Восточной Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <file:///C:/Users/user/Downloads/formirovanie-strategiy-natsionalnoy-i-regionalnoy-bezopasnosti-v-yugo-vostochnoy-azii.pdf>; Lossovskiy I.Ye. Formirovanie strategiy natsionalnoy i regionalnoy bezopasnosti v Yugo-Vostochnoy Azii [Yelektronnyy resurs]. — Rezhim dostupu: <file:///C:/Users/user/Downloads/formirovanie-strategiy-natsionalnoy-i-regionalnoy-bezopasnosti-v-yugo-vostochnoy-azii.pdf>

7. Охара Б. Структура обеспечения безопасности в Северо-Восточной Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://carnegieendowment.org/files/CP_Ohara_web_Rus_2.pdf; Okhara B. Struktura obespecheniya bezopasnosti v Severo-Vostochnoy Azii [Yelektronnyy resurs]. — Rezhim dostupu: https://carnegieendowment.org/files/CP_Ohara_web_Rus_2.pdf

8. Погорелова И. Зовнішня політика адміністрації Б. Обама щодо корейських держав // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 107, Частина II (у двох частинах). – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2012. – С .21-28; Pogorelova I. Zovnishnya politika administratsii B. Obami shchodo koreyskikh derzhav // Aktualni problemi mizhnarodnikh vidnosin: Zbirnik naukovikh prats. – Vip. 107, Chastina II (u dvokh chastinakh). – K.: KNU imeni Tarasa Shevchenka, Institut mizhnarodnikh vidnosin, 2012. – С .21-28.

9. Регион Восточной Азии в мировых политических и экономических процессах [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <file:///C:/Users/user/Downloads/259-535-1-SM.pdf>; Region Vostochnoy Azii v mirovykh politicheskikh i ekonomicheskikh protsessakh [Yelektronnyy resurs]. — Rezhim dostupu: <file:///C:/Users/user/Downloads/259-535-1-SM.pdf>.

10. Самофалов В. Глобальний виклик Китаю / Володимир Самофалов [Електронний ресурс] // Зовнішні справи [офіційний сайт]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/globalnii-viklik-kitaju/>; Samofalov V. Globalniy viklik Kitayu / Volodimir Samofalov [Yelektronnyy resurs] // Zovnishni spravi [ofitsiyiniy sayt]. – Rezhim dostupu: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/globalnii-viklik-kitaju/>

11. Шевчук О.В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку / Олександр Володимирович Шевчук. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – 200 с.; Shevchuk O.V. Sistema bezpeki Aziysko-Tikhookeanskogo regionu: faktori formuvannya ta tendentsii rozvitku / Oleksandr Volodimirovich Shevchuk. – Mikolaiv: Vid-vo ChDU imeni Petra Mogili, 2010. – 200 s.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018 р.

О. Gilchenko, Y. Prekrasniy

CURRENT PROBLEMS OF REGIONAL SECURITY IN THE ASIAN-TIQUOKENE REGION

This article examines the current challenges of regional security in the Asia-Pacific region. In order to provide a comprehensive characterization of threats to regional security, the APR is considered as two subregions of Northeast Asia and Southeast Asia.

Among the main destabilizing factors of the sub-region of Northeast Asia, which include China, Taiwan, Japan, the DPRK, the Republic of Korea, Mongolia, the problem of external influence and interstate competition is analyzed. The article describes: tensions in US-China relations and the crisis of confidence between the two countries; the negative political influence that confronts Japan and China in the region; the DPRK's actions that have a direct impact on security in the region and on relations between the countries of the region; the tense relations between China and Vietnam, as a result of the end of the Vietnam War. Covered conflict

potential in relations between the PRC and a number of countries of the Asia-Pacific, through mutual claims on the affiliation of a number of islands and the delineation of water spaces in the South China Sea. The main post-colonial and post-colonial pastures are emerging as the main factors contributing to the foreign policy of the countries of the Southeast Asian subregion, which includes Malaysia, Singapore, the Philippines, Indonesia, Thailand, Brunei, Vietnam, Cambodia, Laos, Myanmar. Among the main challenges of regional security in this subregion, diverse separatist sentiment in Indonesia has been analyzed in three regions of the country – in the provinces of Aceh and Papua, as well as in the Moluccas. The issue of separatism in the southern province of Thailand is also analyzed on the basis of religious and ethnic motives. The analysis of activity in the region of the APR of terrorist and extremist movements in Indonesia and Malaysia. The problem of piracy is revealed, in which the purpose is to reveal not only economic goals, but also the political interests of terrorism.

Key words: *Asia-Pacific Region (ASR), North-East Asia, South-East Asia, regional security, separatism, extremist movement, piracy, religious terrorism*

УДК 321.7-028.79-021.146.4 (437.6)

О.В. Григор'єв

РИЗИКИ ЕРОЗІЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ПРИКЛАД СЛОВАЧЧИНИ

Акцентовано, що глобальною тенденцією сучасності є активізація політичних сил, які протистоять ліберально-демократичним системам; зокрема в країнах Європи зростає підтримка популістів і євроскептиків. Відзначено, що в регіоні Центрально-Східної Європи знижується довіра демократичним інститутам, посилюється політичний контроль за медіа, зростає роль неформальних деструктивних інститутів політики. Зауважено, що «молоді демократії» Європи, зокрема Словаччина, постали перед неліберальним викликом, що актуалізує вивчення міри їх деформованості.

Досліджено демократизацію та відступи від неї на різних етапах розвитку словацької державності. Період 1990–1992 рр. (ще у складі Чехословаччини) охарактеризований як сприятливий: було закладено інституційну основу демократичного режиму. Однак від проголошення суверенітету (1993 р.) демократичний розвиток Словаччини не є лінійним; тут періодично проявляються схильності до авторитарних практик. Звернено увагу, що у 1993–1998 рр. напівавторитарне правління націонал-популістів руйнувало основи словацької демократії, відбувся авторитарний реверс, який поставив під загрозу перспективи європейської демократії. Зусиллями громадянського руху словаків у 1998 р. електоральними механізмами Словаччину було повернуто в європейський ціннісний простір. Але після зміни політичного режиму в 1998 р., в ході підготовки та вступу до ЄС та в наступні роки, труднощі демократичного переходу не були уповні зліквідовані. Констатовано, що Словаччина залишається прикладом політичної турбулентності – боротьби між авторитаризмом і демократією.

Зауважено, що дедалі частіше Словаччину відносять до країн, які втратили статус ліберальної демократії та набули формату лише електоральної демократії. Словацькі політичні лідери останніми роками вдаються до неліберальних стратегій мобілізації виборців, використовують механізми популістично-націоналістичної демагогії. Антимігрантські, проросійські та ін. мотиви амбівалентно співіснують із

мотивами, узгодженими з демократичними стандартами ЄС. Сповільнилася боротьба з корупцією; топ-чиновники неформально взаємодіють з мафіозними структурами; влада вдається до активного використання теорії змов. Поширення неліберальної демократизації країни зумовило активізацію громадськості у 2017–2018 рр. Водночас відзначено, що в порівнянні з Угорщиною або Польщею, Словаччина сьогодні є менш помітним випадком неліберального повороту.

Ключові слова: ліберальна демократія, неліберальна демократія, Словаччина.

Політичні сили, які протистоять ліберально-демократичним системам, нині активізуються в багатьох країнах; зниження демократії нині визнане глобальним явищем. В Європі демократичні проєвропейські партії «похитнулися» під впливом висхідної громадської підтримки неліберальних популістів і євроскептиків, які часто просувають наративи, що дисонують із ліберально-демократичними цінностями. Зниження довіри до демократичних інститутів, поява паралельного громадянського суспільства, зростання впливу олігархів і популістів в політиці, посилення політичного контролю за медіа тощо руйнують ліберально-демократичний проєкт у багатьох країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Це породжує питання про те, наскільки серйозним нині є неліберальний виклик, найперше – для «молодих демократій» ЦСЄ? Чи дійсно «традиційні» програмні партії є застарілими (як це стверджують популісти)? Дедалі частіше в політологічному дискурсі озвучуються тези про деформованість нових демократій країн ЦСЄ [6, с. 166]. Низка авторів привертає увагу до цієї проблеми, але політична динаміка потребує перманентного моніторингу проблеми.

Сучасний політологічний дискурс увиразнює широке обговорення «нових демократій» ЦСЄ, які характеризуються як приклади незадовільної (недостатньої) або ж узагалі невдалої демократизації. Найбільшим об'єктом критики є країни «Вишеградської четвірки», які називають «великим, поганим V4³», «темним серцем Європи», в якому прийшли до влади антиєвропейські популісти. Значну частину країн ЦСЄ нині звинувачують в тому, що там не відбулася належна соціалізація громадян у дусі європейських демократичних цінностей, що й зумовлює поточну неліберальну демократизацію. Проаналізуємо ці процеси на прикладі Словаччини.

Донедавна словаки не мали своєї державності чи автономії: майже тисячолітнє перебування під угорським пануванням, входження до складу Австро-Угорської імперії, перебування у складі Чехословаччини. Відповідно, традиції формування словаків як самоусвідомленої нації сформувалися порівняно пізніше [1, с. 51]. Особливо руйнівним для цього процесу був комуністичний період з антидемократичними практиками «переслідування політичних опонентів та інакодумців, обмеження основних громадянських прав і свобод» [3, с. 39].

Демократична посттоталітарна трансформація була розпочата в складі федеративної Чехословаччини, а з 01.01.1993 р. – у межах суверенної Словацької Республіки. На думку Г. Месежнікова, після первісного потужного процесу демократизації 1990–1992 рр. склалися сприятливі умови для створення інституційних основ демократичного режиму. Але практично від часу утворення незалежної держави Словаччина стає «ареною гострої політичної конкуренції між прихильниками ліберально-демократичних цінностей і тими, хто віддає перевагу неліберальним і авторитарним підходам [10, с. 80]. Періодично відроджуються авторитарні практики, і два протилежні табори чергуються при владі. Відтак, шлях Словаччини не є лінійним.

³ Аббревіатура V4 використовується на позначення країн «Вишеградської четвірки».

Значний час Словаччина, як слушно відзначає Д. Малова [8, с. 2], відставала від країн-сусідів за темпами демократизації.

Невдовзі після досягнення державного суверенітету в Словаччині почали проявлятися ознаки регресу, які в другій половині 1990-х рр. призвели до поступового ослаблення демократичних здобутків [3, с. 72]. Відтак Словаччина зазнала авторитарного відкату. Упродовж 1993–1998 рр. «напівавторитарне правління націонал-популістів руйнувало підвалини демократії практикою партійного „кумівства”, порушенням принципу законності, створенням системи патронажу, роздробленістю політичних еліт, радикалізацією політики» [1, с. 52]. Завдяки авторитарному стилю керівництва прем'єр-міністра В. Мечіяра особливо увиразнилися неформальні деструктивні практики приватизації «для своїх», тиск на журналістів, різні форми насилля щодо опозиції, зневажливе ставлення влади до громадянського суспільства (у 1996 р. уряд навіть впроваджував дискримінаційні акти щодо «третього сектора») тощо. Правляча партія фактично «приватизувала» державу та зумовила домінування в політико-владних відносинах політичного чинника.

Згадані процеси розглядаємо як перший відхід Словаччини від засад ще не зміцнілої ліберальної демократії. Авторитарний реверс поставив під загрозу євроінтеграційну перспективу Словаччини, адже В. Мечіяр не підтримував ідеї європейської інтеграції Словаччини в той час, коли всі країни-сусіди подали заявку на вступ до ЄС; політик фактично увиразнив намір до певної геополітичної ізоляції країни. Тому слушно видається оцінка в 1997 р. Держсекретарем США М. Олбрайт Словаччини як «чорної дірки в серці Європи»⁴.

Втім, не можна зігнорувати той факт, що, на відміну від низки країн зі схожими процесами, згадані словацькі антидемократичні тенденції спричинили консолідацію словацького «третього сектора» [4, с. 446]. Громадянський антимечіярівський рух став відповіддю на тиск на ще незміцнілі демократичні цінності, а «Словацький Майдан-1998» (найперше мова про електоральний рух «ОК'98») став мирною акцією, яка розбудила продемократичну активність словаків, повернула Словаччину в європейський ціннісний простір. Отже, уже на цьому етапі еволюції словацької демократичної традиції в країні сформувався спротив авторитаризму, ініційований найперше активним Конституційним судом, навіть не зважаючи на демонстрацію відкритої неповаги до його рішень найвищими органами влади. Водночас після зміни політичного режиму в 1998 р., в ході підготовки та вступу до ЄС та в наступні роки, труднощі демократичного переходу не були уповні зліквідовані.

Словаччина є прикладом політичної турбулентності – боротьби між авторитаризмом і демократією. Шлях Словаччини можна образно назвати зигзагоподібним – то відбувається демократизація, то авторитарний реверс, хоча, на перший погляд, створені доволі міцні інституційні перешкоди мали б запобігти рецидивам авторитаризму. Але навіть за умов консолідованої демократії за певних обставин можуть відбуватися процеси, несумісні з принципами ліберальної демократії, як це сталося у Словаччині у 2006–2010 рр. Поширення неліберальної демократизації країни зумовило активний громадський рух 2017–2018 рр.

Серед ініціатив неліберального сегмента словацького громадянського суспільства – проведення у 2015 р. референдуму про посилення заборони одностатевих шлюбів і

---

⁴ У 2007 р. про Словаччину вже говорили як про «татринського тигра» (за аналогією з прогресивними «азійськими тиграми»), а на початку 2018 р. її вже знову оцінили вкрай критично – як авторитарну мафіозну державу. Це зумовлює критичну оцінку часто висловлюваних оптимістичних тверджень про те, що вступ до ЄС безповоротно змінив вектор розвитку Словаччини.

всиновлення дітей одностатевими парами, підтримку права школярів пропускати заняття, на яких обговорюватимуть сексуальне виховання та евтаназію. Зокрема, референдум був ініційований консервативною партією «Альянс за сім'ю». Результати референдуму були визнані недійсними, бо завдяки закликам ліберальних партій виборці бойкотували цей плебісцит, явка була недостатньою (21,4 % замість щонайменше 50 %). Хоч референдум не зумовив юридичних наслідків, але такі ініціативи можуть сприяти поширенню в словацькому суспільстві дискримінації на підставі гомофобії. На думку організацій, які ініціювали проведення референдуму (переважно католицьких), Європейський парламент і деякі країни ЄС ухвалили закони, які підривають унікальну природу шлюбу, сім'ї та прав дітей, і завданням Словаччини є протидіяти цьому. Ліберальні ж організації, наприклад «Amnesty International», такі референдуми розглядають як крок назад. Водночас відзначимо: ЄС дозволяє кожній із 28 країн ЄС самостійно визначати засади політики у сфері шлюбу та сім'ї.

Після вступу до ЄС було очікування усталеності підтримки курсу ліберальної демократії, але за результатами парламентських виборів 2016 р. вони були зруйновані – табір продемократичних, проєвропейських політичних партій був істотно ослаблений. Відтак, Словаччину (як і Угорщину, Польщу та Литву) у 2017 р. віднесли до країн, які втратили статус ліберальних демократій та набули формату лише електоральних демократій [7, с. 20]. До цього часу Словаччину часто характеризували як «острівець стабільності», «чемпіона демократії» [10, с. 78] в межах V4, адже в Угорщині, Польщі та частково Чехії популістські партії вже підірвали демократичні інститути, спровокували жорсткі конфлікти з опозицією, тиснуть на вільні медіа та громадянське суспільство.

Безперечно, в порівнянні з сусідніми Угорщиною та Польщею, Словаччина в останні роки є менш помітним випадком «неліберального повороту»; її нечасто характеризували в контексті «демократичного відхилення». Виконавча влада Словаччини (як і Чехії) здійснює порівняно менший тиск на цінності ліберальної демократії [5], аніж в Угорщині та Польщі, уряди котрих потужно сприяють деградації демократичних інститутів [6, с. 167]. Нині Словаччина виділяється як єдина країна V4, в якій відсутні заклики до значного розширення виконавчої влади [6, с. 169]. Словаччина не зайшла (як Угорщина чи Польща) у прямий конфлікт з інституціями ЄС. Вона солідарна з іншими країнами V4 щодо теми біженців, але обмежує «популістичний дискурс потребами внутрішньої політики, у зовнішній же відіграючи назагал проєвропейську роль» [2]. Водночас після подій 2018 р., коли стали відомими численні факти неформальної деструктивної інституціоналізації політики, висновки щодо перспектив подальшої ліберальної демократизації країни потребують критичного перегляду.

Накопичений словаками протестний потенціал вилився в найбільші після 1989 р. акції протесту. Вони спершу (червень 2017 р.) були спрямовані проти тодішнього міністра внутрішніх справ Р. Каліняка, запідозреного в корупції, а згодом (вересень 2017 р.) продовжилися з вимогою відставки глави уряду Р. Фіцо⁵. Але найсильнішим громадянський спротив проти неліберальних цінностей припав на першу половину 2018 р., спровокований убивством словацького журналіста-розслідувача кейсів топ-корупції Я. Куцяка та його подруги. Журналістське розслідування, яке стало мотивом цього злочину, стосувалося низки радників Р. Фіцо, керівної партії «Smer-SD». В ході розслідування вбивства Я. Куцяка були оприлюднені факти контактів словацьких топ-чиновників з італійськими мафіозними структурами. Відтак 2018 р. пройшов під гаслом

⁵ Р. Фіцо – колишній комуніст, а нині голова лівоцентристської (фактично можемо її визначати як популістську) правлячої від 2012 р. партії «Smer-SD» («Курс – соціальна демократія»).

«За гідну Словаччину» – за назвою серії громадянських протестів з вимогою глибокого політичного очищення країни від корупції та непрозорості влади. Фактично силами громадянського суспільства спроба влади підпорядкувати собі суспільство була приборкана.

Основним генератором відходу від ліберальної демократії в Словаччині в аналізований період вважаємо Р. Фіцо⁶, який є одним із провідників у країнах ЦСЄ ідей «руського міра». Саме Р. Фіцо найчастіше називають «другом Кремля». Відзначимо: як і В. Орбан, Р. Фіцо в організації протестів вбачав «руку Сороса». З Дж. Соросом партія «Smer-SD» пов'язувала спроби дестабілізувати країну (такою дестабілізацією вони уважали вихід протестувальників з вимогами до влади). Як і для В. Орбана та Я. Коморовського, для Р. Фіцо характерне використання теорії змов, аби відвернути увагу поточної кризи. Зокрема, прем'єр-міністр Р. Фіцо висловлював підозри словацькому президенту А. Кісці за зустріч останнього в Нью-Йорку Дж. Соросом. Останній звинувачується в ніби-то втручанні у внутрішні справи Словаччини.

Відхід від цінностей ліберальної демократії у Словаччині проявився не лише у вбивстві Я. Куцяка, але й у поведінці високопосадовців у цій ситуації. Наприклад, Р. Фіцо під час прес-конференції поклав на стіл мільйон євро готівкою як потенційну винагороду за інформацію про вбивць журналіста. У такій поведінці високопосадовця простежується схожість із мафіозними шаблонами поведінки.

Саме сильний тиск громадянського суспільства зумовив відставку міністра внутрішніх справ Р. Каліняка, а невдовзі – і прем'єр-міністра Р. Фіцо. Це істотно відрізняє Словаччину від Угорщини (де протести є вкрай слабкі, а громадянське суспільство – сильно утиснене) та Польщі (де протести спрямовуються проти змісту нововведень, а не проти правлячої партії «PiS» чи високопосадовців). Отже, саме в міцніючому словацькому громадянському суспільстві вбачаємо силу, здатну протидіяти неліберальній демократизації Словаччини.

Водночас такі тенденції мають деструктивну перспективу розвитку, адже попри відставку уряду Р. Фіцо, право на формування уряду збереглося за партією «Smer-SD» (уряд очолив П. Пеллегріні), а Р. Фіцо продовжує очолювати правлячу партію, здійснюючи відтак вплив на прийняття парламентських рішень. Проведення дострокових парламентських виборів словацьким протестувальникам домогтися не вдалося. Водночас очевидним є те, що попри політичну (зокрема, електоральну) корупцію у Словаччині, партія «Smer-SD» втрачає вплив. Зокрема, у листопаді 2018 р. на місцевих виборах вона зазнала поразки⁷.

Словаччина відноситься до тих країн, які виступають за жорстку міграційну політику, не підтримує політику ЄС щодо біженців. Міграційне питання останніми роками є предметом й внутрішньополітичних дебатів. Окремі словацькі партії та їх лідери вдаються до антимігрантської риторики. Р. Фіцо неодноразово зацентрував на загрозах, які привнесуть зі собою біженці, а сама кампанія проходила під гаслом «Ми захищаємо Словаччину». Як й інші країни V4, Словаччина протидіє планам ЄС щодо розподілу біженців, будь-яким пактам про міграцію, які передбачають бодай якусь інтеграцію біженців; бойкотуються робочі зустрічі, саміти ЄС, на порядку денному яких

---

⁶ Обіймав найвищу урядову посаду в періоди 04.07.2006 – 08.06.2010, 04.04.2012 – 15.03.2018 рр. Подав у відставку під тиском громадськості 15.03.2018 р.

⁷ Кандидати від «Smer-SD» перемогли на виборах лише 592 мерів із 2900; зокрема партія прогнала у таких ключових містах, як Братислава та Кошице. Для порівняння: у 2014 р. представники «Smer-SD» здобули 847 посад міських голів.

є тема мігрантів. Саме Словаччина ініціювала скасування обов'язкових квот на розподіл біженців у ЄС.

Примітно, що на порядку денному напередодні останніх парламентських виборів (2016 р.) стояла не низка гострих соціальних питань (найперше – охорона здоров'я та освіта), котрі мали б бути в основі програм суб'єктів електорального процесу. Натомість у центр було винесено безпекові питання через вбачання потенційної загрози від біженців. Це створило в суспільстві атмосферу невизначеності та навіть деякого страху, сприяло радикалізації громадської думки, посилило крайній правий сектор словацької партійної системи (як у випадку з партією радикала М. Котлеба «Народна партія – Наша Словаччина»). Суспільству почала нав'язуватися думка, використовувана усіма популістами-демагогами Європи, про ототожнення біженців з ісламських країн з потенційними терористами⁸. Примітно, що дуже мало словацьких політичних акторів, зокрема й опозиція, чинили опір такій політичній риторичі; можливо, тому, що переважна більшість (89 %) словаків в ході опитувань громадської думки виступили проти квот на розподіл біженців ЄС [11, с. 70]. У виразненні потреби конструктивного підходу до міграційної політики увесь час залишається президент Словаччини А. Кіска.

Попри те, що Словаччина зазнала глибоких перетворень, країна залишається роз'єднаною щодо необхідності ліберальних реформ. Доволі великий відсоток словаків критично оцінюють результати приватизації, економічної лібералізації, стверджуючи, що запровадження ринкових принципів призвело до корупції, соціальної нерівності та бідності. Популісти вміло використовують такі настрої. Ця тактика підживлює та експлуатує ностальгію за комуністичним режимом, яка залишається доволі поширеною серед окремих соціально-демографічних груп.

Останніми роками Словаччина зіткнулася зі спробами радикальних і націоналістичних сил розширити свій вплив, набути висхідної соціальної підтримки, найперше – в молодіжному середовищі; склалася доволі сприятлива соціальна ситуація для існування радикального націоналізму (поліетнічний склад населення, авторитарне минуле тощо) [12, с. 4]. Про це свідчить хоча б факт проходження у 2016 р. до парламенту ультраправої, радикально-націоналістичної, популістської партії М. Котлеба «Народна партія – Наша Словаччина» (8,04 % голосів виборців).

Отже, до виборів 2016 р. (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 р. (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з неформальними деструктивними інститутами) Словаччину не відносили до країн неліберальної демократії, а лише ставилось питання того, наскільки можливим є такий поворот [11, с. 79]. Нині ж питання загострилося. Після майже трьох десятиліть перехідного періоду Словаччина – член ЄС і НАТО – стикається зі серйозними викликами розвитку ліберальної демократії. Події початку 2018 р. засвідчили: постійний сильний тиск громадськості на політичних акторів (найперше тих, які увиразнюють неформальні деструктивні інститути) є вирішальним для збереження ліберально-демократичних систем у країнах «молодої демократії». Водночас не можна ігнорувати наявних серйозних проблем функціональності та легітимності демократичних інститутів країни, зокрема:

– зростає ризик «захоплення держави», позаяк корупція та клієнтизм знівельовують значення формальних інститутів. Управління перестає бути неупередженим, зростає вплив неформальних деструктивних інститутів. Це підриває довіру громадян до

---

⁸ Особливо такий дискурс активізувався після масових нападів на жінок напередодні Нового 2016 р. у Німеччині, Австрії та Швейцарії. Зауважимо, що напередодні Нового 2019 р. були зафіксовані схожі злочини у німецькому м. Амберг. Такі факти посилюють аргументи радикальних політичних сил.

ліберальних демократичних інститутів, сприяючи популістам, котрі намагаються запропонувати своє бачення «чистого й ефективного» управління державою;

– вибіркоче правосуддя, яке порушує принцип рівності усіх перед законом. Групи та особи, пов'язані з правлячою партією, є «захищеними» від відповідальності завдяки неформальним механізмам, існування яких свідчить про наявність свого роду політичної «касти недоторканих»;

– олігархічний контроль за медіа, який загрожує незалежності журналістів;

– підйом правих екстремістських партій, які апелюють до труднощів, зумовлених ліберальною демократизацією, наявних соціальних проблем, загострюють загальноєвропейську проблему міграції та ставлять під сумнів зовнішньополітичний вектор Словаччини.

Після протестів 2018 р. постала низка питань. Чи вплине громадське піднесення на зміну політичної культури словаків? Чи слугуватимуть, найперше для молоді, ці події формувальним політичним досвідом? Можна припустити, що протести-2018 вивели в поле словацької політики нову генерацію акторів політики, яка виросла вже в демократичній країні та готова захищати ліберальні цінності.

Видаються можливими щонайменше три сценарії розвитку політичної системи Словаччини: 1) вбивство Я. Куцяка, громадські протести та часткова ротація влади 2018 р. зможуть сприяти стійкому зростанню громадянської активності, пересічні та групи громадянського суспільства активізуватимуть відповідальність політиків; 2) країна розвиватиметься без значного зниження демократичної якості, але й без помітних прогресивних зрушень; 3) подальше зростання популярності радикальних політичних сил, руйнівню впливатиме на ліберальну демократію. На ймовірність такого песимістичного сценарію не в останню чергу можуть вплинути результати президентських виборів – хто змінить у 2019 р. ліберала А. Кіску.

Кілька чинників можна розглядати як певною мірою стримувальні для ліберальної демократизації Словаччини. Вкажемо на: 1) етнічну неоднорідність (найперше мова про дві великі етнічні меншини – угорці та роми), яка сприяє просуванню націоналістичних почуттів; міграційна криза загострила націоналістичні настрої та фактично сприяла представленню в парламенті за результатами виборів 2016 р. екстремістських партій; 2) панівні консервативні настрої населення, велику роль католицької церкви; 3) слабку інституціоналізованість партійної системи з наявними елітарними та персоналізованими партіями, які не змогли встановити міцні, стабільні зв'язки з громадянським суспільством; 4) постійний високий рівень корупції, який сприяє зниженню рівня довіри населення до національних політичних інститутів та демократії, а недавнішня стабілізаційна роль ЄС нині такою не є; 5) вплив на словацьку політику Росії; окремі партії та їх лідерів можна уважати лобістами російських інтересів на словацьких теренах.

Кейс Словаччини демонструє співіснування двох взаємно суперечливих груп чинників для стійкості ліберальної демократії: несприятливих і сприятливих. До несприятливих чинників належать: існування впливових неліберальних політичних сил, наростаюча підтримка популістських, антисистемних і екстремістських формувань; увиразнені клієнтелізм і корупція; проблеми політичної культури і ціннісних орієнтацій значної частини населення; спадок тоталітарного минулого (проявляється в патерналізмі, націоналізмі тощо) і антидемократична ідеологічна індоктринація ззовні [9, с. 37]. До сприятливих чинників віднесемо: наявність активного громадянського суспільства, яке рішуче чинить опір неліберальним ініціативам; наявність в структурі еліти країни потужного сегмента продемократичної, прозахідної політичної та культурної еліти; наявність незалежних медіа; пропорційна виборча система. Водночас кейс Словаччини демонструє: на посткомуністичному просторі соціально-економічні

проблеми часто стають пріоритетними на противагу проєвропейським, ліберальним цінностям, нехтування якими може мати зворотний ефект – неліберальну демократизацію з подальшим поглибленням авторитаризму.

Вираженому неліберальному повороту Словаччини досі конструктивно перешкоджала низка чинників, зокрема [11, с. 80]: 1) країну очолює виражено ліберально-демократичний президент (А. Кіска, 2014–2019 рр. президентства), а політична еліта є доволі прагматично-опортуністичною, розуміючи переваги членства країни в ЄС; 2) виборча система є пропорційною, що сприяє коаліційним урядам і ускладнює ймовірність однопартійної виконавчої влади; Словаччина є найбільш інтегрованою (з поміж країн V4) з ЄС в інституційному вимірі, є низка механізмів, які запобігають спробам дистанціювати країну від Брюсселя; структура словацької економіки (орієнтована на експорт, залежна від єдиного ринку ЄС та фондів ЄС) також гальмує євроскептицизм й низку елементів-характеристик неліберальної демократії. Водночас на те, що Словаччина є в зоні ризику перейти в групу країн неліберальної демократії свідчить те, що в країні фактично відсутня проєвропейська ліберальна політична сила, яка може виступити альтернативою нинішній парламентській коаліції на чолі з «Курс – соціальна демократія»; еліта країни є фрагментованою. Держава дедалі більше набуває характер «захопленої» через корупцію та інші прояви неформальної інституціоналізації політики. Щодо членства в ЄС, то вираженням є доволі утилітарний підхід. Ризики ерозії ліберальної демократії явно присутні нині в Словаччині.

Уважаємо, що велике значення для подальшого вектора розвитку Словаччини матимуть результати чергових президентських виборів навесні 2019 р. А. Кіска не висунув свою кандидатуру, натомість з-поміж кандидатів є радикальні діячі, наприклад, М. Котлеба, хоча проходження такої кандидатури є малоімовірним, навіть попри підтримку Росією таких кандидатур.

Список використаної літератури

1. Кабанцева І. Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – Сер. 22. «Політ. науки та методика викл. соц.-політ. дисциплін». – 2018. – № 23. – С. 51–56; Kabantseva I. Hromadianske suspilstvo Slovacchynu: koruptsiia yak chynnyk aktyvizatsii // Nauk. chasopys Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova. – Ser. 22. «Polit. nauky ta metodyka vykl. sots.-polit. dystsyplin». – 2018. – № 23. – S. 51–56.
2. Коваль Н., Зайцев Б. «Захоплена держава» Словаччина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/international/zahoplена-derzhava-slovachchina-272293_.html; Koval N., Zaitsev B. «Zakhoplена derzhava» Slovacchyna. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://dt.ua/international/zahoplена-derzhava-slovachchina-272293_.html
3. Transformatsiini protsesy u krainakh Vyshehradskoi hrupy ta Ukraini: porivnialnyi analiz / za red. H. Perepelytsi. – K.: Stylos, 2013. – 302 s.; Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. Г. Перепелиці. – К.: Стилос, 2013. – 302 с.
4. «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності / за ред. П. Рудякова. – К.: Фенікс, 2015. – С. 441–448; «Tretia khvyliа» demokratyzatsii na terenakh Yevrazii: dosvid novitnoi istorii ta vyklyky suchasnosti / za red. P. Rudiakova. – K.: Feniks, 2015. – S. 441–448.
5. Bermeo N. On democratic backsliding // Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Iss. 1. – P. 5–19.
6. Bustikova L., Guasti P. The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? // Politics and Governance. – 2017. – Vol. 5. – Iss. 4. – P. 166–176.

7. Democracy for All? V-Dem Annual Democracy Report 2018. – Gothenburg: V-Dem Institute, Department of Political Science University of Gothenburg, 2018.

8. Malová D. Transformation Experiences in Slovakia. Governing Uncertainty. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.

9. Mesežnikov G. Illiberal tendencies in Slovakia: proponents and opponents // Illiberalism in the V4: pressure points and bright spots, E. Zgut (Ed.). – Political Capital and Friedrich Naumann Stiftung, 2018. – P. 37–43.

10. Mesežnikov G., Gyárfášová O. Explaining Eastern Europe: Slovakia's Conflicting Camps // Journal of Democracy. – 2018. – Vol. 29. – Iss. 3. – P. 78–90.

11. Szomolány S., Gál Z. Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites // The Visegrad Countries in Crisis, J. Pakulski (Ed.). – Warsaw: Collegium Civitas, 2016. – P. 67–86.

12. Velšic M. Mladí ľudia a riziká extrémizmu. Výskumná štúdia. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2017. – 26 p.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

O. Hryhoriev

RISKS OF LIBERAL DEMOCRACY EROSION: ON THE EXAMPLE OF SLOVAKIA

The global trend of the modernity is emphasized to be activation of political forces, opposing to liberal-democratic systems, in particular, support of populists and Eurosceptics, increases in European countries. It is stated that trust to democratic institutes decreases in the region of Central and Eastern Europe, political control over media enhances, and the role of informal destructive political institutes increases. “Young democracies” of Europe, in particular, Slovakia, are noted to have faced the illiberal challenge, which actualizes studying of the level of their deformation.

Democratization and deviation for it on different stages of development of Slovak statehood were studied. Period of 1990–1992 (still as a part of Czechoslovakia) is characterized as favourable: the institutional basis of the democratic regime was laid down. Nevertheless, democratic development of Slovakia has not been linear since the declaration of sovereignty (1993), propensity to authoritarian practices has appeared there periodically. Attention is drawn to the fact that semi-authoritarian rule of national populists ruined fundamentals of Slovak democracy in 1993–1998, authoritarian reverse took place, which threatened prospective of European democracy. Slovakia was returned to the European value space by electoral mechanisms with the efforts of the social movement of Slovaks in 1998. But the difficulties of a democratic transition were not fully liquidated after the change of political regime in 1998, during the preparation and joining the EU and in further years. Slovakia is stated to be the example of political turbulence - a fight between authoritarianism and democracy.

It is noted that Slovakia is more often classified as one of the countries, which have lost the status of liberal democracy and got the format of only electoral democracy. In recent years Slovakian political leaders have resorted to illiberal voters' mobilization strategies, use mechanisms of populist-nationalist demagoguery. Anti-immigrant, pro-Russian, and others motives ambivalently coexist with motives, consistent with the democratic standards of the EU. The fight against corruption has slowed down, top officials informally interact with mafia formations; government resorts to active use of conspiracy theory. The spread of illiberal democratization of the country caused active social movement in 2017–2018. At the same time, it was noted, that Slovakia is a less notable example of illiberal turn compared to Hungary or Poland.

Keywords: liberal democracy, illiberal democracy, Slovakia.

УДК 327.7:323(477.6-074)

І.М. Грідіна, В.А. Макаренко

**ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ В ДОНЕЦЬКІЙ ТА ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА
ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ**

Стаття присвячена гуманітарній діяльності міжнародних неурядових організацій в Донецькій та Луганській областях в умовах військового конфлікту. Визначаються механізми та алгоритми дій надання масштабної гуманітарної допомоги міжнародними неурядовими організаціями під час збройного протистояння. Окреслюються проблеми, з якими стикаються МНО під час виконання гуманітарних функцій.

Ключові слова: *Міжнародні неурядові організації, Управління ООН з координації гуманітарних справ, тимчасово окуповані території Донецької та Луганської області, антитерористична операція, операція об'єднаних сил.*

Військовий конфлікт – це завжди гуманітарна катастрофа: жертви та руйнування, постійна загроза життю та обмежені права, втрата рідних та близьких, втрачені домівки та зламані долі. Гібридна війна проти України та пряма військова агресія Російської Федерації на Сході, тимчасова окупація окремих територій Донецької та Луганської областей п'ятий рік виснажують матеріальні та моральні сили держави. 4,4 мільйони осіб постраждалих, 3000 загиблих та 9000 поранених серед цивільного населення, більше 3,4 мільйони осіб стикаються з труднощами в отриманні продуктів харчування, доступу до води, житла, медичних та освітніх послуг, а відтак потребують гуманітарної допомоги та захисту. 60% населення, що проживають уздовж 457-кілометрової лінії зіткнення, регулярно знаходяться під обстрілами. Кожного місяця фіксується близько мільйона офіційних перетинів «лінії зіткнення», яка перетворилась на одну з найбільш забруднених у світі (!) мінами ділянок. За більше ніж чотири роки війни мільйони людей, разом з 1,6 мільйонами внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), половина з яких люди похилого віку, вимушені робити неможливий (з огляду на здоровий глузд) вибір між їжею, ліками, домівкою, опаленням чи освітою своїх дітей [19].

Міжнародні спостережні та моніторингові місії вказують на нездатність людей справлятися із неочікувано тривалою «кризою» (так досі війна на Сході України визначається в бюлетенях міжнародних організацій). Параліч економічної активності у східному промисловому центрі України, перманентний ріст рівня безробіття (до 18% в «конфліктних» районах - дані за 2017 рік) потягнули за собою різке погіршення добробуту та рівня життя населення, його зубожіння. ВПО та приймаючі громади досі стикаються з економічною напругою. «Лінія зіткнення» перетворилась на фактичний кордон з негативними економічними та соціальними наслідками для цивільних осіб, що її перетинають. Обмеженість населення в доступі до основних послуг, спричинена нестачею заощаджень, примушують багатьох вдаватися до «негативних» практик виживання [19]. Додамо, що поряд з матеріальним виснаженням, не менш руйнуючим є виснаження психологічне, адже з втратою надій на політичне розв'язання конфлікту, втрачаються й людські здібності самостійно впоратися із соціальною травмою. В

подібних ситуаціях одним із засобів тимчасового вирішення проблеми стає гуманітарна допомога, зокрема міжнародна.

Аналіз діяльності міжнародних неурядових організацій, до завдань яких входить ліквідації наслідків конфліктів, їх спроможність не тільки надати матеріальну допомогу постраждалим у війні на Сході України, але й допомогти населенню в травматичних умовах виробити гідні стратегії виживання, є надзвичайно актуальною та нагальною проблемою. Вже зараз вона активно обговорюється вітчизняними та зарубіжними експертами, знаходить своє відображення в наукових публікаціях [2, 5, 11, 15]. Разом з тим, продовження конфлікту, невизначеність із термінами та засобами його врегулювання на Сході України, доля тимчасово окупованих та прилеглих до них так званих «сірих зон», поглиблюють стан гуманітарної катастрофи, наслідки якої чим далі, тим складніше подолати. Вивчення та аналіз діяльності в зоні конфлікту міжнародних неурядових організацій, досвіду їх роботи в подібних ситуаціях має неабияке значення для координації спільних дій з вітчизняними урядовими та громадськими інституціями щодо ліквідації наслідків конфлікту, стабілізації ситуації.

Емпіричною базою дослідження стали матеріали Офісу ООН з координації гуманітарних питань, Управління ООН з координації гуманітарних справ, міжнародних недержавних організацій, що діють в зоні конфлікту (переважної більшості - у прифронтових районах, адже з липня 2015 р. діяльність майже усіх організацій, за виключенням Міжнародного Комітету Червоного Хреста, на тимчасово окупованій території окупаційною адміністрацією була заборонена) під час проведення антитерористичної операції [13] та операції об'єднаних сил [12], матеріали засобів масовою інформації, особисті спостереження авторів тощо.

Правові засади та алгоритм надання гуманітарної допомоги населенню Сходу України міжнародними організаціями, як урядовими (Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародною організацією з міграції, Всесвітньою організацією охорони здоров'я та ін.), так і неурядовими (Міжнародною федерацією товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, «Лікарями без кордонів», «Врятуємо дітей», Міжнародним фондом Chiricli, Міжнародним фондом «Відродження» та ін.) докладно викладено у роботах вітчизняних дослідників [15, с. 802-814], документах ООН [9, 10] та навчальних матеріалах відповідних структур ООН [16]. Отже, коротко зупинившись на механізмах координації забезпечення гуманітарної допомоги, вважаємо за доцільне більш докладно зацентувати увагу безпосередньо на напрямках та результатах діяльності міжнародних неурядових організацій (далі – МНО) на Сході України, проблемах, з якими вони стикаються, взаємодіючи між урядовими та громадськими інституціями, адже Україна вперше стикнулася з проблемою надання масштабної гуманітарної допомоги міжнародними організаціями під час збройного протистояння.

Як було зазначено вище, масштаби гуманітарної кризи на Сході України надто великі, щоб будь-яка одна організація могла впоратися з нею самостійно, тому координація дій має важливе значення. Роль координатора у міжвідомчій координації справи надання гуманітарної допомоги в усьому світі виконує ООН. Заклади ООН, які ще не є присутніми в країні, повинні чекати запиту від уряду. Без такого запиту ООН не має права надавати допомогу. На відміну міжнародні неурядові організації не потребують запрошення для надання допомоги, але тим МНО, які ще не є присутніми в країні, може бути заборонено в'їзд в країну або доступ до роботи в певній області. Діяльність міжнародних неурядових організацій визначається законодавством держави реєстрації організації, також у ряді випадків укладаються меморандуми про співпрацю між організацією та відповідним міністерством/відомством держави. Разом з тим,

організація Міжнародного Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (далі - МКЧХ) діє різними засобами. Так, МКЧХ має інституціональний мандат для надання допомоги в зоні міжнародних збройних конфліктів, за яким вона може пропонувати свої послуги урядам в національних збройних конфліктах, і це не вважається втручанням у внутрішні справи держави. Національні відділення і фонди МКЧХ відіграють велику роль у реагуванні на стихійні лиха і, як правило, можуть вже знаходитися в країні. Завдяки мережам їх добровольців та персоналу вони можуть реагувати дуже швидко [16]. Пріоритетом відносин нашої держави з МКЧХ саме зараз є співробітництво Комітету з Національним Товариством Червоного Хреста України у допомозі особам, постраждалим внаслідок конфлікту на Сході України. Наразі Комітетом відкрито шість офісів в нашій державі – в Харкові, Донецьку, Луганську, Сєверодонецьку, Маріуполі та Одесі. Організація активно задіяна у мобілізації ресурсів для постраждалих регіонів; зокрема, по лінії МКЧХ виділяється допомога українським родин, переміщеним особам та лікарням у вигляді матеріалів для ремонту житла (скло, бетон, покрівельні матеріали), продуктів харчування, теплого одяг, медичних матеріалів, ліків тощо [6]. Після загострення кризи в Україні, а згодом прямої військової агресії з боку РФ у 2014 р., почав працювати Офіс ООН з координації гуманітарних питань (ОКГП) [9]. Наразі співробітники цієї установи працюють у Києві та у місцевих відділеннях в Донецьку, Краматорську, Києві, Луганську, Маріуполі та Сєверодонецьку. Координатор з гуманітарних питань [10] є провідним партнером уряду в справі координації дій з міжнародним гуманітарним співтовариством. Координатор з гуманітарних питань очолює Національну робочу групу з гуманітарних питань – стратегічний орган, який спрямовує діяльність і підтримує взаємодію з державними та неурядовими партнерами. На додаток до організацій системи ООН, Національна робоча група з гуманітарних питань також опікується заходами, здійснюваними підрозділами Червоного хреста, місцевими і міжнародними неурядовими організаціями.

Гуманітарну допомогу в Україні на сьогодні координують шість кластерів, які відповідають напрямам гуманітарної допомоги. Кластерний підхід є основним інструментом гуманітарних суб'єктів для поліпшення системи координації. Існують глобальні кластери (загальною кількістю 11), які завжди активні, та внутрішньокраїнні кластери, які розгортаються за необхідністю під час кризи. Кластер – це група гуманітарних організацій з одного сектору гуманітарної діяльності, до якого може входити будь-яка кількість закладів ООН, неурядових організацій та відповідних урядових закладів на національному та субнаціональному рівнях. Працюючи разом, ці організації не тільки можуть надати більш ефективну допомогу постраждалому населенню, але й вони краще оснащені для координації своєї роботи із суб'єктами за межами свого сектору. Внутрішньокраїнні кластери є тимчасовими і розгортаються у випадку недостатнього потенціалу з координації на рівні країни, щоб запобігти прогалин та дублювання в наданні допомоги постраждалому населенню. Кластери створюються таким чином, щоб гуманітарні організації могли координувати ресурси, встановлювати пріоритети діяльності та визначати відповідні ролі та зобов'язання. Участь неурядових організацій у кластерах як на глобальному, так і на рівні країни має вирішальне значення, адже неурядові організації володіють оперативною інформацією, їх участь в розробці політики на глобальному рівні має важливе значення для прив'язки політики до реалій на місцях. На рівні країни неурядові організації беруть участь у діяльності кластерів, щоб виключити дублювання програм і допомогти розробити стратегію на рівні країни у своїх секторах. У 2014 р. за участю міжнародної система підготовки та реагування в Україні було створено кластери, очолювані агентствами ООН, і до складу яких увійшли різні організації, які надають гуманітарну допомогу: кластери захисту, освіти, охорони

здоров'я та харчування, водопостачання, продовольчої безпеки та засобів існування, забезпечення житлом та надання притулку тощо [1]. Ці сектори/кластери працюють по усій країні, акцентуючи увагу на ситуації на Сході України, територіях, близьких до «лінії зіткнення» та тимчасово окупованих територій. Зрозуміло, що щільність організацій, діючих в Донецькій та Луганській областях, є найвищою:

Табл. Регіональна присутність партнерів Глобального плану гуманітарного реагування (ПГР) станом на січень 2018 р. [18]

Області України	Освіта	Продовольча безпека та засоби до існування	Охорони здоров'я та харчування	Захист*	Забезпечення житлом та надання притулку	Водопостачання
Черкаська		1		6	1	
Чернігівська		3		5	1	
Чернівецька		1		4		
Дніпропетровська		5	1	14	3	
Донецька, зокрема: - на тимчасово окупованих територіях, де діяльність призупинено з середини липня 2015 р.;	11	20	6	44**	13**	11
- на державній території	6	3	2	***	4	5
Івано-Франківська		1		4	1	
Харківська		5	1	29	3	
Херсонська		2		8	1	1
Хмельницька		1		3	1	
Кіровоградська		1		5	1	
м.Київ		3	1	14		
Київська		3		9	3	
Луганська, зокрема: - на тимчасово окупованих територіях, де діяльність призупинено з середини липня 2015 р.;	13	16	4	37**	11**	6
- на державній території	4	1	1	***	2	2
Львівська		1		10	2	
Миколаївська		1		5	1	
Одеська		2		9	1	
Полтавська		3		7	1	

Рівненська		1		5		
Сумська		3		6	1	
Тернопільська		1		4	1	
Вінницька				10	1	
Волинська		1		5	1	
Закарпатська		1		5	1	
Запорізька		5	1	21	5	1
Житомирська		1		7	1	

* Дані кластеру включають відомості, що містяться в підгрупах гендерного насильства, мінного звіту та захисту дітей

** Лише партнери, що працюють у районах, контрольованих урядом Донецької та Луганської областей

*** Дії, зазначені на тимчасово окупованій території), в основному призупинено з середини липня 2015 року

Примітки: Деякі партнери можуть працювати в обох областях (уряд та недержавний контроль), і їх можна враховувати кілька разів

У лютому 2015 року ООН і уряд приступили до здійснення Плану гуманітарного реагування (далі – ПГР) для України. 4 грудня 2017 року Гуманітарний координатор системи Організації Об'єднаних Націй (ООН) в Україні презентував План гуманітарного реагування (ПГР) на 2018 рік, метою якого було надання критично важливої гуманітарної допомоги та захисту для 2,3 мільйона людей протягом 2018 року [17].

У 2014 р. була визначена попередня адміністративна-територіальна зона відповідальності гуманітарних організацій:

Донецька область - ВООЗ, ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі - МКЧХ), Місія спостерігачів з прав людини в Україні, Міжнародний медичний корпус, Армія Спасіння України, Міжнародний фонд «Відродження», «Лікарі без кордонів», Міжнародний фонд Chiricli, благодійна організація Caritas Ukraine;

Луганська область - ВООЗ, ЮНІСЕФ, МКЧХ, «Лікарі без кордонів», Міжнародний фонд Chiricli [20].

Зрозуміло, що за більше ніж чотири роки війни ситуація постійно змінювалась, і сьогодні в Донецькій та Луганській областях вирішують проблеми нагальних гуманітарних потреб велика кількість Міжнародних неурядових організацій, зокрема: MSF – Лікарі без кордонів, Austrian Red Cross – Австрійський Червоний Хрест, National Red Cross Society – Товариство Червоного Хреста, ADRA – Адвентистське агентство допомоги та розвитку, Mercy Corps – Корпус Милосердя, DRC + DDG – Данська рада у справах біженців + Данська група з розмінування, ACF – Дії проти голоду, NRC – Норвезька рада у справах біженців, PCPM – Польський центр міжнародної допомоги, «Людина в біді» (People In Need - PIN), GOAL – Глобальна організація союзницького лідерства, MDM – Лікарі світу, HAI – Міжнародна організація з допомоги літнім людям, TDH – Земля людей, SOS Children Village – СОС Дитячі містечка, Caritas and Catholic Relief Services (2 different org, but work mostly together) – Карітас та Католицька служба допомоги (2 різні організації, однак працюють переважно разом), USAID – Агентство США з міжнародного розвитку, Arche nova – ініціатива для людей в потребі, Доркас, HelpAge International, Міжнародна неурядова організація з питань безпеки (INSO), «Прем'єр Уржанс Інтернасьональ (ПУІ), Угорська екуменічна служба допомоги (Hungarian Interchurch Aid), ASB (Arbeiter-Samariter-Bund), Première Urgence-Aide

Médicale Internationale (PU-AMI) та інші [3, 7]. Докладніше про діяльність міжнародних, національних та місцевих урядових та неурядових організацій, фондів та центрів, що діють в Україні, можна дізнатись з інфографіки їх оперативної присутності, представлені Управлінням з координації гуманітарних питань ООН за червень 2018 р. [18]. Крім того, за сприяння Управління ООН з координації гуманітарних справ у квітні було укладено «Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях», інформацію до якого було надано самими гуманітарними організаціями [3].

Діяльність МНО охоплює майже усі напрями та ділянки гуманітарних потреб, які відповідають загальному плану гуманітарного реагування (ПГР) в галузі захисту цивільного населення від наслідків бойових дій, які не припиняються, від мінної загрози, захисту його прав та відновлення доступу до гуманітарних товарів та послуг, надання екстреної допомоги (екстрений ремонт житла, невідкладна медична допомоги, водо- та енергопостачання) тощо [8].

Влітку 2015 р. окупаційна адміністрація тимчасово окупованих окремих територій Донецької та Луганської області розпочала кампанію проти діяльності там міжнародних гуманітарних організацій. Фактично усім МНО відмовили в акредитації з вимогою залишити території самопроголошених республік. Зокрема, окупаційна влада Луганська відмовила в акредитації десяти з 11 іноземних гуманітарних організацій «з тих чи інших причин» [5].

Найбільш великою міжнародною організацією, яка діяла саме на окупованих територіях та допомагала їх жителям була чеська організація «Людина у біді», щотижня забезпечуючи продуктами та іншою допомогою до 5 тис. осіб (за обсягами гуманітарної допомоги на окупованих територіях поступалася лише мабуть гуманітарному фонду Ріната Ахметова «Допоможемо»). Але, як зазначають, експерти, ця допомога вкрай негативно діяла на «імідж народних республік», доводячи неспроможність їх «керівництв» елементарно забезпечити людей усім найнеобхіднішим, тому поступово на гуманітарні організації розпочався справжній наступ та заборона [11]. Восени окупаційна влада так званої «ДНР» скасувала ліцензію «Лікарів без кордонів» та гуманітарної місії ООН. У листопаді 2016 р. було позбавлено акредитації МНО «Людина в біді». Підставою заборони діяльності цієї організації та відкликанням раніше виданої ліцензії назвали те, що нібито організація створювала корупційні схема розподілу гуманітарної допомоги (що ж, майже по Фрейду). Врешті-решт у березні 2017 р. був заборонений і Гуманітарний штаб «Допоможемо». Отже, можна цілком погодитись з експертами, які пояснюють кампанію проти міжнародних гуманітарних місій та організацій складовою кампанії створенням образу ворога у вигляді Заходу та України. У свідомості мешканців так званих «народних республік» їхніми рятівниками повинна виступати лише РФ. Окрім того, гуманітарна допомога вщент руйнувала запевнення окупаційної адміністрації про начебто зростаючий рівень життя в «народних республіках», тому її «керівники» й вдалися до ізоляції від світу цих територій, щоб приховати реальну ситуацію. На думку координатора волонтерської організації з допомоги переселенцям "Краматорськ SOS", радника міністра соціальної політики Олександра Ворошкова, який безпосередньо контактує з представниками гуманітарних місій, пропаганда в «республіках» спрямована на те, щоб довести, що все в них добре. Наявність же міжнародних місій та їхні об'єктивні оцінки цьому, звичайно, заважають. З іншого боку, безумовно, має місце створення з міжнародних місій образу ворога, у який безкоштовна допомога ніяк не вкладається, зазначає О. Ворошков. З цим погоджується і координатор «Донбас SOS» Олександр Горбатко: «Знову в хід пішли страхіття часів "холодної війни". Мовляв, міжнародні організації - це таємні агенти та шпигуни Америки та Європи, яких потрібно позбавитись», - каже активіст [5].

Місія міжнародних неурядових організацій полягає не тільки у наданні «матеріалізованої» гуманітарної допомоги. На думку авторів, саме під час конфліктів вони виконують роль так званого соціального «адаптера». Розгублена, у відчаї від перманентних загроз людина, зневірена у можливості владних інститутів її захистити, отримує не тільки продукти харчування та ліки, але й таку необхідну частку турботи, оформлену в надію, що вона не залишиться сам на сам зі своїм горем, що їй допоможуть. Міжнародний статус організації градус цієї довіри значно підвищує (згадаймо усталений для народжених в СРСР іронічний, але з завжди прихованою надією вислів – «заграница нам поможет»). Через довіру (а згодом та в ідеалі – участь) до неформальних інститутів (спочатку міжнародних, потім – власних) виховується громадянське суспільство, яке змінює незадовільні формальні інститути, що є запорукою не декларованої, а реальної демократії. Недарма російські куратори заборонили на тимчасово окупованих територіях діяльність будь-яких гуманітарних місій та недержавних організацій, щоб у населення не виникало не тільки асоціацій з можливою допомогою «ззовні», але й досвіду спілкування з «агентами» демократії. Цікаво, що спочатку з гуманітарних наборів Червоного Хреста та Гуманітарного штабу «Допоможемо» зривали наліпки з логотипами, щоб вони не «заважали» формувати у місцевого населення стійкий «донбаський» синдром – допомогти йому може тільки російський гуманітарний конвой. Колишній так званий «глава» Донецької окупаційної адміністрації О.Захарченко, пояснюючи на прес-конференції 14 березня 2017 р. заборону діяльності гуманітарного штабу Р.Ахметова «Допоможемо», прямо заявляв: «Альтернативний фонд гуманітарної допомоги вже існує – це та допомога, яка надається з Російської Федерації» [4]. Але ввести в оману населення, яке на слух визначає калібр зброї, а на вигляд пакунку – звідки продуктивний набір, виявилось неможливим. Та й зайві свідки «іхтамнетів» у вигляді міжнародних волонтерів також були зовсім непотрібні.

Отже, діяльність міжнародних організацій, які виконують гуманітарну місію може підготувати населення окупованих територій, яке постійно залякується терором, «коли прийде Україна»: «Там будет устроена резня. Мы этого не сможем допустить и никогда не допустим», - заявив Путін, виступаючи На сесії міжнародного дискусійного клубу «Валдай» у жовтні 2017 р., [14] (прийом, у свій час, використовуваний нацистської окупаційної владою), до появи миротворчої місії, яка здійснюватиме функції міжнародної перехідної адміністрації – фактично функції держави. Враховуючи особистий досвід авторів спілкування із громадянами України на окупованій території, можна говорити про певну довіру до статусу «міжнародний(на)», що в очах заляканої людини виступає певною гарантією дотримання гуманітарного права. Тому в планах розробки Міністерством з питань тимчасово окупованих територій свого бачення миротворчої місії на Донбасі, особливо, що стосується її цивільного компоненту, цілком доречно враховувати досвід роботи в регіоні міжнародних неурядових організацій, які безпосередньо контактують с місцевим населенням, обізнані з місцевою специфікою.

Врешті-решт, сам факт присутності в зоні конфлікту міжнародних організацій, зокрема неурядових, «нагадує» міжнародній спільноті, яка «втомилась» від України, що на Донбасі, в центрі Європи існує загарбана агресором територія, «лінія зіткнення», по обидві сторони якої гинуть люди та руйнуються міста.

Список використаної літератури

1. Агенції ООН зустрілися із представниками української влади для обговорення гуманітарних потреб [Електронний ресурс] // UNICEF-Україна. – 2014. – 8 липня. - Режим доступу : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26365.html ; Ahentsii OON zustrilysia iz predstavnykamy ukrainskoï vlady dlia obhovorennia humanitarnykh potreb

[Elektronnyi resurs] // UNISEF-Ukraina. – 2014. – 8 lyupnia. - Rezhym dostupu : https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26365.html

2. Аракелова І. О. Гуманітарна допомога міжнародних організацій-донорів постраждалим від воєнного конфлікту в Україні / І. О. Аракелова // Менеджер. - 2016. - № 1. – С. 18-26 ; Arakelova I. O. Humanitarna dopomoha mizhnarodnykh orhanizatsii-donoriv postrazhdalym vid voiennoho konfliktu v Ukraini / I. O. Arakelova // Menedzher. - 2016. - № 1. – S. 18-26.

3. Довідник гуманітарних організацій у Донецькій та Луганській областях [Електронний ресурс] / Управління ООН з координації гуманітарних справ. – Режим доступу : https://pravovoi-donbass.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Довідник-гуманітарних-організацій_23Apr2018.pdf ; Dovidnyk humanitarnykh orhanizatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh [Elektronnyi resurs] / Upravlinnia OON z koordynatsii humanitarnykh sprav. – Rezhym dostupu : https://pravovoi-donbass.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Dovidnyk-humanitarnykh-orhanizatsii_23Apr2018.pdf

4. Захарченко А. Деятельность фонда «Поможем» запрещена на территории ДНР [Електронний ресурс] : [Видео выступления] / А. Захарченко. – Электрон. видеоданные (1 файл : 6 мин 54 сек.). – Донецьк, 14 марта 2017 г. – Режим доступа : https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=cy3sE8vTIRU , свободный. – Название с экрана. – Русский язык. – Канал пользователя : Министерство информации ДНР. – Проверено 10.12.2018 ; Zakharchenko A. Deyatel'nost' fonda «Pomozhem» zapreshchena na territorii DNR [Yeletkronniy resurs] : [Video vystupleniya] / A.Zakharchenko. – Elektron. videodannye (1 fayl : 6 min 54 sek.). – Donetsk, 14 marta 2017 g. – Rezhim dostupa : https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=cy3sE8vTIRU , svobodnyy. – Nazvanie s ekrana. – Russkiy yazyk. – Kanal polzovatelya : Ministerstvo informatsii DNR. – Provereno 10.12.2018

5. Купріянова І. Хто і чому не хоче міжнародну гуманітарну допомогу в "ЛНР" / І.Купріянова // Deutsche Welle. – 2015. – 29 вересня. – Режим доступу : <https://www.dw.com/uk/хто-і-чому-не-хоче-міжнародну-гуманітарну-допомогу-в-лнр/a-18743036> ; Kupriianova I. Khto i chomu ne khoche mizhnarodnu humanitarnu dopomohu v "LNR" / I. Kupriianova // Deutsche Welle. – 2015. – 29 veresnia. – Rezhym dostupu : <https://www.dw.com/uk/khto-i-chomu-ne-khoche-mizhnarodnu-humanitarnu-dopomohu-v-lnr/a-18743036>

6. Міжнародний Комітет Червоного Хреста [Електронний ресурс] // Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організацій у Женеві. – Режим доступу : <https://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/red-cross> ; Mizhnarodnyi Komitet Chervonoho Khresta [Elektronnyi resurs] // Postiine predstavnytstvo Ukrainy pry viddilenni OON ta inshykh mizhnarodnykh orhanizatsii u Zhenevi. – Rezhym dostupu : <https://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/red-cross>

7. Міжнародні організації, які діють у Луганській області [Електронний ресурс] // Луганська обласна військово-цивільна адміністрація. – 2016. – Режим доступу : http://loga.gov.ua/oda/press/news/dep_ved/mizhnarodni_organizaciyi_yaki_diyut_u_luganski_u_oblasti ; Mizhnarodni orhanizatsii, yaki diiut u Luhanskii oblasti [Elektronnyi resurs] // Luhanska oblasna viiskovo-tyvilna administratsiia. – 2016. – Rezhym dostupu : http://loga.gov.ua/oda/press/news/dep_ved/mizhnarodni_organizaciyi_yaki_diyut_u_luganski_u_oblasti

8. Огляд гуманітарних потреб України 2018 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_needs_overview_2018_ukr_20171130.pdf ; Ohliad humanitarnykh potreb Ukrainy 2018 [Elektronnyi resurs]. -

Rezhym dostupu :
https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_humanitarian_needs_overview_2018_ukr_20171130.pdf

9. Офіс ООН з координації гуманітарних питань (ОКГП) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unocha.org/> ; Ofis OON z koordynatsii humanitarnykh pytan (OKHP) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://www.unocha.org/>

10. Постійний Координатор системи ООН [Електронний ресурс] // Представництво ООН в Україні. - Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/oon-v-ukraini/postiinyi-koordynator-systemy-oon> ; Postiinyi Koordynator systemy OON [Elektronnyi resurs] // Predstavnytstvo OON v Ukraini. - Rezhym dostupu : <http://www.un.org.ua/ua/oon-v-ukraini/postiinyi-koordynator-systemy-oon>

11. Пристрасті по гуманітарці, або чому в ДНР стає менше гуманітарної допомоги [Електронний ресурс] // Антикризисний медіа-центр. - 2018. - 19 липня – Режим доступу : <http://xn--80aug4b.xn--j1amh/pristrasti-po-gumanitartsi-abo-chomu-v-dnr-staye-menshe-gumanitarnoyi-dopomogi/> ; Prystrasti po humanitartsi, abo chomu v DNR stae menshe humanitarnoi dopomohy [Elektronnyi resurs] // Antykryzovyi media-tsentr. - 2018. - 19 lypnia – Rezhym dostupu : <http://xn--80aug4b.xn--j1amh/pristrasti-po-gumanitartsi-abo-chomu-v-dnr-staye-menshe-gumanitarnoyi-dopomogi/>.

12. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях [Електронний ресурс] : Закон України № 2268-VIII від 18 січня 2018 р. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> ; Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy № 2268-VIII vid 18 sichnia 2018 r. – Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України" : Указ Президента України № 405/2014 від 14 квітня 2014 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> ; Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 13 kvitnia 2014 roku "Pro nevidkladni zakhody shchodo podolannia terorystychnoi zahrozy i zberezhenntia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy" : Ukaz Prezydenta Ukrainy № 405/2014 vid 14 kvitnia 2014 r. – Rezhym dostupa : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>

14. «Там будет устроена резня»: Путин заявил, что не допустит закрытия границы с оккупированным Донбассом [Электронный ресурс] // UNIAN. – 2017. – 19 жовтня. – Режим доступу : <https://www.unian.net/politics/2197156-putin-zayavil-chto-ne-dopustit-zakryitiya-granitsyi-s-okkupirovannyim-donbassom.html> ; «Tam budet ustroena reznya»: Putin zayavil, chto ne dopustit zakrytiya granitsy s okkupirovannym Donbassom [Elektronnyy resurs] // UNIAN. – 2017. – 19 zhovtnya. – Rezhim dostupa : <https://www.unian.net/politics/2197156-putin-zayavil-chto-ne-dopustit-zakryitiya-granitsyi-s-okkupirovannyim-donbassom.html>

15. Хендель Н. Діяльність міжнародних організацій в Україні з надання допомоги населенню в умовах антитерористичної операції // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право : кол. моногр. / заг. ред. О. В. Задорожній. – Київ : К.І.С., 2014. – С. 802-814 ; Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii v Ukraini z nadannia dopomohy naseleenni v umovakh antyterorystychnoi operatsii // Ukrainaska Revoliutsiia hidnosti, ahresiia RF i mizhnarodne pravo : kol. monohr. / zah. red. O. V. Zadorozhnii. – Kyiv : K.I.S., 2014. – S. 802-814.

16. Building a Better Response. Полное содержание, август 2017 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf ; Building a Better Response. Polnoe sodержanie, avgust 2017 [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa : https://www.buildingabetterresponse.org/pluginfile.php/49076/mod_resource/content/4/BBR%20Script%20_%20Russian.pdf
17. Ukraine 2018 Humanitarian Response Plan (HRP) [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-2018-humanitarian-response-plan-hrp>
18. Ukraine: 3W Operational Presence – as of 30 June 2018 [Electronic resource]. – Mode of access : https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/3w_overview_partners_30_june_0.pdf
19. Ukraine: Humanitarian Bulletin [Electronic resource]. - 2018. - Issue 27. – 1 July – 31 August. - Mode of access : <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-humanitarian-bulletin-issue-27-1-july-%E2%80%9331-august-2018>
20. Ukraine: Who does What Where: Health (as of 15 July 2014) [Electronic resource]. – Mode of access : http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukr_3w_health_20140715%20v7.pdf
- Стаття надійшла до редакції 06.10.2018 р.

I. Gridina, V. Makarenko

**HUMANITARIAN ACTIVITY OF INTERNATIONAL NON-
GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE DONETSK AND LUGANSK
REGIONS IN TIME OF HOLDING THE ANTI-TERRORIST OPERATION AND
OPERATION OF THE UNIONED FORCES**

The study is analyzed the activities of international non-governmental organizations exercising it under conditions of military confrontation in the East of Ukraine. Their ability not only to provide material assistance to the victims of the war, but also to help the population in traumatic conditions to develop worthy survival strategies is emphasized.

The necessity of attracting the international non-governmental organizations is justified, because of their work experience at conflict points, coordination of joint actions together with government and public institutions regarding the elimination of the conflict's consequences, stabilization of the situation in conditions of deepening the humanitarian catastrophe as a result of the continuation of the military conflict and uncertainty with the terms and means of its settlement in the East of Ukraine.

The difficulties by international non-governmental organizations during realization humanitarian functions in temporarily occupied territories are outlined.

It is concluded that the mission of international non-governmental organizations may consist on not only of the provision of "materialized" humanitarian assistance but also in adaptation of the victims of the war to the events of the transition during the conflict settlement.

Key words: *international non-governmental organizations, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, temporarily occupied territories of Donetsk and Lugansk region, anti-terrorist operation, operation of united forces.*

УДК 323.15:32.019.5(477)

А.М. Дегтеренко

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Представлені результати комплексного теоретичного, методологічного і праксеологічного осмислення трансформації етнонаціональних відносин в Україні.

Акцентована увага на конструктивних можливостях сьогодення з метою консолідації всієї української нації та підтримки конструктивного діалогу з національними меншинами. Проаналізовано чинники трансформації етнонаціональних відносин в Україні: мовне питання; дистанційованість між представниками певних етнічних спільнот; ставлення до російської агресія та ін.

Українська держава повинна сфокусуватися на інтеграційних механізмах, спрямованих та формування загальнонаціональної спорідненості Українського народу з метою формування цілісного національно-культурного простору.

Наголошується у дослідженні, що через чотири роки після початку збройного конфлікту в Україні, гібридна війна не лише не зруйнувала, а й прискорила процеси національного самоусвідомлення українських громадян, незалежно від етнічного походження, мови спілкування чи регіональної приналежності. Про це переконливо свідчить динаміка показників стану сформованості української політичної нації: підвищення рівня розуміння важливості збереження незалежності і цілісності держави, зростання рівня громадянської самоідентифікації.

Ключові слова: етнонаціональні відносини в Україні, трансформація, російська агресія, пропаганда, мовне питання.

З часів здобуття незалежності Української Держави відбуваються глибинні трансформації у сфері етнонаціональної політики України на шляху до консолідації Української нації. Дана стаття присвячена аналізу можливостей сприяння етнонаціональної консолідації та виявленню загроз на цьому шляху, що визначає наукову актуальність та певну унікальність даної наукової розробки.

Автором статті термін «трансформація» розглядається відповідно до англійського аналогу «transformation» як «a complete change in the appearance or character of something or someone, especially so that that thing or person is improved – повна зміна зовнішнього вигляду, стану або характеру чогось чи когось з метою покращення» [1]. Трансформація етнонаціональних відносин в Україні відбувалася протягом багатьох років, змінювалися елементи етнонаціональної системи, форми набували нового значення.

Відповідно, за визначенням В.О. Котигоренка, «етнонаціональні відносини в Україні» [13] – відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, реалізації їхніх специфічних та спільних інтересів. Динаміка трансформації етнонаціональної системи в Україні в науковій статті розглядалася за такими параметрами, як ставлення громадян до державної незалежності України та зростання цінності українського громадянства, національна та регіональна спорідненість українців як нації, консолідуючі чинники (патріотичні почуття, образ ворога, мовна ідентичність).

Метою наукової статті є аналіз трансформації етнонаціональних відносин в Україні.

Відповідно, *завданнями статті є*, дослідження, виявлення та аналіз основних показників або лакмусів процесу трансформації етнонаціональних відносин в Україні. Досліджується динаміка рівня розуміння важливості збереження незалежності і цілісності держави; динаміка рівня громадянської самоідентифікації; вплив оточуючої локальної, регіональної, державної та міжнародної систем; консолідуючі компоненти та чинники (мовна, культурна спорідненість етнічних спільнот держави).

Важливим лакмусом трансформації етнонаціональної системи України є біфуркації, які українській нації довелося проходити за часів незалежності України декілька разів. Перша біфуркація відбулася 1991 року. Друга біфуркація сталася у 2004 – 2005 роках у процесі Помаранчевої революції, а Революція Гідності у 2013 році започаткувала третю біфуркацію.

В наукових колах поширена гіпотеза, що громадяни України під час з кожної біфуркації обирали подальший шлях розвитку України, відповідно, чи національно-громадянська консолідація всього Українського народу, чи фактична відмова від державності та незалежності.

Динаміка ставлення громадян до державної незалежності України є одним з таких лакмусів та віддзеркалює, як суспільні суперечності, так і деякі регіональні відмінності.

Так, за результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року із запитанням в бюлетені: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?», 90,32% кількості громадян різних етнічних груп відповіли «Так, підтверджую», а 7,58% кількості громадян відповіли «Ні, не підтверджую» [19].

Асоціацією політичних психологів України та Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України 8-15 вересня 2017 року було проведено дослідження «Громадська думка та електоральні наміри українців на початку нового політичного сезону». Відповідно до результатів дослідження, на запитання «Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?» у 2011 р., напередодні третьої біфуркації, 78,4% громадян України відповіли «так», у 2017 році – 93,1% [7]. Позитивна динаміка ставлення громадян до державної незалежності України зберігалася всі роки з 2011 до 2017 року включно. Однак, збільшення прихильників національної незалежності в Україні має свою регіональну унікальність: серед мешканців Західного макрорегіону найбільша частка прихильників незалежності припадає на 2015 рік, у 2016 році простежується зменшення частки тих, хто підтримав би цей процес. У Центральному макрорегіоні найбільша частка прихильників незалежності припадає на 2014 рік, а з 2015 року відбувається поступове зменшення частки тих, хто підтримав би Акт проголошення незалежності України. Східний макрорегіон зберігає позитивну динаміку ставлення до державної незалежності України з 2011 до 2016 року включно (з 80% до 93,1%), але станом на 2017 рік відбувається незначне зменшення до позначки 90,6%. Південний макрорегіон у 2017 році набрав найвищий відсоток прихильників державної незалежності за досліджуваний період та серед інших регіонів держави – 96,9%. Так, можна говорити про позитивну тенденцію збільшення частки тих, хто підтвердив би прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України [7].

Вже за часів другої біфуркації 2004 – 2005 років частка тих, хто скоріше та дуже пишається, що є громадянином України становила 37,7%, відповідно, хто скоріше та зовсім не пишається – 24,7 % опитаних (2004 рік); частка тих, хто скоріше та дуже пишається, що є громадянином України у 2005 році становила на 16% більше, а тих хто скоріше та зовсім не пишається – на 9,8% менше з числа опитаних. За часів третьої біфуркації відбувається стрімке збільшення числа тих, хто пишається українським

громадянством – 47,7% (2013 рік); 60,7% (2014 рік); 67,3% (2015 рік); 60,1% (2016 рік); 62,5% (2017 рік) [9].

Важливо, що *громадянами України* у 2017 році визнали себе 57,2% опитаних, коли у 2016 р. - 60,1 % респондентів, що перевищує показник 2013 року на 10 % [9]. У 2017 році кількість прихильників локальної приналежності становить 24,7%, що на 2,6% перевищує показник 2016 року. Найвища локальна приналежність зафіксована на Сході країни – 29,3%, найнижча на Заході – 20,5%. Найбільша частка прихильників регіональної ідентичності представлена на Донбасі – 15,8%, що значно перевищує відповідний середній показник по країні у 2017 році – 6,2%.

Приналежність до неіснуючої вже понад чверті століття держави –Радянського Союзу – відчувають у 2017 році 3,2 % респондентів, що є значно меншим показником, ніж у 2013 році (6,6 %). Передбачуваним є і той факт, що громадянами Радянського Союзу у 2017 році відчувають себе 8,5% респондентів саме Донбасу [9].

Отже, позитивною тенденцією є те, що більшість респондентів за всіма регіонами України відчувають себе саме громадянами України. Так, відповідно до Індексу громадянств світу за системою QNI [10] (The Henley & Partners – Kochenov Quality of Nationality Index [3]) Україна у 2017 році піднялася з 99-го на 80-е місце, посівши місце серед країн з помітним зростанням цінності громадянства. Відповідно до Індексу закордонних паспортів у 2018 році [4], який ранжує країни щодо можливості відвідувати різні держави світу без візи, Український паспорт зайняв 42 місце в світі та перше серед країн СНД.

Зростання цінності українського громадянства є важливим елементом у процесі трансформації етнонаціональної системи в Україні. Ці процеси є частиною національно-громадянської консолідації Українського народу. Наявність спільної мовно-етнічної бази, території, культурних та соціально-економічних зв'язків є важливими критеріями успішності цього процесу.

Відповідно до соціологічних опитувань, українці як нація впевнено вважають себе достатньо спорідненими, щоб жити в одній державі (63,7 % - станом на лютий 2017 року, що значно перевищує показники попередніх років (60,5% - грудень 2015 року; 59,6% - грудень 2014 року) [17; с.30].

В часи біфуркацій саме *патріотичні почуття* стають консолідуючим чинником у суспільстві. Пік зростання патріотизму припадає на 2015 рік, коли було зафіксовано п'ятикратне збільшення цього показника (41,7%) порівняно з рівнем 2013 р. (8,3%) [16]. Однак, важливо розуміти, що такий складний феномен як патріотичні почуття досить складно вимірювати. Історична перспектива вимірювання рівня патріотизму має охоплювати більше 20 років, має конкретизуватися наповнення цього феномену – чим він є: чи то повага до традицій, мови, культури, незалежності, чи то прагнення і відповідні дії з метою захищати рідну землю зі зброєю в руках.

До консолідуючих чинників періоду третьої біфуркації переконливо належить «образ ворога», з яким Росія успішно впоралася. З часів третьої біфуркації остаточно відбувається дистанціювання громадян України від орієнтації на Росію, порівняно з передвоєнними роками. Зокрема, у 2013 році, відповідно до омнібусу КМІС [8], більшість опитаних хотіли б, щоб Україна була з відкритими кордонами, без віз та митниць – 72 %, у вересні 2017 року – 40%, а кількість тих, хто бажає закритих кордонів та митниць з Росією у 2017 році складає вже 49%. Якщо об'єднання в єдину державу з Росією бажали 2013 року – 14 % опитаних українців, то у 2016 р. об'єднатися в одну країну з РФ бажали 3 % з опитаного населення України [20], у лютому 2017 р. – 2% опитаних респондентів, у вересні 2017 р. – 4% [14].

Емоційне сприйняття українцями образу північного сусіда демонструє сталу дистанційованість громадян України від орієнтації на Росію. У 2015 році позитивно ставилися до Росії 18,7 %, що на 14,2 % менше респондентів ніж у 2014 році та у 3,5 рази менше ніж у жовтні 2012 року, й у 4,3 рази менше, ніж у січні 2010 р [6].

Емоційне сприйняття росіян українцями розкривається шляхом аналізу міфологеми «братніх народів». Думку про те, що «українці і росіяни залишаються братніми народами» у 2017 році поділяють більше чверті опитаних (27,2%) за результатами дослідження Центру Разумкова «Геополітичний вибір України 1991-2017рр.» [14]. Думку про те, що «українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є» поділяють половина опитаних (49,6%). На Сході і Півдні України частки тих, хто поділяє позицію про братні народи, і тих, хто її не поділяє, статистично суттєво не відрізняються. Етнічні особливості простежуються, але загальна тенденція зберігається, що підтверджує поглиблення процесів спорідненості всієї Української нації незалежно від етнічної приналежності.

Зменшення інтегрального індексу національної дистанційованості населення України від різних етнічних груп також є лакмусом поглиблення процесів спорідненості, інтеграції та консолідації етнічних спільнот України (див. Таб. 1).

Відповідно до порівняння результатів соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ 1994-2016 рр. щодо показників національної дистанційованості населення України (шкала Богардуса) [18] важливо відзначити, що у ці роки дещо зменшилась уявна дистанція з боку громадян України до угорців, поляків, молдаван, кримських татар, американців, арабів, німців, євреїв, грузинів, українців, які мешкають в інших країнах. З іншого – зросла відчуженість стосовно росіян (4,6 балів станом на 2017 рік). Показник 2017 року наближається до позначки високої дистанції, яка свідчить про наявність значної упередженості у ставленні до представників цієї етнічної групи.

Привертає увагу ситуація навколо індексу національної дистанційованості щодо білорусів та українців. Так, *підвищена дистанція щодо білорусів зберігається тривалий час, у 2014-2016 роках дорівнює позначки 4. Помірною дистанцією характеризується щодо українців, а у динаміці 2002-2017 років показник національної дистанційованості тримається на рівні позначки від 2,4 до 2,3.*

Національна дистанція особливо розкривається у порівнянні з регіональною. Так, відповідно до дослідження Центру Разумкова [15] громадяни України вважають, що існує значна дистанція між такими категоріями населення: «жителі України в цілому – жителі тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей та Криму», «мешканці Заходу – Сходу України», «жителі Галичини – Донбасу». Оцінюючи культурну близькість жителів різних регіонів України (за п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де 5 – це максимальна схожість груп), респонденти найвище оцінили близькість жителів Центральної і Східної України (3,5), Західної і Центральної України (3,4), Галичини і Центральної України (3,3), що фактично дорівнює дистанції між громадянами двох держав – України і Росії (3,5 бали). Близькість у культурному аспекті українців та росіян, які проживають в Україні, респонденти оцінюють у 3,8 бали. Найбільшою дистанцією вважається між жителями України та жителями тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей й Криму, яка оцінюється у 3 бали; дистанція між жителями Західної і Східної України є ще більшою - 2,7 бали та між жителями Галичини і Донбасу - найбільша (2,4 бали). Дистанція між громадянами України і громадянами країн-членів ЄС є навіть меншою (2,5) [11].

За результатами опитування Центра Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва у грудні 2017 року оцінка близькості з Галичиною зросла в усіх регіонах (крім Західного, де вона й так була дуже високою), найбільшою мірою – у

Південному регіоні (з 4,3 до 5,8 бала). Під час опитування у грудні 2017р. респонденти оцінювали своє ставлення до різних регіонів України, країн та їх жителів також за 5-бальною шкалою [14]. Важливо, що етнічна приналежність респондентів має особливості. Так, етнічні росіяни залишаються більш дистанційованими, ніж етнічні українці, від жителів Галичини, і вище, ніж етнічні українці, оцінюють свою близькість до жителів Росії. Водночас оцінка регіональної близькості до Росії у 2017 році, знизилась у всіх регіонах, що синхронізується з наявністю національної дистанційованості у ставленні до представників цієї етнічної групи і в межах України. Відповідно гібридна війна Росії проти України дискредитувала ідею братства російського та українського народів, вплинула на емоційне ставлення та поглибила дистанційованість.

Погіршення ставлення до Донбасу, Криму та Росії відзначається в усіх регіонах України. Водночас, привертає увагу та обставина, що в Південному і Східному регіонах спостерігається погіршення ставлення до всіх об'єктів оцінювання, крім України загалом. Окремо слід відзначити також погіршення ставлення жителів Східного регіону до Східної України та її жителів (тобто до жителів власного регіону) [14].

Цікавим є той факт, що більшість респондентів за всіма регіонами України не вважають істотним вплив (позитивний чи негативний) на соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій протікає їхнє життя, представників етнічних груп, до яких респонденти не належать та населення інших регіонів України, в яких опитані респонденти не проживають [17; с.14]. Отже питання уявної регіональної та національної дистанційованості населення України не є таким, що дестабілізує чи роз'єднує українську націю всередині країни на шляху до формування національно-громадянської консолідації, а навпаки згуртовує перед зовнішнім ворогом.

Незважаючи на деякі регіональні відмінності мова спілкування в родині виявилася важливим консолідуючим чинником під час трансформації етнонаціональної системи в Україні (див. Таб. 2).

Результати соціологічних досліджень [5] у 2015-2018 рр. демонструють регіональну строкатість мовно-етнічної приналежності громадян за критерієм мови спілкування вдома. Так, Південь, Схід і частково Центр країни залишаються російськомовним середовищем. Зокрема, у 2015-2018 рр. зростає частка громадян, які вдома спілкуються виключно російською мовою в центральних регіонах держави (Житомир, Вінниця, Чернігів). Продовжує збільшуватися частка російськомовних в Дніпрі та Одесі.

В місті Києві частка україномовних за 2017-2018 рік зменшилася (з 30% до 25%), та навпаки відбулося збільшення частки російськомовних (з 33% до 38%). В місті Маріуполі у 2017-2018 роках навпаки відбуваються позитивні зміни. Так, коли частка україномовних стабільно дорівнювала за останні роки 1%, а збільшення російськомовного населення у 2016 – 2017 роках відбулося на 10% за рахунок тих, хто спілкувався вдома і російською й українською. У 2018 році частка російськомовних зменшилася на 17% (з 90% до 73%), збільшилася частка україномовних на 2% (з 1% до 3%) та двомовних на 15%.

Місто Ужгород є унікальним прикладом, коли 2017 року було зменшення україномовного населення на 11%, за рахунок тих респондентів, хто вдома говорить іншою мовою (14%). У 2018 році ситуація дещо змінилася. Так, кількість респондентів, хто вдома говорить іншою мовою становив 1%, а частка україномовних та російськомовних збільшилася в межах змін.

Про певний зв'язок між мовно-етнічною ідентичністю та вразливістю до російської пропаганди написано багато аналітичних звітів, проводилися соціологічні опитування. Так, тісний зв'язок між регіональним розподілом та відкритістю до впливу російської

гібридній пропаганді засвідчили результати [12] всеукраїнського опитування Київського міжнародного інституту соціології, яке було проведено у 2015 році, коли було запроваджено індекс результативності російської пропаганди (РПП).

Відповідно забезпечення всебічного функціонування української мови є важливим об'єднувачим чинником. Мова визначається як основоположний чинник національної ідентичності не лише для України, а й для більшості демократичних розвинених країн світу [2]. Дослідження Pew Research Center демонструє дані, відповідно до яких більшість опитаних в 14 опитаних європейських країн відзначають мовну ідентичність основним критерієм національної ідентифікації, зокрема: Голландія – 84%, Великобританія та Угорщина – 81%, Німеччина – 79%, Франція – 77%.

Отже, станом на 2018 рік соціологічні опитування підтверджують процеси глибинних трансформацій в системі етнонаціональних відносин в Україні. Проаналізовані консолідуючі чинники, такі як, ставлення громадян до державної незалежності України та зростання цінності українського громадянства, патріотичні почуття, «образ ворога», національна та регіональна спорідненість українців як нації, мова спілкування, лише підтверджують досліджувану гіпотезу, що всі трансформації відбувалися в межах руху до національно-громадянської консолідації Українського народу. Ці зміни відбувалися в умовах постійних суперечностей у розвитку Української держави, зумовлених особливостями регіонального, етнічного, світоглядного, емоційного, мовного простору, відмінностями етнополітичних самоідентифікацій населення України, та дуже часто відсутності системної та ефективної державної політики в частині моніторингу цих процесів (як загроз, яким треба протидіяти, так і можливостям, які треба підтримувати). Все це робить сферу етнонаціональних відносин потенційно привабливою у гібридній війні проти України, чим постійно користуються сусідні держави з метою реалізації особистих національних інтересів і потреб. Відповідно Українська держава повинна сфокусуватися на інтеграційних механізмах, спрямованих та формування загальнонаціональної спорідненості Українського народу, моніторингу загроз та ефективних діях з метою реалізації власних інтересів і потреб.

Список використаної літератури

1. Meaning of “transformation” in the English Dictionary [Electronic resource] // Cambridge Dictionary. — Mode of access : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/transformation>
2. Stokes B. Language: The cornerstone of national identity [Electronic resource] / B. Stokes // Pew Research Center. Global Attitudes & Trends. — Mode of access : www.pewglobal.org/2017/02/01/language-the-cornerstone-of-national-identity/
3. The Global Leader in Residence and Citizenship Planning [Electronic resource] // Henley & Partners. — Mode of access : <https://henleyglobal.com/>
4. The Henley & Partners Visa Restrictions Index [Electronic resource] // Henley & Partners. — Mode of access : https://henleyglobal.com/files/download/hvri/HP_Visa_Restrictions_Index_170301.pdf
5. Ukrainian Municipal Survey, March 2–20, 2015 [Electronic resource] // International Republican Institute. — Mode of access : http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf ; Ukrainian Municipal Survey, 20 January – 8 February, 2016 [Electronic resource] // International Republican Institute. — Mode of access : http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf ; Третє всеукраїнське муніципальне опитування 20 січня – 12 лютого, 2017 [Електронний ресурс] // International Republican Institute. — Режим доступу : http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february

_2017_ua.pdf ; Четверте всеукраїнське муніципальне опитування 20 січня – 10 лютого, 2018 [Електронний ресурс] // International Republican Institute. — Режим доступу : http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_2018_final_ua.pdf ; Tretie vseukrainske munitsypalne opytuvannia 20 sichnia – 12 liutoho, 2017 [Elektronnyi resurs] // International Republican Institute . — Rezhym dostupu : http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february_2017_ua.pdf ; Chetverte vseukrainske munitsypalne opytuvannia 20 sichnia – 10 liutoho, 2018 [Elektronnyi resurs] // International Republican Institute. — Rezhym dostupu : http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_2018_final_ua.pdf

6. Взаємодія держави і суспільства, символічний простір народу та українсько-російські взаємини у дзеркалі громадської думки. Жовтень 2015 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського . – Київ, 2015. – 52 с. ; Vzaiemodiia derzhavy i suspilstva, symvolichniy prostir narodu ta ukrainsko-rosiiski vzaiemyny u dzerkali hromadskoi dumky. Zhovten 2015 : informatsiinyi biuletyn / za red. M. M. Sliusarevskoho . – Kyiv, 2015. – 52 s.

7. Громадська думка та електоральні наміри українців на початку нового політичного сезону (за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 8-15 вересня 2017 року) [Електронний ресурс] // Асоціація політичних психологів України. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. — Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua/files/1508422178.pdf> ; Hromadska dumka ta ektoralni namiry ukrainsiv na pochatku novoho politychnoho sezonu (za danymy vseukrainskoho reprezentatyvnoho opytuvannia, provedenoho 8-15 veresnia 2017 roku) [Elektronnyi resurs] // Asotsiatsiia politychnykh psykholohiv Ukrainy. Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. — Rezhym dostupu : <http://www.ispp.org.ua/files/1508422178.pdf>

8. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=177> ; Dynamika stavlennia naseleennia Ukrainy do Rosii ta naseleennia Rosii do Ukrainy [Elektronnyi resurs] // Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. — Rezhym dostupu : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=177>

9. До 26-річчя Незалежності України: тенденції змін громадської думки [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki> ; Do 26-richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy: tendentsii zmin hromadskoi dumky [Elektronnyi resurs] // Fond Demokrptychni initsiatyvy imeni Ilka Kucheriva. — Rezhym dostupu : <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

10. Индекс гражданств мира : Комплексная методика оценки гражданств мира // Henley & Partners, Д. Коченов, К. Келин. — Mode of access : https://ru.henleyglobal.com/files/factsheets/new_june/QNI_Index_FCTSHT_180409.pdf#zoom=100

11. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. — Режим доступу : [http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/n3-4_\(161-162\)_2016_ukr.pdf](http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/n3-4_(161-162)_2016_ukr.pdf)

12. Индекс результативности российской пропаганды [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> ; Indeks rezultatyvnosti rosiiskoi

propahandy [Elektronnyi resurs] // Kyivskiy mizhnarodnyy instytut sotsiologii. — Rezhym dostupu : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>

13. Котигоренко В. О. «Щодо стратегії державної етнонаціональної політики» [Електронний ресурс] / В. О. Котигоренко // Стратегічні пріоритети. — 2008. - № 1. - Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/6/7.pdf> ; Kotyhorenko V. O. Shchodo stratehii derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky» [Elektronnyi resurs] / V. O. Kotyhorenko // Stratehichni priorytety. — 2008. - № 1. - Rezhym dostupu : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/6/7.pdf>

14. Кульчицький С. Україна на порозі об'єднаної Європи [Електронний ресурс] / С. Кульчицький, М. Міщенко. — Видання здійснено в рамках проекту Центру Разумкова «Геополітичний вибір України 1991-2017рр.» за підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні. — Київ : Центр Разумкова, 2018. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi...pdf ; Kulchytskyi S. Ukraina na porozi obiednanoi Yevropy [Elektronnyi resurs] / S. Kulchytskyi, M. Mishchenko. — Vydannia zdiisneno v ramkakh proektu Tsentru Razumkova «Neopolitychnyi vybir Ukrainy 1991-2017rr.» za pidtrymky Predstavnytstva Fondu Hansa Zaidelia v Ukraini. — Kyiv : Tsentr Razumkova, 2018. — Rezhym dostupu : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi...pdf

15. Національна безпека і оборона [Електронний ресурс]. — 2016. - № 3–4. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf ; Natsionalna bezpeka i oborona [Elektronnyi resurs]. — 2016. - № 3–4. — Rezhym dostupu : http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

16. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації : Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf ; Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, stavlennia do suspilnykh instytutiv, elektoralni orientatsii : Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf

17. Україна через три роки після Революції гідності: стан суспільної свідомості (за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 17–24 лютого 2017 року) [Електронний ресурс] : Інформаційний бюлетень // Асоціація політичних психологів України та Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. — Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua/files/1492682532.pdf> ; Ukraina cherez try roky pislia Revoliutsii hidnosti: stan suspilnoi svidomosti (za danymy vseukrainskoho reprezentatyvnoho opytuvannia, provedenoho 17–24 liutoho 2017 roku) [Elektronnyi resurs] : Informatsiinyi biuletен // Asotsiatsiia politychnykh psykholohiv Ukrainy ta Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. — Rezhym dostupu : <http://www.ispp.org.ua/files/1492682532.pdf>

18. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН, 2014. - Вип. 1 (15), Т. 2 : Таблиці і графіки. - 410 с. ; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. — Вип. 3 (17). - 550 с. ; Ukrainske suspilstvo : monitorynh sotsialnykh zmin : zb. nauk. pr. / za red. V. Vorony, M. Shulhy. — Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN, 2014. - Vyp. 1 (15), T. 2 : Tablytsi i hrafiky. - 410 s. ; Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin : zb. nauk. pr. / hol. red. V. M. Vorona, M. O. Shulha. — Kyiv : Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2016. — Vyp. 3 (17). - 550 s.; Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992 – 2016 років. (Таблиці підготовлені кандидатом соціологічних наук М.А. Паращевіним)

[Електронний ресурс] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 1. - Оп. 28. - Спр. 144. - Арк. 6. - Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11#photo ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. - F. 1. - Op. 28. - Spr. 144. - Ark. 6. - Vidomist pro rezultaty Vseukrainskoho referendumu, 1 hrudnia 1991 r. [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11#photo

20. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України з 2008 до 2016 років [Електронний ресурс] : прес-реліз / підгот. В. Паніотто // Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=632&page=1>

Стаття надійшла до редакції 06.10.2018 р.

A. Dehterenko

THE TRANSFORMATION OF THE ETHNO-NATIONAL RELATION IN UKRAINE

The present thesis is concerned with the results of integrated fundamental, methodological and practical study of the transformation of the ethno-national relation in Ukraine.

The attention is given to structural possibilities of today with aim of consolidation of all Ukrainian nation and support of constructive dialogue with national minorities.

There will be analyzed the factors of the ethno-national policy in Ukraine: the language question; increasing of distance among representatives of the certain ethnic communities; Russian Aggression.

Ukrainian state has to focus onto the integration mechanisms, which are aimed onto the formation of national cognation of Ukrainian nation, focusing onto the formation of integral national cultural space. Afterwards Ukrainian state has to focus onto the integration mechanisms, which are aimed onto the formation of national cognation of Ukrainian nation, focusing onto the formation of integral national cultural space.

The research stresses that in for years after the beginning of the armed conflict in Ukraine the war not only destroyed but enforced the processes of national self-awareness of Ukrainian citizens, irrespective of their ethnic origin, mother language or territorial identity. The dynamics index of the condition of formation of Ukrainian political nation persuasively speaks for this: the increasing the level of understanding of the importance of preservation of the independence and unity of the country, increasing level of civil self-determination.

Keywords: *ethno-national relation in Ukraine, transformation, Russian aggression, propaganda, the language question.*

Таблиця 1

**Індекс національної дистанційованості населення України.
За результатами моніторингу показників національної дистанційованості населення України**

Національна дистанційованість населення України від:	Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України (шкала Богардуса: 1-7 балів)															
	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	
Американців	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4	5,7	5,6	5,5	5,6	5,3	4,8	
Арабів	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,0	6,1	6,1	6,0	6,1	5,9	5,7	
Білорусів	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9	4,1	3,9	4,0	4,1	4,0	4,0	
Грузинів	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4	5,5	5,4	5,5	5,3	4,9	4,6	
Євреїв	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0	5,2	5,0	5,1	5,0	4,8	4,7	
Кримських татар	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4	5,5	5,4	5,3	5,3	4,8	4,5	
Молдаван	4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1	5,4	5,2	5,2	5,3	5,0	4,9	
Німців	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1	5,3	5,2	5,3	5,2	5,0	4,6	
Поляків	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8	5,0	4,8	5,0	4,9	4,7	4,4	
Росіян	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1	3,2	3,0	3,3	3,3	4,3	4,6	
Румунів	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1	5,3	5,2	5,4	5,3	5,2	5,1	
Турків	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7	5,8	5,8	5,7	5,7	5,4	5,3	
Угорців	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1	5,3	5,1	5,2	5,2	5,0	4,9	
Українців	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	2,4	2,3	
Українців, які мешкають в інших країнах	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1	3,2	3,0	3,1	3,1	3,2	2,9	
Ромів (Циган)	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0	6,1	6,0	6,1	6,1	6,0	5,9	
Чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,3	6,4	6,4	6,3	6,3	6,3	6,2	6,3	6,2	

Джерело: розраховано та складено автором: Українське суспільство 1992 – 2014. Моніторинг соціальних змін. / За редакцією д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – Т. 2. – К.: Інститут соціології НАН, випуск 2014 1 (15). – 566 с.;

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 550 с.; [Додаток: таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство - 2016" 2015 \[Електронний ресурс\] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>](#)

Довідково. Результати моніторингу зведені в **Таблицю 1** з показником, який називають індексом соціальної дистанції або національної нетолерантності. Він розраховується за названою іменем її розробника «шкалою Богардуса» як середній бал числових виразів семи показників про згоду респондента допустити осіб певної національності як: 1 – членів своєї сім'ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег, 5 – жителів України, 6 – гостей України, 7 – таких, кого в загалі не слід пускати в Україну. Шкала побудована за кумулятивним принципом, згідно з яким позитивна відповідь щодо першої позиції передбачає позитивні відповіді і щодо решти позицій. Числовий вираз середнього показника від 1 до 3 балів означає помірну дистанцію, від 3 до 5 – підвищену, від 5 до 7 – високу дистанцію, яка свідчить про наявність значної упередженості у ставленні до представників певної групи.

Таблиця 2

Динаміка мови спілкування вдома громадян України у 2015–2018 рр. за регіональним розподілом

Міста – обласні центри України	Мова спілкування вдома у 2015 р., %			Мова спілкування вдома у 2016 р., %			Мова спілкування вдома у 2017 р., %			Мова спілкування вдома у 2018 р., %						
	Українська мова	Українська та російська	Російська мова	Українська мова	Українська та російська	Російська мова	Українська мова	Українська та російська	Російська мова	Українська мова	Українська та російська	Російська мова				
Бінніця	70	5	15	0	68	23	9	0	67	20	13	0	67	26	7	0
Дніпро	8	32	58	2	10	27	62	1	9	24	66	0	9	34	57	0
Житомир	79	13	6	2	56	29	12	2	57	28	14	1	51	29	20	0
Запоріжжя	3	30	66	1	3	31	66	0	3	43	52	2	4	48	48	0
Івано- Франківськ	92	3	4	1	96	2	1	1	95	3	1	0	95	3	1	0
Київ	27	40	32	1	28	37	34	1	30	36	33	1	25	37	38	0
Кіровоград (Кропивницький)	25	49	26	0	18	48	32	2	27	40	31	2	28	46	25	0

УДК 327.82:004.774

Л.О. Дорош, Ю. Копей

ТWITTER-ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано особливості використання соціальної мережі Twitter у контексті реалізації класичної та громадської дипломатії, формування зовнішньополітичного іміджу держави. Виокремлено специфіку зовнішньополітичного дискурсу у мережі Twitter (ідеологічність, інформативність, інтенціональність, мас-медіа-орієнтованість, національно-культурна специфіка, суб'єктивність, поліфонічність). Наголошено на необхідності використовувати можливості мережі Twitter для популяризації своєї країни, демонстрації її відкритості та покращення діалогу з іноземною громадськістю.

Ключові слова: *Twitter, Twiplomacy, зовнішньополітичний дискурс, соціальна мережа, цифрова дипломатія, громадська дипломатія, імідж держави.*

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом №Ф75/195-2018 Державного фонду фундаментальних досліджень.

Інновації в галузі інформаційно-комунікаційних технологій відіграють важливу роль у сучасному інформаційному суспільстві, впливають на поведінку громадян та змінюють способи їх спілкування. Науково-технічний прогрес сьогодні визначає функціонування (роботу) соціальних, культурних та адміністративних інституцій в державі. Поява мережі Інтернет розширила можливості різних форм комунікації, поширення та обміну інформацією, об'єднуючи людей на локальному та глобальному рівнях та зменшуючи значення географічних кордонів.

У рамках сьогоденного значного посилення реалізації електронного врядування можемо констатувати появу нового комунікативного явища – цифрової дипломатії, передусім у класичному трактуванні терміна «дипломатія» як офіційної діяльності органів зовнішньополітичних відносин держави із захисту національних інтересів держави та просування її іміджу на міжнародній арені (у цьому випадку цифровими засобами). Реалізуючи таку мету, йдеться про прагнення держави залучити суспільство до аудіовізуальних потоків мережевого типу комунікації [1, с. 55]. Таке сучасне прочитання зовнішньополітичної діяльності у наш час безпосередньо переплітається із реалізацією громадської дипломатії (англ. public diplomacy), змістом якої є комунікація державних і навколдержавних структур із іноземною громадськістю, а суб'єктами такої комунікації стають активна молодь, блогери, незалежні журналісти, пересічні громадяни [4]. Розширення потенційної аудиторії, стратегічна спрямованість зовнішньополітичного дискурсу на активне впровадження інформаційних технологій призвели до використання в дипломатичній практиці соціальних мереж, як нової форми комунікації офіційних державних структур та громадськості.

Широкі функціональні можливості соціальних мереж (до прикладу, Facebook, Twitter і Instagram, Snapchat, WhatsApp та Telegram) відповідають сучасній відкритій зовнішньополітичній діяльності та допомагають значно збільшити потенціал

взаємозв'язків держави із громадськістю. Відтак, дипломатичний дискурс сьогодні стає більш відкритим, схожим за специфікою реалізації із медіа-дискурсом.

Соціальні мережі – це засоби масової інформації, які стали важливою платформою для поширення інформації. Їх швидкий розвиток змінив форму спілкування та спосіб «споживання» громадськістю поданої інформації (як з точки зору поширювача повідомлення, змісту самого повідомлення та його реципієнта). Соціальні мережі поєднують в своїй структурі віртуальні елементи з компонентами реального світу, що дозволяє завоювати величезну популярність серед мас, і саме це привернуло увагу політиків та керівників урядів, громадських активістів тощо. Відтак, соціальні мережі почали використовувати як стратегічний ресурс, адже багатомільйонна аудиторія стежить за стрічками новин, у тому числі у мережі Twitter, щоб знати останні новини та події [7; 15].

На відміну від традиційних ЗМІ (телебачення, радіо та газет) соціальні мережі одразу створюють діалог між користувачами на тему національних та міжнародних питань, що є перевагою при формуванні зовнішньополітичного іміджу держави. Через аккаунти в соціальних мережах політичні лідери, державні установи, громадські організації, приватні компанії та пересічні громадяни підтримують зв'язок з іншими користувачами, з метою донести до них важливу інформацію. Таким чином, соціальні мережі сьогодні перетворюються на новий громадський форум і новий політичний інструмент громадян, які можуть застосовувати його для впливу на владні рішення, оскільки велика кількість людей зможуть висловлювати свої думки в режимі он-лайн [5]. Відтак, вважаємо актуальним дослідження дискурсу Twiplomacy, або використання соціальної мережі Twitter в дипломатичних та політичних цілях, у рамках реалізації класичної та громадської дипломатії, формування іміджу держави на міжнародній арені. Актуальним таке дослідження є й з точки зору виокремити стратегії імплементації Twitter-мережі у дипломатичну та громадську діяльність в Україні. У світлі актуальних гібридних викликів національній безпеці України (головно, в інформаційній сфері) використання соціальних мереж в рамках реалізації класичної та громадської дипломатії України потребує особливої уваги, а закордонний досвід може стати корисним для формування іміджу нашої держави за кордоном.

Метою статті є дослідити особливості застосування та зовнішньополітичного дискурсу в рамках соціальної мережі Twitter для дипломатичної діяльності та формування іміджу держави.

Джерельну базу цього дослідження становлять роботи, в яких аналізуються особливості дипломатичного Twitter-дискурсу. Так, особливий інтерес викликає стаття «Електронна дипломатія: зовнішня політика в 140 символах» [9], опублікована в BBC News Magazine, у якій йдеться про те, що, незважаючи на розмір повідомлень в Twitter (всього 140 символів), багато політиків та громадських діячів використовують цю соціальну мережу для збільшення свого впливу в мережі інтернет та розглядають її як альтернативу (масовим розсилкам через електронну пошту).

Також важливим джерелом інформації для цього дослідження стали аналітичні матеріали, зібрані у рамках сайту «E-Diplomacy Hub» [8], де в режимі реального часу акумулюється Twitter-активність глав держав і представників зовнішньополітичних відомств. Для того, щоб зрозуміти, яку роль відіграє Twitter у світових політичних процесах ми звернулися до даних дослідження американської науково-дослідної групи зі зв'язків з громадськістю Burson-Marsteller, присвяченого розвитку Twitter і участі в ньому політиків різних країн, яке наочно демонструє, що на кінець 2013 р. комунікативний майданчик цієї соціальної мережі використовували більше 80% глав держав, що на 60% більше порівняно з 2010 роком [12]. Повідомлення у мережі є не лише

інформаційним, а й іміджевим, ресурсом, оскільки відображає як особисті, так і офіційні позиції, погляди дипломатів та політичних лідерів держави, її громадського активу з приводу тієї чи іншої події на міжнародній чи внутрішньополітичній арені. Ці повідомлення викликають реакцію користувачів соціальної мережі – коментарі та ретвіти, кількість яких, дозволяє оцінити соціальні настрої цільової аудиторії та впливовість конкретного політичного діяча, дипломата чи державної структури.

Аналіз джерельної бази та стану дослідження особливостей використання соціальної мережі актуалізує дослідження зовнішньополітичного дискурсу в мережі Twitter, яка перетворюється у комунікаційну складову міждержавних та міжособистісних відносин, у тому числі й України, з метою поширення інформації про свою країну та зближення з громадськістю інших держав.

Twitter – найбільший мікроблоговий он-лайн сервіс та третя за величиною соціальна мережа (після Facebook та YouTube), що була створена командою американських програмістів на чолі з Джеком Дорсі в 2006 р. Ця мережа розвивалася рекордно швидкими темпами і вже в січні 2014 р. налічувала 560 млн. зареєстрованих користувачів, які створювали 340 млн. взаємодій в день і більше 1,6 млрд. запитів пошуку в день. Twitter відрізняється тим, що дозволяє відправляти короткі текстові повідомлення, так звані «твіти» (tweets), які відображаються на головній сторінці користувача. Користувачі можуть підписатися на «твіти» інших користувачів, і ця дія називається «фоловити» (Follow), а користувачів називають – «фоловерами» (Followers) та «підписниками». Повідомлення можуть бути як публічними, так і можуть поширюватися обмежено, з'являючись у стрічці лише кількох фоловерів. Кількість користувачів Twitter вказує, що ця соціальна мережа є лідером в сфері мікроблогів. Twitter – це оптимальний інструмент, який використовується, щоб коментувати події, які відбуваються в реальному житті, поширювати важливі повідомлення; він також служить для обміну думками, проведення інтерв'ю (у тому числі й у прямому ефірі за допомогою сервісу, пов'язаного з «twitcam» – технологією livestream) [5].

Як і будь-яка соціальна мережа, Twitter диктує певні умови її використання. Twitter – це мікроблоговий сервіс обміну текстовими повідомленнями, максимальний розмір яких впродовж 11 років становив 140 символів. 26 вересня 2017 р. розмір твітів було збільшено вдвічі, і сьогодні він дорівнює 280 символам. Проте у версіях японською, корейською та китайською мовами залишились обмеження в 140 знаків. Один із засновників Twitter Біз Стоун зазначив, що причина збільшення кількості символів повідомлення полягає у тому, що раніше 19% твітів англійською мовою перевищували ліміт в 140 знаків, через що користувач витрачав багато часу на редагування, а іноді навіть відмовлявся від публікації твіту. Генеральний менеджер Twitter Алізе Розен підсумувала те, що з новим лімітом всього 1% твітів англійською перевищив ліміт у 280 символів, а користувачі, які використовували в повідомленнях всі 280 символів, отримували більше лайків, ретвітів та фоловерів [2].

Соціальна мережа Twitter – нова соціальна медіа-платформа, яка дає можливість зменшити дистанцію у взаємовідносинах громадян та політиків, їх спілкуванні один з одним. Це є вигідним для обох сторін: громадяни можуть впливати на владну верхівку, висловлюючи свої погляди в мережі, а влада, навпаки, моніторити суспільні настрої та популяризувати власну політичну програму. Тобто, можемо спостерігати процес зміни форми політичних комунікацій, появу нових каналів зв'язку, підвалини для чого були закладені урядом Швеції ще в 2011 р., під час створення національного он-лайн проекту, для популяризації іміджу країни за її межами [16].

Девід Кемерон, колишній прем'єр-міністр Великої Британії, так прокоментував початок використання соціальної мережі Twitter, як дипломатичного інструменту:

«Багато хто каже, що люди ... не цікавляться політикою ... Я думаю, це тому, що це все було ... «згори» ... Зараз, надаючи громадянам доступ до інформації через Twitter та Facebook, ми запрошуємо їх до участі у політичному житті країни... Як правило, якщо уряд хоче співпрацювати з людьми, нам потрібно буде вкладати мільйони фунтів у наш власний веб-сайт, а за допомогою Twitter ми отримуємо громадські консультації безкоштовно» [14].

Саме тому соціальна мережа Twitter – це вибір урядів та міністерств закордонних справ. Про це свідчить значна кількість офіційних державних та приватних аккаунтів політичних діячів на цій платформі. Науково-дослідна група зі зв'язків з громадськістю Burson-Marsteller проаналізувавши використання світовими лідерами та офіційними урядами основних соціальних медіа-платформ, таких як Twitter, Facebook, Instagram, Periscope і Snapchat, виявила наявність 856 облікових записів Twitter, що належать главам держав та урядів, а також міністрам закордонних справ у 178-ми країнах, що становить 92% усіх країн-членів ООН, а загальна аудиторія їх послідовників становить 356 мільйонів. Усі, окрім одного з урядів Великої двадцятки, офіційно присутні у Twitter, а шість лідерів G7 мають особистий обліковий запис у Twitter. Канцлер Німеччини Ангела Меркель є єдиним лідером G7, яка «уникає» присутності у цій соціальній мережі. Всі європейські уряди мають офіційні аккаунти у Twitter; у Латинській Америці лише уряд Нікарагуа не має офіційного облікового запису Twitter і тільки 15 країн з Африки, Азії та Тихоокеанського регіону відсутні на просторах соціальної мережі Twitter [12].

Причиною такого широкого використання Twitter є те, що ця соціальна мережа є популярною серед інтернет-користувачів всього світу, а отже, дає можливість охопити максимально широку аудиторію як серед громадян власної країни, так і за кордоном. Наприклад, після запуску нового аккаунта представництва Державного департаменту США в Туреччині, помічник представника з публічних справ і цифрової стратегії Вікторія Ессер заявила, що її відомство завжди шукало способи розширити свої можливості інформування аудиторії, та можливості її зацікавлення. Соціальні медіа дозволяють здійснювати це завдання в режимі реального часу і охопити настільки широкий радіус дії, про який, як зазначила В. Ессер, в Державному департаменті у період існування тільки традиційних нецифрових засобів публічної дипломатії могли тільки мріяти [11].

Присутність он-лайн проте не є гарантом ефективної комунікації в межах мережі Twitter. Дослідження «Twiplomacy 2017» ілюструє, що існує зростаючий цифровий розрив між урядами, які активно використовують соціальні мережі, застосовуючи спеціально створені групи, і тими, хто вважає цифрову заангажованість небажаною, відтак, присвячує їй мало уваги та ресурсів. Тим не менш, інтенсивне використання урядами та політичними діячами он-лайнних каналів призвело до хвилі відкритості та прозорості в діяльності урядових структур, якої раніше ніколи не було. Навіть китайський уряд, відомий блокуванням західних соціальних мереж, повільно виявляє зацікавленість у соціальних мережах, а деякі його дипломатичні місії активно співпрацюють з іноземними партнерами у Twitter [12].

За підсумками дослідження 2017 р., мережа Twitter, зокрема, стала дипломатичним барометром, інструментом, який використовується для аналізу та прогнозування міжнародних відносин. Першою ж країною, яка перенесла дипломатичну сферу діяльності у Twitter площину була Швеція. У 2011 році її уряд створив національний проект для популяризації іміджу країни, використовуючи Twitter (@Sweden). Концепція проекту полягала в тому, що рандомно обраному громадянину Швеції щотижня надавався доступ до облікового запису @Sweden і ці особи отримували право твітувати те, що вони вважали за потрібне, та коли вважали за потрібне [10].

Сполучені Штати Америки одними з перших застосували цифрову дипломатію на практиці. Систему електронного врядування у США було імplementовано ще в лютому 1997 р., коли американська адміністрація виступила з ініціативою «Удосконалення урядової діяльності через нові технології», а в 2000 році стартував проект FirstGov, що об'єднав близько 20 000 сайтів державних органів різних рівнів. Орієнтуючись на сучасні реалії, у США поширилась кампанія Tweet Congress з метою сприяння прозорості влади, із закликами до представників Конгресу використовувати Twitter (@TweetCongress) [13].

Стрімке зростання присутності кількості політиків в соціальній мережі Twitter пояснюється декількома факторами. По-перше, популярна мережа мікроблогів, крім перерахованих вище можливостей, не дозволяє журналістам спотворювати слова політиків, оскільки будь-який бажаючий може перевірити точність цитування (саме до цієї преференції апелював Дональд Трамп, пояснюючи свою «про-Twitter» позицію). По-друге, Twitter передає інформацію швидше, ніж традиційні ЗМІ: будь-який актуальний твіт, тільки з'явившись на сторінці мережі, може стати джерелом новин традиційних ЗМІ. По-третє, Twitter користувачі всього за один клік можуть стати «друзями» президентів, будучи не знайомими з ними особисто, і напряму задати їм питання, що дозволяє політикам вибудовувати горизонтальну комунікацію з громадянами. Крім того, фоловери політичних лідерів за допомогою ретвітів, самі поширюють контент, що публікується політиками, збільшуючи їх присутність в самій соцмережі, в інтернеті і в засобах масової інформації, які нерідко публікують найбільш значущі повідомлення президентів [6, с. 139].

Визначаючи особливості зовнішньополітичного дискурсу в рамках Twitter мережі доцільно вказати, що використання соціальної мережі Twitter представниками владної верхівки та державних структур, громадськості зумовлює виникнення відповідної комунікативної ситуації. Політичний медіа дискурс в Twitter – це комунікативний процес, що розвивається в рамках платформи Twitter та спрямований на досягнення певної мети: просування ідеології, установки, іміджу. Як і кожна комунікативна платформа, соціальна мережа Twitter диктує свої умови використання та створює певні рамки спілкування між користувачами. На основі дослідження К. В. Нікітіної [3] можемо виділити особливості дипломатичного медіа дискурсу у мережі Twitter:

1) *ідеологічність (ideological aspect)*. Twitter став прямим засобом спілкування політиків та їх послідовників (громадян) «без посередників», від першої особи. У Twitter-площині, політики (або їх представники) здійснюють прямий контакт з виборцями, з індивідами, демонструють процес прийняття рішень, що стосуються суспільного і політичного життя, формуючи громадську думку щодо тієї чи іншої позиції чи ідеологічної платформи політика загалом;

2) *інформативність (informative aspect)*. Політичний медіадискурс Twitter є поясненням і оцінкою дій політиків, політичних партій, законів, правових актів і т.д.

3) *інтенціональність (intentional aspect)*. Політичний дискурс у Twitter мережі часто має маніпулятивні характеристики. Метою комунікації є захоплення, збереження і зміцнення влади над суспільною свідомістю мас, тобто вплив, спрямований на формування громадської думки. Політичний медіа дискурс Twitter – комунікативне явище, а будь-яка комунікація – це цілеспрямований вплив. Комунікація в політичній сфері Twitter цілеспрямована, і впливає на аудиторію з певною метою. Наприклад, навіть віддалені від політики індивіди (артисти, актори, підприємці і т.д.) при певному політичному завданні починають впливати на формування громадської думки:

4) *мас-медіа-орієнтованість (massmedia-orientation)*. Громадська суспільна думка стає засобом здобуття, реалізації та утримання політичної влади. Наприклад, політичний

аккаунт Б. Обами (@BarackObama), апелюючи до поняття «friend» («друг»), прагне завоювати виборців, чим більше таких «друзів», тим вищі шанси на перемогу політика.

5) *національно-культурна специфіка (national-cultural specificity)*. Специфіка англomовного Twitter відрізняється від українськомовного, і це обумовлено не тільки відмінностями у мовах, але і конкретними життєвими умовами. Змістове повідомлення у соціальній мережі Twitter є культурним продуктом і водночас, одиницею, яка презентує та поширює певну культуру. Те, що є своєрідною цінністю в одному суспільстві, може викликати неприйняття в іншому суспільстві і бути неприпустимим для публічного обговорення.

6) *суб'єктивність (subjectivity)*. Політичний дискурс Twitter носить суб'єктивний характер: вся інформація, події та факти подаються читачам у вигляді суб'єктивних інтерпретацій. Twitter є зручним і комфортним майданчиком для маніпулювання інформацією в необхідному для адресанта напрямку.

7) *поліфонічність (polyphony)*. Для дипломатичного Twitter дискурсу характерним є поліфонічність спілкування, яка передбачає демократичний стиль спілкування (довірлива атмосфера, плюралізм думок і т.д.). Політичні аккаунти «відкриті» для спілкування в онлайн-режимі для всіх фоловерів (послідовників) твіттер-аккаунта. Одне повідомлення спонукає необмежену кількість комунікативних дій (коментарів, ретвітів і т.д.) [3].

Аналізуючи активність урядовців через дослідження Twiplomacy 2017 можна констатувати факт, що більше половини світових політиків, дипломатів та державних структур є активними у соціальних медіа. Twitter – це оптимальний інструмент, який використовується політиками та громадськістю для обміну думками, поширення інформації про свою діяльність, обговорення актуальних подій на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Наразі абсолютна більшість (93%) держав світу присутні у Twitter та інших соціальних мережах. Отже, Twitter-дипломатія, як складова електронної дипломатії, є найбільш потужною комунікаційною складовою міждержавних відносин у світі, яка при правильному її використанні, сприятиме зближенню громадськості та владної верхівки в межах держави та зближенню позицій владної еліти та громадськості різних країн з різноманітних міжнародних питань.

Поява першого проекту Швеції у соціальній мережі Twitter засвідчила появу дипломатичного дискурсу в рамках цієї мережі. Поступова поява у Twitter офіційних державних структур – облікових записів парламентів, урядів, міністерств закордонних справ, посольств та консульств, а також існування в мережі облікових записів глав держав, прем'єр-міністрів та міністрів закордонних справ демонструє потенціал використання мережі, як інструменту дипломатичної діяльності. На сьогоднішній день Twitter-дипломатія призвела до революції у царині зовнішньополітичних відносин, суттєво поліпшуючи взаємозв'язки політичних лідерів, громадських активістів та пересічних громадян в усьому світі. Активне використання Twitter-мережі в розвитку зовнішньополітичних відносин надає нові можливості, зокрема: поширення інформації про повсякденну діяльність постійно зростаючій інтернет-аудиторії, та навпаки, дозволяє дізнаватися про думки, зауваження, пропозиції світової спільноти; також така форма комунікації дозволяє громадянам, журналістам отримати безпосередній доступ до політичних лідерів. Отож, аналізуючи феномен Twiplomacy, можемо зробити висновок, що поява зовнішньополітичного дискурсу в рамках соціальної мережі Twitter, особливостями якого є ідеологічність, інформативність, інтенціональність, мас-медіа-орієнтованість, національно-культурна специфіка, суб'єктивність та поліфонічність, сприятиме підвищенню ефективності традиційної дипломатичної діяльності.

Отже, мережа Twitter сьогодні перетворюється у центр зовнішньої політики 2.0, стає одним із ключових компонентів цифрової дипломатії. Провідні аналітичні центри передбачають, що в майбутньому Twitter відіграватиме більш важливу роль на світовій арені. Вже зараз ця соціальна мережа впливає на те, як світові лідери та громадськість взаємодіють між собою. Twiplomacy – це нова можливість і, водночас, реалії XXI століття. Отож, сьогодні й надалі слід використовувати цю можливість для популяризації своєї країни, демонстрації відкритості політиків та готовності їх до діалогу з громадськістю, та громадськості між собою. Водночас, Twitter-стратегія повинна бути ретельно продуманою, особливо щодо формування та поширення іміджу країни за її межами, враховуючи можливу реакцію (чи у випадку гібридної війни - контрнаступ) на повідомлення в мережі. Сьогодні для політичних еліт та громадськості нашої держави особливо важливим має стати відфільтровування так званих fake news, твітів-провокацій, які поширюються через соціальні мережі, спотворюючи реальну позицію країни та її громадян, руйнуючи напруцювання у сфері зовнішньополітичного іміджу України.

Список використаної літератури

1. Викулова Л.Г. Структуры моделирования ценностных ориентиров дискурса социальной реальности в массмедийном коммуникативном пространстве / Л.Г. Викулова, Е. Ф. Серебренникова // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия : Филология. Теория языка. Языковое образование. – 2014. – № 2 (14). – С. 55-63 ; Vikulova L. G. Struktury modelirovaniya tsennostnykh orientirov diskursa sotsialnoy realnosti v massmediynom kommunikativnom prostranstve / L.G.Vikulova, Ye.F.Serebrennikova // Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya : Filologiya. Teoriya yazyka. Yazykovoe obrazovanie. – 2014. – № 2 (14). – S. 55-63.

2. Дмитренко О. Twitter збільшив ліміт знаків у повідомленнях з 140 до 280 [Електронний ресурс] / О. Дмитренко // Watcher. – 2017. – 8 листоп. – Режим доступу : <http://watcher.com.ua/2017/11/08/twitter-zbilshyv-limit-znakiv-u-povidomlennyah-z-140-do-280/> ; Dmytrenko O. Twitter zbilshyv limit znakiv u povidomlenniakh z 140 do 280 [Elektronnyi resurs] / O. Dmytrenko // Watcher. – 2017. – 8 lystop. – Rezhym dostupu : <http://watcher.com.ua/2017/11/08/twitter-zbilshyv-limit-znakiv-u-povidomlennyah-z-140-do-280/>

3. Никитина К.В. Политический дискурс СМИ и его особенности, создающие предпосылки для манипуляции общественным сознанием [Электронный ресурс] / К. В. Никитина // Управление общественными и экономическими системами. – 2006. – № 2. – Режим доступа : <http://umc.gu-unpk.ru/umc/arhiv/2006/2/Nikitina.pdf> ; Nikitina K. V. Politicheskii diskurs SMI i ego osobennosti, sozdayushchie predposylki dlya manipulyatsii obshchestvennym soznaniem [Elektronnyy resurs] / K. V. Nikitina // Upravlenie obshchestvennymi i ekonomicheskimi sistemami. – 2006. – № 2. – Rezhim dostupa : <http://umc.gu-unpk.ru/umc/arhiv/2006/2/Nikitina.pdf>.

4. Сухорольська І. Ю. Використання соціальних мереж у громадській дипломатії [Електронний ресурс] / І. Ю. Сухорольська. – Інформація, комунікація, суспільство 2014 : матер. 3-ої Міжнар. наук. конф. ІКС-2014, м. Львів, м. Славське, 21–24 травня 2014 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 114–115.- Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/24752/1/50-114-115.pdf> ; Sukhorolska I. Yu. Vykorystannia sotsialnykh merezh u hromadskii dyplomatii [Elektronnyi resurs] / I. Yu. Sukhorolska. – Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2014 : mater. 3-oi Mizhnar. nauk. konf. IKS-2014, m. Lviv, m. Slavske, 21–24 travnia 2014 r. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2014. – S. 114–115.- Rezhym dostupu : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/24752/1/50-114-115.pdf>.

5. Торреальба А. А. Твитпломатия: влияние социальной сети Твиттер на дипломатию / А. А. Торреальба // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Международные отношения. – 2015. – Т. 15, № 3. – С. 152-165 ; Torrealba A. A. Tvitplomatiya: vliyanie sotsialnoi seti Ttwitter na diplomatiyu / A. A. Torrealba // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya : Mezhdunarodnye otnosheniya. – 2015. – Т. 15, № 3. – С. 152-165.

6. Филаткина Г.С. Твипломатия как коммуникативный инструмент современных латиноамериканских политических лидеров (2010-2014 гг.) / Гелия Сергеевна Филаткина // Современная медиасреда: творчество и технологии. Взгляд молодых исследователей : межвуз. сб. науч. работ студентов и аспирантов. / ред. М. А. Бережная, сост. Е. А. Королев. СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, Ин-т «Высш. шк. журн. и мас. коммуникаций», 2014. – Вып. 14. – С. 136-145; Filatkina G.S. Tviplomatiya kak kommunikativnyj instrument sovremennyh latinoamerikanskih politicheskikh liderov (2010-2014 gg.) / Geliya Sergeevna Filatkina // Sovremennaja mediasreda: tvorchestvo i tehnologii. Vzgliadmolodyh issledovatelej : mezhvuz. sb. nauch. rabot studentov i aspirantov. Vyp. 14 / red. M. A. Berezhnaja, sost. E. A. Korolev. SPb.: S.-Peterb. gos. un-t, In-t «Vyssh. shk. zhurn. i mas. kommunikacii», 2014. – Vyp. 14. – С. 136-145.

7. Цветкова Н. Программы Web 2.0. В публичной дипломатии США / Н. Цветкова // США и Канада: Экономика, политика, культура. – 2011. – № 3. – С. 109-122 ; Tsvetkova N. Programmy Web 2.0. V publichnoi diplomatii SShA / N. Tsvetkova // SShA i Kanada: Ekonomika, politika, kultura. – 2011. – № 3. – С. 109-122.

8. AFP launches “the e-diplomacy hub”, an innovative tool for exploring the world of digital diplomacy [Electronic resource] / AFP. – 21.06.2012. – Mode of access: <https://www.afp.com/en/agency/press-releases-newsletter/afp-launches-e-diplomacy-hub-innovative-tool-exploring-world-digital-diplomacy>.

9. Bryant N. E-diplomacy: Foreign policy in 140 characters [Electronic resource] / N. Bryant // BBC News. – 2012. – 18 July. – Mode of access : <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-18856295>.

10. Christensen C. Curating a nation on Twitter / C. Christensen // The International Journal of Media and Culture. – 2013. – Vol. 11, № 1. – P. 30-46.

11. Hanson F. Revolution @State: The Spread of E-diplomacy / F. Hanson. – Sydney : Lowy Institute for International Policy, 2012. – 33 p.

12. Lüfkens M. Twiplomacy Study 2017 [Electronic resource] / M. Lüfkens // Twiplomacy. – 2017. – May 31. – Mode of access : <http://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2017/>

13. Parmelee J. H. Politics and the Twitter Revolution: How Tweets Influence the Relationship between Political Leaders and the Public / J. H. Parmelee, S. L. Bichard. – Lanham, Md. : Lexington Books, 2012. – 247 pp.

14. Stoddart A. Politicians should use Twitter to engage more, and broadcast less [Electronic resource] / A. Stoddart // Democratic Audit. – 2013. – 28 sept. – Mode of access : <http://www.democraticaudit.com/2013/09/28/politicians-need-to-use-twitter-to-engage-more-and-broadcast-less/>

15. Wasserman S. Social Network Analysis in the Social and Behavioral Sciences // Wasserman S. Social network analysis : methods and applications / S. Wasserman, K. Faust. - New York : Cambridge University Press, 1994. – P. 3-27.

16. Yepsen E. A. Practicing successful Twitter public diplomacy: a model and case study of U.S efforts in Venezuela [Electronic resource] / E. A. Yepsen // Los Angeles : Figueroa Press, 2012. – Mode of access :

<http://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u35361/2012%20Paper%206.pdf>

Стаття надійшла до редакції 09.09.2018 р.

L. Dorosh, Y. Kopey

TWITTER-DISCOURS IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY AND FORMATION OF STATE FOREIGN POLICY IMAGE

It is analyzed peculiarities of using Twitter social network in context of implementation traditional (classical) and public diplomacy and formation of state foreign policy image. Taking into account that content of public diplomacy fullfills in communication between state and extra-state structures with the foreign public, and actors of which are active youth, bloggers, independent journalists, ordinary citizens, the research heighlights the necessity of using social networks in the diplomatic practice as a new form official government agencies and the public communication, in order to expand the potential audience, implement the strategic orientation of the foreign policy discourse of any country. The relevance of this research is predetermined by implementation of Twitter-network into diplomatic and public activities in Ukrainian foreign policy strategy. Among urgent hybrid challenges to the national security of Ukraine (mainly in the information sphere), it is underlined that using social networks within the framework of implementation traditional and public diplomacy of Ukraine needs special attention, and foreign experience can be useful in process of forming the Ukrainian state image abroad. The article depicts peculiarities of foreign political Twitter discours (in particalar diplomatic twitter diacurse is ideological, informative, intentionality, mass-media orientated, national-cultural specified, subjective). It is proved that Twitter is the best tool used by both politicians and public to exchange ideas, disseminate information about their activities, and discuss current events at the national and international levels. It is calculated that the absolute majority (93%) of world population are active users of Twitter and other social networks. It is amphasized on the necessity of using Twitter's capabilities to promote their country, demonstrate its openness and improve dialogue with the foreign public. It is also argued that Twitter-diplomacy, as a component of electronic diplomacy, can become an important communication component of inter-state relations, will promote convergence of public and ruling elite within the state and converge positions of ruling elite and public of different countries on various international issues.

Key words: *Twitter, Twiplomacy, foreign politicly discourse, social network, digital diplomacy, public diplomacy, state image.*

УДК 327(71)(045)

А.В. Жигір, А.В. Трофименко

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «БЕЗПЕКИ ОСОБИ» ЯК ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ

У статті представлено аналіз процесу становлення концепції «безпеки особи» як основи зовнішньої політики Канади. Автори встановили фактори, під впливом яких Канада обрала саме цю модель забезпечення безпеки, визначили основні етапи її становлення у канадській зовнішній політиці, умовно виділивши чотири основні етапи. Виокремлено ключові принципи цієї концепції, яких дотримується Канада у зовнішньополітичній діяльності. Окрема увага приділена механізмам її реалізації, а саме діяльності Канадського агентства міжнародного розвитку.

Ключові слова: безпека особи, міжнародна безпека, миротворчість, зовнішня політика Канади, Канадське агентство міжнародного розвитку (КАМР).

В умовах глобалізації відбувається формування нового світового порядку, який здійснюється шляхом універсалізації та уніфікації міжнародних стандартів у всіх сферах. Науково-технічний прогрес, створення єдиного світового ринку товарів та послуг, необмежений рух капіталу, підвищення ролі ТНК в світових процесах, впровадження новітніх електронно-інформаційних технологій зробили світ більш динамічним, сприяли виникненню нових загроз безпеки, спонукали пошук шляхів подолання та запобігання регіональним, військовим конфліктам, трансформацію підходів до питання забезпечення безпеки на національному, колективному рівнях, а також на рівні окремої особи.

Особливий інтерес серед цих підходів представляє дослідження концепції «безпеки особи», яка переміщує фокус з держави на індивіда як основного суб'єкта міжнародних відносин. Дана концепція є відносно новим механізмом у розв'язанні сучасних конфліктів, ставить однією із своїх головних цілей реалізацію основних потреб людини в умовах глобалізації та взаємозалежності в гнучкому балансі з інтересами суспільства та держави. Цей тонкий баланс вимагає об'єднання різних видів діяльності, підтримки універсальних цінностей, визнання і повагу різноманіття ідентичності і культур.

Значний внесок в розробку концепції «безпеки особи» внесла Канада, що розробила власний підхід до її розуміння та впровадження. Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин Канада переглянула свою зовнішньополітичну доктрину, поклавши в її основу зазначену концепцію. Сьогодні зовнішня політика Канади заснована на реалізації цієї моделі шляхом широкомасштабної взаємодії в рамках міжнародних організацій, взаємодії з громадським суспільством, донорства, проведення операцій з миротворчості та миробудування тощо. Значний науковий інтерес представляють передумови та процес становлення «безпеки особи» як основи канадської зовнішньополітичної доктрини, а також особливості її реалізації на сучасному етапі, що допомогло державі знайти власне місце на міжнародній арені.

Об'єктом даного дослідження є концепція «безпеки особи» як основа зовнішньої політики Канади, предметом виступає процес її становлення та реалізації. Метою статті є встановити основні етапи та виокремити тенденції формування концепції «безпеки особи» як основи зовнішньополітичної доктрини Канади. Тематика канадської моделі безпеки не стала предметом окремих вітчизняних досліджень, українські вчені більше зосереджують увагу на основних напрямках зовнішньої політики Канади. Серед науковців, що присвятили свої дослідження зазначеній тематиці слід виокремити Бадуса Ч., Кулпера Р., Ізраєляна Е. В., Володіна Д., Сокова І. А, Касьянову А. та інших.

Сьогодні Канада є одним з найвпливовіших акторів міжнародних відносин, діяльність якої направлена на розроблення нових концептуальних підходів до «безпеки особи». Сама концепція як основа зовнішньої політики Канади формувалася під впливом низки як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Серед них велику роль грає геополітичне положення держави, особливості формування Канади як незалежної багатонаціональної держави, високий рівень розвитку громадянського суспільства тощо.

Особливий підхід до вирішення безпекових проблем, у першу чергу, відокремленістю Канади з трьох сторін від інших держав трьома океанами, що слугують їй захистом від іноземного вторгнення та військових загроз, межуванням із Сполученими Штатами Америки, що суттєво переважають Канаду за чисельністю населення та за обсягом ВВП [3]. Таке геополітичне положення Канади обумовило пошук Канадою власного місця на міжнародній арені, можливості виходу країни з політичної тіні США, що є найбільшим торговельно-економічним її партнером, найближчим військовим і

політичним союзником. Результатом такого пошуку стала схильність країни до багатостороннього підходу до розв'язання проблемних питань і конфліктів, активізація участі Канади в рамках низки міжнародних організацій, таких як ООН, НАТО, ОАД, ОБСЄ [4].

Колоніальне минуле Канади, еволюційний шлях отримання нею незалежності обумовлює пріоритетність політичних, а не силових методів розв'язання конфліктів, канадські дипломати відомі своєю майстерністю у пошуку компромісів між сторонами. А багатонаціональний склад населення Канади як держави іммігрантів, наявність та активність етнічних груп у рамках політики канадського мультикультуралізму спонукає канадську владу до надання гуманітарної допомоги та дипломатичної підтримки іншим державам, зокрема країнам «третього світу». Одним з головних факторів формування національної стратегії на засадах «безпеки особи» стало розвинене громадянське суспільство, основними інтересами якого є забезпечення прав і свобод людини та громадянина як всередині Канади, так і за її кордонами, крім того багато канадських неурядових організацій, зокрема з охорони навколишнього середовища, захисту прав, проявляють свою активність на міжнародній арені [9].

Під впливом цих основних факторів відбувалося становлення концепції «безпеки особи» як основи зовнішньої політики Канади, у цьому процесі можна умовно виділити декілька етапів.

Перший етап бере початок наприкінці 1940-х років, коли відбулася зміна правлячих кіл політичної еліти. Після уходу з політичної арени у 1948 року В. Л. Макензі Кінга завершився період ізоляціонізму у зовнішній політиці країни. Нове керівництво на чолі з Л. Сен-Лораном і Л. Пірсоном представили Канаду як впливового актора міжнародних відносин за допомогою активної діяльності у сфері забезпечення міжнародної безпеки. У 1956 року під час Суецької кризи, Л. Пірсон, прем'єр міністр Канади, представник Канади в ООН, виступив ініціатором створення Надзвичайних сил ООН з підтримання миру. Тоді було розширене поняття «миротворчих операцій» до «операцій на користь миру», що ставило безпеку мирного населення в центр уваги міжнародної спільноти [10].

З приходом до влади адміністрації П. Трюдо у 1968 році зовнішньополітичний курс було скореговано. Результати були представлені у Білій книзі «Зовнішня політика для канадців», що складалася з 6 частин. В ній йшла мова про активізацію відносин з країнами Європи, басейну Тихого Океану, Латинської Америки та щодо діяльності у міжнародних організаціях. Помітно менше приділялося уваги міжнародній посередницькій діяльності країни в операціях ООН (на відміну від уряду Л. Пірсона та його «тихої дипломатії»). Причиною тому стали внутрішні кризи держави, зусилля реформаторського уряду П. Трюдо звільнити країну від політичних обов'язків, що не відповідали інтересам канадського суспільства на фоні залежності від США у сфері економіки, культури, освіти, наростання мовної проблеми (питання сепаратизму Квебеку) тощо [8].

Наступний етап становлення концепції бере початок у 1990-х роках. Новий уряд Канада визначив такі пріоритети зовнішньої політики, як багатостороння дипломатія в рамках міжнародних організаціях (ООН); акцентування зусиль на військово-політичних аспектах миротворчої діяльності; можливість виконання посередницьких функцій у відносинах Заходу і країн «третього світу» [11].

Активного розвитку концепція «безпеки особи» набула у 1993 році. Вона була представлена урядом Ж. Крегьєна, який належав до ліберальної партії. Перша згадка терміну «безпека особи» з'являється у матеріалах про співробітництво між Канадою та Норвегією у проведенні миротворчих операцій ООН у 1960-х роках (так звана вісь Осло – Оттава). Постало питання про необхідність спрямування уваги світової спільноти не на

безпеку держав, підтримка якої здійснюється військовим шляхом або проведенням політики стримування, а за допомогою цивільного права та рівномірного розподілу ресурсів, охорони навколишнього середовища та охорони здоров'я. Пізніше, концепція «безпеки особи» включила в себе економічні та природоохоронні фактори і безпосередньо фізичну безпеку окремого індивіда [1].

Високий рейтинг Канади в світі багато в чому забезпечили її ініціативи та участь в операціях ООН з підтримання миру (ОПМ). Особливу увагу уряд Канади приділив наступним напрямкам: інтелектуальна направленість на пошук ідей, концепцій та стратегій поліпшення управління у країнах, що розвиваються; розширення інтересів жінок, дітей та населення у пост – конфліктному мирі будівництві; гендерна рівність (у 1973 році Канада стала першою країною, яка залучила жінок до виконання ОПМ); високий рівень підготовки військових кадрів [3].

Другий етап охарактеризувався інституалізацією «безпеки особи», яку запропонував міністр закордонних справ Канади Л. Ексуорсі (1996 – 2000 роки). Він розглядав дану концепцію за двома напрямками: в межах канадської зовнішньої політики і в широкій міжнародній системі. Була розгорнута кампанія з підписання «Договору про заборону випробування, виробництва, передачі та зберігання протипіхотних мін» (1996 – 1998 рр.), Оттавська конвенція отримала широкий резонанс у світі. Канадські дипломати виступили з пропозицією і домоглися створення Міжнародної комісії ООН з питань втручання і державного суверенітету (1999 – 2000 рр.), а неурядові організації країни склали ядро й грали провідну роль у створенні міжнародної коаліції з «безпеки особи» (Human Security Network). Канаді належав ряд ініціатив у області захисту дітей в умовах збройних конфліктів (з 1996 р.) і боротьби з нелегальною торгівлею легкою зброєю (з 1996 р.). Крім того, країна зробила великий внесок у створення Міжнародного кримінального суду [4].

Косовський конфлікт 1998 – 1999 років продемонстрував гостру необхідність вироблення принципів і критеріїв зовнішнього втручання в хід сучасних збройних конфліктів. Канада запропонувала визначити позицію міжнародної спільноти з питання гуманітарної інтервенції. З ініціативою про створення відповідної міжнародної комісії на саміті тисячоліття у вересні 2000 р. виступив прем'єр-міністр Канади Ж. Кретьєн. Доповідь канадських представників містила ряд принципово важливих моментів: підтверджено значимість державного суверенітету, який передбачає подвійну відповідальність і обов'язок держави поважати суверенітет інших країн і захищати права і гідність людей всередині своїх кордонів, запропоновано повністю відмовитися від терміну «гуманітарна інтервенція» і замінити його терміном «втручання» або «військове втручання з метою захисту цивільного населення», замість «права на втручання» рекомендувалося розглядати «відповідальність із захисту», обґрунтована правомочність втручання в конфлікти в надзвичайних ситуаціях (коли мають місце масові вбивства, масштабний геноцид і етнічні чистки), головна роль у прийнятті рішень про застосування сили належить Раді Безпеки ООН [8].

Наступний прем'єр-міністр Канади П. Мартін домігся також обговорення проблеми «відповідальності із захисту» на саміті Франкофонії 2004 року в Уагадугу (Буркіна-Фасо). Наступним етапом узгодження позицій була робота міжнародної групи високого рівня щодо існуючих загроз, яка узагальнила і підтвердила визначення та поняття, представлені в доповіді МКВВГС [7].

Реформування не оминуло канадські військові підрозділи, зокрема, якщо раніше вони формувалися за рахунок військовослужбовців, то на сучасному етапі їх майже замінили поліцейські підряди, що спеціалізуються на проведенні тренінгів у зонах конфлікту. Група поліцейських як частина місії ООН була відправлена у 1989 в Намібію.

Відмова від військових методів втручання і опора на концепцію «безпеки особи» не змогла вберегти людей від загибелі. В тому числі й канадський підрозділ «блакитних касок» згідно з даними на 2012 р. втратив близько 120 людей, що загинули у ході ОПМ [14].

Після залишення міністром закордонних справ Канади Л. Ексуорсі своєї посади в 2000 р. концепція «безпеки особи» стала розглядатися як другорядна, але багато її елементів вже стали складовою теорії і практики міжнародних відносин, мали істотний вплив на розвиток зовнішньополітичних підходів, що застосовувалися Канадою надалі [12].

Третій етап включає період прем'єрства лідера консерваторів Стівена Гарпера (2006 – 2015 рр.), за керівництва якого Канада відійшла від концепції глобального гравця, зменшила військовий контингент у миротворчих операціях та знизила фінансування міжнародних урядових організацій з надання гуманітарної допомоги [6].

Четвертий період становлення концепції як основи зовнішньої політики розпочався після приходу до влади у 2015 р. нового прем'єр-міністра Джастіна Трюдо, лідера ліберальної партії, миротворча діяльність як провідний напрямок зовнішньої політики Канади значно змінилася. Події Арабської весни 2011 року, війна в Сирії, криза на сході України, міграційна криза, збільшення терористичних атак на території Європи та боротьба з «Ісламською державою» підштовхнули Канаду до активізації діяльності на міжнародній арені як країни-миротворця, що сформувало наступний етап становлення власної стратегії зовнішньої політики в рамках концепції «безпеки особи». У передвиборчій кампанії Дж. Трюдо заявив про відновлення ролі Канади як глобального гравця на міжнародній арені. За період з 2016 по 2020 р. була прийнята нова стратегія, згідно з якою майже вдвічі було збільшено статті бюджету щодо надання фінансової та гуманітарної допомоги країнам, що перебувають у стані військового конфлікту [10].

Для реалізації концепції «безпеки особи» Канада виробила власні механізми, одним з яких є Канадське Агентство Міжнародного Розвитку (КАМР). КАМР є федеральним державним органом, відповідальним за виконання офіційної програми Канади з надання допомоги. Головна мета – сприяння сталому розвитку, зменшення бідності та створення більш безпечного, справедливого і процвітаючого миру. Організація була створена в 1968 році, на чолі з ліберальним урядом П'єра Трюдо, діяльність організації спостерігається більш ніж у 100 країнах світу, її бюджет складає приблизно 2,1 мільярда канадських доларів на рік. КАМР фінансує програми для НУО з питань охорони здоров'я, демократії та розвитку молоді [14].

Існує також Канадський фонд підтримки місцевих ініціатив (КФПМІ), але він менш популярний. Це програма, яка підтримує відносно малі проекти, які реалізуються місцевими громадами та іншими народними об'єднаннями, сільськими радами, жіночими групами або кооперативами. Головною метою є створення можливостей для дітей та молоді у розвитку демократичних цінностей. Проекти спрямовані на розширення прав і можливостей громад [5].

Таким чином, під впливом низки зовнішніх та внутрішніх факторів в результаті пошуку шляхів підвищення ролі держави на міжнародній арені Канада обрала концепцію «безпеки особи» як основи своєї зовнішньополітичної доктрини, основними принципами якої є демократичні реформи, підтримання фундаментальних права та свобод людини, участь у миротворчих місіях під егідою ООН та НАТО, надання фінансової допомоги країнам, що розвиваються, надання висококваліфікованих інструкторів у військовій сфері, захист прав жінок та дітей, екологічна безпека, боротьба з тероризмом, фізична безпека окремої особи в ході міжнародних конфліктів тощо.

У процесі становлення цієї концепції в рамках зовнішньої політики Канади можна умовно виділити чотири етапи. Перший етап (1948 – 1993 рр.) характеризується відходом від політики «ізоляціонізму», закладенням принципів концепції «безпеки особи» в зовнішньополітичну діяльність Канади. Другий етап розпочався з приходом до влади уряду Ж. Кретьєна (1993 – 2006 рр.) та інституалізацією основ концепції «безпеки особи», головним ініціатором та теоретиком якої виступив Міністр закордонних справ Канади Л. Ексуорсі, що обґрунтував необхідність розглядати міжнародну безпеку виходячи з потреб індивіда. Третій етап відноситься до прем'єрства С. Гарпера (2006 – 2015 рр.), під час якого фокус було перенесено на внутрішню політику, спостерігалось зменшення активності Канади в миротворчих операціях та надання фінансової допомоги в цілях забезпечення «безпеки особи». Четвертий етап розпочався з приходом до влади ліберального уряду на чолі з Дж. Трюдо в 2015 р., який прагне повернути державу до ідеї миробудівництва та забезпечення «безпеки особи» як провідного напрямку зовнішньої політики. Процес становлення концепції «безпеки особи» в канадській зовнішній політиці демонструє прихильність до її принципів ліберальних кіл держави, за правління яких були створені також механізми її реалізації, серед яких провідну роль відіграє КАМР та КФПМІ, що спеціалізуються на наданні міжнародної гуманітарної допомоги.

Список використаної літератури

1. Белей С.И. Концепция «безопасности личности» во внешней политике Канады после окончания «холодной войны». URL: http://ars-administrandi.com/article/Belei_2014_2.pdf.
2. Володин Д. Канада в новой системе европейской безопасности // Мировая экономика и международные отношения. 2010. №5. С. 72-82.
3. Исраелян Е.В. Канада и миротворчество // Канада: взгляд из России. Экономика, политика, культура. М: Анкил, 2002. С. 191. URL: <http://racs.ru/books/book2002-1.htm>.
4. Касьянова А. Канада и «безопасность личности»: концепция и политика: характерные особенности внешней политики Канады // США, Канада, экономика – политика – культура. 2002. № 8. С. 36–53.
5. Неправительственные организации Канады. URL: <http://www.iskran.ru/portal/canada/c-nongov.html>.
6. Соков И.А. Особенности канадской политической культуры во внешней политике и дипломатии // URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=74096.
7. Badues Ch. Canada's continuing engagement with United Nations Peace Operations // Canadian Foreign Policy. Spring 2010. P. 45–61. URL: <http://www.un.org/en/peacekeeping>.
8. Bush K. Towards a Balanced Approach to rebuilding War – Torn Societies // Canadian Foreign Policy. Winter 1995. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/11926422.1995.9673074>.
9. Culper R. Canada, Hipocrates, and the developing World // Toward a Coherent Foreign Policy for Canada. Canada among nations. 2006. Ottawa, NPSIA. P.339 –352. URL: http://www.mqup.ca/canada-among-nations--2006-products-9780773531703.phpdocuments/capstone_eng.pdf.
10. Foreign Policy for Canadians // Canada, Department of External Affairs. Foreign Policy for Canadians. Ottawa. 1970. URL: <http://ccr2p.org/mandate>.
11. Gammer N. From Peacekeeping to Peacemaking: Canada's Response to the Yugoslav Crisis. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt80tpk>.
12. Maclean George Canadian Foreign Policy: Values, Principles, and Interests. URL: http://kki.gov.hu/download/d/e9/b0000/Tanulmanyok_2009_07_%5Búj_publicáció_%5D.pdf.

13. The Canadian Contribution to United Nations Peacekeeping.
URL: http://unac.org/wpcontent/uploads/2013/07/CdnUNPkgBooklet_e.pdf.

14. The Canadian International Development Agency CIDA. URL: http://www.who.int/workforcealliance/members_partners/member_list/cida/en.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2018 р.

A. Zhyhir, A. Trofymenko

FORMATION OF THE CONCEPT OF «HUMAN SECURITY» AS THE BASIS OF CANADIAN FOREIGN POLICY

The formation of a new world order in the conditions of globalization carried out through universalization and unification of international standards in all spheres. Scientific and technological progress, the creation of a single worldwide market for goods and services, unrestricted movement of capital, increasing the role of transnational corporations has made the world more dynamic. To a considerable extent these factors have contributed to the emergence of new security threats, prompted the searching ways to overcome and prevent regional military conflicts. Solutions to this situation are being sought through innovative approaches for transformation of security issues at the international, national, collective and individual levels. The concept of "human security" directed on the human as the main subject of international relations. This is a new mechanism in solving contemporary conflicts by the realization of the basic human needs in the conditions of globalization and interdependence of the interests between society and the state.

The article analyzes the current information on the process of developing the concept of "human security" as the basis of Canadian foreign policy. The authors identified the factors that affected this particular security model in Canada: the geographic location of the state; state-building processes; the vibrant civil society; the borderline with the USA; the multinational composition of Canada as a state of immigrants; the presence and activity of ethnic groups within the framework of Canadian multiculturalism policy.

The author defines four stages of development of the concept "human security" in Canada's foreign policy. The first stage (1948 – 1993) is characterized by a departure from the policy of "isolationism". The second stage (1993 – 2006) have begun with the coming to power of the Government of J. Cretien which include the institutionalization of the fundamentals of the concept, the main initiator and theorist of which was Minister of Foreign Affairs of Canada L. Axworthy. The third stage (2006 – 2015 relates to prime minister) S. Harper during which the focus was shifted to domestic politics, decrease in the number of peacekeeping operations and financial assistance The fourth stage has been marked by the coming to power of a liberal government led by J. Trudo in 2015, which seeks to return the state to the idea of world-building and to ensure the "human security" as the leading direction of foreign policy. Particular attention is paid to the mechanisms for its implementation through the activities of the Canadian International Development Agency.

Key words: Human Security, international security, peacekeeping, Canada's foreign policy, Canadian Agency of International Development (CIDA).

УДК 32.321.6(8=134)

У.В. Ільницька

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ТА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АВТОРИТАРИЗМУ У КРАЇНАХ
ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ХХІ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ВЕНЕСУЕЛИ ТА РЕСПУБЛІКИ КУБА)**

У статті досліджується проблема функціонування авторитаризму у країнах Латинської Америки у ХХІ столітті (на прикладі Венесуели та Республіки Куба). Дослідження особливостей авторитарних режимів здійснено за визначеними індикатори та критеріями аналізу. Значну увагу зосереджено на політико-інституційних та соціально-економічних наслідках авторитаризму у Венесуелі часів правління У. Чавеса та Н. Мадуро (1998-2017 рр.), а також у Республіці Куба за умов лідерства Р. Кастро та Мігеля Діас-Канеля (2006-2017 рр.). Обґрунтовано, що авторитаризм Венесуели та Куби зумовив не лише особливості внутрішньої політики, а також зовнішньо-політичний та зовнішньо-економічний вектори державної політики.

Ключові слова: авторитарний політичний режим; авторитаризм Венесуели та Республіки Куба; політико-інституційні та соціально-економічні наслідки авторитаризму; неурядові міжнародні організації; Freedom House; Human Rights Watch.

Проблема функціонування авторитарних режимів у сучасному світі є доволі актуальною, не зважаючи на тенденції демократизації політичних систем у світовому політичному процесі. Авторитаризм у різних формах функціонує у державах Азії, Африки та Латинської Америки. Саме у країнах Латинської Америки авторитарні режими функціонують протягом багатьох десятиліть.

Найбільш стабільні авторитарні режими утвердились та функціонують у Республіці Куба та Венесуелі. Становлення авторитарного політичного режиму в країнах Латинської Америки (зокрема, в Республіці Куба та Венесуелі) було спричинено багатьма факторами, серед яких – політичні, економічні, історичні та соціальні передумови. Режими є доволі стійкими, довготривалими, стабільними і, безперечно, зумовлюють специфіку суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку держав та визначають вектор їх зовнішньої політики. Зважаючи на вищевикладене, дослідження авторитаризму у Латинській Америці доцільно здійснювати саме на прикладі Республіки Куби та Венесуели. Зважаючи на суспільно-політичну значущість проблеми поширення та функціонування авторитарних режимів в сучасному світі, враховуючи наукову нерозробленість окремих аспектів функціонування авторитаризму в країнах Латинської Америки саме у ХХІ ст., тема є актуальною і потребує комплексного всебічного дослідження.

Проблема авторитаризму загалом та його функціонування у латино-американських державах, зокрема, викликала значний науковий інтерес та стала предметом дослідження багатьох науковців. Дослідження розвитку та функціонування авторитарних режимів в країнах Латинської Америки знайшли своє відображення у працях Ю. Антонова, Т. Ворожейкіна, Л. Даймонда, О. Жірнова, Л. Коваленко, У. Макклінтона, Т.Н.Рокона, Ф. Шміттєра, тощо. Серед вітчизняних науковців варто відзначити Г. Зеленько, В. Литвина, Г. Шипунова, І. Осадчука. Незважаючи на посилений науковий інтерес до

проблеми, малодослідженими залишаються такі питання як специфіка сучасного (XXI ст.) авторитаризму Венесуели й Республіки Куба та його політико-інституційні та соціально-економічні наслідки.

Мета роботи – визначити чинники формування, політико-інституційні й соціально-економічні наслідки функціонування авторитарних режимів у Венесуелі та Республіці Куба у XXI столітті.

Детермінанти збереження авторитаризму в XXI ст. у країнах Латинської Америки (зокрема на Кубі та у Венесуелі) сягають ще минулого століття. Адже саме тоді сформувались такі характерні ознаки латиноамериканського авторитарного режиму як: зосередження владних повноважень у глави держави; здійснення та реалізація влади через силу, примус, репресії; опора на силові структури; посилення ролі виконавчої влади; домінування командно-адміністративних методів державного управління; формалізація функціонування демократичних інституцій; існування однопартійних або обмежених партійних систем; суттєве обмеження прав і свобод громадян та їх об'єднань; повна регламентованість та підконтрольність громадянського суспільства державі; відсутність механізмів громадського контролю за владою; обмеження та придушення свободи слова, державний контроль над ЗМІ тощо. Витоками авторитаризму у латиноамериканських державах, є збереження традиційного типу суспільства з орієнтацією на звичні і стійкі форми соціального життя і авторитети; економічна відсталість; нерозвиненість громадянського суспільства; низький рівень політичної свідомості; збереження патріархально-підданського типу політичної культури як переважаючої.

Венесуела та Республіка Куба – специфічні країни, в яких практично відсутня динаміка демократичних трансформацій. Причини та наслідки авторитаризму у цих державах доцільно аналізувати за наступними індикаторами: особливості системи правління; механізми формування органів влади; особливості виборів та виборчого процесу; партійні системи; референдуми; повноваження й роль у суспільстві «силових структур» держави; роль ЗМІ; рівень гласності у суспільстві й прозорість державного апарату; реалізація прав і свобод людини й громадянина; рівень розвитку громадянського суспільства та діяльність неурядових організацій; роль ідеології у житті суспільства; роль релігії в державі.

Сучасний тип політичної системи Венесуели, економічний розвиток держави, ступінь активності громадянського суспільства, значною мірою, зумовлені особливостями політичного правління У. Чавеса та його послідовника Н. Мадуро. У державі функціонує авторитарний тип політичного режиму, який зумовлює сучасну внутрішню політику держави та зовнішньо-політичний, зовнішньо-економічний вектор політики Венесуели. Варто відзначити, що одразу, після обрання У. Чавеса президентом, рейтинги демократичності Венесуели знизались. Суттєве обмеження прав і свобод венесуельців – пріоритетна характеристика правління і президента сучасної Венесуели Н. Мадуро. У 2008 р. Венесуела за рейтингом Economist Intelligence Unit була найменш демократичною державою серед країн Латинської Америки. Також, у 2008 р. організація Freedom House вилучила Венесуелу зі списку країн які мають виборчу демократію [20]. Станом на 2015 р., експерти оцінили Венесуелу як державу з гібридним режимом [12]; за показниками рейтингу «Economist Intelligence Unit» з 2006 по 2016 рр. Венесуела також належала до держав з гібридним політичним режимом. Однак, з часом, індекс демократичності виборів впав до показника «6.8» [12], що свідчить про трансформацію режиму у напрямі авторитаризму, і вже у 2017 р. «Economist Intelligence Unit» класифікував Венесуелу як державу з авторитарним режимом. Авторитаризм у Венесуелі засвідчено і у звіті «Democracy index» 2017 р. Згідно з «рейтингом свободи»

(розроблений експертами «Freedom House» за програмою «Свобода у світі»/«Freedom in the World») Венесуела у 1999-2016 рр. позиціонується як «частково вільна». У 2016 році Венесуела здобула показник «5». Уже в 2017 р. експерти класифікували Венесуелу як «невільну» країну. Рейтинг свободи у державі становить «5.5» [20].

У Венесуелі конституційно закріплена президентська система правління, де президент – є очільником держави та виконавчої влади. Формально президент не наділений значними повноваженнями в сфері законодавчої та судової влади. Проте, на практиці, вибори до парламенту виграє пропрезидентська партія, яка у подальшому контролює законотворчий процес, рішення парламенту, здійснює контроль за судами. Отже фактично, у державі – повне зосередження владних повноважень у президента Венесуели (Н.Мадуро) та владної партії, про що свідчать положення Конституції та значна кількість референдумів, які закріплювали повноту його влади [8].

Одним із факторів легітимності влади У.Чавеса та чинного глави держави Н. Мадуро є харизматичний тип політичного лідерства президентів. Хоча варто відзначити, що Н. Мадуро, як послідовник У.Чавеса має значно меншу підтримку серед населення.

Функціонування авторитаризму у Венесуелі, значною мірою зумовлені опорою на силові структури та посиленням їх ролі у державі. Армія, поліція, каральні органи, які широко використовуються для придушення антирежимних виступів, підтримки влади президента, відіграють визначальну роль у легітимації та утвердженні авторитарного режиму. У державі є актуальною доктрина «цивільно-військового союзу», впроваджена ще У.Чавесом та підтримана Н. Мадуро. Військові діячі, згідно з доктриною, відіграють вирішальну роль у державних установах, у формуванні та здійсненні державної політики

Партійна система Венесуели нестабільна і поляризована Основною її особливістю є розкол між «лівим табором» прихильників тодішньої політики У. Чавеса, включаючи Н. Мадуро, що зараз домінує в партійно-політичному житті країни та опозиції. За результатами парламентських виборів (які фальсифікуються і проводяться із застосуванням пропагандистських технологій), більшість у парламенті завжди отримує пропрезидентська партія «Рух за П'яту республіку» та «Єдина соціалістична партія Венесуели». Згідно з оцінкою експертів, демократичність виборів динамічно знижується [12;13].

Аналізуючи інститут референдуму Венесуели, можна простежити закономірність проведення референдумів в період певних криз та нестабільної політичної ситуації. Більшість референдумів проводились лише для відвернення уваги громадян від існуючих суспільних проблем чи для закріплення значних повноважень президента для подальшої узурпації влади в державі [23].

Система правосуддя Венесуели контролюється урядом і використовується як політичний інструмент щодо противників чинного режиму. Зокрема, це – безпідставні звинувачення у корупції лідерів опозиції, переслідування студентів-активістів та громадян, які не визнають урядової політики, а також масштабні ув'язнення за звинуваченнями у дестабілізації уряду або підбурюванні громадянської непокорі. У 2016 р. Боліварійська національна розвідувальна служба затримала десятки людей за звинуваченням у плануванні, підбурюванні або участі в жорстоких антиурядових акціях (які були лише формами мирного протесту). У багатьох випадках звинувачення були безпідставними [24].

Пріоритетну роль у функціонуванні авторитаризму та його легітимації відіграє ідеологія, яка здійснює вплив на усі сфери життя суспільства. У державі активно пропагується ідеологія «боліваріанського соціалізму» (лівого політичного руху, який

характеризується політикою повної ізоляції та самозабезпечення країни), а також антиамериканські та антиглобалістські погляди [10].

Ступінь та рівень дотримання прав і свобод людини та громадянина є важливим індикатором аналізу політичного режиму і відображає рівень його демократичності чи, навпаки, недемократичності. Права та свободи людини та громадянина у Венесуелі визначені у нормативно-правових документах держави. Однак, незважаючи на прописані в Конституції статті та ратифікацію міжнародних угод, на практиці спостерігається суттєве обмеження та значне порушення громадянських та політичних прав та свобод, застосування політичних репресій та насильства. Неурядова інституція «Commission on Human Right» систематично доповідає, що уряд Венесуели практикує «репресії та нетерпимість» [24]. У доповіді Організації Американських Держав за 2010 р. виявлені «занепокоєння з приводу порушення прав людини, свободи слова, зростання політичних залякувань та безкарності за здійснення насильства» [19]. Особливо критичною є ситуація з дотриманням громадянських прав та свобод у Венесуелі у 2017 р. Загрозами для сучасної Венесуели є накопичення влади у виконавчій сфері, безкарність та корумпованість чиновників, порушення прав людини, урядові залякування, постійне переслідування правозахисників, незалежних ЗМІ та жахливі умови в місцях позбавлення волі.

Доцільно зазначити, що більшість спроб здійснити масштабний аналіз дотримання у Венесуелі прав та свобод людини та громадянина були відхиленими урядом та Президентом республіки. Венесуела відмовила в моніторингу «Міжамериканській комісії з прав людини» з 2002 р. та звинуватила в участі у перевороті 2002 р. проти У. Чавеса [16]. У травні 2009 р. Венесуела не визнала річний звіт «Міжамериканської комісії з прав людини».

Становище ЗМІ, ступінь їх свобод, рівень гласності в суспільстві й прозорості державного апарату – важливий індикатор аналізу політичного режиму. Згідно з рейтингом «Freedom on the press» («Свобода преси»), Венесуела у 2008–2016 рр. класифікована як «частково вільна», у 2017 р. – як «невільна країна» [20]. У 2004 р. у Венесуелі був прийнятий закон «Про соціальну відповідальність радіо і телебачення», що забезпечив уряд правом контролю над змістом теле- і радіопередач. З цією метою заснована Дирекція соціальної відповідальності, більшість членів якої призначається владою. У 2010 р. на підставі цього закону було припинено мовлення шести телеканалів за порушення вимоги присвячувати не менше 70 год. ефірного часу в тиждень інформації офіційних органів [7].

Домінування авторитаризму в Венесуелі, персоналізація влади, низький рівень громадянської активності та політичної свідомості зумовили інфляцію, занепад економіки, зростання рівня злочинності. Політика Н. Мадуро, антидемократичні методи його правління призвели до тотальної гострої економічної кризи в країні. За підсумками 2017 р. рівень накопиченої інфляції у країні перевищив 1300 % [5]. Головною проблемою Венесуели є тотальний дефіцит продовольства, відсутність основних послуг. Складна політична та економічна ситуація в державі, переслідування та репресії, призвели до масової міграції, яка склала більше ніж 12 %.

Перемога опозиції на виборах до парламенту в 2015 р. посилила політичну кризу в країні. Н. Мадуро ігнорував закони, прийняті парламентом. У зв'язку з поглибленням економічної кризи і відмовою президента Н. Мадуро провести референдум (з політичних змін) тисячні антиурядові акції протесту відбулись у багатьох містах країни [1]. Згідно опитування Венесуельського інституту аналізу даних («IVAD»), більше 69% населення вважає, що політика Н. Мадуро та його бачення стратегії розвитку держави є «неефективною» або «дуже неефективною» [1].

Наслідками політики Н. Мадуро є ізоляція Венесуели на міжнародній арені та напружені зовнішньополітичні відносини зі Сполученими Штатами Америки. У 2017 р. США запровадили економічні санкції проти Венесуели і, зокрема, проти 13 прибічників Президента Н.Мадуро. США постійно наголошують на можливості введення нафтового ембарго для Венесуели.

Подальший розвиток політичної та економічної ситуації у Венесуелі спрогнозувати досить важко, адже у разі подальшого краху економіки та зростання дефіциту, ймовірними є протести з боку населення та, навіть, громадянська війна. Можна спрогнозувати і крах авторитаризму у державі, а у разі перемоги опозиційних сил – трансформацію режиму (хоч і повільну) у напрямку до демократизації політичної системи.

Сучасна політична системи Республіки Куба сформована як результат правління Ф. Кастро та Р. Кастро. У державі функціонує авторитарний тип політичного режиму, який загострюється внаслідок замкнутості політичної системи Куби, зосередження та концентрації влади в одному центрі.

Згідно з «рейтингом свободи», Куба впродовж 1999-2017 рр. – «невільна країна». Як свідчать показники індексу демократії («Democracy Index»), у 2006-2017 рр. у Республіці Куба значно посилюється та загострюється авторитарний тип правління. Міжнародні організації, зокрема, організація «Freedom House», визнає Кубу як «невільну країну» та зазначає, що Куба є єдиною державою, яка за своїми показниками ступеня демократизації щороку опускається по шкалі до низу.

Республіка Куба характеризується особливим інституціональним «дизайном» у сфері розподілу законодавчих, виконавчих й судових повноважень. Варто відзначити, що принцип поділу влади в республіці є умовним, в реальності – існує жорстка централізація влади та закритий характер її діяльності. Згідно з Конституцією Куби, уся повнота влади в державі належить Національній Асамблеї Народної Влади та Державній раді Куби. Однак це – формально, адже представниками цих інститутів є члени Комуністичної партії Куби, тому надзвичайно важливою є особа яка очолює КПК Куби, адже в подальшому, як показує практика, цей політик очолює і Державну раду Куби. Очільник Державної ради одночасно є главою держави та главою уряду. І за главою держави Конституція закріплює принцип верховного представництва Куби і у зовнішній політиці й у внутрішній [9].

Сучасний авторитаризм Куби, значною мірою підтримується визначальним політичним і юридичним становищем у суспільстві «силових» структур держави та каральних органів. У доповіді організації «Human Rights Watch» за 2009 р. зазначено, що Р. Кастро широко застосовує репресивний каральний механізм у державі. Періодично піддаються репресіям з боку влади Кубинські дисиденти, які виступають проти режиму. За даними міжнародних правозахисних організацій, кількість політичних ув'язнених на Кубі з 1956 р. склала близько 15-16 тис. осіб. Масштабними на Кубі є переслідування, репресії та утиски за релігійні переконання.

Функціонування авторитаризму на Кубі підтримується високою ступінню ідеологізації усіх сфер суспільного життя. Кубинська система спирається на національну ідеологію та ідею суверенітету Республіки Куби і побудови «соціалізму за будь яку ціну» («Соціалізм або смерть!»). Інша важлива складова національної ідеології – це ідея протистояння США, яка служить одним з механізмів легітимізації чинного режиму. Зовнішня політика Куби щодо США, як і раніше, здійснюється в рамках жорсткого ідеологічного дискурсу, що ідентифікує США як принципового ворога не тільки кубинського народу, а й усього світу [19].

У політичному житті представлена одна партія – Комуністична партія Куби (КПК). Всі інші – у слабкій формальній нелегальній опозиції. Адже з'їзд 1997 р. підтвердив однопартійність як «фундаментальний принцип Кубинської революції» і від початку узурпації влади Комуністична партія Куби жорстко карала будь-які прояви опозиції [9].

Парламентські вибори до Національної асамблеї народної влади на Кубі, згідно з чинним законодавством, проводяться кожні 5 років. Однак вони є формальними, проводяться на безальтернативній основі із порушенням виборчого законодавства та застосуванням маніпуляцій громадською думкою. Голосування на парламентських виборах проходить за принципом «за або проти» Комуністичної Партії Куби. Аналіз кубинського виборчого процесу експертами неурядових організацій засвідчує посилення авторитаризму, відсутність політичного та ідеологічного плюралізму.

Переконливим фактором домінування авторитаризму на Кубі є відсутність реальних форм волевиявлення громадян. Такі механізми волевиявлення як референдуми, громадські слухання та обговорення за умов кубинського авторитаризму не практикується. Референдум на Кубі було проведено лише один раз – у 1976 р., і після цього така форма представлення громадської думки та волі не застосовувалась.

Підставовою ознакою авторитаризму є низький рівень розвитку громадянського суспільства та підконтрольність його державі. Хоча Куба і має низку політичних організацій, які дозволені Конституцією – їх влада носить декларативний характер. За будь-які наміри неурядової інституції протидіяти й протистояти режиму застосовуються репресії та переслідування її учасників. Як приклад – утиски владою неурядової правозахисної опозиційної організації Куби «Жінки в білому».

Права та свободи людини та громадянина в Республіці регулюються Конституцією Куби та деякими договорами ООН. На практиці, права та свободи людини та громадянина на Кубі значною мірою порушуються. Необхідно зазначити, що багато міжнародних організацій та неурядових структур намагались здійснити правозахисний моніторинг у Республіці Куба, однак отримали відмову з боку уряду та глави держави. Таким міжнародним правозахисним групам як: «Human Rights Watch» та «International Amnesty» заборонено направляти місії з встановлення фактів на Кубу. Ще одним прикладом порушення прав та свобод людини на Кубі є заборона місії «Червоного Хреста» до в'язниць та деяких лікарень.

Куба належить до держав, в якій постійно застосовуються репресії, нетерпимість до інакодумства та недотримання політичних прав та свобод. У доповідях організації Human Rights Watch від 2017 р. зазначається, що журналісти та громадські діячі, які протестували чи публікували матеріали з критикою уряду піддавались репресіям, тортурам та ув'язненню [24].

Масштабними на Кубі є переслідування, репресії та утиски за релігійні переконання. Релігійні права громадян, право на свободу віросповідання, систематично порушуються. Незважаючи на мирний характер діяльності релігійних організацій в Республіці Куба постійно відбуваються утиски як представників римо-католицької церкви, так і інших релігійних меншин. Згідно з доповіддю інтернаціональної правозахисної організації «Christian Solidarity Worldwide», (яка спеціалізується на свободі віросповідання та захищає права переслідуваних за християнські вірування), у період з січня по липень 2016 р. відбулись серйозні порушення свободи релігії чи переконань. Протягом 2016 р. «Christian Solidarity Worldwide» зафіксувала 1606 порушень релігійної свободи із застосуванням репресій та переслідувань [24]. Порушення релігійної свободи переважно здійснюються представниками влади Куби та Управлінням у справах релігій («ORA») [4].

Становище ЗМІ, рівень їх свободи, незалежності, ступінь гласності у суспільстві – важливі індикатори аналізу політичного режиму. Варто відзначити, що уся діяльність кубинських ЗМІ знаходиться під тотальним державним контролем, контролем Комуністичної партії Куби, а публікації журналістів підлягають цензурі. ЗМІ, що виходять за межі державного контролю, постійно зазнають репресій з боку держави. Згідно доповіді організації «Репортери без кордонів», особисті листи громадян в інтернеті також контролюються цензурою. За оцінками незалежності ЗМІ, станом на 2016 р., Куба посідала 171 місце у світі [17].

Порушуються громадянські права і у сфері інтернет-доступу. Зокрема, доступ до соціальних мереж, електронної пошти та загалом використання інтернету є дуже обмеженим. Вся інформація, яка публікується індивідами в блогах, відстежується і блокується за наявності неприйнятних, з точки зору КПК, контенту або загрози існуючому режиму. Найпоширенішими способами придушення свободи слова в державі є кампанії зі знищення інтернет-ресурсів, конфіскація обладнання та закриття веб-сайтів.

Довготривале функціонування авторитарного правління Ф. Кастро та Р. Кастро зумовили специфіку та особливості сучасної економічної, суспільно-політичної системи, визначили вектор зовнішньо-політичних відносин Куби та статус держави в системі міжнародних відносин. Політична та економічна ситуація Куби станом на 2017 р. викликає занепокоєння як у громадян республіки, так і в міжнародному середовищі.

Економічна ситуація у державі динамічно погіршується. Це спричинене міжнародними економічними санкціями, введенням ембарго, а також нестабільною ситуацією з національною валютою Куби. Гальмування економічного зростання спричинене також максимальною націоналізацією економіки та посиленням державним контролем за економічною сферою.

Зовнішньополітичним супротивником для Куби є Сполучені Штати Америки і відносини між двома державами – доволі напружені. Лібералізація кубино-американських відносин у 2014-2016 р. призвела до часткової стабілізації економіки Куби. У 2014 р. лідери обох держав оголосили про початок «Кубинської відлиги» та відновлення дипломатичних контактів [11]. Відносини між двома державами значно погіршились із обранням на посаду Президента США Д. Трампа. Чинний президент США обрав курс політики ізоляціонізму Куби, що, у свою чергу, спровокувало політичну ізоляцію Куби та складну економічну ситуацію в державі. Зокрема, у 2017 р. Д.Трамп ввів обмеження на американський туризм до Куби, було суттєво зменшено авіаційне сполучення між двома державами. У середині червня 2017 року Д. Трамп прийняв рішення скасувати угоди з Кубою, яких досягнув його попередник Барак Обама. Зокрема, скасував політику «wet feet, dry feet», яка надавала кубинським біженцям право проживання у США [14]. За президентства Д.Трампа, Конгрес США постійно ухвалює жорсткіші санкції щодо Куби: у 2017 р. США ввели торгове ембарго для республіки, суттєво обмежили коло фінансових операцій [6].

Послаблення авторитарного режиму Куби з невеликою ймовірністю може відбутись після 2021 р., із завершенням терміну повноважень Р. Кастро, як глави Комуністичної партії Куби та послаблення його впливу на кубинську політику.

Отже, аналіз особливостей та специфіки авторитаризму у Венесуелі та Республіці Куба у XXI ст., його політико-інституційних та соціально-економічних наслідків дає підстави стверджувати, що, не зважаючи на значну кількість спільних характеристик, політичні режими та системи двох країн відрізняються. На відміну від Куби, у Венесуелі інституційно сформована опозиція (хоч і слабка), вибори значно демократичніші, партійна система – більш плюралістична. У Венесуелі, – ширша свобода ЗМІ, тоді як у Республіці Куба навіть особисте інтернет-листування громадян контролюється урядом.

У Венесуелі допускаються акції протесту, формування органів влади більш прозоріше. Крім того, держави відрізняються ступенем політичної свідомості і рівнем політичної активності громадян. У подальшому, із завершенням повноважень чинних глав держав Венесуели та Республіки Куба, можна спрогнозувати поступову трансформацію режимів у напрямі демократії. Більш динамічну – у Венесуелі.

Перспективи подальших досліджень є багатовекторними, і зокрема, передбачають комплексний аналіз динаміки демократичних трансформацій у Венесуелі та Республіці Куба.

Список використаної літератури

1. Валери І. Венесуела: страна на грани краха [Електронний ресурс] / І. Валери // ВВС: Русская редакція – 2016. – 19 мая. – Режим доступа : https://www.bbc.com/russian/international/2016/05/160518_venezuela_food_crisis ; Valeri I. Venezuela: strana na grani krakha [Elektronnyy resurs] / I. Valeri // BBC: Russkaya redaktsiya – 2016. – 19 maya. – Rezhim dostupa : https://www.bbc.com/russian/international/2016/05/160518_venezuela_food_crisis

2. Венесуэла оказалась на грани революции: что происходит в стране [Электронный ресурс] // Сегодня: мир. – 2016. – 16 мая. - Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/world/venezuela-okazalas-na-grani-revolyucii-cto-proishodit-v-strane-715900.html> ; Venezuela okazalas na grani revolyutsii: chto proiskhodit v strane [Elektronnyy resurs] // Segodnya: mir. – 2016. – 16 maya. - Rezhim dostupa : <http://www.segodnya.ua/world/venezuela-okazalas-na-grani-revolyucii-cto-proishodit-v-strane-715900.html>

3. Всемирный индекс свободы прессы [Электронный ресурс] // Гуманитарные технологии : аналитический портал. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/worldwide-press-freedom-index/info> ; Vsemirnyy indeks svobody pressy [Elektronnyy resurs] // Gumanitarnye tekhnologii : analiticheskiy portal. – Rezhim dostupa : <http://gtmarket.ru/ratings/worldwide-press-freedom-index/info>

4. Главы церквей Кубы высоко оценили роль Фиделя Кастро в отношениях церкви и государства [Электронный ресурс] // Красная Весна. – 2016. – 16 июля. - Режим доступа : <http://rossaprimavera.ru/news/glavy-cerkvey-kuby-vysoko-ocenili-rol-fidelya-kastro-v-otnosheniyah> ; Glavy tserkvey Kuby vysoko otsenili rol Fidelya Kastro v otnosheniyakh tserkvi i gosudarstva [Elektronnyy resurs] // Krasnaya Vesna. – 2016. – 16 iyulya. - Rezhim dostupa : <http://rossaprimavera.ru/news/glavy-cerkvey-kuby-vysoko-ocenili-rol-fidelya-kastro-v-otnosheniyah>

5. Економіка Венесуели увійшла в стадію гіперінфляції [Електронний ресурс] // Кореспондент: Бізнес. – 2017. – груд. - Режим доступа : <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3917714-ekonomika-venesuely-uviishla-v-stadiui-hiperinfliatsii> ; Ekonomika Venesuely uviishla v stadiiu hiperinflitsii [Elektronnyi resurs] // Korespondent: Biznes. – 2017. – hrud. - Rezhym dostupa : <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3917714-ekonomika-venesuely-uviishla-v-stadiui-hiperinfliatsii>

6. Загострення між Кубою та США: американський Мінфін прийняв важливе рішення [Електронний ресурс]. – 2017. 9 листоп. – Режим доступа : https://24tv.ua/zagostrennya_mizh_kuboyu_ta_ssha_amerikanskiy_minfin_priynyav_vazhlyve_rishennya_n887287 ; Zahostrennia mizh Kuboiu ta SShA: amerykanskyi Minfin pryiniav vazhlyve rishennia [Elektronnyi resurs]. – 2017. 9 lystop. – Rezhym dostupu : https://24tv.ua/zagostrennya_mizh_kuboyu_ta_ssha_amerikanskiy_minfin_priynyav_vazhlyve_rishennya_n887287

7. Интернет на Кубе [Электронный ресурс] // Куба TUT : Туристическое агентство. – Режим доступа : http://cuba-tut.ru/about-cuba/about/internet_na_kube/ ; Internet na Kube [Elektronnyy resurs] // Kuba TUT : Turisticheskoe agentstvo. – Rezhim dostupa : http://cuba-tut.ru/about-cuba/about/internet_na_kube/

8. Конституция Боливарианской республики Венесуэлы [Электронный ресурс] : от 30 декабря 1999 г. // Российский правовой портал: библиотека Пашкова. — Режим доступа : <http://constitutions.ru/?p=9864> ; Konstitutsiya Bolivarianskoj respubliki Venesuely [Yelektronniy resurs] : ot 30 dekabrya 1999 g. // Rossiyskiy pravovoy portal: biblioteka Pashkova. — Rezhim dostupa : <http://constitutions.ru/?p=9864>

9. Конституция Кубы [Электронный ресурс] : по состоянию на 2002 г. – Режим доступа : <https://worldconstitutions.ru/?p=1248&attempt=1> ; Konstitutsiya Kuby [Elektronnyy resurs] : po sostoyaniyu na 2002 g. – Rezhim dostupa : <https://worldconstitutions.ru/?p=1248&attempt=1>

10. Кусакина М. «Боливарский проект». Развитие Венесуэлы [Электронный ресурс] / М. Кусакина // Власть. – 2007. – № 11. - Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/bolivarianskiy-proekt-razvitiya-venesuely> ; Kusakina M. «Bolivarskiy proekt» razvitiya Venesuely [Elektronnyy resurs] / M. Kusakina // Vlast. – 2007. – № 11. - Rezhim dostupa : <http://cyberleninka.ru/article/n/bolivarianskiy-proekt-razvitiya-venesuely>

11. Макаренко Г. «Кубинська відлига»: Навіщо Обама пішов на примирення з «Островом свободи» [Электронный ресурс] / Г. Макаренко, О. Ратников // 121.UA. – 2015. – 21 липня. - Режим доступа : <https://ua.112.ua/statji/kubynska-vidlyha-navishcho-obama-pishov-na-prumyrennia-z-ostrovom-svobody-246605.html> ; Makarenko H. «Kubynska vidlyha»: Navishcho Obama pishov na prumyrennia z «Ostrovom svobody» [Elektronnyi resurs] / H. Makarenko, O. Ratnikov // 121.UA. – 2015. – 21 lypnia. - Rezhym dostupu : <https://ua.112.ua/statji/kubynska-vidlyha-navishcho-obama-pishov-na-prumyrennia-z-ostrovom-svobody-246605.html>

12. Парламентские выборы в Венесуэле [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Венесуэле_\(2015\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Венесуэле_(2015)) ; Parlamentskie vybory v Venesuele [Elektronnyy resurs] // Vikipediya. Svobodnaya entsiklopediya. – Rezhim dostupa : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Parlamentskie_vybory_v_Venesuele_\(2015\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Parlamentskie_vybory_v_Venesuele_(2015))

13. Президентские выборы в Венесуэле [Электронный ресурс] // Википедия. Свободная энциклопедия. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Венесуэле_\(2012\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Венесуэле_(2012)) ; Prezidentskie vybory v Venesuele [Elektronnyy resurs] // Vikipediya. Svobodnaya entsiklopediya. – Rezhim dostupa : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Prezidentskie_vybory_v_Venesuele_\(2012\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Prezidentskie_vybory_v_Venesuele_(2012))

14. Трамп продолжив торговое эмбарго щодо Куби [Электронный ресурс] // Уніан. – 2017. – 9 вересня. - Режим доступа : <https://www.unian.ua/world/2124309-tramp-prodovjiv-torgove-embargo-schodo-kubi.html> ; Tramp prodovzhiv torhove embarho shchodo Kuby [Elektronnyi resurs] // Unian. – 2017. – 9 veresnia. - Rezhym dostupu : <https://www.unian.ua/world/2124309-tramp-prodovjiv-torgove-embargo-schodo-kubi.html>

15. Cicariello-Maher G. Venezuela's Murderous "Democracy": The Yumare Massacre 22 Years On [Electronic resource] / G. Cicariello-Maher // Venezuela analysis. – 2008. – 13 may. – Mode of access : <https://venezuelanalysis.com/analysis/3436>

16. Cidh califica de excepcional rechazo del gobierno venezolano ante posible visita [Electronic resource] // La Petilla. – 2014. – 28 octubre. - Mode of access : <http://www.lapatilla.com/site/2014/10/28/cidh-califica-de-excepcional-rechazo-del-gobierno-venezolano-ante-posible-visita/>

17. Continuing ordeal for independent media RWB [Electronic resource] // Reporters Without Borders. – Mode of access : <https://rsf.org/en/cuba>
18. Council of State (Cuba) [Electronic resource] // Wikipedia free encyclopedia. - Mode of access : [https://en.wikipedia.org/wiki/Council_of_State_\(Cuba\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Council_of_State_(Cuba))
19. Forero J. Organization of American States report rebukes Venezuela on human rights [Electronic resource] / J. Forero // Washington Post Foreign Service. – 2010. – February 25. – Mode of access : <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/02/24/AR2010022401884.html?hpid=moreheadlines>
20. Freedom House [Electronic resource]. – Mode of access : <https://freedomhouse.org/>
21. Going online in Cuba: internet under surveillance RWB [Electronic resource] // Reporters Without Borders. – Mode of access: https://web.archive.org/web/20090303221407/http://www.rsf.org/IMG/pdf/rapport_gb_md_1.pdf
22. Venezuela Events of 2016 HRW [Electronic resource] //. – Mode of access: <https://www.hrw.org/world-report/2016/country-chapters/venezuela>
23. Venezuela: Fear for safety/use of excessive force [Electronic resource] // Amnesty International. – Mode of access : <https://web.archive.org/web/20070922230635/http://web.amnesty.org/library/Index/ENGAMR530032004?open&of=ENG-VEN>
24. World report 2017 HRW [Electronic resource] // Human Rights Watch. – Mode of access : <https://www.hrw.org/world-report/2017>

Стаття надійшла до редакції 07.10.2018 р.

U. Pnytska

**FEATURES OF FUNCTIONING, POLITICAL AND INSTITUTIONAL,
SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF AUTHORITARIANISM IN
COUNTRIES OF LATIN AMERICA IN THE 21ST CENTURY (AT THE EXAMPLE
OF VENEZUELA AND THE REPUBLIC OF CUBA)**

Despite the tendencies for democratization of political systems in the world political process, the problem of functioning of authoritarianism in the modern world is still topical. In the 21st century, non-democratic authoritarian regimes are functioning in the countries of Latin America, Africa, Asia. Among Latin American countries, Venezuela and the Republic of Cuba are the most stable authoritarian countries where dynamics of democratic transformations is almost absent.

The article analyzes determinants and causes of sustaining authoritarian political regime of the 21st century in Cuba and Venezuela, characterizes specific features and peculiarities of their functioning. The research of the authoritarianism in Venezuela and the Republic of Cuba has been conducted according to the defined indicators and criteria of analysis, in particular, features of a governmental system; mechanisms of power bodies formation; specific features of elections and electoral process; party systems; referendums; powers of state “power structures” and their role in the society; level of publicity in the society and transparency of the state apparatus; realization of rights and freedoms of a human and a citizen; role of mass-media; level of civil society development and activity of non-governmental organizations; role of ideology and religion in social life. The article defines causes of formation of modern authoritarian regimes in Venezuela and the Republic of Cuba. It is emphasized that determinants of authoritarianism in these states are preservation of traditional type of the society organized into common and stable forms of social life and formed authorities; economic backwardness; underdevelopment of civil society; low level of political awareness; preservation of the patriarchal and subordinating type of political culture.

Substantial attention is paid to social and political, social and economic consequences of the authoritarianism in Venezuela under the ruling of H. Chavez and N. Maduro (1998-2017) and in the Republic of Cuba under the ruling of R. Castro and Miguel Diaz-Canel (2006-2017). Current state of political, social and economic situation in the countries is defined as critical. Absence of democratic transformations, strengthening of authoritarian methods of ruling resulted into deterioration of foreign political relations of Venezuela and Cuba with the leading countries in the world, caused isolation of the states in the international arena, and imposing of political and economic sanctions on them.

Key words: *authoritarian political regime; authoritarianism in Venezuela and the Republic of Cuba; social and political, social and economic consequences; non-governmental international organizations; Freedom House; Human Rights Watch.*

УДК 316.362

О.В. Карчевська

РОЛЬ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї В ПРОЦЕСІ СТРУКТУРУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується роль інституту сім'ї в процесі інституціоналізації і забезпечення стабільності громадянського суспільства, розкривається можливість родини у вихованні соціально-активної та ініціативної особистості. Досліджуються соціально-політичні функції сім'ї як базового, первинного соціального інституту та основні потреби сім'ї в умовах переходу до постіндустріального типу суспільства. Наводяться рекомендації щодо оптимізації політики сім'ї в Україні.

Ключові слова: *сім'я, соціальний інститут, громадянське суспільство, особистість, соціальна система, структурування, інституціоналізація, соціально-економічне благополуччя.*

Побудова нової української державності на ґрунті загально визнаних демократичних принципів і формування в Україні основ стабільно функціонуючої соціально-орієнтованої політичної системи передбачає існування стійких громадських інститутів. Їхнє залучення у політичний процес в якості суб'єктів альтернативних державним інститутам сприяє створенню нових умов для вдосконалення функціональності владних інститутів. Організаційна інфраструктура громадянського суспільства є важливою галуззю політики та економіки, через канали і зв'язки якої відбувається діагностика суспільних проблем.

Актуальність. Вітчизняна політична наука на сучасному етапі свідчить про певні успіхи в інституціоналізації громадянського суспільства, зростанні кількості та зрілості його структур. Не можна не погодитися з тим, що сучасне суспільство представлено різними громадськими структурами, які створені для вирішення нових суспільних завдань. Останнім часом більшою увагою науковців користуються такі структури громадянського суспільства як профспілки, громадські об'єднання, рухи, клуби, групи тиску і аргументація їхнього значення для просування демократичних процесів. Проте поза увагою залишаються ті первинні форми колективності з яких і починається осмислення асоційованої співучасті людей, що об'єднанні спільною метою. Це набуває особливого значення ще і в умовах того, що окрема особистість у демократичному суспільстві перетворюється на провідного політичного актора, який характеризується

небайдужістю, ініціативністю, активною дієвістю, тобто навичками та вміннями, які формуються і розвиваються у первинному колективі – сім'ї, соціально-політичний клімат якої створює умови для усталення компетенцій відповідального громадянина. Тільки сім'я може відновити населення, сприяти його соціалізації і, нарешті, утворенню всіх інших соціальних інституцій. Тому важливо дослідити, соціальну роль та значення інституту сім'ї і проаналізувати ті трансформації, що відбуваються в соціально-психологічних установах індивіда на шляху до усталення компетенцій активної, ініціативної особистості в демократичному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Біля витоків дослідження сім'ї стояли європейські вчені – Рілз і Ле Пле. Вони зробили спробу вивчення впливу соціальних факторів (індустріалізації, урбанізації, освіти і релігії) на форми сімейного гуртожитку, структуру сім'ї та її економічне благополуччя. З тих пір цей інститут перебуває в центрі постійної уваги багатьох учених – зокрема, У. Бек, Т. Парсонс, О. Тофлер, Ф. Фукуяма, Р. Лестіг та інші. Серед російських такі науковці, як Т. Гурко, І. Кон, А. Михеева. У вітчизняній науці експертами з питань інституту сім'ї є Є. Білоножко, В. Федяєва, В. Мироненко.

Метою статті є дослідження ролі інституту сім'ї в процесі інституціоналізації громадянського суспільства, визначення його тенденцій розвитку та перспектив в умовах переходу до постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу. Підґрунтям інституціоналізації завжди виступає демократія як пріоритет соціально-політичного розвитку і нормативна база, завдяки якій розвиваються організації громадянського суспільства та відбувається їхня багатогранна діяльність. Інституціоналізоване громадянське суспільство можна охарактеризувати як систему недержавних суспільних відносин та інститутів, що формується на основі реалізації принципів індивідуальної свободи, правової рівності громадян, їхньої самодіяльності і самоорганізації, яка досягає повного розвитку в демократичних правових державах [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 53].

Сім'я – одна з найбільш стародавніх форм соціальної спільності людей. Через різноманітні канали і за допомогою власних механізмів вона є пов'язаною зі всіма сферами діяльності людини. Змінюючись та розвиваючись разом із зміною та розвитком суспільства, сім'я сприяє вирішенню багатьох важливих як економічних так і соціальних завдань. Одночасно сім'я задовольняє і найважливіші особистісні потреби, значення яких постійно зростає. Серед них потреба в довірливому спілкуванні, співучасті, відвертості, підтримки тощо. Саме рівень розвитку сім'ї разом з характером праці зумовлюють суспільний порядок, за яким живуть люди в різних державах, за різних історичних умов.

Сім'я – це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення [1, с. 188].

За політичними переконаннями Арістотеля, людина вже народжується істотою, що інстинктивно прагне до сімейного стану. Головна відмінність людей від інших тварин філософ бачив у прагненні людини до «усвідомлення загальної користі», до встановлення добра, справедливості в суспільних і особистих відносинах. В історії суспільства грек розрізняв послідовні форми людського гуртожитку: сім'я – поселення – поліс (місто-держава).

На думку стародавніх мислителів сім'я – первинна форма людської спільності. У ній уже закладені природою три основних типи владних відносин: подружні, батьківські

та панські. Декілька сімей утворюють поселення, а декілька близько розташованих поселень об'єднуються в місто-державу. А держава – найвища природна форма людського гуртожитку, що виникла внаслідок природного прагнення людини до сумісного проживання з іншими людьми. Отже, історично сім'я і поселення передують державі.

Подібну позицію поділяють і сучасні вчені, так У. Гуд вважає, що суспільство здатне існувати в тому випадку, якщо індивіди через посередництво сім'ї мотивуються до задоволення суспільних потреб. Інститут сім'ї існує не тому, що виконує життєво важливі для суспільства функції, а тому, що створення сім'ї та народження, виховання і утримання дітей відповідають певним особистим мотивам багатьох людей [2, с. 197].

Інститут сім'ї з часом удосконалюється і діє в рухливому соціальному оточенні. Він є найбільш консервативним соціальним інститутом, який піддає фільтруванню всі новачки, здається, що хвилі суспільних змін обтікають його. Така консервативність сприяє адаптації соціуму до найбільш генетично обумовлених змін.

У теорії політичної науки, є визначення громадянського суспільства, що сформульовані з позицій концепту соціальної еволюції первинних інститутів. Громадянське суспільство – це найвища стадія та найдосконаліша форма людської спільноти людей – сім'ї, корпорації, асоціації [3, с. 24]. Громадянське суспільство – сукупність відповідним чином організованих, історично сформованих форм спільної життєдіяльності, певних загальнолюдських цінностей, якими керуються люди у всіх сферах суспільства – економічній, соціальній, політичній та духовній [4, с. 28].

З метою визначення ролі сім'ї як базового інституту громадянської сфери, застосуємо сучасну класифікацію інститутів громадянського суспільства, критеріями якої є відносини з державою та соціальні функції, що ними виконуються. Так, відповідно до першого критерію класифікації, інститут сім'ї є автономним інститутом, який виникає та функціонує у приватній сфері суспільного життя.

Другий критерій дозволяє розкрити ті соціальні функції, що виконуються сім'єю. В першу чергу, це – відтворення соціального порядку, соціалізація особистості, створення зразків культурних цілей та інституціональних норм. Соціологи дослідили, що більшість громадян будь-якої країни перший свій політичний вибір роблять за зразком уподобань, що існують в родинному колі, тобто люди не лише наслідують ціннісні орієнтації, а здатні переймати моделі соціальної дії та наслідувати форми активності. У 2013 році проводилося соціологічне дослідження «Сім'я як середовище формування електоральних орієнтацій: політично консолідовані і політично неконсолідовані родини», з метою визначити їхній кількісний показник в Україні. Результати показали, що 51,0% українців є членами політично консолідованих родин (тобто родин, де всі їхні члени, що мають право голосу, голосували або за одну і ту саму партію, або за ідеологічно та політично близькі партії) [5, с. 177].

Виходячи із зазначеного можна виділити такі специфічні ознаки сім'ї як форми людської життєдіяльності:

- 1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;
- 2) високий соціально-демографічний потенціал, який сприяє реалізації цивілізаційної місії – це створення і відтворення зразків суспільного життя, а також створення самої людини і продовження її роду;
- 3) наявність ряду специфічних соціальних показників – кількісний склад сімейної групи, ступень спорідненості, спільність побуту, взаємна моральна відповідальність тощо.

Соціальне навантаження інституту сім'ї представлено функціями, що вона відіграє у найважливіших сферах життя демократичного суспільства. І включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції. При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і формування особистості. Крім того, у зв'язку з розвитком ринкових відносин і приватної власності в нашій державі велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надавати різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства.

Окрім соціального та культурного формування особистості сім'я закладає орієнтири і перспективу існування особистості в соціумі. Життєві проекти цілей та інтересів, стають зразковими для особистості і додають впевненості у власних діях та сприяють емоційному задоволенню в процесі ціледосягання. Такі зразкові цілі формують обмеження, які роблять соціальну взаємодію більш цивілізованою і ефективною. Саме за такою послідовністю створюються, на думку американського антрополога Ральфа Лінтона, «проекти групового життя», що дозволяють суспільству сформувати такий каркас інститутів та горизонтальних інтеракцій, який сприятиме розбудові власної моделі соціального розвитку. Отже, кожний соціум підлаштовує процес власного розвитку під нором та власні усталені норми, які регулюють допустимі процедури просування до стратегічної мети [6].

В антропологічному дослідженні американського психолога А. Кардинера «Індивід і його суспільство» 1939 р. автор, наголошує на співвідношенні культури і особистості, особливу увагу приділяючи періоду дитинства як часу, в якому закладаються всі найважливіші особливості дорослої особистості. Основною тезою цієї роботи є те, що суспільство тримається на первинних, вторинних інститутах та констеляціях. До перших вчений відносив сім'ю та заклади виховання дітей. Саме вони найбільше пов'язані з орієнтирами дисциплінованості індивідів, заохоченням їх до бажаної моделі поведінки та контролем за її дотриманням. Для забезпечення потреб первинних інституцій, виникають вторинні – фольклор, міфологія, ідеологія, табу, ритуали, ментальність. У значній частині індивідів шлях від первинних до вторинних інституцій проходить через третю інстанцію – базові констеляції. Це проектні системи, що складаються на ірраціональній основі. А саме: система цінностей, мотивацій і психічних механізмів, яка формується в ранньому дитинстві і є не повністю усвідомлена, вона виникає як підказка підсвідомості. Констеляції обумовлюють індивідуальний вибір особи з формальних зразків поведінки найбільш раціонального варіанту, який поєднує підсвідоме, свідоме та дозволяє визначитись щодо формальних чи неформальних способів дії в соціумі. Саме такі констеляції утворюють структуру базової (типової) особистості. Складові елементи особистості одні й ті ж у різних народів, а норми формування особистості – різні. Основна особистість, базова особистість – це середній психічний тип суспільства, основа його культури та соціального розвитку [7].

Таким чином, сім'ю та її соціально-функціональну роль не можна недооцінювати, особливо, в контексті інституціоналізації соціальних орієнтацій, норм та установок, форм активності, що сприяють самоорганізації та розвитку сучасного суспільства.

Важливу роль відіграє сім'я і у формуванні структури цінностей, оскільки виступає тим первинним середовищем, у якому індивід входить у систему соціальних зв'язків та отримує досвід активності. Стосунки між різними поколіннями в родині стають важливим чинником соціальної комунікації в умовах багатоструктурованої дійсності і закладають основи реагування та взаємодопомоги. У цьому контексті, важливим є те, що вплив інституту сім'ї сильніше впливу освітніх структур і суспільства в цілому. Це обумовлено його функціональними особливостями. По-перше, малочисленність родинного кола полегшує можливість емоційного контакту і соціальної кооперації.

По-друге, сім'я з її постійним і природним характером впливу формує риси характеру, переконання, погляди, світогляд особистості.

По-третє, для кожної людини сім'я виконує емоційну і рекреативну функції, що захищають людину від стресових і екстремальних ситуацій. Затишок і тепло домашнього оточення, реалізація потреби людини в довірливому й емоційному спілкуванні, співчуття, підтримка – все це дозволяє людині бути більш стійкою в умовах сучасного бурхливого життя. З цього приводу, слушною є точка зору соціального психолога І. Кона, який вважає, що нема ні одного соціального чи психологічного аспекту поведінки індивідів, який би не залежав від сім'ї. Навіть суперечливість поглядів членів родини, формує аналітичні здібності, розбіжності між батьківською правдою та сторонньою правдою закладає у індивіда основи критичного мислення і сприяє конструюванню власної правди та її аргументації [8].

Сучасність, яка характеризується переходом до постіндустріального суспільства, популяризацією індивідуалізму та культурою споживання, принесла в розвиток сім'ї радикальні зміни, які отримали серед науковців визначення революційних. Учені (У. Огборн, П. Сорокін, К. Ціммерман, У. Гуд, А. Антонов) попереджають про небезпечний вплив, який змінить місце та роль сім'ї у суспільстві, і навіть, ставлять під сумнів існування цього соціального інституту. Сучасне суспільство – це суспільство споживання, в якому роботодавці не зацікавлені у працівниках з сімейними обов'язками, а ринок послуг потребує збільшення числа домогосподарств-споживачів, а не сімей. Крім того, останнім часом поширення набули цінності індивідуалізму, гедонізму, споживацтва, серед яких «шлюб на все життя», народження дітей не займають вже значущого місця. Для певної частини, принаймні, міського населення професійна й особистісна самореалізація стають важливішими, ніж сім'я [9, с. 276].

Проте, головною небезпекою в українських реаліях є відсутність необхідного для демократії показника економічної свободи. Саме це, за даними соціологічних опитувань, є основною проблемою середньостатистичної української родини. Так, результати спільного соціологічного дослідження центрів – КМІС, СОЦІС та Центру Разумкова, що проводилося у вересні 2018 року підтверджують актуальність саме цієї проблеми. На питання «Які проблеми Ви вважаєте найбільш актуальними за місцем вашого проживання?» – 48,2 % українців відповіли, що низький рівень зарплат та пенсій, 42,6 % назвали підвищення тарифів на комунальні послуги, а 28 % – визначили проблемою підвищення цін на основні товари [10]. Вимірювання індексу суспільного благополуччя українців в 2017 році, також, показало зниження економічного стану – 87 % респондентів оцінили його як поганий. Фінансовий стан своїх сімей українці оцінили так: грошей не вистачає навіть на їжу – 17,8%; вистачає на їжу, але купувати одяг важко – 50,3%. Отже, загальний рівень індивідуального благополуччя можна характеризувати як край низький [11]. З 2015 року ситуація майже не змінилася, так за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, в 2015 р. тільки 2% українських респондентів були цілком задоволені своїм життям, 31% – скоріше задоволені, зовсім та в цілому не задоволених – відповідно 16% та 32%. Щодо оцінки свого становища в суспільстві тільки

22 % відповіли, що скоріше ним задоволені, а 53% респондентів скоріше не задоволені своїм становищем у суспільстві. Значна частина українських респондентів у 2015 р. – 45 % висловили своє крайнє нетерпіння тяжким становищем у суспільстві (терпіти вже неможливо), ще 42% відзначили, що можна терпіти, але жити важко [12].

Необхідно зазначити, що дослідження рівня благополуччя людей мають розглядатись і використовуватись як індикатори або критерії оцінки соціальної ефективності, прогресивності та демократичності функціонування інститутів суспільства, політичних інститутів і системи соціальної політики країни.

Криминологи також помічають деструктивні чинники, що останнім часом характеризують сімейні колективи – протиріччя між соціальним становищем і емоційним настроєм родини. Проблеми трапляються через економічні негаразди. В таких умовах панує зануреність у накопичення виключно матеріальних благ, емоційне вигорання, байдужість один до одного. Як наслідок молодші члени родини позбуваються зразку позитивного соціального досвіду. З часом в такій сім'ї спілкування і комунікація, замінюються відстороненістю, що накладає негативний штамп на процес соціальної адаптації. Це призводить до руйнації структури соціальної системи. Бідність, стає головним деформуючим чинником оптимального розвитку соціальних інститутів, відбувається підміна ролей соціальних інститутів, коли ЗМІ, політичні або релігійні установи починають виконувати, непритаманні їм функції, виховання зручної людини і громадянина. Експерти відзначають той факт, що родина особливо чутлива до всякого роду реформаторських змін державного масштабу, наприклад безробіття, ріст цін та ін. Невпевнені батьки втрачають авторитет, отже і зразок для наслідування у своїх дітей. Подібна тенденція не тільки скорочує виховні можливості родини, але і приводить до зниження інтелектуального потенціалу суспільства.

Висновки. Історія розвитку європейської демократії свідчить, що процес формування громадянського суспільства можливий в умовах розширення економічної свободи та зміцнення середнього класу як основного стабілізуючого шару суспільства. Поліпшення матеріальних умов життя підвищує можливості для реалізації потреби в дітях. З підвищенням рівня добробуту сім'я істотно змінює стиль життя і створює нові можливості для розвитку позасімейних орієнтацій. А в умовах економічних негараздів сім'я розпочинає пошуки каналів налагодження стабільності, що потребує від її членів постановки додаткових цілей, реалізація яких відволікає від головного соціального призначення і поступово призводить до «атомізації» сімейного середовища. Отже, економічне благополуччя – достатній рівень заробітної плати, забезпеченість товарами широкого вжитку, благоустрій побуту, організація вільного часу є важливим фактором соціальної орієнтації індивіда і зумовлює формування суб'єктивної стратегії його самоствердження.

Спробуємо сформулювати пропозиції, які дозволять інституту сім'ї підсилити стабілізаційний потенціал в структурі громадянського суспільства і сприяти удосконаленню українського суспільства.

1) Має бути реалізована державна програма соціальної та економічної підтримки сімей, особливо з дітьми. З покриттям комплексу існуючих потреб, виходячи з об'єктивних соціально-економічних показників життя в Україні. Сьогодні, є багато запитань щодо практичної реалізації основних положень державних документів, які задають орієнтир сімейної політики в Україні, зокрема щодо вироблення конкретних механізмів їх імплементації, а також посилення відповідальності за їх виконання.

2) Добровільний, вільний від примусу, корисливості та втручання третіх осіб шлюб має стати основою сучасної української сім'ї, не зважаючи на негативні тенденції, які привносить у сьогодення розвиток постіндустріального суспільства (зміна сексуальної

моралі, пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене, розповсюдження позашлюбних зв'язків, поширення діяльності ЗМІ, які проголошують вільне статеве кохання основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок).

3) Широке впровадження принципу егалітарності, при якому забезпечується, кожному члену родини, рівні можливості професійного та духовного зростання і паритет гідності жінок та чоловіків.

4) Зміцнення шлюбно-сімейних стосунків шляхом популяризації таких соціальних характеристик родини як: сімейна згуртованість, підтримка, подружня і батьківська відповідальності тощо. Такі заходи дають зрозуміти, що сім'я – це не перешкода для особистого успіху. Більше того, для деяких людей її наявність – це вже успіх або велика його частина. Гармонійні стосунки – це не тягар, а можливість отримати розуміння і підтримку для подальших кроків до успіху. Особливого значення це набуває в контексті реалізації програм виховання молодого покоління.

Перспективи подальших розвідок. Дослідження ролі інституту сім'ї в соціально-політичних процесах набуває перспективності у зв'язку з розвитком процесів модернізації та глобалізації. Оскільки успіх політико-правових змін залежить від адаптації соціальних структур до нових вимог, то подальший науковий аналіз трансформації інституту сім'ї дозволить отримати корисні результати для більш глибокого осмислення цих процесів.

Список використаної літератури

1. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Київ : Каравела, 2006. – 408 с. ; Lukashevych M. P. Sotsiologhiia. Zahalnyi kurs : navch. posib. / M. P. Lukashevych, M. V. Tulenkov. – Kyiv : Karavela, 2006. – 408 с.

2. Гуд У. Развитие теории семьи / У. Гуд // Социология сегодня. Проблемы и перспективы : Американская буржуазная социология середины XX века / общ. ред. Г. В. Осипова. – Москва : Прогресс, 1965. – С. 194-217 ; Gud U. Razvitie teorii semi / U. Gud // Sotsiologiya segodnya. Problemy i perspektivy : Amerikanskaya burzhuaznaya sotsiologiya sere diny XX veka / obshch. Red. G. V. Osipova. – Moskva : Progress, 1965. – S. 194-217.

3. Варывдин В. А. Гражданское общество / В. А. Варывдин // Социально-политические науки. – 1992. – № 8. – С. 22-31 ; Varyv din V. A. Grazhdanskoe obshchestvo / V. A. Varyv din // Sotsialno-politicheskie nauki. – 1992. – № 8. – S. 22-31.

4. Политическая социология : учеб. / под ред. Ж. Т. Тощенко – 5-е изд. перераб. и доп. - Москва : ЮРАЙТ. 2018. – 526 с. ; Politicheskaya sotsiologiya : ucheb. / pod red. Zh. T. Toshchenko – 5-e izd. pererab. i dop. - Moskva : YuRAYT. 2018. – 526 s.

5. Міщенко М. Сім'я як середовище формування електоральних орієнтацій: політично консолідовані і політично не консолідовані родини / М. Міщенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 2. – С. 174–183 ; Mishchenko M. Simia yak sere dov yshche formuvannia elektoralnykh oriientatsii: politychno konsolidovani i politychno ne konsolidovani rodyny / M. Mishchenko // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2013. – № 2. – S. 174–183.

6. Мертон Р. Социальная структура и стратификация [Электронный ресурс] / Р. Мертон. – Москва : АСТ; Москва : Хранитель, 2006. - Режим доступа : http://shagpro.ru/sites/default/files/documents/merton_socialnaya_teoriya_i_socialnaya_struktura_.pdf ; Merton R. Sotsialnaya struktura i stratifikatsiya [Elektronnyy resurs] / R. Merton. – Moskva : AST; Moskva : Khranitel, 2006. - Rezhim dostupa : http://shagpro.ru/sites/default/files/documents/merton_socialnaya_teoriya_i_socialnaya_struktura_.pdf

7. Клейн Л. Персонализм: культура и личность [Электронный ресурс] / Л. Клейн // Развитие личности. – 2005. – № 4. – С. 134-157. – Режим доступа : http://rl-online.ru/articles/R104_05/373.html ; Kleyn L. Personalizm: kultura i lichnost [Elektronnyy resurs] / L. Kleyn // Razvitie lichnosti. – 2005. – № 4. – S. 134-157. – Rezhim dostupa : http://rl-online.ru/articles/R104_05/373.html

8. Кон И. С. Ребенок и общество : учеб. пособ. / И. С. Кон. – Москва : Академия, 2003. – 336 с. ; Kon I. S. Rebenok i obshchestvo : ucheb. posob. / I. S. Kon. – Moskva : Akademiya, 2003. – 336 s.

9. Гурко Т. А. Брак и родительство в России / Т. А. Гурко. – Москва : Институт социологии РАН, 2008. – 325 с. ; Gurko T. A. Brak i roditelstvo v Rossii / T. A. Gurko. – Moskva : Institut sotsiologii RAN, 2008. – 325 s.

10. Соціально-політична ситуація в Україні [Електронний ресурс] : [Презентація даних] // Київський міжнародний інститут соціології. – 2018. – Режим доступу : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=784&page=2> ; Sotsialno-politychna sytuatsiia v Ukraini [Elektronnyi resurs] : [Prezentatsiia danykh] // Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii. – 2018. – Rezhym dostupu : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=784&page=2>

11. Карпенко В. Соціальне благополуччя українців стрімко падає, – результати дослідження [Електронний ресурс] / В. Карпенко // Останній Bastion. – 2017. – 24 липня. – Режим доступу : <http://bastion.tv/news/socialne-blagopoluchchya-ukrayinciv-strimko-padaie-rezultati-doslidzhennya/> ; Karpenko V. Sotsialne blahopoluchchia ukraintsiv strimko padaie, – rezultaty doslidzhennia [Elektronnyi resurs] / V. Karpenko // Ostannii Bastion. – 2017. – 24 lypnia. – Rezhym dostupu : <http://bastion.tv/news/socialne-blagopoluchchya-ukrayinciv-strimko-padaie-rezultati-doslidzhennya/>

12. Таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство - 2015". [Електронний ресурс] // Інститут соціології НАН України. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/us-2015.pdf/> ; Tablytsi monitorynhovoho opytuvannia "Ukrainske suspilstvo - 2015". [Elektronnyi resurs] // Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/us-2015.pdf/>

Стаття надійшла до редакції 20.09.2018 р.

О. Karchevska

THE ROLE OF THE FAMILY INSTITUTE IN THE STRUCTURAL PROCESS CIVIL SOCIETY

The national political science at the present stage testifies to certain successes in the institutionalization of civil society, the growth of the number and maturity of its structures. Recently, more attention of scientists is used by such structures of civil society as trade unions, public associations, movements, clubs, groups of pressure and argumentation of their importance for the democratic processes promotion. However, those initial forms of collectivity from which the comprehension of the associated complicity of people, united by a common goal, begins to be ignored. It becomes especially important even in the context of the fact that an individual in a democratic society is transformed into a leading political actor characterized by indifference, initiative, active action, that is, skills and skills that are formed and developed in the primary team – family, socio – the political climate of which creates conditions for the establishment of the competence of the responsible citizen. Only the family can restore the population, promote its socialization and, finally, the formation all other social institutions. Therefore, it is important to investigate the social role and importance of the family institution and analyze those transformations that occur in the socio-psychological settings of the individual on the path to establishing the competences of an active, proactive individual in a democratic society.

Developing along with the change and development of society, the family contributes to solving many important economic and social problems. At the same time, the family satisfies and the most important personal needs, the importance of which is constantly increasing. Among them, the need for trustful communication, complicity, openness, support, etc. It is the level of the development of the family, together with the nature of labor, which determines the social order in which people live in different states, under different historical conditions.

In addition to the social and cultural formation of the individual, the family sets the benchmarks and the prospect of the existence of an individual in society. Life projects of goals and interests become exemplary for the individual and give confidence in their actions and contribute to emotional satisfaction in the process of targeting. Such exemplary goals form restrictions that make social interaction more civilized and effective. It is precisely in this sequence that the «projects of group life» are created, which allow the society to form a framework of institutions and horizontal interactions that will contribute to the development of its own model of social development. Consequently, each society adjusts the process of its own development under the norms and its own established norms governing the admissible procedures for advancement to the strategic goal.

An important role is played by the family and in the formation of the values structure, since it acts as the primary environment in which an individual enters the system of social relations and gets experience of activity. Relations between different generations in the family are becoming an important factor in social communication in a multidisciplinary reality and lay the foundations for responses and mutual assistance. In this context, it is important that the influence of the family institution is more influenced by the educational structures and society as a whole.

Keywords: *family, social institution, civil society, personality, social system, structuring, institutionalization, social-economic well-being.*

УДК 329(438):327

Ю.В. Константинова, К.К. Чекоданова

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Розглянуто процес зміни зовнішньополітичних орієнтирів Республіки Польща у 90-х роках ХХ століття. Висвітлено основні напрями зовнішньої політики Республіки Польща на законодавчому рівні. Проаналізовано програми політичних партій, що увійшли до Сейму за результатами парламентських виборів 2015 року, на зміст зовнішньополітичних концепцій. Визначено основні завдання зовнішньої політики Польщі, які містяться у програмах.

Ключові слова: *зовнішня політика, політичні партії, євроскетцизм, євро-атлантична інтеграція, «Право і справедливість», «Громадянська платформа», «Кукіз'15», євровалюта.*

Сьогодні, Республіка Польща, позиціонує себе європейською державою з розвиненими демократичними інститутами та намагається відігравати активну роль в Європейському Союзі. Зовнішньополітичний курс країни спрямований на забезпечення сприятливих міжнародних умов, які в повній мірі гарантують безпеку, демократичний державний устрій, права і свободи громадян та сприяє цивілізаційній та економічній

модернізації, рівно як і підвищенню міжнародного авторитету країни. У зовнішній політиці польський уряд приділяє багато уваги діяльності Польщі в ЄС та НАТО. Польща завжди намагалася і продовжує зараз реалізовувати свої амбіції регіонального лідера в різних політичних форматах. При цьому Варшава наполягає на своєму виключному значенні у впливі на хід процесів на пострадянському просторі як «форпосту» ЄС на даному напрямку. В жовтні 2015 року в Польщі завершилося перезавантаження влади – компанію президенту Анджею Дуді склав уряд, сформований правою партією «Право і Справедливість» (ПіС) на чолі з прем'єр-міністром Беатою Шидло, з грудня 2017 року – Матеуш Моравецький.

Сьогодні існує чимало вітчизняних досліджень присвячених вивченню різних аспектів розвитку Республіки Польщі: Е. Брониславський, Т. Майко, Т. Смик, зокрема зміни зовнішньополітичного курсу висвітлені у роботах С. В. Бочарова, О. М. Звягіна, перспективу введення валюти євро - І. В. Петровича тощо. Але, нажаль, висвітлення зовнішньополітичного курсу країни у програмах політичних партій, не знайшло відповідного відображення. В зарубіжній історіографії дана тема порушена в роботах польських авторів Т. Тхорека та К. Войчік-Адамської, що досліджують програми політичних партій стосовно зовнішньої політики держави.

Мета статті - розглянути трансформацію зовнішньої політики Республіки Польща наприкінці ХХ – початку ХХІ століть та проаналізувати основні зовнішньополітичні завдання у програмах провідних політичних партій сьогодні.

Із запровадженням нового зовнішньополітичного курсу, зовнішня політика Польщі протягом дев'яностих років ХХ – на початку ХХІ століть набула нового змісту. Цей процес був достатньо неоднозначним та відрізнявся деякою суперечливістю. Справа в тому, що одночасно з демократичними перетвореннями та зміною зовнішньополітичної орієнтації, залишилися міжнародні зобов'язання попереднього періоду, які були закріплені умовами Варшавського договору та статутом Ради економічної взаємодопомоги [4].

Творцем «нової» зовнішньої політики Польщі став Кшиштоф Скубішевський міністр закордонних справ Польщі у 1989-1993 роках. Йому належать якісно нові ідеї міжнародної діяльності республіки, що визначили переорієнтацію країни та зробили її успішною європейською державою, яка на сьогодні є взірцем євроінтеграції та побудови успішної економіки для пострадянських країн, які визнали євроінтеграцію як зовнішньополітичний курс[3].

З прийняттям польським урядом «Основ польської зовнішньої політики» у 1989 році, вона стала належати до сфери громадського життя держави. В документі були визначені такі основні цілі зовнішньої політики:

- прагнення до інтеграції і співпраці із західними структурами безпеки;
- підтримувати і розвивати всебічні відносини та взаємовигідне співробітництво з усіма сусідніми державами;
- прагнути до зміцнення позицій Польщі в регіоні, і в результаті брати активну участь у існуючих регіональних структурах співробітництва [4].

З прийняттям у 1992 році другого базового документу, що регулює зовнішньополітичні засади Республіки Польща — «Оборонна стратегія Польської Республіки», польський уряд визначив в якості пріоритетного напрямку співпрацю з країнами ЄС та структурами НАТО [5].

Основні завдання польської зовнішньої політики кінця вісімдесятих – початку дев'яностих років ХХ сторіччя включали:

- завершення процесу приєднання до НАТО і продовження роботи з політичної та військової інтеграції з Альянсом;

- плавний хід переговорів з Європейським Союзом і пошук союзників, які б сприяли отриманню Польщею членства в ЄС;
- подальший розвиток політичної, економічної та культурної співпраці з усіма сусідами;
- підтримка високих темпів зростання відносин з крупними та впливовими на міжнародній арені польськими партнерами: США, Німеччина, Франція та Великобританія;
- продовження активної участі в регіональних структурах, у яких Польща є членом;
- дії щодо зміцнення економічного і культурного стану країни в Європі та у світі.

Північноатлантичний Альянс, до якого прагнула вступити Польща, розглядався в якості основного механізму забезпечення безпеки держави, і членство в ній як підтвердження незворотності демократичних змін в країні і міцній фіксації Польщі в родині демократично керованих держав Заходу.

Для Варшави процес євроінтеграції відбувався приблизно паралельним з атлантичною. У серпні 1990 року польський уряд налагодив дипломатичні відносини з НАТО. У липні 1991 року коли була підписана «Будапештська заява» та протокол про повне припинення дії Організації Варшавського Договору та розпуск усіх структур організації, Варшава остаточно виходить з під радянського впливу, поставивши крапку припиненням своєї участі у Раді економічної взаємодопомоги. Прийняття такого рішення, стало суперечливим для Варшави, оскільки, в умовах, коли структури ОВД були вже розпущені, але СРСР продовжував формально існувати, у польському керівництві спостерігалась певна нерішучість, результатом якої стала поява концепції, що пропонували дотримання «збройного нейтралітету», або «дистанціювання» по відношенню, як до Західних, так і до Східних країн [1].

На початку 90-х років ХХ століття відбувається поступове зближення Польщі з НАТО, яке стало можливим завдяки діяльності організації «Ради Північноатлантичного Співробітництва», у 1997 році її було реорганізовано у «Раду євроатлантичного партнерства». Свою роль зіграла й програма «Партнерство заради миру». Варшаві, як новому партнеру, були запропоновані політичні консультації з різноманітних питань таких, як: реалізація угоди щодо контролю над озброєннями, співробітництво в галузі миротворчих операцій, проблема конверсії військової промисловості. У 1999 році результатом цієї співпраці став вступ країни до Північноатлантичного альянсу.

Паралельно з виробленням європейського вектору в рамках західного виміру зовнішньої політики йшло налагодження відносин зі Сполученими Штатами Америки. В 90-ті роки ХХ сторіччя США стали найвпливовішою державою у світі, як в економічній, так і у військово-політичній сфері. Саме тому, гарантом своєї безпеки та демократичних свобод Варшава вважала Вашингтон, налагодження зв'язків з яким ставилось одним з першочергових завдань [5]. З початку ХХІ сторіччя Польща стала одним з головних провідників проамериканських інтересів в центральноевропейському регіоні, крім цього вступ Польщі до НАТО автоматично відсунув у часі її вступ до ЄС. Тому, лише у 2004 році Польща отримала членство в Європейському Союзі.

На сьогодні до Парламенту Республіки Польща входять 5 політичних партій: «Право і справедливість», «Громадянська платформа», «Польська селянська партія», «Кукіз'15» та партія «Новочесна». Кожна з них має свою програму, які не дивлячись на відмінність, в деяких питаннях мають спільну позицію, але різні аргументації щодо певних питань.

На сьогодні найбільш впливовою є партія «Право і справедливість», вона володіє більшістю депутатських мандатів у Сеймі, її програма акцентує увагу на наступних питаннях: безпека держави, її статус і позиція у міжнародних відносинах. «Право і

справедливість» прагне зробити Польщу важливим гравцем європейської політики і важелем впливу на політику НАТО щодо Східної Європи. Також, однією з цілей зовнішньої політики є прагнення вивести всю територію Східної Європи на шлях членства в Європейському Союзі. Партія пропонує комплексні нові інструменти для співпраці з країнами регіону, на двосторонньому і міжнародному рівні. За програмою цієї партії особливу роль мають грати польські відносини зі США [12]. У результаті Польща вважають «Троянським конем» Сполучених Штатів в регіоні.

Що стосується партії «Громадянська платформа», то тут слід зазначити, що її програма чітко визначає зовнішньополітичні орієнтири та вказує прямо на завдання республіки на міжнародній арені, зокрема: підтримка України у конфлікті з Російською Федерацією, а також надання допомоги Україні у запровадженні складних реформ. Також програмою до 2018 року визначалося завдання переконати Велику Британію не виходити з ЄС. Це зумовлено тим, що Британія на сьогодні є другим за величиною торговим партнером Польщі. На сьогодні вони мають безмитну торгівлю, але після виходу Британії з ЄС на ціну імпортованих товарів буде накладено митні збори, отже доведеться переплачувати, а дивлячись на те, що товарообіг між країнами достатньо високий, переплата за таких умов буде дуже значною. Для Польщі це не вигідно. До того ж, беручи до уваги те, що Польща є найбільшим одержувачем іноземних інвестицій США в регіоні, держава має особливий інтерес до подальшого зміцнення економічного співробітництва з цією країною. Саме тому партія виступала за підписання Європейським Союзом торговельної угоди про Трансатлантичне Партнерство з торгівлі та інвестицій. Таким чином прагнучи збільшити присутність Сполучених Штатів в Європі, не тільки в безпековому вимірі, але й в економічному [10].

Третя за кількістю місць в парламенті є партія «Кукіз'15». У своїй програмі вона звертає увагу на те, що держава стає все частіше предметом, а не є суб'єктом міжнародної політики. На думку прибічників партії, в основну польської зовнішньої політики слід покласти принцип «нічого про нас без нас». Партія наголошує, що Польща має зберегти свою національну валюту і не переходити на євро, обумовлюючи це тим, що криза євро ще далека від завершення. Грошові реформи з переходом на євровалюту, нав'язані південній Європі, виявилися неефективними і призвели до катастрофічного рівня безробіття. Криза в цих країнах не тільки виникла через погану внутрішню політику, але в значній мірі викликана загальною валютою. Партія наголошує на тому, що неможна запроваджувати єдину валюту для країн, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку [13].

Протилежна позиція в цьому питанні у «Польської селянської партії». Програма цієї партії проголошує необхідність входу до зони євро, пояснюючи це тим, що прибуток від цього перевищить втрати, але з огляду на останні події, багато хто не згоден з цією позицією. Також партія підіймає питання національної ідентичності і суб'єктивності Польщі в ЄС. Бо на сьогодні державі важко захищати національні інтереси — коли багато істотних економічних рішень приймаються в Брюсселі, а не у Варшаві [9]. Так, зокрема, Польська селянська партія виступає за відміну санкцій проти Росії, що несуть шкоду польським підприємствам, а разом з цим і економіці. Але через малий відсоток голосів в Парламенті, ця позиція є непопулярною та ніяк не впливає на міжнародну політику держави. Можна сказати, партія дивиться на питання зовнішньої політики багато в чому через призму потенційних економічних вигод, які польські підприємці можуть принести розширені контакти з іншими країнами.

Повертаючись до питання введення валюти євро замість польського злота, слід зазначити, що це є найбільш суперечливою темою. Польща, вступивши в 2004 році до Європейського Союзу взяла на себе зобов'язання прийняття спільної валюти. Однак,

оскільки в договорі про вступ не зазначений термін прийняття валюти євро, існує свобода вибору моменту зміни валюти. В 2008 році прем'єр-міністр Дональд Туск (партія «Громадянська Платформа») декларував, що запровадження євро в Республіці Польща буде можливим в найближчі роки. Пройшов тривалий період часу, а половина польського уряду переконана, що немає конкретної перспективи членства держави в єврозоні [14]. Гальмівний процес можна коментувати нестабільною економічною ситуацією в зоні євро та в цілому світі. Однак, така ситуація не виключає дебатів на тему перспектив та умов запровадження євро як валюти серед політичних партій.

Найближчі перспективи впровадження євро в Польщі, чи входження держави до останньої фази Європейського Союзу не є реалістичними з огляду на тривалий, загальносвітовий процес фінансової кризи, яка трансформувалась в економічну кризу, що стосується різних галузей господарства. Щоправда Польща виходить із цієї кризи швидкими темпами, особливо, в порівнянні з деякими державами-членами ЄС.

Такої думки тримається партія «Кукіз'15». Програма пояснює чому Польщі не слід переходити на євро: відмова від національної валюти буде для поляків не тільки несприятливою але навіть небезпечною. Ухвалення євро буде означати різке підвищення цін для громадян і відмову від суверенної грошової політики Польщі і підпорядкованість до інтересів найбільш впливових держав Європи. Єдину європейську валюту партія вважає чисто політичним проектом. На її думку, сумнівно чи буде Європейський Валютний Союз вживати міри в найближчі кілька років для розв'язання проблем, пов'язаних з відмовою від власної валюти. Сьогодні це болісно дається взнаки не тільки країнам Південної Європи, а й Франції та Нідерландам. Польському уряду не можна закривати очі на те, що криза в Європі зашкодить й Польщі [13].

Як зазначають польські аналітики, Польщі для вступу в зону євро треба, увійти до Європейського фінансового механізму обмінного курсу. Крім цього Республіці Польща ще потрібно внести зміни до Конституції і переконати, польське суспільство, яке скептично ставиться до цієї перспективи, в необхідності заміни польський злот на євро. Польський уряд переконаний, що вступ до єврозони спростив би для Польщі доступ до європейського капіталу, що могло б означати покращення для польської економіки. Це була б головна перевага. Зникла б необхідність платити за трансакції та конвертацію валют. Запровадження євро призвело б також до того, що збільшилися б іноземні інвестиції й торговельний оборот з іншими країнами, що входять до євро-зони. Проте, як зазначає радник з економічних питань польського прем'єр-міністра Марек Зубер, у Польщі не забувають і про негативні наслідки, які може принести з собою євро: передусім це зростання цін. Крім того, Польщі треба остерігатися можливості втрати самостійної фінансової політики.

Інші експерти закликають до того, щоб єдину європейську валюту якомога оперативніше запроваджували на своїй території відносно нові члени Євросоюзу. Вони переконані, що «чим більшим буде європейський валютний союз, тим більшої ваги набуватиме євро у світовій валютній системі. А від цього матиме зиск і вся Європа. Євро, який діє тепер на території лише половини держав Європейського союзу, залишатиметься й надалі стабільною і перспективною валютою. На думку колишнього прем'єр-міністра Польщі – Дональда Туска, необхідно здобути якнайширшу підтримку у справі запровадження у Польщі євровалюти. Важливо, щоб такий проект схвалили політичні та економічні середовища, а передусім – громадяни. За його словами інтеграція ЄС відбувається навколо економічно-валютного союзу, отже, в інтересах Польщі – бути в серці Європи, а не на периферії. Проте для такого кроку, потрібна політична згода. Попередня правляча коаліція «Громадянська платформа» та «Польська селянська партія» розуміли, що самі провести країну до Єврозони не в змозі. Станом на 2017 рік

партія «Громадянська платформа» вважає, що Польща потребує принаймні трьох років, аби запровадити євровалюту [14].

Представники партії «Право і справедливість» яка сьогодні знаходиться при владі, вважають, що зміна національної валюти не відповідає інтересам країни. В програмі партії наголошується, що це питання має вирішуватись шляхом проведення всенародного референдуму. Але така позиція не має юридичного обґрунтування, оскільки поляки брали на себе зобов'язання щодо вступу до Євросони, висловившись шляхом референдуму у 2003 році за ратифікацією договору про вступ країни до ЄС. А питання реалізації Польщею останнього етапу економічної та валютної інтеграції – запровадження євро замість національної валюти злогого, мало стати лише питанням часу [12].

Партія «Право і справедливість» стверджує, що пришвидшення процесу входження Польщі в зону євро завдасть польській економіці великої шкоди. У перебігу парламентських слухань депутати нагадували, що під час економічної кризи в Європі Польща уникла великих проблем, зокрема завдяки тому, що має власну національну валюту. Як кажуть польські аналітики, саме дискусія про євро може поглибити польський внутрішньополітичний конфлікт.

Така позиція правлячої партії зумовлюється її ідеологією, партія тривалий час відрізнялася євроскептичними настроями. Якщо за часів правління «Громадянської Платформи» Польща здобула значних успіхів в євроінтеграції та отримала членство в ЄС, то політика «Право і справедливість» відрізняється певним консерватизмом. Протягом її правління, Польща переорієнтувалася від європейського курсу до євроатлантичного, особливо після того, як партія сформувала коаліцію із «Самообороною» (партія, що цього разу не увійшла до Парламенту, але завжди відрізнялася євроскептицизмом). В даний час Польща є одною з найвірніших і послідовних союзників США в Європі, що значно напружує її відносини з іншими європейськими країнами [14].

Отже, можна зробити висновок, що після приходу до влади в Польщі демократичного уряду кардинально змінився характер та цілі зовнішньополітичних відносин держави, яка від тепер, бачить себе в контексті єдиної Європи та в якості головного провідника її принципів та політики ЄС на його східних кордонах. У 90-ті роки ХХ століття відбувся повний відхід Варшави від політики Москви, пошук нових союзників на Заході, зближення країни з США заради гарантій власної безпеки. Метою польської зовнішньополітичної діяльності став курс на інтеграцію у структури ЄС та НАТО. Ці події ознаменували початок нової епохи в історії країни.

Сьогодні, зовнішньополітична діяльність Польщі на засадах, що були розглянуті, достатньо успішна. Країна досягла своїх основних цілей поставлених на початку формування своєї зовнішньої політики щодо орієнтації на «Захід». Республіка отримала членство в Європейському Союзі та в НАТО, перетворила свою планову економіку на ринкову та зробила великий крок вперед у своєму економічному розвитку.

Але одночасно із позитивними, спостерігаються також й негативні риси у зовнішньополітичній діяльності держави. Так можна відзначити слабку позицію Польщі стосовно глобальної політики, невизначеність із запровадженням валюти євро. Це спровоковано тим, що політичні партії, представлені на сьогодні в Парламенті мають різне бачення подальшої зовнішньої політики держави.

Проаналізувавши програми політичних партій, можна помітити такі відмінності, щодо зовнішньополітичних завдань: так, наприклад, партії «Право і справедливість», «Кукіз'15» виступають проти прийняття валюти євро, що в свою чергу підтримують «Польська селянська партія» та «Громадянська платформа». З іншого боку, в програмах

партій «Право і справедливість» та «Громадянська платформа», спостерігається певна єдність, щодо позиції Польщі у ЄС, підтримка санкцій проти Російської Федерації та особливої співпраці з США.

Отже, на сьогодні ситуація склалася так, що жодна з партій не має згоди у вирішенні принаймні двох питань, це робить неможливим створення коаліцій та формування більшості голосів при голосуваннях для прийняття важливих зовнішньополітичних рішень. Враховуючи ступінь впливу партій на реалізацію зовнішньої політики, актуальним є продовження вивчення програмних документів провідних політичних сил.

Список використаної літератури

1. Бочаров С. В. Соціальний вимір членства Польщі у ЄС (2004–2010 рр.) / С.В. Бочаров // Гілея : науковий вісник. – 2011. – № 55. – С. 212 – 216 ; Bocharov S. V. Sotsialnyi vymir chlenstva Polshchi u YeS (2004–2010 rr.) / S. V. Bocharov // Hileia : naukovyi visnyk. – 2011. – № 55. – S. 212 – 216.

2. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі [Електронний ресурс] / Н. Дейвіс. — Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. — Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/1439497/> ; Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi [Elektronnyi resurs] / N. Deivis. — Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2008. — Rezhym dostupu : <http://www.twirpx.com/file/1439497/>.

3. Звягіна О. М. Вироблення нового курсу зовнішньої політики Польщею у 1990-і роки / О. М. Звягіна // Гілея: науковий вісник. – 2012. – № 60. – С. 252–257 ; Novakovskiy Ye. M. Zakordonna polityka Polshchi: tsili i ochikuvannia [Elektronnyi resurs] / Ye.M. Novakovskiy // Ukrainskyi zhurnal. – 2009. – № 11. – S. 26-28. – Rezhym dostupu : http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2009_11.pdf.

4. Майко Т. С. Визначальні орієнтири зовнішньої політики Республіки Польща в кінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. / Т. С. Майко // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки. – 2007. - № 1. – С. 75-79 ; Maiko T. S. Vyznachalni oriientyry zovnishnoi polityky Respubliki Polshcha v kintsi 80-kh — na rochatku 90-kh rokiv XX st. / T. S. Maiko // Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia : Istorychni nauky. – 2007. - № 1. – S. 75-79

5. Новаковський Є. М. Закордонна політика Польщі: цілі і очікування [Електронний ресурс] / Є. М. Новаковський // Український журнал. — 2009. - № 11. – С. 26-28. – Режим доступу : http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2009_11.pdf ; Novakovskiy Ye. M. Zakordonna polityka Polshchi: tsili i ochikuvannia [Elektronnyi resurs] / Ye. M. Novakovskiy // Ukrainskyi zhurnal. — 2009. - № 11. – S. 26-28. – Rezhym dostupu : http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2009_11.pdf

6. Петрович І. В. Перспективи запровадження валюти євро в Республіці Польща [Електронний ресурс] / І. В. Петрович // Гілея: науковий вісник. – 2016. — Вип. 70. – С. 127-131. - Режим доступу : <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=89> ; Petrovych I. V. Perspektyvy zaprovadzhennia valiuty yevro v Respublitsi Polshcha [Elektronnyi resurs] / I. V. Petrovych // Hileia: naukovyi visnyk. – 2016. — Vyp. 70. – S. 127-131. – Rezhym dostupu : <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=89>

7. Смик К. Політичні аспекти членства Польщі в ЄС [Електронний ресурс] / К. Смик // Україна на шляху до Європейського Союзу. – Варшава, 2006. – С. 89-95. – Режим доступу : <http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-vademecum.pdf> ; Smyk K. Politychni aspekty chlenstva Polshchiv YeS [Elektronnyi resurs] / K. Smyk // Ukraina na shliaxu do Evropeiskoho Soiuzu. — Varshava, 2006. — S. 89-95. — Rezhym dostupu : <http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-vademecum.pdf>

8. Bachmann K. Konwent o przyszłości Europy. Demokracja deliberatywna jako metoda legitymizacji władzy w wielopłaszczyznowym systemie politycznym / K. Bachmann. – Wrocław : Atut, 2004. - 267 s.

9. Dokumenty Programowe X Kongresu PSL [Electronic resource]. – Warszawa, 2008. - Mode of access : <https://docplayer.pl/1962924-Dokumenty-x-kongresu-psl.html>

10. Polskie Stronnictwo Ludowe wobec problemów i wyzwań dla Polski [Electronic resource] // Dokumenty Programowe X Kongresu PSL. – Warszawa, 2008. – S. 15-30. - Mode of access : <https://docplayer.pl/1962924-Dokumenty-x-kongresu-psl.html>

11. Priorytety polskiej polityki zagranicznej [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.polska.ru/turystyka/artykuly/pl/priorytety.html>

12. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>

13. Strategia zmiany [Electronic resource] // Kukiz`15. – Mode of access : <http://ruchkukiza.pl/klub-poselski/strategia-zmiany/>

14. Tchorek T. Dyskusja o wspólnej walucie. Korzyści i koszty dla Polski [Electronic resource] / T. Tchorek. – Mode of access : http://bankikredyt.nbp.pl/content/2008/2008_12/BIKW_12_2008.pdf

15. Wojcik-Adamska K. Wprowadzenie europejskiej waluty wymusi w Polsce zmiany w prawie [Electronic resource] / K. Wojcik-Adamska. – Mode of access : <http://forsal.pl/artykuly/107010,wprowadzenie-europejskiej-waluty-wymusi-w-polsce-setki-zmian-w-prawie.html>

Стаття надійшла до редакції 20.09.2018 р.

J. Konstantinova, K. Chekodanova

FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF POLAND IN THE PROGRAMMES OF THE POLITICAL PARTIES

Poland has always tried and continues to realize its ambitions of a regional leader in various political formats. At the same time, Warsaw insists on its exclusive significance in influencing the course of processes in the post-Soviet space as an "outpost" of the EU in this direction.

With the introduction of a new foreign policy course, Polish foreign policy has gained new meaning during the nineties of the twentieth and early XXI centuries. This process was rather ambiguous and was somewhat contradictory. Right now, the authorities are concentrated in the hands of representatives of the "Right and Justice" party, and the policy that this party has been repeatedly condemned by the European Commission. The latest manifestations of the conviction were the Brussels sanctions against Warsaw.

The purpose of the study is to trace the transformation of the foreign policy of the Republic of Poland from the end of the XX - XXI centuries. Determine the place of foreign policy issues in the programs of political parties in Poland.

The object of the work is the foreign policy principles of the Republic of Poland, the subject – foreign policy concepts in programs of political parties of the state.

This article is intended to determine the basic principles of the foreign policy of the Republic of Poland in the programs of its political parties. Also, determine the main directions of foreign policy in the programs of these parties. The tasks are: to consider the transformation of the foreign policy of Poland and the complete reorientation of foreign policy vectors in the 90 years of the twentieth century; analyze programs of political parties; track the similarities and differences in the programs.

Keywords: Republic of Poland, political parties, euroscepticism, foreign policy, Euro-Atlantic integration, «Law and Justice», «Civic Platform», «Kukiz'15», currency euro.

УДК 321.02:061.2(477)

А.М. Костенко

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Громадянське суспільство сьогодні включає широкий та динамічний діапазон організованих та неорганізованих груп, які розмивають кордони між секторами та експериментують з новими організаційними формами, як в он-лайн, так і оффлайн. В статті проаналізовано статистичні дані щодо кількості громадських об'єднань та зафіксовано відмінності в кількості офіційно зареєстрованих організацій, наданими звітами до відповідних органів влади та кількістю членів таких організацій. Оцінено фінансову спроможність та джерела фінансування інститутів громадянського суспільства та відмічене поступове розширення власних джерел фінансування. Зауважено, що при цьому міжнародні донори залишаються головним джерелом підтримки громадського сектора в Україні. Описані основні механізми взаємодії із органами влади, серед яких виділені – інформування, консультування, діалог, партнерство, контроль.

Ключові слова: *інститути громадянського суспільства, глобальне громадянське суспільство, фінансова спроможність, інформування громадськості, громадський діалог, громадський контроль.*

Громадянське суспільство охоплює сьогодні набагато більше ніж просто «сектор», де панують неурядові організації. Воно включає в себе широкий та динамічний діапазон організованих та неорганізованих груп, які розмивають кордони між секторами та експериментують з новими організаційними формами, як в он-лайн, так і оффлайн. Актори громадянського суспільства демонструють власну роль як посередників, організаторів, новаторів, їх сила і вплив зростає як на місцевому та національному, так і на глобальному рівнях.

У зв'язку з цим важливим є питання дослідження особливостей інституалізації громадянського суспільства в Україні, аналіз його організаційної та фінансової спроможності, способів та механізмів впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування.

Мета статті: проаналізувати особливості інституалізації громадянського суспільства в Україні, визначивши організаційну та фінансову їх спроможність.

У контексті означеної проблеми постають такі завдання:

- визначити структуру інститутів громадянського суспільства в Україні;
- вивчити кількісний склад членів громадських організацій;
- оцінити фінансову спроможність та джерела фінансування інститутів громадянського суспільства;
- розглянути наявність стратегічних планів, правил і процедур внутрішнього менеджменту, звітів діяльності;
- описати механізми та інструменти взаємодії із органами влади.

Науковий інтерес до питання громадянського суспільства пов'язано із загальними процесами глобальної демократизації у світі. Сучасні існуючі підходи до розуміння громадянського суспільства можна структурувати на чотири основні групи.

Широкий підхід, прибічники якого під громадянським суспільством розуміють певний етап розвитку будь-якого суспільства. За такого підходу «громадянськість» стає характеристикою всього суспільства в цілому, у тому числі держави як одного зі складових елементів такого суспільства [13, с. 272]. Його обстоюють такі відомі західні політологи, як Р. Арон, В. Гавел, Е. Гелнер, Д. Кін, В. Клаус, Д. Кола, К. Поппер. У цілому, таке визначення фактично збігається з поняттям демократії, його використання не додає нового розуміння громадянського суспільства, а отже, виявляється зайвим.

Другий підхід, у межах якого під громадянським суспільством прийнято розуміти комплекс усіх позадержавних суспільних відносин (Р. Дал, Г. Г. Ділігенській, Д. Т. Жовтун, А. А. Зінов'єв, Г. Йоаш, Ф. Кондорші, М. Маркус, М. Молнар, В. В. Мостовий, А. Селіджмен, А. К. Уледов, Е. Ханкіш). За такого підходу громадянське суспільство заявляє про себе як природна форма опозиції авторитету влади [2, с. 14], розвинута система суспільних відносин, основу якої складають недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства – політичних партіях, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації, здійснюють визначальний вплив на діяльність органів державної влади та протидіють їй у випадку посилення авторитарних тенденцій.

Наступна точка зору розглядає громадянське суспільство як одну із сфер суспільного життя (публічна сфера, економічна сфера, сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера). Громадянське суспільство покликано здійснювати контроль як за державою, стримуючи її в зазіханні на особисту, політичну, культурну, громадську свободу громадян, так і за капіталом.

Зазначену типологію підходів до розкриття природи громадянського суспільства сьогодні можна доповнити глобального громадянського суспільства [15, с. 250], яке обґрунтовує його як актора, що здійснює вплив на міжнародні процеси та політичні рішення, таким чином поряд із державою є суб'єктом геополітичних відносин.

Дослідженням процесів становлення громадянського суспільства вітчизняною наукою нині займається низка політологів. Так, у контексті демократизації їх вивчають О. Бабкіна, О. Гарань, В. Горбатенко, Ф. Рудич, Г. Щедрова, В. Якушик; стосовно окремих аспектів інституціоналізації громадянського суспільства – В. Погорілко, О. Скрипнюк; співвідношення державної влади і органів самоорганізації населення – І. Кресіна, А. Коваленко, В. Цветков; взаємодії громадянського суспільства в Україні і політичні орієнтири соціал-демократії в їх сучасному значенні [14].

Темі інституціоналізації громадянського суспільства приділяють увагу значна частина науковців. Так, дослідження В. Лесняк присвячені політико-правовим механізмам формування інституційної структури громадянського діалогу, умов його забезпечення у Польщі. Вчений визначає основні засади партнерства та форм фінансової і позафінансової співпраці між владними інститутами і організаціями громадянського суспільства в Польщі [9]. Поряд з цим глибшого розуміння потребують питання стосовно організаційної та фінансової спроможності інститутів громадянського суспільства в Україні, визначення інструментів та механізмів їх взаємодії із владою.

Організації громадянського суспільства можна визначити в абстрактних термінах як суму всіх організаційних структур, члени яких мають цілі та обов'язки, що становлять загальний інтерес і які також виступають посередниками між державними органами влади та громадянами. Їх ефективність залежить від того, наскільки члени готові допомогти досягти консенсусу через публічні та демократичні дебати і прийняти результати демократичного процесу прийняття рішень [1, с. 201].

До часів «перебудови» на території України громадянське суспільство існувало у викривленій формі об'єднань громадян, які були керовані державою, управління такими

організаціями максимально контролювалось владою. В другій половині 1980-х років були створені численні національно-культурні, екологічні та політичні рухи національно-демократичного характеру, які відіграли значну роль у проголошенні та визнанні незалежності України, допомагаючи долати наслідки комуністичного режиму.

Протягом останніх десятиліть спостерігались позитивні тенденції в інституційному розвитку українського громадянського суспільства. Така закономірність пов'язана із зростанням кількості офіційно зареєстрованих організацій. Проте отримати об'єктивні дані стосовно кількості громадських формувань в Україні вкрай складно. Така ситуація пояснюється відсутністю консенсусного підходу стосовно зарахування тих чи інших інститутів до громадянського суспільства. Існують три основні інформаційні платформи, які акумулюють дані – це Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ); Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань; і щорічний статистичний бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» [6, с. 141].

Статистичні дані щодо кількості громадських об'єднань Державної служби статистики України, Міністерства юстиції України, вітчизняних недержавних та міжнародних інститутів є помітно відмінними. Так, відповідно до ЄДРПОУ станом на кінець 2015 року було зареєстровано: 158318 різних громадських організаційно-правових форм. Серед них підприємств громадського об'єднання – 3288, установ/закладів громадського об'єднання – 1602, громадських організацій – 70321, громадських спілок – 753, благодійних організацій – 15384, та інших.

Проте реєстрація громадської організації в Україні необов'язково означає її практичне функціонування та реальність впливу. Адже протягом 2010-2015 рр. кількість організацій, керівні органи яких прозвітувати, становила 20-23 тис. одиниць. Про результати своєї діяльності вже за 2016 р. органам державної статистики прозвітувало 23237 керівних органів громадських організацій [4].

Завищеними є і показники стосовно кількості членів громадських організацій: 25-36 млн. осіб. У 2016 році загальна кількість членів на обліку цих керівних органів громадських організацій, а також їх відокремлених підрозділів нараховує 24,4 млн. осіб (у 2015р. – 25,7 млн. осіб), з них 5,5 млн. (22,4% від загальної кількості) – члени, що перебували на обліку керівних органів (у 2015р. – 5 млн. осіб) [4]. Натомість, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 80 % українців не є членами жодної з громадських організацій [8].

У контексті викладеного вище з'являються підстави для сумніву стосовно точності статистичних даних щодо кількості та реального стану функціонування українських громадських організацій.

Що стосується фінансової спроможності громадських формувань, то річний бюджет середньої української громадської організації становить близько 50-60 тис. грн. і основні надходження забезпечують переважно місцеві благодійники та іноземні донори. Так, у 2016 р. для своєї діяльності громадські організації з різних джерел отримали 6,2 млрд. грн., що на 2% менше, ніж у 2015р. Основну частину становили надходження від благодійності – 3,5 млрд. грн., або 56,7% від загальної суми фінансування. Від членських внесків отримано 623 млн. грн., або 10%, господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадськими організаціями для виконання їх мети та напрямів діяльності – 468,8 млн. грн., або 7,5% [4].

Основним джерелом фінансування громадських організацій є гранти та програми технічної допомоги, які фінансувалися за рахунок інших країн. Україна залишається головною цільовою країною для міжнародних донорів з найбільшою часткою міжнародної донорської допомоги серед країн Східного партнерства. За результатами

моніторингу проектів проведеного Мінеконом розвитку, протягом 2017 року в Україні реалізувалось 547 проектів міжнародної технічної допомоги загальною кошторисною вартістю 5,7 млрд. дол. США [7].

ЄС, зокрема, фінансує Проект «Підтримка Української регіональної платформи громадських ініціатив», який спрямований на місцеві організації, зокрема ті, що знаходяться у сільських та віддалених місцевостях, Проект «Європейський інструмент з демократії та прав людини», «Інструмент стабільності». США також фінансує широкий спектр програм для інститутів громадянського суспільства. Так, це Програма «Відкритий світ», що спрямована на зміцнення співробітництва та взаєморозуміння через обмін досвідом між фахівцями у різних галузях на міжнародному рівні; Проект «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України», де залучаються неурядові організації до надання соціальних послуг у регіонах; Проект «Громадяни в дії», в якому передбачено створення сприятливого середовища для діяльності громадянського суспільства в Україні; Проект «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України» («Проект розвитку спроможності громадянського суспільства в Україні»); та Проект «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність».

Інституційний розвиток громадських організацій, розробка стратегічних планів, правил і процедур внутрішнього менеджменту, демократичне урядування та річне звітування є пріоритетом для більшості міжнародних програм технічної допомоги, що працюють в Україні. Підтримка організацій громадянського суспільства спрямована на забезпечення їх активної участі у демократичних змінах та підвищення їх ефективності в обстоюванні прав й інтересів громадян та здійсненні громадського контролю за діями влади.

Оцінка стану громадянського суспільства та політики донорів в Україні вказує на те, що практично всі кошти були призначені для підтримки конкретних видів діяльності та проектів, що іноді призводило до появи «проектно-залежного» підходу, а тому ІГС більше дотримуються пріоритетів і вимог донорів, аніж потреб і запитів своїх цільових груп.

Ситуація з диверсифікацією джерел фінансування інститутів громадянського суспільства (ІГС) суттєво не змінюється протягом останніх років, хоча і з'являються певні нові тенденції. Зокрема, знижується обсяг підтримки з боку міжнародних донорів і технічної допомоги (особливо на місцевому рівні), оскільки іноземні донори тепер зосередилися на конкретних проблемах і потребують спеціалізованої експертизи. Також зростають надходження для ІГС з державного та місцевих бюджетів. Деякі міста та обласні центри запровадили конкурси грантів, що фінансуються з місцевих бюджетів, для підтримки проектів ІГС. Загальний обсяг фінансування регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства по Україні станом на 01.01.2018 року склала 321 млн. 825,0 тисяч гривень. Найбільші суми фінансування передбачені в Київській міській програмі – 86 514,4 тис. грн.. та у Харківській обласній програмі – 68 910 тис. грн., найменші обсяги фінансування – у Тернопільській (612,0 тис. грн.) та Кіровоградській (594,4 тис. грн.) обласних програмах. В середньому на кожну регіональну програму приходиться по 12 713,8 тис. грн. [10].

Ще одним механізмом фінансової спроможності ІГС є залучення коштів від громадян. До них відносяться Facebook, краудфандингові платформи, такі як Українська біржа благодійності, Спільнокошт, скриньки для пожертвувань та кампанії через SMS. Дослідження, проведене Українським форумом благодійників, виявило, що 2% населення здійснило пожертвування різними способами.

Отже, ІГС поступово розширюють власні джерела фінансування і хоча сьогодні міжнародні донори залишаються головним джерелом підтримки громадського сектора,

проте не єдиним. Спостерігається розширення фінансування з державного та місцевих бюджетів, а також залучення коштів бізнесу, благодійних внесків, тощо.

Як свідчить світова практика, розвиток демократичної держави передбачає побудову її відносин з громадянським суспільством на партнерських засадах. У цьому контексті йдеться про створення інституційно-організаційних, фінансових, правових, морально-етичних та інших можливостей, що мають трансформуватись у відповідні форми співпраці та механізми впливу громадськості на державну владу та систему місцевого самоврядування в Україні, а також про забезпечення спільної відповідальності за стан справ на центральному та місцевому рівнях.

Зокрема, як зазначає сучасний вітчизняний дослідник Катерина Петренко, «ефективна взаємодія громадських організацій та органів державної влади залежить від створення інституційних і процедурних можливостей для їх повноцінної діяльності. Прозорість стосунків між органами державної влади та громадськими організаціями повинна будуватися на довірі громадськості до державних органів внаслідок зменшення корупції, ефективного використання коштів, державної фінансової підтримки ІГС, закріплення в національному законодавстві європейських принципів та стандартів взаємодії органів державної влади з ІГС, а також забезпечення уніфікації та стандартизації правил і процедур відносин органів влади з громадянами» [11, с. 379].

Серед конкретних форм взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства варто виділити такі як: механізми інформування та консультування з громадськістю, діалогові форми взаємодії, партнерство та інструменти контролю за органами влади. За результатами опитування громадських активістів серед найбільш ефективних способів впливу на владу опитані виокремлюють – утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій (37%), активну взаємодію з засобами масової інформації (35%) та публічне обговорення (круглі столи, слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх вирішення (23%). При цьому найменш ефективними опитані називають формальні механізми: звернення до вищих владних інстанцій, судових інстанцій та співпрацю з політичними партіями [3].

У щорічному аналізі демократичних процесів у Центральній і Східній Європі та Євразійському регіоні Nations in Transit 2016, який проводить Freedom House, Україна посіла 18-те місце із 29 країн. Рейтинг ґрунтується на семи показниках: процес виборів, розвиток громадянського суспільства, свобода ЗМІ, рівень демократії центрального уряду, рівень демократії місцевого правління, незалежність і робота системи правосуддя, корупція. Згідно з цими показниками, найбільші проблеми України – у сфері корупції та системі правосуддя (оцінка 6 із 7 балів), найкраща ситуація – із розвитком громадянського суспільства (2,25 бала із 7, що відповідає європейському рівню). «Громадянське суспільство залишається найміцнішим елементом української демократичної модуляції», – наголошується у звіті Freedom House, де акцентується на активному залученні українського громадянського суспільства до боротьби з корупцією та участі в незалежних правозахисних кампаніях. У звіті також йдеться про те, що саме громадянське суспільство відіграє найвизначнішу роль у просуванні реформ в Україні 19. Загальна оцінка України – 4,68 із 7 балів, що визначає її як країну з «перехідним урядом або гібридним режимом» [12].

Поряд з цим залишається чимало перешкод, які обмежують формування та діяльність громадянського суспільства в Україні:

- запроваджена система подання електронних декларацій для членів громадських рад та громадських організацій є інструментом тиску з боку влади;

- поширена практика використання неурядових організацій для легітимізації власних рішень;
- низька фінансова самодостатність ІГС;
- надання послуг є помітнішим й ефективнішим на місцевому рівні, в той час як більша частина діяльності в сфері розробки політик відбувається на національному рівні;
- кількість коаліцій збільшується, але їх діяльність не скоординована та не усталена. Коаліції не сформували дієві процедури урядування та управління. Регіональні коаліції, які займаються актуальними питаннями на місцевому рівні, є найефективнішими;
- небажання влади йти на співпрацю та упереджене ставлення до НУО;
- слабкий зв'язок громадських організацій із населенням, відсутність солідарності, конфліктність, нездатність знаходити порозуміння.

Отже, ІГС поступово розширюють власні можливості та фінансово-організаційну спроможність. Спостерігається позитивна динаміка стосовно збільшення кількості зареєстрованих ІГС, та залучення осіб до їх діяльності. Хоча організації розширюються власні джерела фінансування за рахунок державного та місцевого бюджетів, благодійних внесків та залучення коштів від бізнесу, проте досі міжнародні донори залишаються головним джерелом підтримки громадського сектора.

Громадянське суспільство застосовують різноманітні механізми взаємодії із владою на місцевому та національному рівнях, що дає можливість впливати як на формування порядку денного, так і процес прийняття політичних рішень.

Список використаної літератури

1. Барановський Ф. Вплив громадянського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст / Ф. Барановський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2017. - № 3. – С. 198-218 ; Baranovskyi F. Vplyv hromadianskoho suspilstva na protses yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii: ukrainskyi kontekst / F. Baranovskyi // Naukovi zapysky IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. – 2017. - № 3. – S. 198-218.

2. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... докт. філософ. наук : спец. 09.00.03 / Олександр Володимирович Горбань ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2011. – 36 с. ; Horban O. V. Hromadianske suspilstvo: ideia ta mekhanizm yii zdiisnennia (sotsialno-filosofskyi analiz) : avtoref. dys. ... dokt. filosof. nauk : spets. 09.00.03 / Oleksandr Volodymyrovych Horban ; Tavr. nats. un-t im. V.I. Vernadskoho. – Simferopol, 2011. – 36 s.

3. Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання [Електронний ресурс] : публічна дискусія (до 25-річчя Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва), 6 березня 2018 р. – Режим доступу : <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf> ; Hromadianske suspilstvo v 2018-mu: novi vyklyky, novi zavdannia [Elektronnyi resurs] : publichna dyskusiia (do 25-richchia Fondu «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva), 6 bereznia 2018 r. – Rezhym dostupu : <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>

4. Діяльність громадських організацій в Україні [Електронний ресурс] : доповідь 2016 р. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm ; Diialnist hromadskykh orhanizatsii v Ukraini [Elektronnyi resurs] : dopovid 2016 r. – Rezhym dostupu : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm

5. Дубич К. В. Участь громадських організацій в публічному управлінні системою соціальних послуг [Електронний ресурс] / К. В. Дубич // Державно-управлінські студії. – 2017. – № 2. – Режим доступу : <http://www.dus.nayka.com.ua/?op=1&z=26> ; Dubych K.V. Uchast hromadskykh orhanizatsii v publichnomu upravlinni systemoiu sotsialnykh posluh

[Elektronnyi resurs] / K. V. Dubych // Derzhavno-upravliniski studii. – 2017. – № 2. – Rezhym dostupu : <http://www.dus.nayka.com.ua/?op=1&z=26>

6. Звонар В. П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні [Електронний ресурс] / В. П. Звонар // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 2 (30). – С. 138-151. – Режим доступу : <https://dse.org.ua/archive/30/10.pdf> ; Zvonar V. P. Hromadianske suspilstvo yak ahent sotsialno-ekonomichnoho vplyvu v Ukraini [Elektronnyi resurs] / V. P. Zvonar // Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. – 2017. – № 2 (30). – S. 138-151. – Rezhym dostupu : <https://dse.org.ua/archive/30/10.pdf>

7. Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні за результатами проведеного Мінекономрозвитку моніторингу проектів у другому півріччі 2017 року [Електронний ресурс]. – Київ, 2018. – Режим доступу : <http://bit.ly/2C7B2Kx> ; Informatsiia shchodo mizhnarodnoi tekhnichnoi dopomohy, shcho nadaietsia Ukraini za rezultatamy provedenoho Minekonomrozvytku monitorynhu proektiv u druhomu pivrichchi 2017 roku [Elektronnyi resurs]. – Kyiv, 2018. – Rezhym dostupu : <http://bit.ly/2C7B2Kx>

8. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] / І. Кондратенко // Тиждень.УА. – 2012. – 4 квітня. - Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/46147> ; Kondratenko I. Hromadianske suspilstvo ta yoho vorohy [Elektronnyi resurs] / I. Kondratenko // Tyzhden.UA. – 2012. – 4 kvitnia. - Rezhym dostupu : <http://tyzhden.ua/Society/46147>

9. Лесняк В. Політико-правові механізми формування інституційної структури громадянського діалогу в сучасній Польщі / В. Лесняк // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2017. – № 19. – С. 193-200 ; Lesniak V. Polityko-pravovi mekhanizmy formuvannia instytutsiinoi struktury hromadianskoho dialohu v suchasni Polshchi / V. Lesniak // Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Serii : Istoriia. Politolohiia. – 2017. – № 19. – S. 193-200.

10. Оцінка стану виконання Національної стратегії розвитку громадянського суспільства // Аналітичний дайджест «Асоціація сприяння самоорганізації населення». – 2018. - № 7. – Режим доступу : <http://samoorg.com.ua/blog/2018/05/15/analitichniy-daydzhest-7-rozvitok-gromadyanskogo-suspilstva/> ; Otsinka stanu vykonannia Natsionalnoi stratehii rozvytku hromadianskoho suspilstva // Analitychnyi daidzhest «Asotsiatsiia spryiannia samoorhanizatsii naseleunia». – 2018. - № 7. – Rezhym dostupu : <http://samoorg.com.ua/blog/2018/05/15/analitichniy-daydzhest-7-rozvitok-gromadyanskogo-suspilstva/>

11. Петренко К. М. Особливості інституційної спроможності громадських об'єднань в Україні / К. М. Петренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 4. – С. 376–388 ; Petrenko K. M. Osoblyvosti instytutsiinoi spromozhnosti hromadskykh obiednan v Ukraini / K. M. Petrenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – 2015. – № 4. – S. 376–388.

12. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] : аналіт. доповідь / за заг. ред. О. А. Корнієвського. – Київ : НІСД, 2017. – 56 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/AD_GromSuspilstvo_pp1-56_press-25fe8.pdf ; Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Elektronnyi resurs] : analit. dopovid / za zah. red. O. A. Kornievskoho. – Kyiv : NISD, 2017. – 56 s. - Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/AD_GromSuspilstvo_pp1-56_press-25fe8.pdf

13. Соляр С. Громадянське суспільство: загальнотеоретичні підходи до визначення / С. Соляр // Вісник Академії правових наук України. – 2013. - № 1. – С. 271–279 ; Soliar S. Hromadianske suspilstvo: zahalnoteoretychni pidkhody do vyznachennia / S. Soliar // Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. – 2013. - № 1. – S. 271–279.

14. Тупиця О. Л. Громадянське суспільство в Україні: соціальні та демократичні орієнтири / О. Л. Тупиця // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. – 2016. – № 17. – С. 290-297 ; Tupytsia O. L. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: sotsialni ta demokratychni oriientury / O. L. Tupytsia // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Istoriiia. Politolohiia. – 2016. – № 17. – S. 290-297.

15. Цыро И. В. Механизм взаимодействия глобального и национального гражданских обществ / И. В. Цыро // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – № 10. – С. 248–255 ; Tsyro I. V. Mekhanizm vzaimodeystviya globalnogo i natsionalnogo grazhdanskikh obshchestv / I. V. Tsyro // Nauchnye problemy gumanitarnykh issledovaniy. – 2010. – № 10. – S. 248–255.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2018 р.

A. Kostenko

INSTITUTIONALIZATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Today civil society includes a broad and dynamic range of organized groups that blur the boundaries between sectors. The author noted that the scientific interest in the issue of civil society is connected with the general processes of global democratization in the world. Modern approaches to understanding civil society have been structured into four main groups.

The article analyzes statistical data on the number of public associations and fixes the differences in the number of officially registered organizations, reporting to the relevant authorities and the number of members of such organizations. The author expressed doubts regarding the accuracy of statistical data on the number and real state of functioning of Ukrainian NGOs.

Evaluated financial capacity and sources of financing of civil society institutions and marked gradual expansion of their own sources of funding. It was noted that international donors remain the main source of support for the public sector in Ukraine. The institutional development of civic organizations, the development of strategic plans, rules and procedures for internal management, democratic governance and annual reporting have been identified as an important issue for CSOs.

The main mechanisms of interaction with the authorities are outlined, among which the information, counseling, dialogue, partnership, control are highlighted. The support of civil society organizations is aimed at ensuring their active participation in democratic change and increasing their effectiveness in advocating for the rights and interests of citizens and exercising public control over the actions of the authorities.

Key words: *civil society institutions, global civil society, financial capacity, public information, public dialogue, public control.*

УДК 328.184(045)

Д.В. Лубінець

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ЛОБІЮВАННЯ ТА ЙОГО ТИПОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до трактування поняття «лобіювання» та його типології. На основі аналізу автор дійшов висновку, що дані проблеми носять дискусійний характер. Трактування сутності лобіювання сьогодні реалізується в контексті політологічного аналізу, де все більшої популярності набуває комунікативний підхід, юридично-правовий, економічний, процесуальний, інституційний, функціональний. Множинність підходів, що використовуються, обумовлює наявність широкого кола критеріїв, що використовуються дослідниками при класифікації лобіювання. Все це свідчить про складність даного поняття, яке сьогодні розглядається як інститут, процес і технологія, і функція PR-менеджменту.

Ключові слова: лобізм, лобістська діяльність, лобіювання, типологія, government relations (GR).

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття лобізм перетворився на один з найважливіших суспільно-політичних інститутів сучасних політичних систем, характерний як для країн із розвинутою демократичною системою та сформованим громадянським суспільством, так і для країн перехідного типу, що переживають процес політичної та соціально-економічної модернізації, до яких відноситься і Україна.

Феномен лобізму представляє собою надзвичайно складне явище, що включає в себе як параметри інституційної структури, так і процесу, що характеризує взаємодію суспільства із органами державної влади. При вивченні цього феномену важливо не тільки чітко визначити сутність цього поняття, але й низку інших категорій, що тісно з ним пов'язані.

Похідне від слова «лобі» (lobby), яке у якості політичного поняття вперше було зафіксовано у протоколах Конгресу США у 1808 році. З цього часу починається процес його включення до дискурсу політичної теорії та практики, що пов'язаний із його інституційним оформленням спочатку в США, а надалі й в інших країнах. Проблема лобіювання стає предметом наукового аналізу.

Дослідження теоретичних підходів до розуміння «лобіювання» є важливим для більш глибокого осмислення феномену лобізму як інституту сучасного демократичного суспільства та процесу взаємодії влади та суспільства. В той же час трактування поняття «лобіювання» та критерії його класифікації не мають однозначного підходу та носять яскраво виражений дискусійний характер. Крім того, в останні роки підходи до вивчення лобізму та пов'язаних із ним процесів значно ускладнилися. З'явилися нові концепти в рамках яких йде процес осмислення феномену «лобізму» та всіх його елементів. Для України проблема лобізму сьогодні набула особливого значення, як у зв'язку із проблемою корупції, так і в контексті необхідності визначення лобіювання на законодавчо-правовому рівні.

Зазначена проблема знайшла відображення в працях загального характеру, що досліджують проблему лобізму в цілому. Серед них необхідно виділити роботи В.К. Конишева, А.Б. Любімова, А.В. Малька, М.С. Недюхи, М. Федорина, П.А. Толстих, П.Я. Фельдмана, Б. Вулпа, Р. Едельмана, Р. Прайса, А. Адамса, Т. Бентлі та інших. Як

самостійний предмет дослідження проблему «лобіювання» розглядають українські автори В.Ф. Нестерович, в роботах якого надано глибокий аналіз всіх аспектів що пов'язані із цим явищем. Підходи до аналізу поняття «лобіювання» відображені в роботах В.В. Сумської. Проблеми типологізації і технології лобіювання відображені у роботах Д.Х. Базілевича, А. Автономова, О.М. Андреєва, С.В. Васильової, В. Виговського, О.В. Гросфельд, М. Лопати, Е. Н. Мінченка, А. М. Мунтяна та І. Немчинова, А.В. Павроза, Т. Спрукина, В.Ж. Дарнела, П. Просса, Р. Дукасса, П. Дучена, Р. Новак, В. Сумської, О. Одинцової, О. Дягілева, Р. Мацкевича тощо.

Метою цієї статті є розкрити існуючі сьогодні підходи до поняття «лобіювання», представити аналіз та критерії його класифікації.

Поняття лобіювання стало предметом активного вивчення в 50-60-х роках ХХ ст., в рамках політологічної науки. В наукових роботах вперше надається це поняття як наукова категорія. Вперше визначення цьому поняттю дав Д. Трумен, який розумів під цим поняттям природне право громадян відстоювати свої інтереси за допомогою лідерів групи впливу [27]. Інші американські дослідники Дж. Фергюсон та Д. МакГенрі вказували на необхідність розглядання лобізму як реалізацію конституційного права кожної людини звертатися із звертанням до органів державної здебільшого законодавчої влади [4].

Французький вчений Д. Фарнель у роботі «Лобіювання: стратегії та техніки втручання» визначає лобіювання як діяльність, що спрямована на прямий чи непрямий вплив на процес розробки, застосування рішень органів державної влади [26]. Канадський дослідник П. Просс визначає лобіювання як процес, за допомогою якого індивідууми та їх групи формують свої інтереси та проштовхують їх серед посадовців, що приймають рішення, з метою впливу на визначення державної політики [25].

Найбільш широко стало використовуватися поняття, яке дав британський дослідник Л. Зеттер, який розглядав його як «процес пошуку засобів впливу на уряд та його інституції шляхом інформування громадськості щодо політичних питань, що стоять на порядку денному [28, с. 3]. На пострадянському просторі вивчення лобізму почалося тільки в 1990-х рр., в СРСР це поняття ототожнювалося лише з негативними явищами, що мали кримінальний відтінок.

Проблема лобіювання сьогодні є предметом спеціального дослідження в роботах вчених, що представляють весь спектр соціально-політичних дисциплін: від економіки до менеджменту управління. Все це обумовлює особливості підходу до його трактування. Визначення змісту даного поняття носить яскраво виражений дискусійний характер, що підчас є принципово відмінним. Все це обумовлює потребу систематизації існуючих підходів, виділення якісних характеристик даної дефініції в контексті тих теоретико-методологічних концептів, в рамках яких вони аналізуються. Така спроба відображена в роботах українських авторів В. Нестеровича та В.В. Сумської, що запропонували свою систематизацію концептів лобіювання [17; 18; 21; 22].

В той же час аналіз літературних джерел свідчить про необхідність доповнення та уточнення систематизації теоретичних концепцій «лобіювання». Ускладнення вивчення лобізму за рахунок використання нових концептуальних підходів призводить до більш широкого розкиду точок зору у відношенні трактування як самого поняття лобізму, так і логічно пов'язаних із ним понять.

В сучасній історіографії можна виділити три принципово відмінних підходи до визначення дефініції «лобіювання». Перший повністю ігнорує необхідність використання даного терміну як наукової категорії, ідентифікуючи його з поняттям лобізму, вважаючи їх повністю ідентичними. Такий підхід характерний для робіт авторів, що вважають поняття лобі, лобізм, лобістська діяльність як систему та практику

реалізації інтересів різних груп (союзів), об'єднань громадян шляхом організованого впливу на законодавчу та адміністративну діяльність державних органів [6; 8; 25].

Другий підхід представляє невелике коло дослідників, які поняття лобіювання та лобістська діяльність розглядають лише в контексті корупції, визначаючи як «корупційну технологію» чи як «пом'якшену форму корупції» [2]. Такий підхід позиціонується і деякими зарубіжними дослідниками, які визначають лобіювання як порушення депутатами конгресу США, співробітниками державного апарату своїх офіційних обов'язків [14; 19]. Прихильники даної концепції вважають, що реальний вплив на владу завжди реалізуються корупційним шляхом. Так, російський дослідник А.Х. Миндагуров прямо вказує «корупція процвітає там, де діють лобісти» [11].

Третій підхід, який отримує все більшого розповсюдження, розглядає лобіювання як особливу професійну діяльність – GR (government relations – зв'язки із владними структурами). Такий підхід відображено в роботах А.В. Павроза, Е.И. Мінченко, О. Барвіна. [12; 19].

Четвертий підхід, який найбільш широко представлено, полягає в необхідності чіткого розмежування як лобізму і корупції, так і поняття лобізм та лобіювання. Поняття «лобіювання» у прихильників такого підходу ідентифікується із поняття лобістська діяльність та відокремлюється від поняття «лобізм». Лобіювання розглядається як самостійне поняття та його відмінність від терміну «лобізм» автори бачать в тому, що лобіювання обов'язково передбачає встановлення контактів, посередництво чи представництво як зв'язкового між групами громадян та офіційними державними структурами та, нарешті, воно пов'язане із поняттям державних рішень, які можуть бути прийняті під впливом інтересів багатьох зацікавлених груп, що не відповідає сутності лобізму [1; 2; 8; 15].

В той же час прихильники даного підходу не мають однозначної позиції як в відношенні трактування поняття «лобіювання», так і в визначенні якісних характеристик цього явища методів та способів його реалізації. В контексті даного підходу існують десятки визначень дефініції «лобіювання». Намагання їх систематизувати відображені в роботах низки авторів. Найбільш теоретично обґрунтовано та аргументовано вона дана українськими дослідниками В. Нестеровичем та В. Сумською. В роботі В.Д. Нестеровича «Основні підходи до визначення поняття лобіювання» на основі проведеного автором дослідження визначаються наступні підходи до його трактування. Це правовий, що потребує його законодавчо-правового визначення, політологічний – де він визначається як політика індивідууму чи груп приватних інтересів, що впливають на рішення влади, в рамках такого підходу є розуміння під ним однієї із форм політичної суб'єктності індивідів та їх груп в процесу прийняття політико-правових рішень. В середині політологічного підходу він виділяє можливість розглядання поняття «лобіювання» в рамках комунікативного менеджменту. Пріоритет автор віддає юридичному підходу, розглядаючи поняття «лобіювання» в контексті процесуального підходу, реалізації конституційного права кожного громадянина звертатися із петиціями ініціативами до органів державної влади. Автор дає свою трактовку даного поняття, розглядаючи лобіювання як процес легітимного впливу на чітко визначені законом органи влади, а також на їх посадових і службових осіб з боку зареєстрованих та акредитованих у встановленому порядку осіб з метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб (замовників) у нормативно-правових актах, що приймаються [17].

Систематизація існуючих підходів до трактування дефініції лобіювання відображені у роботах В.В. Сумської, яка пропонує два варіанти систематизації. Перший варіант співпадає із класифікацією В. Нестеровича. Пріоритетним напрямом в трактуванні лобіювання вона вважає політологічний підхід, акцентуючи увагу на

виділенні в ньому комунікаційної складової. Інший варіант систематизації, запропонований В. Сумською, представляє поділ на загальний, діяльнісний та процесуальний підходи.

Загальний підхід, який зустрічається у таких авторів, як Д. Дарнел, дає найбільш абстрактне уявлення про явище лобіювання, достатньо схематичне визначаючи його сутнісні характеристики. Процесуальний підхід В. Сумська відносить до тих авторів, які розглядають лобіювання як процес, який має свої сутнісні характеристики. Діяльнісний підхід відображено в нормативно-правових актах низки країн, де термін лобіювання ідентифікується із лобістською діяльністю та відображений як базове поняття в низці проектів законів України, метою яких є легітимізація та інституалізація лобізму.

На основі аналізу існуючих підходів В. Сумська пропонує своє трактування поняття лобіювання: це діяльність фізичних осіб, у тому числі фізичних осіб-підприємців, їх об'єднань, консультативно-дорадчих органів, створених при органах державної влади або органах місцевого самоврядування, юридичних осіб та їх об'єднань, що здійснюється у спосіб, не заборонений законом, і спрямована на здійснення легального впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час прийняття (участі у прийнятті), внесення змін, скасування ними рішень, крім індивідуальних, з метою закріплення в них власних інтересів лобістів або інтересів третіх осіб [22].

На наш погляд, це визначення націлено, головним чином на розуміння лобіювання як головного способу просування групи інтересів. Проте, не лише групи, але й окремі індивіди можуть здійснювати лобіювання, групи також можуть знайти спосіб прямого представництва в обхід лобізму.

Низка дослідників пропонує визначати це поняття в рамках інституційного підходу, коли під лобіювання розуміють націлену на відстоювання та просування інтересів окремих соціальних груп в державних органах та органах місцевого самоуправління представниками недержавних організацій, що виражають їх інтереси. При цьому чітко оговорюється, що відстоювання інтересів однієї людини не є лобіюванням [15; 16].

Прихильники функціонального підходу визначають лобіювання як діяльність з представництва груп інтересів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, в такому визначенні наголос робиться на групі інтересів. Такий підхід заснований на теорії інтересів, теорії груп. Сьогодні дослідники схильні досліджувати лобіювання в контексті GR, де лобіювання визначається як технологія роботи із органами влади [5; 16].

Поряд із політологічним підходом, серед дослідників широко розповсюджено юридичний підхід, що розглядає лобіювання як сукупність норм, які регулюють вплив громадян та їх об'єднань, організацій, підприємств, які спеціалізуються на лобістській діяльності [10; 14; 23].

Можна виокремити економічний підхід, що розглядає лобіювання як механізм відносин між державно-екологічною політикою та суспільною формою управління господарством (Данков А.Н. «Політична економія лобіювання» [5]). Крім того, лобіювання розглядається як специфічна частина зв'язку організацій із громадськістю, такий підхід характерний для американських дослідників, які визначають лобіювання як спеціалізовану частину PR, яка будує і підтримує відносини з урядом для впливу на законодавство та застосування законів. Його підтримують і українські автори [2; 4; 5; 22].

Проведений нами аналіз дозволяє виділити ще один підхід, де акцент робиться на психологічній складовій в визначенні поняття лобіювання, в основі якого лежить процес

міжособистісної взаємодії між суб'єктом та об'єктом лобіювання, при якому реальна психологія лобістської діяльності представляє собою продукт взаємодії, взаєморозуміння, мотиваційних, комунікативних та афективних процесів [1; 9].

На наш погляд, на основі аналізу світового законодавства, а також підходів, які існують в системі політичного аналізу та політичної комунікації можна визначити та вважати правомірним визначення лобіювання як інституту політичної системи, а також як процесу навмисного встановлення зв'язків з посадовим службовцем органу влади, в тому числі від імені іншої країни із наміром вплинути на прийняття чи неприйняття вигідних рішень. Таким чином, лобіювання це суспільне явище, пов'язане із прийняттям рішень в органах державної влади, що обов'язково передбачає встановлення контактів та наявність посередника чи представника, що встановлює зв'язок між суб'єктом лобіювання та державними офіційними особами. Сутність лобіювання – це чинення тиску на державних службовці та законодавців, від яких залежить прийняття рішень.

Одним з найбільш проблемних питань в теоретичному осмисленні лобіювання як явища є питання його типологізації, без цього неможливо теоретично ідентифікувати його зміст. Цей аспект, пов'язаний із аналізом лобіювання, представлений в літературі широким різноманіттям підходів в виборах критеріїв його класифікації. Як вважає дослідник В. Нестерович, це обумовлено низкою факторів: неоднотайним виокремленням дослідниками типів лобіювання; відсутністю єдності у використанні критеріїв його класифікації; високими темпами демократизації та глобалізації [18]. До таких факторів, на наш погляд, необхідно віднести різноманіття теоретичних концептів, в рамках яких йде вивчення даного поняття. Проведений нами аналіз літератури свідчить про наявність десятків параметрів, які лежать в основі його типологізації. В рамках даної статті відобразити всі існуючі сьогодні види його класифікації не є можливим. Ми розглянемо типології, найбільш широко представлені у літературі.

На сьогодні можна констатувати відсутність єдиних критеріїв класифікації лобіювання, які були визнані всім науковим суспільством. В своїй більшості типології лобіювання здійснюються на основі наступних п'яти параметрів: об'єкт лобіювання (законодавче, виконавче та судове); суб'єкт лобіювання (політичне, економічне тощо); характер взаємовідносин між об'єктом та суб'єктом (плюралістичне, корпоративне); механізм досягнення цілей (правотворче та правозастосовне; пряме та непряме); часу дії (довгострокове, короткострокове, стратегічне) [15].

Низка авторів включає в ці параметри предмет лобіювання, виокремлюючи лобіювання, спрямоване в своїх інтересах суспільного на отримання ресурсу; лобіювання, що спрямоване на вирішення проблемної ситуації; позиційне, коли лобіювання спрямоване на отримання певного статусу та зайняття монопольних позицій [24].

В працях А. А. Малько типологізація лобіювання здійснена в залежності від типу управлінського рішення (виділено правотворче, правозастосовне та право інтерпретаційне); в залежності від характеру інтересу (політичне, соціальне, економічне, фінансове, правотворче); в залежності від часу дії (одноразове, постійне); за рівнем влади (на рівні вищих центральних органів влади, регіональному та місцевому). Крім того, автор виокремлює лобіювання активне і пасивне, емоціональне та раціональне, разове та постійне, індивідуально-відособлене та взаємопідтримане, ефективне та неефективне, конструктивне та неконструктивне [10].

Критерієм класифікації можуть слугувати бенефіціар лобіювання, так можна виділити: соціальне, відомче, регіональне, іноземне, міжнародне лобіювання. Українські дослідники виділяють також кланове.

Достатньо широко як критерій його типологізації використовується форма лобіювання, але при цьому саме поняття «форма» трактується по-різному, нерідка підміна ним поняття методу та способу лобіювання. Прикладом може слугувати виокремлення кабінетного та коридорного лобіювання. Проте ці поняття характеризують, на наш погляд, не форму, а механізми реалізації процесу лобіювання. В залежності від форми виділяють тіньовий (закритий), демократичний (відкритий), інституціоналізований (законодавчо-регульований), а також індивідуальний і клановий. Більшість авторів виділяє три форми лобіювання: пряме, непряме та внутрішнє, інші – аргументують наявність більшої кількості форм. Так, А. Косопкін висуває тезу про те, що за формою види лобіювання можна підрозділити на безпосереднє та опосередковане, сплановане та спонтанне, плюралістичне та корпоративне, ситуативне та стратегічне, законне та незаконне, а також пряме та непряме. Під безпосереднім лобіюванням автор розуміє такий спосіб просування інтересів, при якому суб'єкт сам є організатором та виконавцем всього процесу лобіювання. Опосередковане лобіювання не передбачає участі суб'єкту лобіювання в цьому процесі, його завдання вирішує посередник [7].

Зовсім інший зміст в поняття форми лобіювання вкладає К. Пимяков, виділяючи такі форми, як неформальна (вплив на державних службовці апарату законодавчих та виконавчих органів влади), дорадча (участь в засіданнях в органах влади); експертна (підготовка експертних висновків), консультативна (консультування чиновників), правотворча (підготовка та обговорення проектів нормативно-правового акту); робота в сфері PR (контакти із ЗМІ) [22].

Низка авторів проводить типологію лобіювання в залежності від характеру процесу взаємодії, виділяючи дві форми – це пряме та опосередковане лобіювання. Пряме лобіювання передбачає прямий контакт лобіста із об'єктом лобіювання, представником законодавчої чи виконавчої влади. Опосередковане лобіювання проводиться через організацію масових заходів, компаній підтримки якоїсь дії державної влади чи навпаки протидії їй. Мета даної форми – сформулювати суспільну думку, активізувати її для організації тиску для прийняття тих чи інших рішень. Дослідники схильні вважати це лобіюванням знизу, яке передбачає поєднання його прямої форми із силою масових політичних та суспільних рухів.

В літературі достатньо широко розповсюджена типологія лобістської діяльності з точки зору легальних та нелегальних методів впливу. Такий підхід все більше піддається критиці, адже саме через категорію легальності лобізм відділяється від корупції. Для дослідження проблеми лобізму в Україні це має особливе значення, адже Україна демонструє один із найвищих рівнів корупції.

Найбільш повна типологія лобіювання, заснована на комплексному використанні та синтезі багаточисленних критеріїв, представлена в роботах А. Нестеровича. В основі запропонованої ним класифікації лежать наступні критерії: за формою закріплення (інституційне – законодавчо регульоване; легальне – воно визнається на державному рівні, має сегментарне конституційно-правове регламентування; квазілобіювання – тіньове, латентне); за методами (пряме (безпосереднє), непряме (опосередковане), внутрішнє (коридорне)); за моделями лобіювання в правотворчому процесі (англосаксонська та континентальна моделі); за формою представлених інтересів суб'єктами лобіювання (плюралістичне, корпоративне); за функціональною направленістю (політичне, секторальне, регіональне, соціальне, релігійне, фінансове, економічне); за часом дії (довгострокове, тимчасове); за масштабами лобіювання (міжнародне, на рівні держави, регіону); за механізмами досягнення мети (правове, правозастосовне, право інтерпретаційне); за об'єктом лобіювання (законодавче,

виконавче, судове); за ступенем організованості суб'єктів лобіювання (анемічне, організоване) [18].

Автор в той же час підкреслює, що така типологія носить обмежений характер та робить висновок, що жодна класифікація не дозволить об'єктивно теоретично ідентифікувати феномен лобіювання. Якби класифікації не пропонувались, всі вони, вважає Нестерович, носитимуть обмежений характер та не будуть здатні відобразити динамічний аспект цього явища, яке постійно видозмінюється, набуваючи нових рис.

На складність реалізації всеохоплюючої системи класифікації лобіювання вказують і інші автори. Це свідчить про складність та багатогранність даного явища, яке можна розглядати як інститут, як процес, як функцію комунікативного менеджменту чи як професійну діяльність. У цьому контексті абсолютно правомірним є висновок, що в умовах процесів, які динамічно розвиваються та трансформуються під впливом глобалізації та регіоналізації, умовою для розуміння сутності та меж такого об'ємного та багатовекторного явища як лобіювання, є необхідним його класифікувати із використанням різних критеріїв.

Список використаної літератури

1. Автономов А. С. Азбука лоббирования / А. С. Автономов. - Москва : Права человека, 2004. - 112 с. ; Avtonomov A. S. Azbuka lobbirovaniya / A. S. Avtonomov. - Moskva : Prava cheloveka, 2004. - 112 s.

2. Автономов А. С. Легальное лоббирование как антикоррупционные технологии / А. С. Автономов // Бизнес и власть в современной России: теория и практика взаимодействия : материалы "круглого стола", г. Москва, 14 апреля 2009 г. – Москва : Изд-во РАГС, 2010. - С. 23-40 ; Avtonomov A. S. . Legalnoe lobbirovanie kak antikorrupsionnye tekhnologii / A. S. Avtonomov // Biznes i vlast v sovremennoy Rossii: teoriya i praktika vzaimodeystviya : materialy "kruglogo stola", g. Moskva, 14 aprelya 2009 g. – Moskva : Izd-vo RAGS, 2010. - S. 23-40

3. Большакова Ю. М. Лоббизм и GR практики в странах Восточной Европы и Прибалтики: политико-социологический анализ / Ю. М. Большакова, С. Н. Большаков // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. - 2017. - № 3. - С. 174–199 ; Bolshakova Yu. M. Lobbizm i GR praktiki v stranakh Vostochnoy Yevropy i Pribaltiki: politiko-sotsiologicheskii analiz / Yu. M. Bolshakova, S. N. Bolshakov // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 18. Sotsiologiya i politologiya. - 2017. - № 3. - S. 174–199.

4. Васильева С. В. Цивилизованный лоббизм – средство или следствие борьбы с коррупцией? / С. В. Васильева // Сравнительное конституционное обозрение. - 2008. - № 4(65). - С. 115-121 ; Vasileva S. V. Tsivilizovannyy lobbizm – sredstvo ili sledstvie borby s korruptsией? / S. V. Vasileva // Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie. - 2008. - № 4(65). - S. 115-121.

5. Данков А. Н. Политическая экономия лоббирования: формирование экономической политики под влиянием групп интересов в демократической системе [Электронный ресурс] / А. Н. Данков, О. А. Шомко. – Режим доступа : <http://kn.lib-i.ru/27ekonomika/261506-1-an-dankov-shomko-politicheskaya-ekonomiya-lobbirovaniya-formirovanie-ekonomicheskoy-politiki-pod-vliyan.php> ; Dankov A. N. Politicheskaya ekonomiya lobbirovaniya: formirovanie ekonomicheskoy politiki pod vliyaniem grupp interesov v demokraticheskoy sisteme [Elektronnyy resurs] / A. N. Dankov, O. A. Shomko. – Rezhim dostupa : <http://kn.lib-i.ru/27ekonomika/261506-1-an-dankov-shomko-politicheskaya-ekonomiya-lobbirovaniya-formirovanie-ekonomicheskoy-politiki-pod-vliyan.php>

6. Киселев К. Лоббизм: методы легального влияния / К. Киселев // Чиновникъ. - 2002. - № 6. С 22–25 ; Kiselev K. Lobbizm: metody legalnogo vliyaniya / K. Kiselev // Chinovnik. - 2002. - № 6. S 22–25.

7. Косопкин А. Корпоративные основы лоббистской деятельности [Электронный ресурс] / А. Косопкин. – Режим доступа : http://www.allrus.info/main.php?ID=203322&arc_new=1 ; Kosopkin A. Korporativnyye osnovy lobbistskoy deyatelnosti [Elektronnyy resurs] / A. Kosopkin. – Rezhim dostupa : http://www.allrus.info/main.php?ID=203322&arc_new=1

8. Лоббизм в России: этапы большого пути : [доклад] / А. А. Нещадин и др. – Москва, 1995. - 40 с. ; Lobbizm v Rossii: etapy bolshogo puti : [doklad] / A. A. Neshchadin i dr. – Moskva, 1995. - 40 s.

9. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії [Електронний ресурс] / М. Лопата // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матер. всеукр. наук. конф., м. Львів, 10-11 травня 2007 року. – Львів : ЦПД, 2008. - Режим доступу : <http://postua.info/lopata.htm> ; Lopata M. Lobiiuvannia: svitova praktyka ta ukrainski realii [Elektronnyi resurs] / M. Lopata // Politychna nauka v Ukraini: stan i perspektyvy : mater. vseukr. nauk. konf., m. Lviv, 10-11 travnia 2007 roku. – Lviv : TsPD, 2008. - Rezhym dostupu : <http://postua.info/lopata.htm>

10. Малько А. В. Лоббизм / А. В. Малько // Общественные науки и современность. - 1995. - №4. - С. 58–65 ; Malko A. V. Lobbizm / A. V. Malko // Obshchestvennyye nauki i sovremennost. - 1995. - №4. - S. 58–65.

11. Миндагулов А. Х. Цивилизованный лоббизм как способ узаконения коррупции [Электронный ресурс] / А. Х. Миндагулов // Евразийский юридический журнал. – 2010. - № 7(26). – С. 100-104. – Режим доступа : <http://naukarus.com/tsivilizovannyy-lobbizm-kak-sposob-uzakoneniya-korrupsiy> ; Mindagulov A. Kh. Tsivilizovannyy lobbizm kak sposob uzakoneniya korrupsiy [Elektronnyy resurs] / A. Kh. Mindagulov // Yevraziyskiy yuridicheskiy zhurnal. – 2010. - № 7(26). – S. 100-104. – Rezhim dostupa : <http://naukarus.com/tsivilizovannyy-lobbizm-kak-sposob-uzakoneniya-korrupsiy>

12. Минченко Е. Н. Что такое лоббистские компании и как они работают? [Электронный ресурс] / Е. Н. Минченко // Politech.org : Сайт № 1 о политтехнологиях и выборах. – Режим доступа : URL: http://www.politech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=230&itemid=40 ; Minchenko Ye. N. Chto takoe lobbistskie kompanii i kak oni rabotayut? [Elektronnyy resurs] / Ye. N. Minchenko // Politech.org : Sayt № 1 o polittekhnologiyakh i vyborakh. – Rezhim dostupa : URL: http://www.politech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=230&itemid=40

13. Михеева Е. Лоббирование: мифы и реальность [Электронный ресурс] / Е. Михеева // Юридическая практика. - 2002. - № 26. – Режим доступа : <http://pravo.ua/article.php?id=10000899> ; Mikheeva Ye. Lobbirovanie: mify i realnost [Elektronnyy resurs] / Ye. Mikheeva // Yuridicheskaya praktika. - 2002. - № 26. – Rezhim dostupa : <http://pravo.ua/article.php?id=10000899>

14. Мунтян М. А. Лоббизм и лоббистская деятельность [Электронный ресурс] / М.А. Мунтян. - Режим доступа : <http://birmaga.ru/dosta/Лоббизм+и+лоббистская+деятельность/main.html> ; Muntyan M.A. Lobbizm i lobbistskaya deyatelnost [Elektronnyy resurs] / M. A. Muntyan. - Rezhim dostupa : <http://birmaga.ru/dosta/Lobbizm+i+lobbistskaya+deyatelnosta/main.html>

15. Недюха М. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу / М. Недюха, М. Федорін // Віче. – 2010. - № 4. - С. 12–15 ; Nediukha M. Lobizm yak sotsialno-politychnyi fenomen: sutnist i zasoby vplyvu / M. Nediukha, M. Fedorin // Viche. – 2010. - № 4. - S. 12–15

16. Немчинов І. Лобіювання як форма діалогу з владою / І. Немчинов // Контекст. - 2002. - № 2. - С. 9-12 ; Nemchynov I. Lobiiuvannia yak forma dialohu z vladoiu / I. Nemchynov // Kontekst. - 2002. - № 2. - S. 9-12

17. Нестерович В. Ф. Основні підходи до визначення поняття «лобіювання» / В.Ф. Нестерович // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. - 2010. - Вип. 1. - С. 50-58 ; Nesterovych V. F. Osnovni pidkhody do vyznachennia poniattia «lobiiuvannia» / V. F. Nesterovych // Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka. - 2010. - Vyp. 1. - S. 50-58.

18. Нестерович В. Ф. Типологія лобіювання у контексті сучасних політико-правових трансформацій / В. Ф. Нестерович // Вибори та демократія. - 2009. - № 4. - С. 34–43 ; Nesterovych V. F. Typolohiia lobiiuvannia u kontekstu suchasnykh polityko-pravovykh transformatsii / V. F. Nesterovych // Vybory ta demokratiia. - 2009. - № 4. - S. 34–43

19. Павроз А. В. Government Relations как институт социально-политического взаимодействия [Электронный ресурс] / А. В. Павроз // Политическая экспертиза. – 2005. - № 2. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/138/30> ; Pavroz A. V. Government Relations kak institut sotsialno-politicheskogo vzaimodeystviya [Elektronnyy resurs] / A. V. Pavroz // Politicheskaya ekspertiza. – 2005. - № 2. – Rezhim dostupa : <http://www.politex.info/content/view/138/30>

20. Піонковська А. Н. Лобізм : українські реалії та перспективи / А. Н. Піонковська // Наукові розвідка з державного та муніципального управління. - 2011. - № 2. - С. 319–331 ; Pionkovska A. N. Lobizm : ukrainski realii ta perspektyvy / A. N. Pionkovska // Naukovi rozvidka z derzhavnoho ta munitsypalnoho upravlinnia. - 2011. - № 2. - S. 319–331.

21. Сумська В. В. Передумови та етапи інституціоналізації лобіювання [Електронний ресурс] / В. В. Сумська. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Gosupravlenie/2_80523.doc.htm ; Sumska V. V. Peredumovy ta etapy instytutsionalizatsii lobiiuvannia [Elektronnyi resurs] / V. V. Sumska. – Rezhym dostupu : http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Gosupravlenie/2_80523.doc.htm

22. Сумська В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття «лобіювання» [Електронний ресурс] / В. В. Сумська // Державне будівництво. - 2010. - № 2. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_2_26m ; Sumska V. V. Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia «lobiiuvannia» [Elektronnyi resurs] / V. V. Sumska // Derzhavne budivnytstvo. - 2010. - № 2. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_2_26

23. Сырунина Т. Цивилизованный лоббизм: основные элементы правоотношения / Т. Сырунина // Сравнительное конституционное обозрение. - 2007. - №4(61). - С. 15–21 ; Syrunina T. Tsivilizovannyu lobbizm: osnovnye elementy pravootnosheniya / T. Syrunina // Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie. - 2007. - №4(61). - S. 15–21.

24. Тихомирова Е. В. Лоббизм как специфическая форма коммуникации с общественностью / Е. В. Тихомирова // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. - 2002. - № 3. - С. 113–127 ; Tikhomirova Ye. V. Lobbizm kak spetsificheskaya forma kommunikatsii s obshchestvennostyu / Ye. V. Tikhomirova // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya. - 2002. - № 3. - S. 113–127.

25. Толстых П. А. Лоббизм как коррупционная технология / П. А. Толстых // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. - № 6-2(20). – С. 205–214 ; Tolstykh P. A. Lobbizm kak korruptsionnaya tekhnologiya / P. A. Tolstykh // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. - 2012. - № 6-2(20). – S. 205-214.

26. Фарнель Ф. Ж. Лоббирование: стратегии и техники вмешательства [Электронный ресурс] / Ф. Ж. Фарнель. – Режим доступа : http://www.frankfarnel.com/wp-content/uploads/2011/08/lobbying_russian-v.pdf ; Farnel F. Zh. Lobbirovanie: strategii i tekhniki vmeshatelstv [Elektronnyy resurs] / F. Zh. Farnel. – Rezhim dostupa : http://www.frankfarnel.com/wp-content/uploads/2011/08/lobbying_russian-v.pdf

27. Truman D. B. The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion / D.B. Truman. – Westport, Connecticut : Greenwood Press, Publishers, 1981. - 544 p.

28. Zetter L. Lobbying. The Art of Political Persuasion / L. Zetter. – Petersfield : Harriman House, 2008. - 454 p.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2018 р.

D. Lubinets

THEORETICAL APPROACHES TO THE NOTION OF LOBBYING AND ITS TYPOLOGY

At the present time lobbying has become one of the most significant social and political institutions for present-day political system peculiar to both countries with developed democratic system and well-formed civil society as well as to those countries in transition, undergoing political and social and economic modernization. Ukraine belongs to the latter ones. Lobbying is a phenomenon of exceptional complexity incorporating characteristics of institutional framework and process designating cooperation between society and government authorities. Upon considering this phenomenon, in addition to determining the essence of this notion it is also essential to define a list of other closely related to it categories.

The article under consideration analyzes theoretical and methodological approaches to defining the notion of “lobbying” and its typology. It is imperial to study theoretical approaches to the term of “lobbying” in order to have a more profound understanding of this phenomenon as an institution of modern democratic society and interaction process between government and society. On the other hand, interpretation of “lobbying” and its classification criteria have no definitive and precise approaches and therefore they are of polemical character. Furthermore, in recent years approaches to the study of lobbying and the processes related to it have become more complicated. On the basis of analysis carried out the author concluded that the issue of determining the “lobbying” is of disputable character. Nowadays understanding of its essence is carried out within the context of political analysis wherein communicative, legal, economic, procedural, institutional and functional approaches are gaining traction.

Another challenging issue to encounter is the typology of lobbying which makes it possible to determine theoretically its substance. The afore-mentioned herein attests to intricacy of this term currently viewed as an institution, process and technology as well as function of PR-management.

Key words: *lobbyism, lobbying activity, lobbying, typology, government relations (GR).*

УДК 327.39(4)

І.Г. Оніщенко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено аналіз декількох фундаментальних підходів щодо наукового визначення терміну «глобалізація», зокрема комплексного, який розглядає цей феномен у політичному та інформаційному контекстах. Наголошено на реалізації під час розгортання глобалізації процесів регіоналізації, фрагментації, локалізації та глокалізації. Встановлено, що першим геополітичним контекстом самовизначення будь-якої країни є нова глобальна регіоналізація. Зазначається, що в об'єднаній Європі регіональні процеси – невід'ємна складова загальноєвропейського зростання.

Акцентовано увагу на необхідності вироблення нової європейської інтеграційної стратегії, яка враховуватиме зміни глобального світового характеру, даючи можливість вирішувати прагматичні питання, пов'язані з пошуком компромісу між двома взаємозалежними завданнями – подальшим розширенням Європейського Союзу та поглибленням внутрішніх інтеграційних процесів.

Ключові слова: глобалізація, інтеграція, регіоналізація, наднаціональна політична система, євроцентризм.

Епоха глобалізаційних комунікацій, глобальних рішень, глобального лідерства висуває зовсім інші вимоги для ефективного функціонування держав.

Переживаючи фундаментальні та динамічні економічні та політичні зміни, політичні структури, державні інститути, системи управління потребують переосмислення, а суспільні процеси мають набути якісно вищого рівня керованості. Людство у глобалізованому світі постало перед проблемою управління глобальним економічним розвитком. Виклики та небезпеки, які виникають в одному регіоні, можуть раптом виявитися в інших частинах планети. Зникають відмінності між внутрішніми і зовнішніми засобами забезпечення економічних національних інтересів та економічної безпеки. Виникає потреба розв'язання найважливішої задачі – здійснення управління у нових масштабах: уширшки – на всьому просторі планети та углиб – на всіх рівнях організації від локального до всесвітнього.

Використовуючи теорію систем, можемо уявити світову спільноту як багатозарову над-систему, що складається з безлічі взаємозв'язаних, взаємозалежних та одночасно співпрацюючих і конфліктуючих між собою підсистем – національних держав, міжнародних, міждержавних та недержавних організацій, транснаціональних корпорацій. Для міжнародно-політичної системи, як і більшості інших відкритих систем, характерне органічне поєднання протилежностей, що доповнюють одна одну. Як наголошує К. Гаджиев, це статика і динаміка, стійкість і нестійкість, визначеність і невизначеність, одноманітність і різноманітність, симетрія і асиметрія, лінійність і нелінійність, передбачуваність і непередбачуваність. При такому розумінні світового порядку не можна розглядати як раз і назавжди сталу, завершену систему, бо у такій системі початок становлення, динаміка переважає над усталеністю. В ній принципи самоорганізації домінують над принципами організації, що розуміється як діяльність зовнішніх агентів по впорядкуванню, структуризації і управлінню системами [1].

Для забезпечення управління новим суспільством необхідно, щоб форми та засоби

такого типу управління були адекватними динаміці самим процесам самоорганізації. Р. Кіссінджер, визнаний класик політичного реалізму, наголошував на тому, що ніколи раніше новий світовий порядок не створювався на базі таких багатоманітних уявлень, в такому глобальному масштабі та не існувало порядку, який поєднував би в собі атрибути історичних систем рівноваги сил із загальносвітовим демократичним мисленням, а також сучасною технологією, що стрімко розвивається [4, с. 103-107].

Кардинальна трансформація міжнародних відносин суттєво розширює можливості міждержавного співробітництва. Глобальна конкуренція, яка набуває цивілізаційного виміру, виявляється у конкуренції між різними ціннісними орієнтирами та моделями розвитку в межах універсальних принципів демократії. Актуальним стає завдання формування міжнародним співтовариством загального бачення сучасної політики, в якій необхідно разом вирішувати проблеми, що постали перед людством.

Глобалізація – складний комплекс транскордонних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами та ринками, який проявляється у розширенні потоків товарів, технологій та фінансових коштів, у неухильному зростанні та посиленні впливу міжнародних інститутів громадянського суспільства, у глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, у суттєвому розширенні масштабів транскордонних комунікаційних та інформаційних обмінів, перш за все через інтернет, у транскордонному переносі захворювань та екологічних наслідків та у все більшій взаємопов'язаності типів злочинної діяльності. Таке визначення подав у своїй доповіді Генеральний секретар ООН Кофі Анен ще у 1999 році [3].

У науковій літературі термін «глобалізація» з'явився у статті американського дослідника Теодора Левітта «Глобалізація ринків» ще у 1983 році, коли він застосував його для позначення феномену злиття ринків окремих продуктів, що їх виробляють великі багатонаціональні корпорації [11, с. 95]. Значна кількість визначень поняття «глобалізація» пояснюється величезним науковим інтересом та важливим практичним значенням цього багатомірного процесу. У науковій літературі поряд з терміном «глобалізація» застосовують поняття «глобальні проблеми», «глобалізм», «глобалістика», «глобальність».

Оскільки глобалізаційний процес охоплює всі сфери життя людства, поєднує об'єктивні та суб'єктивні складові, його вивченням займаються вчені різних галузей знань – філософи, економісти, політологи, соціологи, культурологи тощо. У роботах І. Алексєєнко, Т. Андрущенко, О. Білоруса, С.Вовканича, У. Бека, В. Іноземцева, М. Косолапова, Д. Метоуза, Й. Рендерса, В. Беренса, О. Неклесси, В. Співака, А. Уткіна, М. Чешкова та ін. усвідомлено природу глобалізації, розглянуто глобальні трансформації як складні нелінійні процеси взаємодії країн та цивілізацій.

У дослідженні зазначеної проблеми виділяють принаймні чотири школи глобалізації – класичної, гіперглобалізму, скептицизму та трансформізму.

Класична школа визначає глобалізацію як двоєдиний процес перетворення загального в окреме і перетворення окремого у загальне, вона аналізує світовий розвиток за допомогою особливої економічної історії. До цієї школи відносимо дослідників – І. Валлерстайна, С. Хантінгтона, Д. Хелда, Р. Робертсона.

Гіперглобалісти впевнені, що глобалізація – якісно нова доба розвитку людства, яка підпорядкована функціонуванню планетарної мегасистеми, і перш за все, функціонуванню світового ринку. Наголошується, що глобалізація – новий світовий порядок. Вони ставлять під питання повноваження і легітимність національної держави. На їх переконання національні уряди втрачають здатність контролювати внутрішньодержавні процеси, в тому числі й економічні [12, с. 132].

Скептики вважають глобалізацію міфом, а відповідні процеси, що мають глибоке

історичне коріння, є розгортанням давніх тенденцій, які накладаються на розвиток окремих націй-держав, а не визначають останні. Вони стверджують, що глобалізація – лише посилення взаємодії між національними економіками. Держави ж є головними діючими особами цього процесу та продовжують грати головну роль на міжнародній арені.

Трансформісти – Е. Гідденс, У. Бех та ін. вважають глобалізацію процесом переходу до транснаціональних форм життя, до «всесвітності».

Політологи послуговуються декількома фундаментальними підходами щодо наукового визначення терміну «глобалізація». Культурологічним, який трактує глобалізацію у широкому цивілізаційному аспекті, економічним, який розглядає цей феномен крізь призму розвитку світових ринків товарів, капіталу, праці, послуг, комплексним, котрий вивчає глобалізацію у політичному та інформаційному контекстах та екологічним, що пов'язує глобалізацію напряму із станом екологічної ситуації [2, с. 127].

За допомогою економічного підходу можна моделювати та прогнозувати майбутній розвиток, дослідити проблеми глобального управління. Саме в рамках цього підходу розробляються та впроваджуються національні стратегії сталого розвитку. Економічний дискурс робить акцент на глобальній економіці.

Глобалізація, по-суті, є проявом світової загальної цивілізаційної кризи системи, що складалася протягом десяти тисяч років. Політологи називають це явище кризою цивілізаційної парадигми, акцентуючи на тому, що сучасна світова система це нова структура, в якій суверенні держави діють у міждержавній системі і водночас обмежені нею. XXI століття демонструє більш, ніж коли-небудь перерозподіл зон впливу та виникнення нової системи зовнішньополітичних координат, яка потребує створення нових геополітичних та гео економічних комбінацій [7, с. 39].

Сучасні вчені відзначають наступні основні параметри глобалізації: розширення у просторі, стабільність у часі, щільність транснаціональних мереж зв'язку та відносин, які радикально змінюють не лише світову, а й внутрішньодержавну політику. Дослідники вказують на глобальні ризики і загрози нового глобалізованого суспільства. А ризик передбачає рішення, які мають непередбачені наслідки наших дій перетворити на передбачені і контрольовані.

Під час розгортання глобалізації реалізуються одночасно декілька сценаріїв в різних частинах світу - поряд із нею відбувається паралельно процес фрагментації (термін Дж. Розенау), локалізації та глокалізації (термін запропонував керівник корпорації «Соні» Акіто Моріта, а у науковий обіг у 1980-х роках його ввів британський соціолог Р. Робертсон, використовуючи дефініцію «глокалізація» на позначення взаємодії глобального і локального).

Якщо локалізація означає здійснення політики культурної ізоляції шляхом домінування в економіці традиційних способів ведення господарства, то глокалізація поєднує процеси модернізації локальних структур із досягненнями глобальної мультикультурної цивілізації, яка формується. Крім того, глокалізація привертає увагу до того, що нова глобальна діяльність з її надшвидкими економічними та комунікаційними взаємодіями не зумовлює універсалізації підходів до розв'язання певних проблем, а, навпаки, загострюючи саме політичні проблеми, стимулює увагу до локального контексту політики [6, с. 73].

Першим геополітичним контекстом самовизначення будь-якої країни є нова глобальна регіоналізація. Зокрема, в об'єднаній Європі регіональні процеси – невід'ємна складова загальноєвропейського зростання. Поступова регіоналізація, спрямована на зниження регіональних диспропорцій в межах Європейського Союзу та зближення рівнів

(а головне темпів) розвитку європейських регіонів не є альтернативою глобалізації. Економічна міцність регіонів Європи є запорукою ефективної економічної інтеграції.

Зміна архітекτονіки інтеграційного простору вимагає від країн розширення та утримання простору власного самовизначення. Подальша європейська інтеграція змушує держави з різними формами державного устрою, вписуючись до багаторівневої структури ЄС, виробляти нові підходи до власної політики регіонального розвитку. Парадигма регіональної політики в Європі на сьогодні розуміється як спільна європейська регіональна політика, проте продовжує використовуватися термін «державна регіональна політика».

Разом з тим необхідно наголосити, що сучасний регіональний розвиток в рамках ЄС пов'язаний з перебігом процесів децентралізації. Дослідники наголошують на відцентрових тенденціях в політиці багатьох європейських країн – Німеччині, Франції, Італії, Бельгії. Стрімке розширення єврозони на країни з різним рівнем розвитку економіки і соціальної політики призвело до певної нестабільності Європейського Союзу в цілому. Єдину Європу створювали, щоб подолати роздробленість континенту, проте отримали нові проблеми. Наприклад, на думку багатьох експертів, запровадження єдиної європейської валюти було фактично перемогою політики над економікою [12, с. 44]. Складність існування валютного союзу полягає не стільки у порушенні державами бюджетної дисципліни, скільки у надзвичайно великій різниці у рівні економічного розвитку країн. Крім того, національний економічний егоїзм помножений на невпинне розширення європейської бюрократії, призводить до структурної слабкості процесу прийняття рішень.

Й. Фішер – авторитетний європейський політик, міністр закордонних справ та віце-канцлер Німеччини у 1998-2005 роках, наголошує, що європейські проблеми в період глобалізації полягають не в тому, що відбулося, а в тому, чого не сталося – не був створений єдиний європейський уряд. Отже, єдина валюта є, а повноваження, необхідні для її повноцінного існування, залишилися у національних урядів. А, як відомо, принципи завжди потребують опори на владні повноваження, інакше вони не витримують зіткнення з реальністю [9].

Ідеї Й. Фішера щодо багатошвидкісної Європи, коли держава – учасник самостійно визначає ступінь інтеграції, поки що не знаходить у європейському політикумі широкої підтримки. На нашу думку, в Європейському Союзі ще досі не склався єдиний міцний наднаціональний центр, відсутня власна чітка виконавча ієрархія. Незважаючи на оформлення багаторівневої системи управління, саме національний рівень зберігає ключове значення. Дуалізм, коли одні політики вважають прийнятним зростаючу здатність інститутів Європейського Союзу до прийняття наднаціональних рішень, а інші – дозволяють державам-членам повною мірою контролювати інституціональний розвиток інтеграції, фактично гальмує процес прийняття європейських рішень.

Найбільш впливовим інститутом в ЄС є міжурядова рада – фактично головний законодавчий орган Європейського Союзу, у якому на регулярній основі працюють представники виконавчої влади держав-членів. А оскільки голосування у Раді відбувається за принципом кваліфікованої більшості, неможливо точно визначити, хто конкретно несе відповідальність за прийняття рішення. Комісія, яка разом із Радою фактично виконує повноваження квазіуряду, – орган скоріше технічний, ніж політичний.

В певному сенсі Європейський парламент також поділяє відповідальність Ради. Ті питання, котрі Рада вирішує кваліфікаційною більшістю, за Маастріхтськими документами необхідно погоджувати з Парламентом. Влада Європарламенту у законодавчій сфері певним чином обмежена. Система управління, хоча доволі бюрократична, проте децентралізована.

У наднаціональній політичній системі функціонує управління без уряду. Політичні експерти наголошують, що Європа потребує уряду, який складається з голів держав і Європейської палати, що включає лідерів національних парламентів, котра може виступати консультативним органом із збереженням компетенцій національних парламентів. У подальшому необхідно підписати міждержавну угоду, за якою Європейська палата може стати реальним органом парламентського контролю та прийняття рішень, що буде складатися із делегованих членів національних парламентів.

Необхідно наголосити, що представники виконавчої влади держав – членів ЄС відіграють помітну роль у визначенні змісту основних договорів та найбільш важливих законодавчих актів. На практиці існує певна монополія провідних держав в інституціональній галузі. Разом з цим, експерти зазначають, якщо у сфері складання текстів договорів процес прийняття рішень фактично монополізований, то роль національних держав, їх урядів знижена у прийнятті конкретних рішень в галузях економічної діяльності, оскільки їх контролюють на наднаціональному та субнаціональному рівнях. Різниця у підходах в європейських країнах все ж говорить про рівень бажань та готовності політичного керівництва країн до компромісів.

В Європі все ще у сфері податково-бюджетної політики перед країнами стоїть складне завдання пошуку балансу між необхідністю бюджетної підтримки сукупного попиту у короткостроковій перспективі та забезпеченню стійкості бюджетної сфери у довгостроковій перспективі [8]. Сучасна глобалізована економіка потребує встановлення правил, за якими повинні бути збалансовані річні бюджети країн єврозони.

Досягнення згоди на політичному рівні все ж не вирішує технічних та юридичних проблем у забезпеченні виконання збалансованого бюджету. Навіть в окремій країні важко виконати ці вимоги, що вже можна казати про десятки країн, ще й з різними темпами та рівнями розвитку економіки. Практика довела небажання урядів так строго обмежувати себе, а введення санкцій може у свою чергу викликати хвилю народних протестів по всій Європі.

Держави ЄС іноді мають діаметрально протилежні погляди не лише на те, що вони можуть отримати від скоординованих дій у проведенні економічної політики у межах зони євро, а й на саму економічну доцільність реформ.

Певним позитивним ефектом можна вважати появу у Європі нових методів управління, котрі відрізняються від звичайної практики застосування європейського законодавства у формі регламентів та директив, які мають бути обов'язково виконані державами-членами. Наприклад, запровадження відкритого методу координації, який було введено в межах політики зайнятості та Люксембургського процесу, що передбачає довільну орієнтацію урядів держав-членів ЄС на практики господарського регулювання, які були визнані найбільш успішними декількома країнами одразу. Вчені-міжнародники акцентують – коли не працює примусова гармонізація національних правил у господарській сфері, а необхідно підтримати соціальний мир, тоді цей метод координації виявляється ефективним [10, с. 192].

Європі необхідно виробити нову інтеграційну стратегію, що враховуватиме зміни глобального світового характеру, даючи можливість вирішувати прагматичні питання, пов'язані з пошуком компромісу між двома взаємозалежними завданнями – подальшим розширенням Європейського Союзу та поглибленням внутрішніх інтеграційних процесів.

Європейський Союз – об'єднання європейських держав із своєрідним інституційно-політичним устроєм, один з ключових елементів архітектури європейської економіки, ядро системи європейських стандартів. Основним інструментом реалізації економічної інтеграції є спільна політика – низка рішень та правил, заходів та кодексів,

ухвалених інститутами ЄС, яку запроваджують усі держави-члени, а її реалізацію та контроль здійснюють інститути Євросоюзу. Тим самим члени ЄС погоджуються делегувати частину своїх національних повноважень наднаціональним інституціям. Спільні політики відрізняють багатонаціональну інтеграцію від міждержавного співробітництва.

Можна виокремити принаймні чотири типи спільних політик – базові, вторинні, горизонтальні та секторальні. Базові політики є рамковими спільними політиками, цілі яких, інструменти та механізми реалізації регламентуються безпосередньо установчими договорами. Вторинні спільні політики запроваджують інститути ЄС у межах своїх повноважень згідно з процедурою ухвалення рішень в ЄС. Як базові, так і вторинні спільні політики можна класифікувати за зменшенням важливості, залежно від тих галузей, на які вони поширюються. Такими важливими спільними політиками є економічна та фінансова політика, реалізація митного союзу, спільна торговельна політика тощо. Горизонтальні спільні політики охоплюють загальні соціально-економічні засади в державах-членах (спільна політика у галузі конкуренції). Спільні секторальні політики стосуються окремих галузей економіки (промисловість, енергетика, транспорт). Розвиток економіки європейських країн в умовах глобалізації стикається з викликами та труднощами. Маленькі країни пристосовуючись до глобального світу, пускають глобалізацію до себе, а великі потужні – входять у простір глобалізації за рахунок колоніальної експансії.

Таким чином відбувається будівництво метасистеми, яка може забезпечити таке пристосування. Головною ознакою сучасної політики стає неможливість прийняття будь-яких політичних рішень без урахування «глобального фактору».

Нова політична архітектура світу змушена спиратися на дедалі більшу уніфікацію політичного устрою держав. Глобальні політичні зв'язки напряму впливають на державний устрій. Суверенні права й обов'язки національних держав відтепер переходять до інших акторів – міжнародних органів, міждержавних об'єднань, транснаціональних корпорацій та ін., що з одного боку веде до скорочення прав національних держав, а з іншого – посилює їх роль у міжнародній політичній площині.

В сучасних політико-економічних реаліях відсутності єдиного світового правового та політичного простору, економічно міцні держави порушують принципи рівного партнерства та співпраці, що веде до ускладнення міжнародних відносин. Функціональна єдність політики, держави та влади під впливом глобалізації, зазнаючи дедалі більшої уніфікації на основі ідеології євроцентризму, одночасно веде до зростання значення принципів нестандартності, гібридності та розмаїття в політичному бутті сучасного світу.

Під впливом глобалізації європейська політика стає більш індивідуалізованою, бо глобалізація робить її варіативною, невпорядкованою та певним чином непередбачуваною. Глобалізаційні виклики не лише змінюють сутність європейської політики, вони вимагають нагального переосмислення її функцій з метою запобігання політичній нестабільності та радикалізації соціальних відносин на континенті.

Список використаної літератури

1. Гаджиев К. Кавказский узел в геополитических приоритетах России [Электронный ресурс] / К. Гаджиев. – Москва : Логос, 2010. – 532 с. - Режим доступа : <https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2010/10065.pdf> ; Gadzhiev K. Kavkazskiy uzel v geopoliticheskikh prioritetaх Rossiі [Elektronnyy resurs] / K. Gadzhiev. – Moskva : Logos, 2010. – 532 s. - Rezhim dostupu : <https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2010/10065.pdf>

2. Денчев К. Феномен антиглобализма : учеб. пособ. / К. Денчев. – Москва : ГУ ВШЭ, 2005. – 218 с. ; Denchev K. Fenomen antiglobalizma : ucheb. posob. / K. Denchev.

– Moskva : GU VShE, 2005. — 218 s.

3. Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций о работе Организации на 54 Сессии Генеральной Ассамблеи [Электронный ресурс]. – Нью-Йорк, 1999. - Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/246/61/PDF/N9924661.pdf?OpenElement> ; Doklad Generalnogo sekretarya Organizatsii Obedinennykh Natsiy o rabote Organizatsii na 54 Sessii Generalnoy Assamblei [Elektronnyy resurs]. – Nyu-York, 1999. - Rezhim dostupa : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/246/61/PDF/N9924661.pdf?OpenElement>

4. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – Москва : Науч.-изд. центр "Ладомир" : ТОО "ВРС", 1997. – 847 с. ; Kissindzher G. Diplomatyiya / G. Kissindzher. – Moskva : Nauch.-izd. tsentr "Ladomir" : TOO "VRS", 1997. – 847 s.

5. Копійка В. В. Європейський Союз на сучасному етапі: структурні зміни та стратегія розвитку / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко, М. А. Миронова. – Київ : Знання, 2010. – 94 с. ; Kopiika V. V. Yevropeyskiyi Soiuz na suchasnomu etapi: strukturni zminy ta stratehiia rozvytku / V. V. Kopiika, T. I. Shynkarenko, M. A. Myronova. – Kyiv : Znannia, 2010. – 94 s.

6. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) : енциклопед. словн.-довід. / за ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий світ — 2000, 2015 . – 492 с. ; Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) : entsykloped. slovn.-dovid. / za red. N. M. Khomy. – Lviv : Novyi svit – 2000, 2015 . – 492 s.

7. Оніщенко І. США – ЕС: партнєри или конкуренти в новій геоекономічній парадигмі / І. Г. Оніщенко, І. А. Горина // Інституціональні засади розвитку інтеграційних процесів економіки. – 2013. – Вип 3. – С. 39-43 ; Onishchenko I. SShA – ES: partnery yly konkurenty v novoi heoekonomycheskoi paradyhme / Y. H. Onyshchenko, Y.A. Horyna // Instyuttsionalni zasady rozvytku intehratsiinykh protsesiv ekonomiky. – 2013. – Vyp 3. – S. 39-43.

8. Мировое экономическое положение и перспективы на 2015 год [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2016wesp_update_pr_ru.pdf ; Mirovye ekonomicheskoye polozheniye i perspektivy na 2015 god [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa : http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2016wesp_update_pr_ru.pdf переставить по алфавиту

9. Фишер Й. Шаткое основание Евросоюза [Электронный ресурс] / Й. Фишер; пер. с англ. Н. Жданович. - Режим доступа : <http://www.nettrader.ru/tradersclub/blogentry/16848> ; Fisher Y. Shatkoye osnovaniye Yevrosoyuza [Elektronnyy resurs] / Y. Fisher; per. s angl. N. Zhdanovich. - Rezhim dostupa : <http://www.nettrader.ru/tradersclub/blogentry/16848>

10. Borrás S. The open method of co-ordination and new governance patterns in the EU / S. Borrás, K. Jacobson // Journal of European Public Policy. - 2004. – Vol. 11, № 2. – P. 185-208.

11. Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt // Harvard Business Review. – 1983. – May – June. – P. 92–102.

12. Ohmae K. The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy / K. Ohmae. – New York : Harper Business, 1990. – 223 p.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2018 р.

I. Onishchenko

THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The era of Globalizing communications, global decisions, global leadership, which puts forward absolutely different requirements for effective functioning of the States is considered in the this article. It is noted that experiencing fundamental and dynamic economic and political changes, political structures, state institutions, and management systems need to be rethought, and the social processes have to gain high-quality superior handling. The humanity in the globalized world has faced the problem of managing global economic development. The challenges and dangers arising in the same region may suddenly appear in other parts of the world. Differences between internal and external means of ensuring economic national interests and economic security are disappearing. There is a need to solve the most important task-the implementation of management on a new scale: the wider-on the whole space of the planet and inland-at all levels of the organization from local to world. The article analyzes several fundamental approaches to the scientific definition of the term "globalization", in particular economic, which considers this phenomenon in the political and information contexts. It is emphasized in the process of deploying globalization of regionalization, remedation, localization and glocalizations. It is established that the first geopolitical context of self-determination of any country is a new global regionalization. It is noted that in the united Europe, regional processes are an integral component of the European growth. The gradual regionalization aimed at reducing regional disparities within the European Union and convergence of the levels and the pace of European regions is not an alternative to globalization. The economic strength of the regions of Europe is the key to effective economic integration.

It is focused on the need to develop a new European integration strategy that will take into account changes in global world nature, giving an opportunity to solve pragmatic issues related to finding a compromise between two interrelated Objectives – further expansion of the European Union and deepening of internal integration processes.

Keywords: globalization, integration, regionalization, supranational political system, Euro-centralism.

УДК 32:37 (075)

Н.П. Пашина

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИКИ «КЕЙС-СТАДІ» ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІНИ «АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ»

У статті проаналізовано сучасні закордонні ресурси й актуальні вітчизняні дослідження застосування кейс-технологій в освітньому процесі. Розроблено методична модель застосування методики кейс-технологій при вивченні дисципліни «Аналіз державної політики» аспірантами-політологами. Експериментально перевірено потенціал і ефективність кейс-технологій для опанування аспірантами-політологами навичок дослідницької роботи, формування необхідних професійних компетенції.

Ключові слова: освітній процес, метод «кейс-стаді», аналіз державної політики.

Україна в даний час об'єктивно потребує ефективної, зваженої та науково обґрунтованої державної політики. Сьогодні є очевидним, що демократична трансформація українського суспільства є нелінійним і набагато більш складним процесом, ніж це уявлялося на початку суспільних реформ. Він супроводжується глибоким системним зламом суспільства та кризою політичної системи, що виключає однозначність і спрощеність наукових підходів до розвитку країни, ускладнює завдання розробки проектів і моделей її модернізації. Все це вимагає підготовки нового покоління висококваліфікованих фахівців, здатних аналізувати, розробляти й реалізовувати державну політику, а так само професійних аналітиків, консультантів, експертів, викладачів, організаторів для політичних партій, інститутів громадянського суспільства, засобів масової інформації та інших структур.

Відбувається активний процес інституціоналізації державної політики як навчальної та наукової дисципліни. У той же час існує комплекс важливих невіршених проблем. По-перше, рівень наукового осмислення і концептуалізації сучасного державного розвитку; по-друге, великий розрив між теоретичним і емпіричним рівнями аналізу державної політики; по-третє, сучасний стан досліджень не в повній мірі відбиває специфіку розвитку України, не дозволяє створювати адекватні сучасним викликам моделі функціонування її державного апарату [5, с. 5].

Одним з напрямків вирішення цих актуальних проблем є підготовка фахівців у галузі політології, здатних поєднати прикладні дослідження та якісний аналіз. Організація такої підготовки вимагає не лише достатньої кількості навчальної та навчально-методичної літератури з аналізу державної політики, але й впровадження у навчальний процес інтерактивних методів навчання, прикладних досліджень проблемного характеру.

Вивчення дисциплін професійного циклу аспірантами спеціальності 052 Політологія спрямоване на освоєння теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем в області професійної й дослідно-інноваційної діяльності, опанування методології наукової та педагогічної діяльності.

Навчальна дисципліна «Аналіз державної політики» займає одне з провідних місць в системі політологічного освіти у підготовці фахівців-політологів. Програмою дисципліни передбачено вивчення концептуальних основ державної політики й практичних навичок аналізу політики, необхідних для успішної професійної діяльності у цій сфері.

Прослухавши даний курс, аспіранти, майбутні політологи, повинні вміти: досліджувати державну політику в різних сферах українського суспільства, аналізувати державно-політичні рішення, визначати альтернативні й обґрунтовувати їх, складати документи з аналізу державної політики, здійснювати порівняльний аналіз державної політики в іноземних країнах.

Метою статті є: обґрунтування ефективності застосування кейс-технологій при вивченні дисципліни професійного циклу «Аналіз державної політики», навчанні аспірантів-політологів методам і способам проведення наукових досліджень, засобам аналізу державної політики в різних сферах українського суспільства.

Виходячи з мети дослідження були поставлені такі завдання:

1. Проаналізувати сучасні закордонні ресурси та актуальні вітчизняні дослідження застосування кейс-технологій в освітньому процесі.

2. Розробити методичну модель багатофункціонального використання кейс-технологій при вивченні дисципліни «Аналіз державної політики» для аспірантів спеціальності 052 Політологія.

3. Експериментально перевірити потенціал та ефективність кейс-технологій для опанування аспірантами-політологами навичками дослідницької роботи, формування необхідних професійних компетенцій.

Закордонні та вітчизняні ресурси застосування кейс-технологій в освітньому процесі. Кейс є одним з найбільш перспективних інтерактивних методів організації професійної підготовки фахівців в іноземних університетах. Кейс-метод, або кейс-стаді – це детальне дослідження окремого випадку, який відноситься до якого-небудь класу феноменів [11, с. 19].

Активне впровадження кейсів почалося у 20-і рр. ХХ ст. у Гарвардській школі бізнесу, де і сьогодні роботі з кейсами відводиться до 90 % навчального часу. З другої половини ХХ ст. метод «кейс-стаді» став активно використовуватися у Школі державного управління ім. Дж. Ф. Кеннеді при Гарвардському університеті.

Сьогодні метод «кейс-стаді» є основним в англо-американському освітньому процесі. Його активно застосовують при навчанні у сфері бізнесу, політології, психології, права, медицини, педагогіки та ін. [16; 18; 4; 6; 8].

У 90-і рр. ХХ ст. кейс-метод став освоюватися в країнах Східної Європи. Презентація кейс-методу в Україні вперше відбулася в 1992 р. [11, с. 20] фахівцями Школи державного управління ім. Дж. Кеннеді Гарвардського університету в Інституті державного управління і місцевого самоврядування (нині Національна академія державного управління при Президентіві України).

Виділяються дві класичні школи кейс-стаді: Гарвардська (американська) і Манчестерська (європейська) [11, с. 20]. Так, фахівці Центру викладання і навчання Гарвардської школи бізнесу визначають наступні основні принципи використання кейс-методу [18; 2, с. 87–88]:

- навчання студентів має базуватися на основі обговорення і дослідження реальної професійної ситуації;
- спрямованість на перехід від традиційного до інтерактивного навчання, де студент грає провідну роль в організації свого навчання і взаємонавчання;
- для залучення студентів до процесу освітньої взаємодії викладач використовує різні аналітичні засоби: питання, діалоги, дискусії та ін.;
- викладач не прагне охопити весь матеріал в аудиторії, а направляє студентів по шляху відкриття, критичного осмислення, розкриття більш глибокого сенсу матеріалу за допомогою його активного обговорення;
- викладач повинен бути добре підготовлений щодо змісту обговорюваного матеріалу і до організації процесу обговорення;
- студенти виступають як співавтори освітнього процесу, готуючись до обговорення заздалегідь, спочатку індивідуально, а потім в малих групах, беруть участь як доповідачі і як слухачі, навчаються і навчають інших членів групи.
- кейс-метод підвищує засвоєння знань, розвиває у студентів аналітичні вміння, навички спілкування, лідерства, формує здатність до прийняття рішень в умовах невизначеності.

На думку фахівців Центру освітніх матеріалів Великобританії [28] потенціал кейс-методу дозволяє досягти наступних цілей в освіті:

- прикладного застосування теоретичних концепцій і подолання розриву між теорією і практикою;
- створення умов для розвитку у студентів комунікативних навичок, умінь працювати в групі і розв'язувати професійні проблеми;
- отримання студентами задоволення від спільного обговорення і, як наслідок, зростання у них бажання вчитися;

– розвитку ключових для фахівця умінь, зокрема: навичок групової роботи; індивідуальних навчальних та дослідницьких вмінь; вміння знаходити та аналізувати інформацію, отриману з різних джерел (бібліотеки, мережі Інтернет, результатів експериментів, звітів експертів), навичок презентації; навичок практичної діяльності та управління [2, с. 88; 28].

В цілому, на сьогодні іноземними та вітчизняними фахівцями створені й активно використовуються численні бази даних, електронні ресурси кейс-технологій, також розроблена величезна кількість навчальних кейсів різного змісту і форматів [21, с. 50–54; 22, с. 28–33; 23, с. 8–11; 24; 25; 26; 1; 3; 12; 13].

Так, на сайті дистанційного навчання Університету Міссурі (Колумбія, США) обговорюються засоби та методи організації роботи з кейсами в аудиторії: сократівські діалоги, сплановані дискусії, дебати, публічні слухання, робота дослідницьких груп і ін. [20].

Велика колекція освітніх кейсів, літератури та відеоматеріалів, пропозиції тренінгів, а так же інформаційні ресурси для викладачів (бібліографія, публікації, матеріали звітів та ін.) представлені на сайті Національного центру дослідження кейс навчання в науці (NSF) Університету Буффало (Нью-Йорк, США) [27].

Впровадження кейс-методу в українській освіті почалося у сфері державного управління. Так, у Національній академії державного управління при Президентіві України був підготовлений двотомний каталог навчальних кейсів, ситуаційних вправ і ділових ігор [3]. Значний внесок у розвиток кейс-методу в Україні вніс «Центр інновацій та розвитку», під егідою якого було видано цілий ряд робіт вітчизняних фахівців у цій галузі [7; 8; 9; 10; 11].

Програма подальшого впровадження в національній освітній простір кейс-методу представлена в роботі Ю. Сурміна «Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні» [11]. Концептуально-методологічне осмислення використання кейс-методу полягає, на думку автора, в наступному:

- кейс-метод є складним багатофункціональним інтелектуальним, утворенням, яке характеризується різноманітними функціями;
- кейс-метод має великі гносеологічні можливості, орієнтуючись на неоднозначне, ймовірне знання, яке виявляється під час аналізу практичної ситуації;
- належачи до посткласичної моделі навчання, кейс-метод містить навчально-виховні можливості (гносеологічний, праксеологічний, аксіологічний потенціал), інтенсифікує освіту, мобілізує та активізує діяльність як викладача, так і студентів;
- факторами гальмування впровадження кейс-методу у практику навчання є труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру: недоліки, закладені у природі самого методу, відсутність науково-методичних семінарів, дефіцит спеціальної навчально-методичної літератури, необхідність відмовитися від звичної парадигми класичного навчання, традиційної поведінки викладачів і студентів;
- аналіз ситуацій необхідно якомога швидше впровадити в навчання на спеціальностях, що пов'язані з динамічністю, здатністю діяти результативно у нестандартних ситуаціях. Особливо метод кейс-стаді ефективний в освіті дорослих, їхній професійній перепідготовці;
- кейс-метод повинен використовуватися в єдності з іншими методами, в тому числі традиційними. Використання кейс-методу має бути методично, інформаційно і організаційно забезпечено.

Виклад сутності запропонованої методики. Вихідною методологічною ідеєю і стрижнем методичної конструкції у курсі «Аналіз державної політики» виступає застосування принципу вивчення окремих випадків, або конкретних ситуацій – кейс-

стаді. Методика застосування кейс-стаді адаптована з урахуванням специфіки даної дисципліни. Перед викладачем і учнями стоїть двоєдине завдання: освоєння теоретичних знань та набуття практичних умінь і навичок аналізу політики. Навчальний процес розбивається на два основних етапи роботи.

1. Освоєння сучасних методологічних підходів і концептуальних моделей в області теорії та аналізу державної політики;

2. Опанування окремими інструментами аналізу політики на практиці.

На першому етапі використовуються, в основному, традиційні форми викладання – лекції та семінари. На другому етапі необхідно проводити роботу в активних та інтерактивних формах. Аспірантам дається завдання, що поєднує кілька методологічних підходів, але фундаментом є метод окремого випадку (кейс-стаді). Кейс носить наскрізний, інтегративний характер і охоплює цілий ряд тем дисципліни, що вивчається. Робота над кейсом проводиться у два етапи. На прикладі державної політики у визначеній сфері аспірантам пропонується написати два взаємопов'язаних есе, що складаються з трьох проблемних блоків.

До складу есе 1 входить аналіз реальної моделі проблемної ситуації. Есе 2 включає проектування бажаної моделі розв'язання проблеми і презентацію проекту. Інтерактивний рівень навчання забезпечується обговоренням з викладачем всіх етапів «дорожньої карти» дослідження, дискусіями у групі щодо найбільш проблемних блоків есе 1 і 2.

За формою і змістом кейс є аналітичним документом і містить всі необхідні структурні елементи для робіт такого типу: назву, зміст, анотацію або резюме, вступ, опис проблеми, варіанти політики, висновки та рекомендації, посилання, бібліографію, додатки. Робота над есе 1 проводиться за методикою дослідження політики, а в есе 2 використовуються принципи аналізу політики [14].

Робота над кейсом спирається на системний підхід (дескриптивний і конструктивний аналіз), що передбачає дослідження проблеми як єдиного цілого, виявлення всіх наслідків і взаємозв'язків проблемної ситуації, застосування аналізу і синтезу, сходження від абстрактного до конкретного і т.д.

У роботу над кейсом як обов'язкові компоненти закладаються прийоми демонстрації й графічної візуалізації матеріалу: графіків, діаграм, таблиць і т.д.

Завданням есе 1 є побудова реальної моделі проблемної ситуації. Основними дослідницькими блоками в есе 1 є:

Блок 1. Теоретико-методологічні основи дослідження: постановка проблеми, її концептуалізація, побудова робочої моделі-гіпотези. Понятійно-категоріальний апарат дослідження. Визначення методології та обмежень дослідження;

Блок 2. Ідентифікація проблеми: визначення її змісту та масштабів, структурування проблеми, аналіз факторів, що впливають на проблему, з'ясування основних стейкхолдерів, класифікація проблеми;

Блок 3. Проблема у контексті сьогодишньої політики: політичний, правовий, соціальний, економічний контекст проблеми. Визначення мети політики і основні напрямки її досягнення. Побудова «дерева цілей».

Підсумком роботи над есе 1 є обговорення в групі, оцінювання виконавця кейса і активних учасників дискусії.

Есе 2 є продовженням есе 1. Завдання есе 2 полягає у створенні оптимальної віртуальної моделі політики для вирішення проблемної ситуації. Процес розробки політики будується з урахуванням загальноприйнятої моделі «цикл політики» [15; 17].

Основними блоками (етапами) аналізу в есе 2 є:

Блок 1. Визначення альтернатив політики: їх характеристика, оцінка варіантів політики на основі певних критеріїв (результативність, ефективність, справедливість, реальність / здійсненність, гнучкість / поліпшення та інше, залежно від специфіки проблеми). Вибір оптимальної або декількох можливих альтернатив для процесу прийняття рішень та їхня аргументація;

Блок 2. Проектування актуальної, «бажаної» моделі політики: означення політичних структур різного рівня, в компетенції яких знаходиться прийняття політичних рішень з даної проблеми, вибір інструментів політики, організацій-реалізаторів, ресурсів. Визначення методики та акторів моніторингу та оцінювання політики. Розробка рекомендацій щодо поведінки дійових осіб в ситуації;

Блок 3. Презентація проекту (оптимальної моделі): визначення способу подачі матеріалу, демонстрація органіграми, циклограми й мережевої карти проекту, створення слайдів, роликів. Підготовка доповіді для публічної презентації.

Експериментальна перевірка ефективності запропонованої методики. Практика застосування методики кейс-стаді у процесі вивчення дисципліни «Аналіз державної політики» аспірантами-політологами Маріупольського державного університету протягом 2016 – 2018 рр. показала наступне:

1. Для підвищення мотивації та інтересу до роботи доцільно запропонувати аспірантам самостійно вибрати кейс.

2. Найбільш актуальними і особисто значущими для учнів є кейси з використанням місцевого матеріалу. Аспіранти відчують себе більш впевнено, оскільки знають середу і контекст проблеми.

3. Робота над кейсом, особливо, якщо його проблематика пов'язана з темою кандидатської дисертації, дає хороший фактичний матеріал і емпіричний досвід в роботі над дисертацією.

4. В ході роботи над есе 2 доцільно провести обговорення в групі з визначення альтернатив розв'язання проблемної ситуації. Актуальною може бути дискусія щодо вибору та обґрунтуванню оптимальної моделі політики вирішення проблеми. Кращі результати такого обговорення дає застосування методу «мозкового штурму».

5. Так, як робота над кейсом займає велику частину позааудиторної та аудиторної роботи доцільно виставляти дві оцінки, оцінюючи окремо есе 1 і есе 2, а так само оцінювати всіх активних учасників обговорення, тим самим мотивуючи роботу в групі.

6. З критеріями оцінювання роботи над кейсом необхідно ознайомити аспірантів заздалегідь, це акцентує увагу на вузлових моментах дослідження.

7. Оцінювання, на наш погляд, краще проводити не за проблемними блоками есе 1 і 2, а відповідно до придбаних вмій і навичок під час роботи над кейсом.

8. Практика проведення експерименту довела, що оптимальним поєднанням мінімальної та максимальної оцінки придбаних в ході роботи над кейсом професійних компетенцій учнів є наступне (див. Таблицю 1):

Таблиця 1. Критерії оцінювання роботи над кейсом

Критерії оцінювання			
Есе 1	Min/max	Есе 2	Min/max
Рівень теоретичної підготовки	15/25	Рівень обґрунтованості обраної альтернативи розв'язання проблеми	10/15
Глибина та аргументація дослідження	15/25	Конструктивність та доцільність запропонованої моделі політики	10/20

Опанування окремими інструментами аналізу	10/20	Новизна та оригінальність розв'язання проблеми	15/25
Якість демонстраційних матеріалів	10/15	Презентація: якість та спосіб викладення матеріалу	15/25
Оформлення	10/15	Оформлення	10/15
Загальна оцінка	60/100	Загальна оцінка	60/100

9. У роботу над кейсом була інтегрована ціла низка пізнавальних методів, що дозволило учням отримати практичний досвід володіння ними та навички аналізу. Основними методами роботи над кейсом стали: проблемний, моделювання, системний аналіз, експеримент, описовий, аналіз офіційних документів, аналіз неофіційних матеріалів ЗМІ, Інтернету та інших джерел, експертна оцінка, прогнозування, статистичний, математичний, «мозковий штурм», дискусія та ін.

10. Крім оргтехнічних навичок робота над кейсом і його презентація розвиває такі здібності як: ораторське мистецтво, полемічні навички, міжособистісну комунікацію, робота в групі й інші якості, необхідні для роботи в політичній сфері.

Висновки. Входження України до єдиної освітньої системи Європи, орієнтація на нові освітні результати визначають необхідність реалізації компетентнісної моделі в навчанні. Практико-орієнтованим підходом до вивчення дисципліни «Аналіз державної політики» аспірантів-політологів в Маріупольському державному університеті є кейс-технології.

Підготовка двох взаємопов'язаних есе є науково-прикладною роботою, має наскрізний інтегративний характер, охоплює цілу низку тем дисципліни, що вивчається, та спрямована на навчання аспірантів-політологів різних методичних засобів і навичок аналізу.

Застосування методу кейс-стаді при вивченні курсу «Аналіз державної політики» надає аспірантам-політологам наступні можливості:

- дозволяє побачити проблеми очима осіб, які приймають рішення;
- поглибити розуміння теоретичних моделей та процесу прийняття політичних рішень;
- здійснювати аналіз реальної моделі ситуації та формулювати актуальну модель розв'язання проблеми;
- зіставляти й комбінувати різні методологічні підходи;
- осмислювати ситуацію у контексті практичного досвіду;
- розвивати аналітичні, полемічні, комунікативні навички;
- освоювати оргтехнічні технології та ін.

Список використаної літератури

1. Дегтярєв А. А. Принятие политических решений: Учебное пособие / А. А. Дегтярєв. – М. : КДУ, 2004. – 416 с.; Degtyarev A. A. Prinyatie politicheskikh resheniy: Uchebnoe posobie / A. A. Degtyarev. – М.: КДУ, 2004. – 416 s.

2. Екімова В. І. Кейс-метод в высшей школе: проблемы применения и оценки эффективности / В. И. Екімова // Современная зарубежная психология. – 2014. – № 1. – С. 86–97.; Yekimova V. I. Keys-metod v vysshey shkole: problemy primeneniya i otsenki effektivnosti / V. I. Yekimova // Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya. – 2014. – № 1. – S. 86–97.

3. Каталог навчальних кейсів, ситуаційних вправ і ділових ігор для дисциплін спеціальностей освітньої галузі «Державне управління»: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 1 груд. 2011 р. : у 2 т. / за заг. ред. В. М. Сороко ; уклад. :

О. С. Бурба, Н. А. Денісова, Т. Б. Смолянська. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1. – 92 с. ; Т. 2. – 76 с. *Kataloh navchalnykh keisiv, sytuatsiinykh vprav i dilovykh ihor dlia dystsyplin spetsialnosti osvitnoi haluzi «Derzhavne upravlinnia» : materialy nauk.- prakt. konf. za mizhnar. uchastiu*, Kyiv, 1 hrud. 2011 r. : u 2 t. / za zah. red. V. M. Soroko ; uklad. : O. S. Burba, N. A. Denisova, T. B. Smolianska. – K. : NADU, 2011. – Т. 1. – 92 s. ; Т. 2. – 76 s.

4. Краснов Ю. Э. Современные дискуссии по проблеме «Метод проектов» (реферативный обзор источников, включая рассмотрение концепции Дж. Равена о развитии компетентностей высшего уровня посредством проектного обучения) / Ю. Э. Краснов // *Метод проектов. Серия «Современные технологии университетского образования»*. Вып. 2 / Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Республиканский институт высшей школы БГУ. – Минск : РИВШ БГУ, 2003. – С. 197–221 ; Krasnov Yu. E. *Sovremennye diskussii po probleme «Metod proektov» (referativnyy obzor istochnikov, vkluchaya rassmotrenie kontseptsii Dzh. Ravena o razvitii kompetentnostey vysshego urovnya posredstvom proektnogo obucheniya)* / Yu. E. Krasnov // *Metod proektov. Seriya «Sovremennye tekhnologii universitetskogo obrazovaniya»*. Vyp. 2 / Belorusskiy gosudarstvennyy universitet. Tsentr problem razvitiya obrazovaniya. Respublikanskiy institut vysshey shkoly BGU. – Minsk : RIVSh BGU, 2003. – S. 197–221.

5. Новакова О. В. Аналіз державної політики: навчальний посібник. Вид. 2-е, перероб. і доп. / О. В. Новакова, Н. П. Пашина. – Маріуполь : Вид-во Маріупольського державного університету, 2017. – 304 с.; Novakova O. V. *Analiz derzhavnoi polityky: navchalnyi posibnyk*. – Vyd. 2-e, pererob. i dop. / O. V. Novakova, N. P. Pashyna. – Mariupol : Vyd-vo Mariupolskoho derzhavnoho universytetu, 2017. – 304 s.

6. Полат Е. С. Метод проектов / Е. С. Полат // *Метод проектов. Серия «Современные технологии университетского образования»*. Вып. 2. / Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Республиканский институт высшей школы БГУ. – Минск : РИВШ БГУ, 2003. – С. 39–47; Polat Ye. S. *Metod proektov* / Ye. S. Polat // *Metod proektov. Seriya «Sovremennye tekhnologi universitetskogo obrazovaniya»*. Vyp. 2. / Belorusskiy gosudarstvennyy universitet. Tsentr problem razvitiya obrazovaniya. Respublikanskiy institut vysshey shkoly BGU. – Minsk : RIVSh BGU, 2003. – S. 39–47.

7. Ситуационные упражнения / Под рук. Ю. П. Сурмина. – К. : Центр инноваций и развития, 1999. – Вып. 1. – 32 с. – (Серия: государственное управление); *Situatsionnye uprazhneniya* / Pod ruk. Yu. P. Surmina). – K. : Tsentr innovatsiy i razvitiya, 1999. – Vyp. 1. – 32 s. – (Seriya: gosudarstvennoe upravlenie).

8. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода / Под ред. д-ра социол. наук, проф. Ю. П. Сурмина. – К. : Центр инноваций и развития, 2002. – 286 с.; *Situatsionnyy analiz, ili Anatomsiya Keys-metoda* / Pod red. d-ra sotsiol. nauk, prof. Yu. P. Surmina. – K. : Tsentr innovatsiy i razvitiya, 2002. – 286 s.

9. Ситуаційні вправи / Консорціум із вдосконалення бізнес-освіти у Україні. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2000. – Вип. 2. Ситуаційні вправи-переможці 2-го Всеукр. конкурсу ситуац. вправ. – 160 с. *Sytuatsiini vpravu* / Konsortsium iz vdoskonalennia biznes-osvity u Ukraini. – K. : Tsentr innovatsii ta rozvytku, 2000. – Vyp. 2. *Sytuatsiini vpravu-peremozhtsi 2-ho Vseukr. konkursu situats. vprav.* – 160 s.

10. Ситуаційні вправи / Консорціум із вдосконалення бізнес-освіти у Україні. – К. : Центр інновацій та розвитку, 1999. – Вип. 1. Ситуаційні вправи-переможці 1-го Всеукр. конкурсу ситуац. вправ. – 220 с.; *Sytuatsiini vpravu* / Konsortsium iz vdoskonalennia biznes-osvity u Ukraini. – K. : Tsentr innovatsii ta rozvytku, 1999. – Vyp. 1. *Sytuatsiini vpravu-peremozhtsi 1-ho Vseukr. konkursu situats. vprav.* – 220 s.

11. Сурмін Ю. П. Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні / Ю. П. Сурмін // Вісник НАДУ. – 2015. – № 2. – С. 19–28.; Surmin Yu. P. Keis-metod: stanovlennia ta rozvytok v Ukraini / Yu. P. Surmin // Visnyk NADU. – 2015. – № 2. – S. 19–28.
12. Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості / Ю. П. Сурмін. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2012. – 336 с.; Surmin Yu. P. Keis-stadi: arkhitektura i mozhlyvosti / Yu. P. Surmin. – K. : Navch.-metod. tsentr «Konsortsium iz udoskonalennia menedzhment-osvity v Ukraini», 2012. – 336 s.
13. Сурмін Ю. П. Створення кейса: практичні поради / Ю. П. Сурмін, О. І. Сидоренко. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2012. – 48 с.; Surmin Yu. P. Stvorennia keisa: praktychni porady / Yu. P. Surmin, O. I. Sydorenko. – K. : Navch.-metod. tsentr «Konsortsium iz udoskonalennia menedzhment-osvity v Ukraini», 2012. – 48 s.
14. Янг Е. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики : Практичний посібник для радників з державної політики у Центральній і Східній Європі / Е. Янг, Л. Куїнн; пер. з англ. С. Соколик; наук. ред. пер. О. Кілієвич. – К. : К.І.С., 2003. – 120 с.; Iang E. Yak napysaty diievyi analitychnyi dokument u haluzi derzhavnoi polityky : Praktychnyi posibnyk dlia radnykiv z derzhavnoi polityky u Tsentralnii i Skhidnii Yevropi / E. Yang, L. Kuinn; per. z anhl. S. Sokolyk; nauk. red. per. O. Kiliievych. – K. : K.I.S., 2003. – 120 s.
15. Anderson J. Public Policymaking: An Introduction / J. Anderson. – Boston – New York. 2003.
16. Angelo T. Case learning: How does it work? Why is it effective? [Електронний ресурс] / T. Angelo, J. Boehrer // Case Method Website: How to Teach with Cases. Santa Barbara: University of California, 2002. – Режим доступу : <http://www.soc.ucsb.edu/projects/casemethod/teaching.html>
17. Bardach E. A Practical Guide for Policy Analysis: The Eightfold Path for More Effective Problem Solving / E. Bardach. – N.Y., L., 2000. – 200 p.
18. Barnes L. B. Teaching and the case method: Text, cases, and readings / L. B. Barnes, C. R. Christensen, A. J. Hansen. – Cambridge : Harvard Business School Press, 1994. – 288 p.
19. Case Method in Practice [Електронний ресурс] // Harvard Business School. – Режим доступу : <http://www.hbs.edu/teaching/casemethodinpractice/> eLearning at Missouri [Електронний ресурс] // Educational Technologies at Missouri. – Режим доступу : <http://elearning.missouri.edu/teachingwiththecasestudy/>
20. Gallucci K. Learning about the nature of science with case studies / K. Gallucci // Journal of College Science Teaching. – 2009. – Vol. 38. – № 5. – P. 50–54.
21. Grunwald S. A casebased approach improves science students' experimental variable identification skills / S. Grunwald, A. Hartman // Journal of College Science Teaching. – 2010. – Vol. 39. – № 3. – P. 28–33.
22. Hager L. D. A symphony for your brain: A psychological research methods case / L. D. Hager // Journal of College Science Teaching. – 2004. – Vol. 33. – № 7. – P. 8–11.
23. Herreid C. F. Clicker cases: Introducing case study teaching into large classrooms / C. F. Herreid // Journal of College Science Teaching. – 2006. – Vol. 36. – № 2. – P. 43–47.
24. Herreid C. F. Start with a Story: The Case Study Method of Teaching College Science / C. F. Herreid. – Arlington – VA : NSTA, 2007. – 450 p.
25. Herreid C. F. The interrupted case method / C. F. Herreid // Journal of College Science Teaching. – 2005. – Vol. 35. – № 2. – P. 4–5.
26. National Center for case study teaching in science [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.science.cases.lib.buffalo.edu/>

27. Teaching Materials Using Case Studies [Електронний ресурс] // UK Centre for Materials Education. – Режим доступу : <http://www.materials.ac.uk/guides/casestudies.asp>
Стаття надійшла до редакції 05.10.2018 р.

N. Pashina

**APPLY INGMETHODOLOGY “CASE STUDY” WHILE TEACHING
DISCIPLINE “STATE POLICY ANALYSIS”**

The article shows that one of the courses of solving topical problems of the contemporary state policy in Ukraine is training of specialists in the sphere of political science who will be able to combine conducting applied researches and qualitative analysis. Organizing such training requires not only sufficient amount of training materials and the set of teaching methods on state policy analysis but also introduction of the interactive teaching methods and applied researches of the problematic nature into the educational process.

The object of the article is grounding efficiency of applying case technologies while teaching the professional cycle discipline “State policy analysis”, teaching the methods and ways of conducting scientific researches in various areas of Ukrainian society to the postgraduates in the sphere of political science.

The article analyses the contemporary foreign resources and topic alternatives searches devoted to applying case technologies in the teaching process.

It defines the main principles of applying case method in the classic case study schools: Harvard (American) and Manchester (European). It reveals conceptual and methodology comprehension of applying case method in the national educational process of Ukraine.

The article presents the designed model of applying methods of case technologies in teaching the discipline “State policy analysis” to the postgraduates in the sphere of political science. The procedure of applying case study is adjusted in view of the specific features of the given discipline. The postgraduates get the task that combines several methodological techniques the basis of which is the method of a particular case (case study). The case has cross-cutting integrational nature and covers a range of disciplines that are taught. The case work is divided into two stages. Using the example of the state policy the postgraduates are to write two interrelated essays, each of them consists of three problematic clusters.

Potential and efficiency of the case technologies used in the process of mastering research skills and forming necessary professional competences by the postgraduates in the sphere of political science are experimentally tested.

Keywords: *educational process, case study method, analysis of the state policy*

УДК 323(4-6ЄС)

Т.І. Сергієнко

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС У ФОРМУВАННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена аналізу ролі регіональної політики Європейського Союзу (політики згуртування) у вирішенні проблеми формування європейської ідентичності. Автор розкриває існуючі підходи в сучасній історіографії до трактовки поняття європейська ідентичність, а також підходи до вирішення питання її формування в рамках ЄС. Акцент зроблено на ролі регіональної політики Європейського Союзу з 1988 р., в період її реформування і реалізації політики згуртування. У дослідженні розглядається історія становлення регіональної політики ЄС як одного з напрямів і механізмів реалізації завдань, пов'язаних з формуванням європейської ідентичності. В статті розкриваються ті напрями, реалізація яких в рамках політики згуртування сприяла вирішенню саме цих завдань. Найважливішими з них є формування нових територіально-просторових структур, в рамках яких створюється нове середовище спілкування як умова формування європейської ідентичності. Інший напрям, який реалізується в рамках Політики згуртування, стосується формування позитивного іміджу Європейського Союзу як ефективної унікальної міжнародної структури. Автором визначаються ті форми і механізми, які використовуються для цих цілей. Показано, що політика згуртування сьогодні активно задіяна у вирішенні такої важкої проблеми як формування європейської ідентичності.

Ключові слова: регіональна політика, Європейський Союз, політика згуртування, імідж ЄС, європейська ідентичність.

Європейський Союз є унікальним міжнародним об'єднанням, до якого входять 28 держав. Найважливішим напрямом його діяльності є реалізація наднаціональної регіональної політики. Досвід її реалізації є унікальним настільки наскільки і сама її структура. Він представляє особливу значущість для України, яка реалізує курс на євроінтеграцію, в контексті якої проходить процес модернізації країни. Особливе значення має досвід регіональної політики у формуванні європейської ідентичності.

Однією з багатьох причин, що обумовили масштабну системну кризу, яка характеризує Європейський Союз сьогодні [3, с. 57], є, на наш погляд, те, що процес формування європейської ідентичності на був завершений. Інтеграційна єдність потребує не тільки її інституційного оформлення, об'єднання і гармонізації інтересів наднаціональних, національних, регіональних, наявність політичних механізмів і загального економічного простору. Для підтримання цієї єдності необхідно формування його спільності соціокультурної ідентичності, тобто спільної культурної ідентичності. Це добре усвідомлювали ті, хто стояв у витоків європейської інтеграції. Так ідеолог Єдиної Європи Н. Куденкове-Калергі вважав, що в основі цього проекту повинно бути «створення єдиної європейської нації, заснованої не на кровній спорідненості, а на спорідненості по духу» [8, с. 612]. На вирішення цього завдання вказував також Ж. Делор. Об'єднання Європи було не тільки політичним і економічним завданням, але і не меншою мірою духовним і філософським рухом. Духовний європейський настрій трансформується і в реальні політичні дії [10].

В умовах кризи проблема формування європейської ідентичності набуває, на наш погляд, нове якісне значення, від її вирішення багато в чому залежить майбутнє ЄС. Сьогодні за оцінками експертного та наукового співтовариства вона є «стрижневою», найважливішою умовою уникнення хаосу, фрагментації, конфліктів, збереження єдності і перспективи свого розвитку [33]. Все це обумовлює актуальність зазначеної теми.

Проблема формування європейської ідентичності знайшла відображення в роботах Н. Александрової [1], М. Берендєєва [4], М. Шульга [26], Т. Метельової [13], О. Рябова [20], Н. Пашиної [16], Р. Попової [17], Т. Шубнікової [25], і т.д. Серед західних дослідників необхідно виділити роботи Ж. Монне [14], Р. Проді [18], Е. Бейк [27], М. Брютер [28].

Метою даної статті є дослідження ролі регіональної політики Євросоюзу у формуванні європейської ідентичності умовах кризи.

Формування європейської ідентичності являє собою складний процес, в рамках якого повинні бути задіяні різні інструменти і механізми. На наш погляд, має рацію українська дослідниця Т. Метельова, яка стверджує, що вирішення завдання формування європейської ідентичності не може розглядатися лише як складова частина культурної політики [13, с. 26].

Проведений нами аналіз переконливо свідчить, що регіональна політика Євросоюзу на всіх етапах розвитку європейського інтеграційного процесу і особливо в умовах кризи є достатньо ефективним інструментом у вирішенні всього комплексу завдань, пов'язаних з формуванням європейської ідентичності. Це обумовлено низкою факторів. По-перше, регіональна політика ЄС, яка з 1988 р. отримала статус політики згуртування, є другою за значенням, пріоритетністю і об'ємом фінансування в діяльності ЄС. Об'єми її фінансування постійно зростають і в 2007-2013 рр. склали 308,041 млрд євро, в 2014-2020 рр. – 351,8 млрд євро [30]. По-друге, це масштабність політики згуртування, яка покриває всю територію ЄС і реалізується на всіх рівнях аж до муніципалітетів і місцевих органів влади. Останні є сьогодні не тільки об'єктами, але і суб'єктами регіональної політики, відіграючи все більшу роль не тільки в її реалізації, але і у формуванні. Таким чином, політика згуртування має можливість впливати на територіальні громади і «доходити» до кожного члена. По-третє, в рамках політики згуртування сформувалась достатньо ефективна система інформації, яка охоплює усі рівні від наднаціонального до регіонального і усі види медіа, від каналів телебачення до інтернет-сайтів. Наразі розроблена «Платформа стратегії інформації і спілкування». З травня 2000 р. діє Регламент 1159/200 «Про інформаційні і рекламні акції держав-членів з метою політичного згуртування». Згідно з даним документом заходи з поширення інформації стали обов'язковим елементом програм, які надаються до Комісії з отримання фінансування від ЄС [31]. По-четверте, роль політики згуртування обумовлена також тим, що об'єднавчу роль відіграють повсякденні практики взаємодії в багатосуб'єктному політичному просторі ЄС акторів, які мають різну природу. Це в першу чергу субрегіональні територіальні утворення, представлені регіонами, провінціями, містами, які дуже часто діють «через голову» своїх національних представництв [21, с. 32]. Таким чином, проблема формування європейської ідентичності тісно пов'язана з процесами європеїзації та регіоналізації, інструментом якої виступає регіональна політика. По-п'яте, низка дослідників вважає, що розвиток і оформлення з точки зору управління регіонами є важливим фактором, який сприяє посиленню наднаціонального [24, с. 99], точно як більша зосередженість зусиль європейців на регіональних проблемах може і сприяє усвідомленню ними своєї субнаціональної ідентичності [24, с. 99]. А ці процеси проходять в рамках регіональної політики.

Реалізація проекту Єдина Європа з самого початку, як вважає сьогодні низка дослідників, засновувалася на антинаціональній ідентичності. Цей проект повинен був вийти за межі національного егоїзму і створити універсальну європейську ідентичність, яка замінить національну ідентичність [2]. В цьому контексті цілком закономірним є те, що з утворення ЄС концептом реалізації політики згуртування стала «Європа регіонів», в рамках якої розпочався бурхливий процес регіоналізації, зростання впливу регіонів, формування регіонів нового типу – Єврорегіонів [9], кількість яких складає сьогодні більш за 220. Реалізація цієї концепції продовжувалася до початку XXI ст. і викликала дискусію. Її противники вважали її загрозою національній державі, яка створює основу для сепаратизму і націоналізму. Багато в чому вони мали рацію. Одним з проявів сьогоднішньої кризи в ЄС є зростання націоналізму, сепаратизму. Про це свідчить Каталонська криза і наявність в країнах Європи понад 200 партій і рухів, які відстоюють позиції радикального націоналізму і сепаратизму [22], що стало одним з факторів розвитку євроскептицизму, який став трендом політичного життя майже всіх країн-членів ЄС [6].

Можна погодитися з дослідниками, які роблять висновок, що ця концепція реалізації політики згуртування була спрямована проти національної самосвідомості і повинна була створити сприятливі умови для формування єдиної європейської ідентичності [8, с. 612]. Історичний досвід показав її ефективність в умовах стабільного розвитку ЄС. У XXI ст. у зв'язку з розширенням цієї структури і нарощуванням кризових явищ, крахом політики мультикультуралізму, як одного з напрямів у формуванні європейської ідентичності [13, с. 28], ця концепція виявилася неадекватною новим викликам і була замінена. Сьогодні її концептом є «Європа з регіонами», в рамках якої політика згуртування вирішує завдання, пов'язані з формуванням європейської ідентичності. Як вже було зазначено вище, проблема формування європейської ідентичності тісно пов'язувалася з процесом інтеграції, створення єдиної Європи.

Першим кроком на шляху вирішення проблеми формування європейської ідентичності стала конференція 1948 р. в Гаазі, де було сформовано ідею щодо створення єдиного культурного центру, ідеєю котрого було спільна європейська свідомість. В той же час необхідно відзначити, що в трактуванні сутності цього поняття нема однієї варіації розуміння. Існує чотири підходи до тлумачення даного поняття. Це, по-перше, ті версії, що взагалі відштовхують імовірність його існування. До таких можна віднести варіант Жан-Люка Нансі [15]. По-друге це ті версії, які не повністю відштовхують поняття, та вважають за необхідне більш чітко визначити зміст цієї категорії, яка може мати на увазі як аспекти культурно-цивілізаційні так і аспекти формально-інституційні. Бути європейцями у другому випадку - це почувати та вважати себе громадянином Європи. Та все ж це не стає гарантією забезпечення формування єдино-європейської наддержавної ідентичності [12, с. 111]. Е. Райтер, прибічник такого підходу, також вважає, що ЄС не має ідентичності [19]. Третій підхід полягає в тому, що процес формування європейської особистості проходить вкрай повільно та залежить від «домінуючого» типу ідентичності в державі, будь то чи локальна, чи регіональна, чи державна [17, с. 78]. Четверта точка зору, яку, власне, нами і було обрано для дослідження обраної проблеми, передбачає тлумачення європейської ідентичності як «цілеспрямовано створюваного продукту політичного проекту ЄС» [23].

Офіційна позиція ЄС в цьому питанні була відображена у прийнятій в 1973 р. Декларації європейської ідентичності [32]. Її поява свідчить про те, що батьки інтеграційних процесів в Європі усвідомили, що подальший її розвиток висуває на перші позиції інтеграцію європейської ідентичності як політичну складову Європейського Союзу. Напевно, не випадково, що саме в цей час офіційно в документах ЄС з'являється

термін «регіональна політика». Це, на наш погляд, свідчить про тісну взаємодію цих двох процесів, де завдання формування європейської ідентичності впливало на регіональну політику, остання опосередковано через реалізацію соціально-економічних проектів і безпосередньо реалізуючи конкретні заходи, які проходили в руслі формування духовної, моральної єдності, ставала інструментом реалізації надскладного процесу формування європейської ідентичності. Це відповідає висновку Ф. Шиммельпфеннінга, який вважає «ідентичність і соціалізацію ключовими концептами»

Починаючи з 1970-х рр. необхідність участі регіональної політики ЄС у вирішенні проблеми формування європейської ідентичності знаходить відображення в офіційних документах, які приймаються як в рамках регіональної політики так і в документах, які торкаються розвитку інтеграційного процесу в цілому.

Як вже нами зазначалося в реалізації цього завдання існує два підходи. Перший – «зверху вниз» – реалізується через активізацію політичних чинників і можливостей політичних структур ЄС. Другий – «знизу вгору» – зближується з ціннісними аспектами і апелює до підсилення цієї компоненти, у тому числі й з використанням інструментальних можливостей першого підходу [2; 13]. Особливість регіональної політики ЄС, яка діє на всіх рівнях, на наш погляд, дозволяє реалізувати обидва ці підходи.

Яскравим прикладом реалізації підходу «зверху вниз» в рамках політики згуртування можна вважати реалізацію її на основі концепту «Європа регіонів». Більшість наукового та експертного співтовариства сьогодні визнає, що реалізація концепції «Європа регіонів» було замахом на вже сформовану державно-громадянську ідентичність, яка передбачала, що основними суб'єктами реалізації інтеграції мали б стати не «незграбні держави», а безпосередньо їхні регіони [8, с. 612]. Дана концепція створила сприятливі умови для формування єдиної європейської ідентичності. Саме в її рамках як правило проходить реалізація стратегії спільних справ у формі трансєвропейських програм і проектів розвитку, що дослідники вважають одним з ефективних механізмів формування європейської ідентичності [11].

Регіональна політика була задіяна в таких загальноєвропейських проектах як «Народна Європа», який було прийнято в 1984 р. [5, с. 33]. Принципово новим як в стратегії поглиблення інтеграції так і у формуванні європейської ідентичності став проект «Європа для громадян» (Europe for Citizens), Ця програма передбачає реалізацію трьох напрямів. Це сприяння співробітництву між муніципалітетами європейських країн, формування громадянського суспільства, підтримка громадянських ініціатив і налагодження співробітництва, проведення спеціальних заходів в масштабах Європи □34□. Низка програм і проектів в її рамках фінансувалися зі структурних фондів політики згуртування. Все це ставило за мету надання громадянам, які проживають в Європі, спільних рис. Інструментом створення слугує програма INTERREG, яка реалізується в рамках політики згуртування з 1990-х рр.

Формування європейської ідентичності розглядалося в тісній взаємодії з формуванням єдиного політичного простору. Даний процес реалізується акторами різної природи, що вступають один з одним у взаємодію з приводу влади і впливу. На думку експертів, розширення контактів серед населення ЄС на національному і, особливо, на наднаціональному рівні створює сприятливі умови для розмивання національної самосвідомості, формування єдиної європейської самосвідомості, і на її основі «європейської ідентичності» [21, с. 39].

Вирішення цього завдання приймає на себе регіональна політика, яка має такий ефективний інструмент, що діє з 1990-х рр., як програма INTERREG, що добре фінансується. Її метою є формування нових територіально-просторових структур з

єдиним економічним, політичним і культурно-соціальним простором. Сьогодні цю задачу вирішують в більш великих масштабах, які запроваджуються в рамках реалізації політики згуртування, макроекономічні стратегії для Балтійського, Мраморного та Іонічного морів, для Дунайського і Альпійського регіонів. Макроекономічні стратегії формують принципово нові просторові структури, об'єднуючи різні регіони цілої низки держав, тим самим створюючи багатосуб'єктний політичний простір акторів ЄС, що мають різну природу. Таким чином створюється принципово нове середовище, спілкування якого визначає європеїзм. На думку дослідників європейська ідентичність багато в чому заснована на банальному європеїзмі – імітаційному і часто підсвідомому (Banal Europeism), який залежить від обставин і потреб самоототожнення з Європейським Союзом як джерелом політичної влади, а також шляхом присутності в особистому просторі громадянина Європи європейських інститутів [36].

Формування подібних територіально-просторових структур сприяє створенню якісно нових умов для практики спілкування громадян, формування громадянського суспільства, його інститутів. В контексті того, що спілкування громадян на всіх рівнях в Брюсселі розглядається як одна з домінуючих умов формування європейської ідентичності. Це доводить прийняття в 2005 р. проекту «Спільна Європа» [35], де знову політика згуртування виступає як найважливіший механізм його реалізації. Можна зробити висновок, що політика згуртування сьогодні фактично реалізує функції і завдання, пов'язані з процесом формування європейської ідентичності.

Однією з найважливіших орієнтацій життя, що спрямована на потребу самоототожнення громадянина ЄС з Європейським Союзом, є процес формування іміджу ЄС як найбільш ефективною і привабливою структури світового розвитку. Так, німецький політолог Р. Хільдербрант вважає, що формування європейської ідентичності обумовлено не стільки власними політичними поглядами населення європейських країн, скільки визнанням головами держав поза ЄС цієї структури як самостійного і дуже сильного актора. Саме така ситуація на його думку у свідомості європейців і формує європейську ідентичність [17].

В цей період з'являються перші програми і приймається низка законодавчих актів націлених на вирішення цих завдань [33]. Головну роль в їхній реалізації повинна була грати регіональна політика. У 2000 р. вимоги до регіональної політики як іміджевого інструменту були законодавчо оформлені в Регламенті 1159/2000 Європейської комісії «Про інформаційні і рекламні акції держав-членів для цілей політики згуртування» [31]. Згідно з цим документом при наданні проектів і програм для їх фінансування з боку ЄС повинні бути передбачені заходи, спрямовані на поширення інформації про них. З цього часу при реалізації політики згуртування в діяльності всіх її структур важливим напрямком стає створення широкого інформаційного поля, яке дозволяло б жителям ЄС оперативно отримувати інформацію про діяльність ЄС в області регіональної політики.

Аналіз показує, що найбільш вагомий внесок політики згуртування у вирішенні завдань формування європейської ідентичності вноситься через формування привабливого образу ЄС, його іміджу як тієї структури, в рамках якої створюються і діють умови для розвитку кожного з його учасників. Політика згуртування сьогодні є фактично одним з найбільш ефективних способів роз'яснення та досягнення цілей ЄС. За допомогою «згуртування» йде процес формування іміджу ЄС не тільки в рамках його внутрішніх кордонів, а й поза ними, через транскордонне співробітництво, що реалізується в рамках програм INTERREG. Сьогодні, як показує аналіз, можна виділити ряд напрямків в діяльності політики згуртування, які працюють на формування іміджу ЄС як найбільш прогресивного і ефективного в світі угруповання країн. Це в першу чергу через реалізацію «Стратегії інформації і спілкування», розширення інформаційної

мережі, створення нових програм як Національний канал «Європа» так і на регіональних каналах, присвячених проектам і програмам, які реалізуються в рамках політики згуртування. Це інформування на спеціальних сайтах в інтернеті про успішну практику в реалізації проектів, які реалізуються ЄС в регіонах. Крім того в рамках політики згуртування на її сайтах постійно йде інформація про діяльність не тільки її структур, але і ЄС в цілому шляхом безкоштовної розсилки як в друкованому так і в електронному вигляді своїх видань – «Інфореджіо», тематичні огляди «Fiches» [11].

В контексті розширення інформаційного поля громадян ЄС про діяльність ЄС в цілому і діяльність структур регіональної політики з 2002 р. двічі на рік структурні фонди політики згуртування проводять зібрання групи інформаційних структурних фондів [11].

Наступним напрямом є проведення серійних заходів різних за формою, але послідовно націлених на формування позитивного іміджу ЄС. Це «Дні відкритих дверей» в ході яких регіони можуть знайти додаткові можливості для фінансування своїх проектів.

До таких форм можна віднести «Щорічний європейський тиждень міста регіонів». В його рамках проходять сотні семінарів, дискусій, присвячених різним аспектам регіональної політики, відбувається обмін досвідом. З цією метою реалізується захід Open Days, який також проходить щорічно, кількість учасників якого перевищує декілька тисяч. Під час цього заходу європейці мають змогу краще дізнатися, що являє собою ЄС, не тільки як об'єднання держав, але і як структура, яка об'єднує сотні різних за своєю культурою, ментальністю, природними умовами та розвитком регіонів. До таких заходів можна віднести «Європейський рік розвитку» (European Year for Development), який також проходить в січні кожного року. Мета даного заходу – це, по-перше, розповсюдження інформації та знань про програми, проекти, які планується здійснити в цьому році, по-друге, стимулювання населення до громадських дебатів, стосовно цих планів для прямого відкритого діалогу. А все це разом повинно працювати на покращення іміджу ЄС, формувати привабливе обличчя цієї структури, здатне діяти на благо своїх громадян та ефективно вирішувати їх проблеми.

З метою стимулювання та підвищення рівня якості публікаційних матеріалів, які відображають регіональну політику ЄС, відбуваються конкурси журналістів на кращі репортажі, присвячені регіональній проблематиці. Спонсором таких конкурсів виступає Комітет регіонів. З цією метою Євростат в травні 2017 р. запустив мобільний додаток, який дозволяє його користувачам порівняти відмінності регіонів ЄС, держав ЄАВТ та країн-кандидатів, використовуючи 20 різноманітних індикаторів: починаючи від рівня доступності Інтернету до рівня зайнятості молоді. Додаток доступний на німецькій, англійській та французькій мовах.

Для популяризації діяльності політики згуртування в цей період широко використовувалось святкування ювілейних дат, пов'язаних з реалізацією цієї політики. Це, в першу чергу, 25-річний ювілей програма INTERREG, в рамках якої пройшла низка заходів, як на рівні ЄС, так і на національному та регіональному рівнях. В рамках телепрограми «Економіка Європи» пройшла низка сюжетів, було показано фільм, який розкриває конкретні результати діяльності цієї програми в окремих країнах. Також широко відзначались 40-річчя Європейського Фонду Регіонального Розвитку, саме цей фонд, на думку експертів, заклав основи сучасної регіональної політики.

У контексті святкування 30-річчя Асоціації європейських регіонів, було запущено проект «30 років – 30 історій» (30 years 30 stories). Реалізація цього проекту була спрямована на знайомство, пов'язане з процесами розширення ЄС, ролі ЄС в сучасній Європі та світі, а також демонстрація ролі регіонів у процесі розвитку європейського інтеграційного процесу.

У 2018 р., в рамках святкування 30 річного ювілею політики згуртування, Генеральний директорат з регіональної та міської політики Європейської Комісії реалізував на телеканалі Euronews телевізійні серії передачі, що присвячена регіональній політиці (Smart Regions), в яких розглядалися проекти в рамках політики згуртування, які принципово змінили життя в регіонах. В рамках цього ювілею Єврокомісія організувала рекламну акцію в формі туристичного маршруту для молодіжних команд, враження яких повинні були лягти в основу фільму про життя регіонів ЄС.

Важлива роль у формуванні як позитивного іміджу ЄС, так і в реалізації інших напрямків регіональної політики, як показує аналіз, відводилася конкурсам. Конкурси мали багатовекторну спрямованість журналістських конкурсів на кращий матеріал, присвячений діяльності регіонів, від конкурсу «Кращий регіон» до більш конкретних, цільових, що мають на меті виявити кращі показники по найбільш значущим напрямкам регіональної політики або життя регіону. Прикладом можуть служити конкурси «Кращий інноваційний проект», - конкурс в рамках ініціативи EU1 і My region, метою якого було виявлення найбільш ефективних проектів і програм, що мали найбільше значення для економіки і соціального розвитку регіону.

Таким чином, всі ці заходи, які реалізуються в рамках політики згуртування спрямовані на формування інформаційного поля, що доносить позитивну інформацію про діяльність Європейського Союзу, його успіхи і проблеми. Вони опосередковано або прямо сприяли позитивному сприйняттю іміджу Євросоюзу як найважливішої передумови формування європейської ідентичності. Являючись інструментом формування нових просторових структур, регіональна політика формує нове середовище спілкування. В той же час проекти, які реалізуються в її рамках, спрямовані на збереження і розвиток специфіки регіону, зміцнення національної самосвідомості.

Проблема формування європейської ідентичності сьогодні представляє найбільш актуальну проблему, від вирішення якої багато в чому залежить майбутнє Європейського Союзу. Її вирішення сьогодні зіткнулося з цілою низкою викликів, пов'язаних з крахом політики мультикультуралізму, її повним відторгненням більшістю жителів Європи, зростанням націоналізму, сепаратизму, євроскептицизму, яскравим проявом якого став Брекзїт і зміни політичного ландшафту країн-членів ЄС. Адже свій вплив посилили партії, які стоять на позиціях євроскептицизму, відкидають ідею європейської ідентичності. В цих умовах, на наш погляд, реальним і найбільш ефективним інструментом в боротьбі за здолаття цих викликів і підкріплення єдності Євросоюзу є його політика згуртування.

Список використаної літератури

1. Александрова Н.В. К вопросу о формировании европейской идентичности [Електронний ресурс] / Н.В. Александрова // Политекс. 2008. № 3. — Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/485/30/>; Aleksandrova N.V. K voprosu o formirovanii evropeyskoy identichnosti [Elektronni resurs] / N.V. Aleksandrova // Politeks. 2008. № 3. — Rezhym dostupu: <http://www.politex.info/content/view/485/30/>

2. Аракина С. В. Европейская идентичность: теория и практика [Elektronni resurs] / С.В. Аракина. — Режим доступу: <http://ashpiasu.ru/is/?p=22328print=1>; Arakina S. V. Yevropeyskaya identichnost: teoriya i praktika [Yelektronny resurs] / S.V. Arakina. — Rezhym dostupu: <http://ashpiasu.ru/is/?p=22328print=1>

3. Арбатова Н. Будущее европейской интеграции в контексте внутренних и внешних кризисов / Н. Арбатова // Международная экономика и международные отношения. — 2017. — Том №10. — С. 57-65; Arbatova N. Budushchee evropeyskoy integratsii v kontekste vnutrennikh i vneshnikh krizisov / N. Arbatova // Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2017. — Том №10. — С. 57-65

4. Берендеев М.В. Европейская идентичность «сегодня»: категория политической практики или дискурса? / М.В. Берендеев // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2012. Вып. 6. С. 70-79; Berendeev M.V. Yevropeyskaya identichnost «segodnya»: kategoriya politicheskoy praktiki ili diskursa? / M.V. Berendeev // Vestnik Baltiyskogo federalnogo universiteta im. I. Kanta. Seriya: Gumanitarnye i obshchestvennye nauki. 2012. Vyp. 6. S. 70-79

5. Вайденфельд В. Европа от «А» до «Я». Исторический экскурс в объединение Европы. / В.Вайденфельд, В.Вессельс ; под ред. А.Хиршфельде; пер. с нем. Л.Греле [и др.]. — Рига: Alberts XII, 2002. — 540 с. — С. 10-55; Vaydenfeld V. Yevropa ot «A» do «Ya». Istoricheskiy ekskurs v obedinenie Yevropy. / V.Vaydenfeld, V.Vessels ; pod red. A.Khirshfelde; per. s nem. L.Grele [i dr.]. — Riga: Alberts XII, 2002. — 540 s. S. 10-55;

6. Вайнштейн Г. Евроскептицизм: новый фактор европейской политики / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. — 2015. — № 8. — С. 40-48; Vaynshteyn G. Yevroskeptitsizm: novyy faktor evropeyskoy politiki / G. Vaynshteyn // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2015. — № 8. — S. 40-48

7. Вайнштейн Г. Трансформация западноевропейского политического ландшафта і антисистемной политики / Г. Вайнштейн // Международная экономика и международные отношения. — 2018. — Т.62. — №5. — С.17-28; Vaynshteyn G. Transformatsiya zapadnoevropeyskogo politicheskogo landshafta i antisistemnoy politiki / G. Vaynshteyn // Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2018. — T.62. — №5. — S. 17-28;

8. Галкин Н. Интеграция и национальное самосознание // Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы / под. ред.. А. Громько. Москва: Весь мир, 2014. С. 600-612; Galkin N. Integratsiya i natsionalnoe samosoznanie // Bolshaya Yevropa. Idei, realnost, perspektivy / pod. red.. A. Gromyko. Moskva: Ves mir, 2014. S. 600-612.

9. Зонова Т. В. Від Європи держави до Європи регіонів / Т.В. Зонова // Полис. — 1999. — №5. — С. 156-164; Zonova T. V. Vid Yevropi derzhavi do Yevropi regioniv / T.V. Zonova // Polis. — 1999. — №5. — S. 156-164

10. Интервью с Ж.Делором // Россия в глобальной политике. — 2007. — №1. — С. 1-2; Intervyu s Zh.Delorom // Rosiya v globalnoy politike. — 2007. — №1. — S. 1-2

11. Кондратьева Н. Образ Европы в региональной политике ЕС / Н. Кондратьева // Современная Европа. — 2007. — №2. — С. 107-111; Kondrateva N. Obraz Yevropy v regionalnoy politike YeS / N. Kondrateva // Sovremennaya Yevropa. — 2007. — №2. — S. 107-111

12. Крестинина Е.С. Формирование европейской политической идентичности в контексте европейской интеграции / Е.С. Крестинина // Идентичность как предмет политического анализа. — 2011. — С. 107-111; Krestinina Ye.S. Formirovanie evropeyskoy politicheskoy identichnosti v kontekste evropeyskoy integratsii / Ye.S. Krestinina // Identichnost kak predmet politicheskogo analiza. — 2011. — S. 107-111

13. Метельова Т. На шляху європейської консолідації: досягнення і втрати політики спільної ідентичності / Т. Метельова // Зовнішні справи. — 2016. — №10. — С. 26-31; Metelova T. Na shliakhu yevropeiskoi konsolidatsii: dosiahnennia i vtraty polityky spilnoi identychnosti / T. Metelova // Zovnishni spravy. — 2016. — №10. — S. 26-31.

14. Монне Ж. Реальность и политика / Ж. Монне. — М.: Московская школа политических исследований, 2001. — 663 с.; Monne Zh. Realnost i politika / Zh. Monne. — M.: Moskovskaya shkola politicheskikh issledovaniy, 2001. — 663 s.

15. Нансі Ж.Л. Интерв'ю [Електронний ресурс] // Топос. — 2005. — № 4. Режим доступу: <http://www.topos.ru/article/3835>; Nansi Zh.L. Interviu [Elektronni resurs] // Topos. — 2005. — № 4. Rezhym dostupu: <http://www.topos.ru/article/3835>

16. Пашина Н. П. Нові виклики європейській ідентичності / Н.П. Пашина // Гілея. — 2015. — №53. — С. 71-73; Pashyna N. P. Novi vyklyky yevropeiskii identychnosti / N.P. Pashyna // Hileia. — 2015. — №53. — S. 71-73
17. Попова О.В. Европейская VS общегражданская идентичность: противостояние существует / О.В. Попова // Вестник СПбУ. — 2012. — Вып. 1. — С. 78-94; Popova O.V. Yevropeyskaya VS obshchegrazhdanskaya identichnost: protivostoyanie sushchestvuet / O.V. Popova // Vestnik SPbU. — 2012. — Vip. 1. — S. 78-94
18. Проді Р. Задум об'єднаної Європи / Р. Проді, переклад з італ. — К.: К.І.С., 2002. — 196 с.; Prodi R. Zadum obiednanoi Yevropy / R. Prodi, pereklad z ital. — К.: К.І.С., 2002. — 196 s.
19. Райтер Е. Идея европейской федерации / Е. Райтер // Современная Европа. — 2000. — №2. — С. 97-106; Rayter Ye. Ideya yevropeyskoy federatsii / Ye. Rayter // Sovremennaya Yevropa. — 2000. — №2. — S. 97-106
20. Рябов А.В. Постимперская идентичность для России и Европы Электронный ресурс / А.В. Рябов. — Режим доступа: <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a064.htm>; Ryabov A.V. Postimperskaya identichnost dlya Rossii i Yevropy - Yelektronniy resurs / A.V. Ryabov. — Rezhim dostupu: <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a064.htm>
21. Семененко И., Прохоренко И. От проекта элит к массовой политике: вызовы политизации европейской интеграции / И. Семененко, И. Прохоренко // Международная экономика и международные отношения. — 2015. — №7. — С. 29-40; Semenenko I., Prokhorenko I. Ot proekta elit k massovoy politike: vyzovy politizatsii yevropeyskoy integratsii / I. Semenenko, I. Prokhorenko // Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2015. — №7. — S. 29-40
22. Сепаратизм в политической жизни современной Европы / под ред. П.Е. Канделя. — М.: Ин-т Европы РАН, 2015. — 88 с.; Separatizm v politicheskoy zhizni sovremennoy Yevropy / pod red. P.Ye. Kandelya. — М.: In-t Yevropy RAN, 2015. — 88 s.
23. Фадеева Л.П. Конструирование европейской идентичности: стратегия и акторы / Л.П. Фадеева // Идентичность как предмет политического анализа. — 2011. — С. 101-107; Fadeeva L.P. Konstruirovaniye yevropeyskoy identichnosti: strategiya i aktory / L.P. Fadeeva // Identichnost kak predmet politicheskogo analiza. — 2011. — S. 101-107
24. Хохлов И.И. Субсидиарность как механизм политики Евросоюза / И.И. Хохлов // Международная экономика и международные отношения. — 2005. — №4. — С. 95-101; Khokhlov I.I. Subsidiarnost kak mekhanizm politiki Yevrosoyuza / I.I. Khokhlov // Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2005. — №4. — S. 95-101
25. Шубникова Т.А. Европейская идентичность как электоральная стратегия на выборах в Европарламент / Т.А. Шубникова // Вестник Пермского университета. Серия История, Политология. — 2010. — Вып. 2. — С. 87-98; Shubnikova T.A. Yevropeyskaya identichnost kak elektoralnaya strategiya na vyborah v Yevroparlament / T.A. Shubnikova // Vestnik Permskogo universiteta. Seriya Istoriya, Politologiya. — 2010. — Vyp. 2. — S. 87-98
26. Шульга М. Критерії європейської ідентичності / М. Шульга // Політичний менеджмент. — 2010. — № 2. — С. 139-147; Shulga M. Kriterii yevropeyskoi identychnosti / M. Shulga // Politychnyy menedzhment. — 2010. — № 2. — S. 139-147
27. Bakke E. Towards a European identity? URL: https://folk.uio.no/stveb1/Towards_a_European_Identity.pdf
28. Bruter M. Political Identity and European Elections. URL: <http://www.afsp.msh-paris.fr/activite/diversafsp/collgspegael04/bruter.pdf>
29. Bryder T. European political identity. An attempt at conceptual clarification. *Psicología Política*, 2005. №31. P. 37-50. URL: <https://www.uv.es/garzon/psicologia%20politica/N31-3.pdf>

30. Cohesion Policy 2014-2020. Investing in growth and jobs. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2014/proposals/regulation2014_leaflet.pdf

31. Commission. Regulation (EC) N1159/2000 on information and publicity measures to be carried out by the Member States concerning assistance from the Structural Fund // Official Journal of the European Union. L. 130. 31.05.2000

32. Declaration on European Identity. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf

33. Delgado-Moreira J. M. Cultural citizenship and the creation of European identity. URL: <https://www.sociology.org/ejs-archives/vol002.003/delgado.html>

34. Europe for Citizens Programme 2007-2013. URL: http://ec.europa.eu/citizenship/europe-for-citizens-programme/programme-2007-2013/index_en.htm

35. Hubner D. Commissioner for Regional Policy. Plenary session speech “Cohesion and the Lisbon Agenda: The Role of the Regions”. Brussels, 3 March 2005. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-05-132_en.htm?locale=en

36. McCormick J. Understanding the European Union. A Concise Introduction. New York: Pulgrave Macmillan. 2005. 276 p.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2018 р.

T. Sergienko

THE ROLE OF EU REGIONAL POLICY IN FORMING EUROPEAN IDENTITY

The article is devoted to the analysis of the role of regional policy of the European Union in solving the problem of forming European identity. The author reveals the existing approaches in modern historiography of the interpretation of the concept of European identity, as well as approaches to the solution of the issue of its formation within the framework of the EU. The emphasis is made on the role of the European Union's regional policy since 1988, during the period of its reformation and implementation of the policy of consolidation. The study examines the history of the formation of EU regional policy as one of the directions and mechanisms for realizing the tasks related to the formation of European identity. The article reveals those areas, the realization of which in the framework of the policy of consolidation contributed to solving these problems. The most important of them is the formation of new territorial-spatial structures, within which a new communication environment is created as a condition for the formation of European identity. Another direction that is being pursued within the framework of the policy of consolidation is the formation of a positive image of the European Union as an effective and unique international structure. The author determines the forms and mechanisms used for these purposes. It is shown that the policy of consolidation is actively engaged today in solving such a difficult problem as the formation of European identity.

Key words: regional policy, European Union, policy of consolidation, EU image, European identity.

УДК УДК 32.019.51:061.2

Е.О. Татай

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ НА ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті досліджені передумови та можливості застосування технологій управління проектами у діяльності громадських організацій, конкретизовані напрямки дослідження впливу цих технологій на громадську активність в Україні.

Ключові слова: *Громадська активність, професіоналізація, проект, інформаційна технологія управління проектами.*

Питання громадянської активності в Україні набувають особливої уваги в умовах активізації недержавних організацій та волонтерського руху, кризових ситуацій та реформ після 2014 р. дана. Однак, суспільно-політичні зміни відбуваються не тільки на тлі змін суспільного характеру, але й стрімкого технічного прогресу. Наукова думка про стан громадянської активності не завжди встигає відобразити ті зміни, що викликані технологіями, що зв'язуються. Це робить актуальною *проблему* впливу інформаційних технологій (далі – ІТ) на громадянську активність України.

Сама по собі тема громадської активності користується значною увагою вітчизняних науковців, особливо в період після 2014 р, що характеризується зростанням кількості волонтерських ініціатив та громадських організацій. Наприклад, Н. Котенко, С. Карпенко дослідили різновиди неурядових організацій, джерела їх фінансування та особливості функціонування, їх зв'язки з оточуючим середовищем. Статистика сучасної громадської активності в Україні продемонстрована в роботах Т. Нікітіної та Т. Любиви. Більшість науковців, розглядаючи сучасне громадянське суспільство, згадують вплив комунікації у соціальних мережах (та через Інтернет взагалі), деякі, наприклад, Д. Чумаков та Л. Скокова приділяють цьому питанню особливу та якісно теоретизовану увагу. Однак, інші напрями впливу ІТ отримують менше уваги. У якості винятку можна назвати роботу М. Цв'юк, що досліджує інформаційно-правове забезпечення діяльності громадських організацій. У вільному доступі та медіа складно знайти систематизовану інформацію про вплив ІТ на управління та координацію громадської активності. Однак на нашу думку саме цей аспект впливу ІТ на діяльність ГО набуває особливої важливості в умовах стандартизації та інституціоналізації громадської активності унаслідок міжнародної підтримки грантових проектів ГО.

Отже, *актуальним* є дослідження впливу інформаційних технологій управління проектами на громадську активність в Україні після 2014 р.

Відповідним чином, *метою статті* є встановлення напрямків дослідження потенційного впливу інформаційних технологій управління проектами на громадську активність в Україні.

Громадська активність - це добровільна активність людей, зумовлена розв'язанням суспільних проблем та спрямована на неї, під час якої для досягнення мети активісти співпрацюють з іншими людьми [9]. Відомо, що важливим індикатором громадської активності є участь громадян у створенні та діяльності громадських організацій [4].

За результатами дослідження Європейської дослідницької асоціації ERA, станом на 2018 рік міжнародні донорські організації є основними структурами підтримки на думку більшості недержавних організацій, опитаних у Запорізькій, Дніпропетровській,

Харківській, Луганській та Донецькій областях (78% опитаних). Друге місце посідають «інші НДО» (43%), а третє місце займають друзі та родичі (24%) [3]. Це призводить до того, що наразі ядро активних вітчизняних ГО складають такі активісти, що виконують свою роботу постійно та за постійну (чи принаймні часту) винагороду [2, с. 6]. Виняток складає лише волонтерська діяльність, що стрімко зростає в сферах долання наслідків бойових дій та сприяння антитерористичній операції [13, с. 71]. Отже, паралельно з волонтерським рухом після 2014 року відбулась професіоналізація громадянської активності. Явище професіоналізації не є однозначно негативним, серед будь якої множини ініціатив та організації будуть існувати ті, що здійснюють свою діяльність на професійній основі. Більш того, саме такі активісти за суттю своєї діяльності можуть позичати новітні інформаційні технології, що зазвичай використовуються бізнесом для управління проектами.

Зазначимо, що під інформаційними технологіями розуміється сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, об'єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збір, обробку, зберігання, передачу і відображення інформації [1]. Найчастіше такі технології являють собою комп'ютерне програмне забезпечення [14]. О. В. Онишкевич наводить таке розуміння проекту: «унікальний набір скоординованих робіт, з визначеними початковою й кінцевою датами, результат якого можна досягти за допомогою певних інструментів та методів» [5]. Під інформаційними технологіями управління проектами будемо розуміти таке програмне забезпечення та процеси, пов'язані з його використанням, що забезпечують управління командою, ресурсами, комунікаціями, ризиками, якістю [8]

Запозичення технологій управління проектами є доцільним, так як громадські організації усе частіше використовують проектні методи роботи, особливо якщо це стосується грантових проектних пропозицій. Грантові проекти зазвичай містять цілі, завдання, продукти, результати та наслідки, конкретні показники вимірювання ефективності проекту [11, с. 122, 134, 175]. Наприклад, «Поради для початківців в громадській діяльності», присвячені більшою мірою реалізації грантових проектів, наводять рекомендації щодо таких процесів: менеджмент та маркетинг громадської організації, бюджетування та фінансовий менеджмент, стратегічне та проектне планування (у тому числі постановка цілей та завдань проекту, складення робочого плану), моніторинг ходу виконання проекту та оцінка результатів на різних етапах, річна звітність, проектна звітність перед віп-персонами, керівниками громади, головними донорами, інвесторами, партнерами та політиками [7, с. 63, 113, 117, 119, 129, 130, 138-140].

Н. Фурсова та Ю. Кириченко вдало дослідили характеристики програмного забезпечення, яке відповідає за ефективність управління проектів та їх автоматизацію [6]. Ці науковці розглядають програми, що використовуються для управління розробкою інших комп'ютерних технологій (й вони саме для цього й розроблювались), але тим не менш, загальні параметри найпоширеніших з таких програм (Trello, Wrike, Slack) дозволяють безоплатно використовувати їх у найрізноманітніших сферах роботи [14; 10; 15; 12]. Н. Фурсова та Ю. Кириченко вдало резюмують основні можливості названих програм:

1. Створення діаграм Ганта і діаграм типу «програма оцінки та контролю», що відображують візуально заплановані завдання, дозволяють розподілити навантаження ресурсів, відстежити виконання проекту

2. Сервіс «Менеджер завдань» (Task manager), що надає можливість створювати списки, призначати відповідальних осіб та відстежувати їх виконання. Додаткова функція такого сервісу - збереження файлів, заміток, ідей тощо).

3. Сервіс «система відстеження часу» (time tracking system) пропонує онлайн-відстеження часу на виконання завдань проекту і створення звітів через веб-сайт.

4. Система «пошук багів» (bug tracking), розроблена з метою допомогти програмістам, тестувальникам та ін. враховувати і контролювати помилки (дефекти) в програмних продуктах та відстежувати процес їх усунення, а також враховувати побажання користувачів, відстежувати їх виконання/невиконання.

5. «CRM-системи» - системи управління відносинами з покупцями (customer relation management systems) полегшують взаємодію з клієнтами, контроль та облік цієї взаємодії.

6. Системи звітності допомагають контролювати етапи виконання проекту та документувати звітність.

7. Корпоративні месенжери забезпечують групи спілкування для обговорення з командою, клієнтами або користувачами. [6]

Якщо зіставити можливості програмного забезпечення управління проектами та процеси, що відбуваються у ході проектної діяльності громадських організацій, можна зробити наступні висновки:

- застосування таск-менеджерів допомагає контролювати своєчасність та якість виконання етапів та завдань проектів, розподіляти навантаження між працівниками ГО (що діють повний робочий час) з одного боку та активістами й волонтерами з іншого.

- застосування систем звітності сприяє прозорості використання грантових коштів перед грантодавцями та усіма зацікавленими сторонами

- CRM-системи полегшують взаємодію з бенефіціарами та зацікавленими сторонами, зокрема з представниками органів влади, громадських та політичних рухів.

- корпоративні месенжери також полегшують взаємодію у командах активістів (в офісі та на відстані), відокремлюють таку взаємодію від звичайного спілкування у соціальних мережах.

У відкритому доступі відсутні відомості про поширеність вищезазначеного програмного забезпечення у проектній діяльності громадських організацій. Існує лише деяка статистика про внутрішній потенціал ГО, наприклад, Звіт про оцінку рівня організаційного розвитку громадських організацій та ініціатив, які надають підтримку населенню, постраждалому внаслідок конфлікту на сході України. Цей звіт серед іншого вказує, що 41% опитаних організацій завжди проводять комплексний моніторинг та оцінювання своєї діяльності, у той час як 43% проводять такий моніторинг лише в рамках проектів за вимогами донорів. Існує 16% організацій, що не проводять моніторинг та оцінку взагалі [2, с.8]. Така статистика дає підґрунтя для сумнівів в тому, що більшість громадських організацій використовують електронні (отже постійні й стандартизовані) засоби управління та оцінки.

На нашу думку подальше вирішення проблеми впливу інформаційних технологій управління проектами на громадську активність України потребує відповіді на наступні питання:

- Який відсоток громадських організацій використовують ІТ управління проектами? Як такий відсоток залежить від кількості учасників ГО, кількості постійних членів, кількості періодично оплачуваних працівників?

- Чи залежить частота використання ІТ управління проектами від сфери, строків, об'ємів фінансування, залучення виконавців та залучення громадськості проектів?

- Чи існують проекти ГО, виконання яких зазнало змін із запровадженням ІТ управління проектами?

- Чи вплинуло застосування ІТ управління проектами на: політику добору працівників та волонтерів ГО; звітування перед грантодавцями, зацікавленими

сторонами, внутрішнє звітування; взаємодію з бенефіціарами та зацікавленими сторонами; якість командної роботи та залучення громади.

Отже, на нашу думку потребує додаткового дослідження вплив інформаційних технологій управління проектами на загальну ефективність громадської активності у формі проектів, на кадрову політику громадських організацій, залучення громади і зокрема волонтерів, на якість звітування, якість командної роботи. Додатково зазначимо, що зіставлення впливів на внутрішні зв'язки у ГО та залучення громади може охарактеризувати вплив вищеназаних технологій на характер формування соціального капіталу у мережі громадських організацій.

Таким чином, нами встановлені напрями дослідження впливу ІТ на громадську активність України, що доцільно використати у подальших емпіричних соціологічних та політологічних дослідженнях, дослідженнях з менеджменту громадських організацій.

Список використаної літератури

1. Андрощук О.В.; Кондратенко Ю.В.; Головченко О.В.; Ворона Т.О.; Петрушен М.В. Інформаційні технології та їх вплив на розвиток суспільства / О.В. Андрощук; Ю.В. Кондратенко; О.В. Головченко; Т.О. Ворона; М.В. Петрушен // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2014. - № 1(50). – С. 42-47.
2. Звіт про оцінку рівня організаційного розвитку громадських організацій та ініціатив, які надають підтримку населенню, постраждалому внаслідок конфлікту на сході України / Громадська організація «Громадський холдинг «Група впливу». – Київ, 2018. – 18 с.
3. НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку: аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження, проведеного замовлення форуму НДО в Україні / ERA – Європейська дослідницька асоціація. – Київ, 2018. – 47 с.
4. Нікітіна Т., Любива Т. Громадська активність населення України до та після революції гідності / Т. Нікітіна, Т. Любива // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. - 2017. - Вип.3. - С. 88-97
5. Онишкевич О. В. Актуальність проектного підходу в управлінні підприємствами / О.В. Онишкевич // економіка і суспільство – 2016. – № 6. – С. 203-207
6. Особливості використання програмних інструментів управління ІТ-проектами [Електронний ресурс] Н. А. Фурсова, Ю. В. Кириченко // Новітні інформаційні системи та технології. – 2017. - № 7(50). – С. 42-47 – Режим доступу : <http://journals.pntu.edu.ua/mist/article/view/616> ; Osoblyvosti vykorystannia prohramnykh instrumentiv upravlinnia IT-proektamy [Elektronnyi resurs] N. A. Fursova, Yu. V. Kyrychenko // Novitni informatsiini systemy ta tekhnolohii. – 2017– № 7(50). – С. 42-47 – Rezhym dostupu : <http://journals.pntu.edu.ua/mist/article/view/616>
7. Поради для початківців в громадській діяльності. Збірка рекомендацій для організацій громадянського суспільства та ініціативних груп / – Молодіжна організація «Нова генерація». – 2015. – Херсон. – 148 с ; Porady dlia pochatkivtsiv v hromadskii diialnosti. Zbirka rekomendatsii dlia orhanizatsii hromadianskoho suspilstva ta initsiatyvnykh hrup / – Molodizhna orhanizatsiia «Nova heneratsiia». – 2015. – Kherson. – 148 с
8. Проектний Менеджмент (Project Management) [Електронний ресурс] - Режим доступу: сайт QAinfo <https://www.quality-assurance-group.com/shho-take-proektnyj-menedzhment-profesiya-proektnogo-menezhera-it/> ; Proektnyj Menedzhment (Project Management) [Elektronnyj resurs] - Rezhym dostupu: Sayt QAinfo <https://www.quality-assurance-group.com/shho-take-proektnyj-menedzhment-profesiya-proektnogo-menezhera-it/>

9. Равчев О. Громадська активність як засіб розвитку особистості [Електронний ресурс] / О. Равчев - Режим доступу : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178> ; Ravchev O. Hromadska aktyvnist yak zasib rozvytku osobystosti [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1178>

10. Что такое Trello и как им пользоваться [Електронний ресурс] – Режим доступу: Сайт Нетология <https://netology.ru/blog/trello> ; Chto takoye Trello i kak im polzovatsya [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: Sayt Netologiya <https://netology.ru/blog/trello>

11. English for NGO's course materials / NGO forum Ukraine. –2016. – 195 p.

12. Slack: обзор, плюсы и минусы, платформы, интеграции, поддержка, преимущества и недостатки, цена [Електронний ресурс] - Режим доступу: Сайт IT тренды <http://webtous.ru/raznoe/wrike-servis-organizacii-effektivnoj-raboty-v-lyuboj-tochke-mira.html> ; Slack: obzor. plyusy i minusy. platformy. integratsii. podderzhka. preimushchestva i nedostatki. tsena [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: Sayt IT тренды <http://webtous.ru/raznoe/wrike-servis-organizacii-effektivnoj-raboty-v-lyuboj-tochke-mira.html>

13. The Struggle for Ukraine. Chatham House Report / Timothy Ash, Janet Gunn, John Lough, Orysia Lutsevych, James Nixey, James Sherr and Kataryna Wolczuk. – The royal institute of international affairs. – 2017. – 111 p. ; Боротьба за Україну. Звіт Chatham House / Тімоті Еш, Джанет Ганн, Джон Лаф, Оріся Луцевич, Джеймс Ніксі, Джеймс Шер, Катарина Волчук. – Королівський інститут міжнародних відносин Chatham House. – 2017. – 111 с.

14. Trello, Slack и другие: как на рынке систем проектного менеджмента рождаются «единороги» [Електронний ресурс] – Режим доступу: сайт Forbes <http://www.forbes.ru/tehnologii/340693-trello-slack-i-drugie-kak-na-rynke-sistem-proektnogo-menedzhmenta-rozhdayutsya> ; Trello, Slack y drugie: kak na rynke system proektnogo menedzhmenta rozhdayutsya «edynorogy» [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: Sayt Forbes <http://www.forbes.ru/tehnologii/340693-trello-slack-i-drugie-kak-na-rynke-sistem-proektnogo-menedzhmenta-rozhdayutsya>

15. Wrike – сервис организации эффективной работы в любой точке мира [Електронний ресурс] – Режим доступу: Сайт Webtous.ru <http://webtous.ru/raznoe/wrike-servis-organizacii-effektivnoj-raboty-v-lyuboj-tochke-mira.html> ; Wrike – servis organizatsii effektivnoy raboty v lyuboy tochke mira [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: Сайт Webtous.ru <http://webtous.ru/raznoe/wrike-servis-organizacii-effektivnoj-raboty-v-lyuboj-tochke-mira.html>

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

E. Tatai

THE IMPACT OF INFORMATIONAL TECHNOLOGIES OF PROJECT MANAGEMENT ON THE PUBLIC ACTIVITY OF UKRAINE: A PROBLEM STATEMENT

The article describes that nowadays a core of Ukrainian public activists are professionals, working on a periodical or regular payments. A professionalization of public activity is supposed to create conditions for business tools implementation in such an activity. These tools include information technologies for project management. Project management itself is a common form of Ukrainian public organizations' activity, especially if such activity includes the implementation of grant projects. These projects always require formalized and controlled aims, tasks, products, results, and effects. These projects also include the indicators of project efficiency. Information technologies of project management were initially created for computer development, but can be used in various spheres now. Such technologies include task managers for better project timing and staff capacity regulation, reporting systems for

transparent reports to all stakeholders, CRM systems for client relations support, corporate messengers for teamwork both in the office and on a distance. There is no sufficient data on the usage of IT of project management by public organizations. So, the Author supposes, that, the following issues should be researched to discover an impact of such technologies: percentage of public organizations using IT of project management, the impact of such technologies on general efficiency of project activity, staff policy, community engagement. The discovery of such issues would allow to finally check the impact of such technologies on a public activity.

Key words: *Public activity, professionalization, project, informational technology of project management*

УДК 327.82(477)

М.В. Трофименко

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу процесу інституціоналізації публічної дипломатії України з використанням досвіду посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. Встановлено, що в сучасних умовах публічна дипломатія забезпечує не тільки позитивне сприйняття держави світовою спільнотою, а й сприяє її підтримці на міжнародній арені з боку інших країн, грає важливу роль в забезпеченні національної безпеки. В умовах «української кризи» відбувається активізація української публічної дипломатії, при реалізації якої Україна використовує досвід європейських посткомуністичних держав, з якими її поєднують спільні виклики проведення політики. Зокрема, за їх прикладом Україна створила Український інститут, вперше за роки незалежності був затверджений бренд України (UkraineNow); після Революції Гідності активно розпочалася боротьба із комуністичним минулим; в структурі українського МЗС було створене Управління публічної дипломатії з метою активізації використання найкращих практик публічної дипломатії світу в інтересах України.

Ключові слова: *публічна дипломатія, Центральна та Східна Європа, культурна дипломатія, брендинг, Український інститут (УІ).*

Публічна дипломатія надає державам інструменти зменшення негативного впливу на їх імідж в очах міжнародної громадськості, спричиненого подіями в їх історії, сучасними конфліктами всередині держави та з іноземними країнами, внутрішньополітичними процесами з негативним забарвленням тощо. Більш того, реалізація публічної дипломатії забезпечує не тільки позитивне сприйняття держави світовою спільнотою, а й сприяє підтримці її внутрішньо та зовнішньополітичного курсу з боку інших держав, грає важливу роль в забезпеченні національної безпеки.

Особливої актуальності формування публічної дипломатії набуває для України. Після незаконної анексії Автономної Республіки Крим, початку збройної агресії Російської Федерації на Сході України, самопроголошення так званих Донецької та Луганської народних республік, підтримуваних РФ, Україна значно активізувала розвиток своєї публічної дипломатії. При цьому, обираючи її модель, Україна активно використовує досвід інших держав, особливо країн, що мають подібні виклики, зокрема подолання комуністичного минулого, демократизація суспільства, євроінтеграція, протидія всебічному російському впливу, пошук власної ніші в міжнародних відносинах тощо. З огляду на це, при розробленні моделі публічної дипломатії, українські урядовці

широко використовували досвід саме посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи.

Отже, основними складовими національних моделей публічної дипломатії посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, по-перше, є створення національного інституту, що обіймається питаннями популяризації мови, історії, культури своєї країни, при цьому через фінансування зазначених організацій виключно з державного бюджету та, зважаючи на його обмежений обсяг, країни регіону приймають рішення про відкриття своїх центрів, інститутів виключно у найважливіших для себе країнах; по-друге, розробка національного бренду країни задля залучення туристів до своїх країн, іноземних інвестицій, популяризації культури, історії, мови тощо.

Країни регіону, що входили до соціалістичного табору, після краху берлінської стіни та Радянського Союзу однією з основних цілей своєї публічної дипломатії поставили позбавлення асоціацій з комуністичним минулим та активну інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО. Країни регіону для узгодження своїх позицій в рамках ЄС, НАТО й інших міжнародних організацій створюють ефективні регіональні платформи та об'єднання, такі як Вишеградська група тощо. З метою інституціоналізації публічної дипломатії в країнах регіону були створені відділи, департаменти в рамках міністерств, відомств тощо. Ці країни Центральної та Східної Європи використовують участь своїх представників у міжнародних конкурсах, проводять міжнародні спортивні змагання для привернення уваги до своїх країн, активно використовуючи ці події для розвитку своєї публічної дипломатії.

З огляду на спільність комуністичного минулого, викликів у зовнішній політиці та питаннях національної безпеки між країнами Центральної та Східної Європи та Україною не випадково при формуванні української публічної дипломатії враховується досвід саме цих країн. Не випадковим є також факт, що саме посткомуністичні країни регіону одними з перших в світі визнали державну незалежність та суверенітет України та встановили дипломатичні зв'язки з новоутвореною державою: Польща (2 грудня 1991 року, перша країна, яка визнала незалежність України); Угорщина (3 грудня 1991 року, третя країна); Латвія, Литва (4 грудня 1991 року, четверта та п'ята країни); Болгарія (5 грудня 1991 року, восьма країна); Чехословаччина (8 грудня 1991 року, дванадцята країна); Естонія (9 грудня 1991 року, тринадцята країна).

За прикладом Литви, Латвії, Естонії, Польщі тощо в Україні за пропозицією Міністерства закордонних справ України розпорядженням Уряду була утворена державна установа «Український інститут» (УІ) [17]. Зазначений інститут був віднесений до сфери управління МЗС України та є державною бюджетною та неприбутковою установою, діяльність якої спрямована на комплексну презентацію України у світі.

Створення Інституту пов'язано з подіями 2014 року. Коли сталася анексія Криму, почалася військові дії на сході України, в Міністерстві закордонних справ почали розуміти, що сучасна Україна є недостатньо ефективно репрезентована у світі. За зразок при створенні Українського інституту було взято найкращі світові практики – Британську Раду, Гьоте Інститут, Французький Інститут тощо.

Згідно Статуту Українського інституту метою його діяльності є покращення розуміння та сприйняття України та українців у світі, формування позитивного іміджу нашої держави за кордоном [18]. Основними завданнями Інституту є: підвищення впізнаваності України за кордоном через поширення знання про Україну; розбудова міжнародного діалогу шляхом підтримки міжнародних обмінів, забезпечення участі України у проектах співпраці у галузі креативних індустрій, культури, освіти, науки, економіки та інших сферах; поширення українського досвіду розвитку громадянського

суспільства, державотворення, відданості цінностям свободи, демократії, національної єдності; популяризація української мови та культури за кордоном.

Функції Інституту включають: започаткування регулярних форматів презентації України за кордоном (мультидисциплінарні фестивалі з української тематики, мовні, культурні річні ініціативи); проведення та підтримка заходів і програм за кордоном, спрямованих на інформування іноземних аудиторій про культурне та суспільно-політичне життя, розвиток громадянського суспільства, туристичний та освітній потенціал, можливості та перспективи співпраці з Україною; організація та підтримка участі України у міжнародних презентаційних заходах, а також організація презентаційних культурних заходів України за кордоном; участь у розробці, виготовленні та поширенні друкованої продукції, художніх та документальних фільмів, телевізійних виробів, фотоматеріалів, відео- та звукозаписів, блогів й інших форм та засобів інформування з української тематики за кордоном, організація та підтримка поїздок журналістів, експертів, діячів культури, освітян, науковців, представників громадянського суспільства в Україну та за кордон з метою участі у міжнародних заходах; реалізація та підтримка проектів, спрямованих на міжнародні обміни та поживлення міжлюдських контактів за участю України; підтримка творчих заходів в Україні та за кордоном, сприяння спільним міжнародним проектам, налагодження інституційної співпраці тощо; викладання української мови на базі закордонних відділень Інституту, партнерських організацій, проведення заходів з метою заохочення вивчення української мови іноземцями, а також популяризація української літератури за кордоном, у т.ч. літературних перекладів іноземними мовами; створення, а також ведення баз даних контактів, постійний розвиток та популяризація українських інституцій, проектів та ініціатив за кордоном; взаємодія з державними органами, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та організаціями громадянського суспільства в Україні та за кордоном у межах компетенції Інституту; взаємодія зі структурними підрозділами апарату МЗС та закордонними дипломатичними установами України в межах компетенції Інституту; співпраця з Міністерством культури України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством інформаційної політики, іншими центральними органами виконавчої влади, громадськими організаціями та спеціалізованими інституціями з метою розроблення та реалізації проектів за кордоном.

Інститут здійснює свою діяльність на основі щорічного плану, який за погодженням з МЗС затверджується генеральним директором Інститутом до 15 грудня року, що передує плановому періоду. Інститут щорічно до 15 лютого подає МЗС звіт про результати діяльності установи у попередньому році.

Керівництво Інститутом здійснює генеральний директор, який призначається на посаду за результатами публічного та відкритого конкурсного відбору. Особа, яка пройшла конкурсний відбір, призначається на посаду наказом МЗС. До керівного складу Інституту входять генеральний директор, виконавчий директор та їхні заступники відповідно. Виконавчий директор Інституту та його заступник призначаються на посаду та звільняється з посади Державним секретарем МЗС. Заступник генерального директора Інституту призначається на посаду та звільняється з посади наказом генерального директора Інституту за погодженням з Державним секретарем МЗС.

Для проведення відбору членів до складу конкурсної комісії наказом МЗС утворюється експертна комісія у складі 7 (семи) осіб з числа осіб, які мають високу репутацію в Україні та за кордоном у сфері культури, комунікацій, іміджу та презентації України у світі. Секретар експертної комісії призначається з числа працівників МЗС.

Наказом МЗС України від 17 січня 2018 року був затверджений персональний склад Експертної комісії Українського інституту, до якої увійшли:

- Ірина Корнієнко, Член правління ГО «Громадське радіо», журналіст, перекладач, тендерний координатор кампанії проти сексизму «Повага»
- Ольга Балашова, Заступник Генерального директора з питань розвитку Національного художнього музею України
- Ольга Сагайдак, Співзасновниця Благодійного фонду «Мистецькі надра» (Dofa fund), керівник проектів фонду, організатор мультидисциплінарних мистецьких регіональних фестивалів «ДонКульт», «ГаліціяКульт», «СлободаКульт»
- Тетяна Колтунова, Директор Українського інституту книги, журналіст, куратор книжкових проектів та літературних програм
- Іван Козленко, Директор Національного центру Олександра Довженка
- Лілія Млинарич, Президент фестивалю «Джаз Коктебель»
- Віра Балдинюк, Головний редактор інтернет-журналу «Когусіог», журналіст [14].

Згідно Статуту Інституту експертна комісія приймає рішення про допущення кандидатур від юридичних осіб до участі у відборі; здійснює відбір шести членів конкурсної комісії, запропонованих юридичними особами.

До складу конкурсної комісії входять три особи, визначені МЗС, та шість осіб, рекомендованих юридичними особами будь-якої форми власності, статутні документи яких передбачають міжнародну діяльність у сфері культури, комунікацій, іміджу та презентації України за кордоном, діяльність яких є активною: упродовж останніх трьох років, не менше двох разів на рік, організують міжнародні заходи у відповідних сферах тощо. Персональний склад конкурсної комісії затверджується наказом МЗС. У разі необхідності, до персонального складу конкурсної комісії можуть вноситися зміни.

Наказом МЗС України від 15 лютого 2018 року № 82 була утворена конкурсна комісія у наступному складі:

- Герман Єлизавета, мистецтвознавець, куратор проектів, культурний та громадський діяч
- Сінкевич Юлія, Генеральний продюсер Одеського міжнародного кінофестивалю (ООО Український кінофестиваль) Співзасновниця ГО «Українська кіноакадемія»
- Тейлор Дж. Катерина, Експерт із сучасного мистецтва, арт менеджер
- Саврук Олександр, Декан Києво-Могилянської бізнес школи
- Фролова Аліна, Директор БО Стратегічні комунікації України
- Бірзул Ольга, Програмер фестивалю Docudays UA та координатор проекту See Ukraine: Docudays UA on tour
- Гундер Андрій, Директор Представництва Американської Торгівельної Палати в Україні
- Гудімов Павло, Куратор арт-центру «Я Галерея», видавець, культурний і громадський діяч ПГ
- Ржегоржікова Луціє, Директор Чеського центру в Києві, другий секретар Посольства Чеської Республіки в Україні.

Секретар конкурсної комісії призначається з числа працівників МЗС та має: забезпечувати скликання засідання конкурсної комісії за дорученням її голови; формувати проект порядку денного засідань конкурсної комісії; здійснювати підготовку засідань конкурсної комісії; виконувати доручення голови, пов'язані з організацією проведення засідань конкурсної комісії; вести та зберігати протоколи засідань конкурсної комісії й іншу робочу документацію; брати участь у засіданнях конкурсної комісії без права голосу.

Секретарем комісії згідно наказу МЗС України було призначено першого секретаря відділу культурної дипломатії Управління публічної дипломатії МЗС України Лінник

Руслану [12].

Основними завданнями конкурсної комісії є: відбір кандидатів на посаду генерального директора Інституту; розгляд документів, поданих кандидатами у встановленому порядку на зайняття вакантної посади генерального директора Інституту; прийняття рішення про кандидата, який за результатами конкурсного відбору може бути призначений на посаду генерального директора Інституту.

Конкурсна комісія здійснює відбір кандидатів на посаду генерального директора Інституту згідно з вимогами, зазначеними в оголошенні про проведення конкурсу [21].

Згідно Умов проведення конкурсу, посадовими обов'язками генерального директора Інституту є: розробка стратегії роботи установи та її філій; започаткування та реалізація регулярних системних форматів представлення сучасної України за кордоном (міждисциплінарні фестивалі, тематичні дні тощо); започаткування та розвиток нових програм у діяльності Інституту (мистецькі копродукційні проекти, вивчення української мови для іноземців, програми культурної та наукової мобільності, мистецькі резиденції тощо); здійснення планування роботи Інституту та звітування про його діяльність; менеджмент процесу створення та організації роботи філій Інституту за кордоном; контроль за процесом затвердження та реалізації проектів; вчинення дій від імені Інституту, представлення його інтересів; комунікація з органами влади України та іноземних держав, ЗМІ, донорами, меценатами, міжнародними інституціями тощо з метою презентації сучасної України у світі; укладення від імені Інституту господарських договорів та вчинення інших правочинів; менеджмент персоналу в Україні та за кордоном відповідно до статуту Інституту; протистояння корупційним ризикам та здатність запобігати конфлікту інтересів; постійний розвиток інституції.

Претендент на посаду генерального директора Інституту має володіти іноземними мовами (англійською та іншою іноземною мовою, при цьому, одна з мов на рівні не нижче B2 згідно із Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти, друга – B1). Мати професійний досвід у галузі культури та/або комунікацій: управлінський досвід – від 3 років, в управлінні проектами, релевантними діяльності Інституту, – від 6 років; у реалізації міжнародних проектів в галузях, релевантних діяльності Інституту, фестивального, музейного рівнів (із зазначенням конкретних команд, які залучалися, партнерів, кількості відвідувачів, медіа-ехо тощо); у залученні фінансування для реалізації проектів та досвід фінансової звітності за законодавством України; у проектах спільно з державними органами є перевагою. Претендент на зазначену посаду має орієнтуватися в сучасному українському культурному просторі та розуміти культурний продукт, що може бути з інтересом сприйнятий іноземними аудиторіями; розуміти системи функціонування органів державної влади в Україні; мати широке коло контактів у середовищі культури, комунікацій, бізнесу; розуміти механізми та можливості формування партнерств та залучення грантових, спонсорських коштів, донорських коштів; розуміти специфіку різних категорій іноземних аудиторій; вміти вибудовувати взаємозв'язок між цілями і завданнями діяльності Інституту з цілями і завданнями зовнішньої політики України у частині культурної дипломатії; мати здатність до системного аналізу та прогнозування, вміння визначати довгострокові конкурентні переваги та загрози; мати здатність до оптимальної і продуктивної взаємодії між Інститутом та МЗС, а також центральним офісом Інституту та його філіями; вміти ініціювати та вносити пропозиції щодо вироблення рішень і реалізації завдань культурної дипломатії; здатність до пріоритезації з огляду на значну увагу з боку громадськості та велику кількість запитів та пропозицій; добре орієнтуватись у законодавчому полі та процесах в Україні; вміти використовувати досвід організації та функціонування іноземних культурних інституцій у своїй професійній діяльності; мати

знання сучасних інформаційних технологій, навички роботи з соціальними медіа.

Конкурсний відбір здійснюється шляхом оцінювання презентацій проектів програм розвитку Інституту та проведення співбесіди з кожним кандидатом окремо. Конкурсна презентація кандидата повинна містити стратегію роботи Інституту, відповідно до мети та завдань установи, визначених у Статуті; передбачення участі ключових аудиторій у профільних заходах; створення умов для динамічного розвитку відносин між Україною та іноземними державами засобами «м'якої сили»: максимізація можливостей для започаткування партнерства між інституціями України та зарубіжними країнами, співфінансування та реалізації проектів.

За результатами відбору, конкурсна комісія вносить Державному секретареві МЗС пропозицію щодо призначення генерального директора Інституту. З генеральним директором Інституту укладається контракт на три фінансових роки.

Для здійснення нагляду за діяльністю Інституту, визначення пріоритетів його діяльності, управління його майном, додержанням мети діяльності та іншою діяльністю відповідно до Статуту створюється Наглядова рада. Наглядова рада є спеціальним наглядовим органом, що діє на постійній основі з метою забезпечення в Інституті балансу інтересів держави, суспільства та суб'єктів діяльності у сфері культури, дотримання принципів законності, незалежності, об'єктивності, відкритості, прозорості, доступності для громадськості. До Наглядової ради входять відомі українські та/або іноземні громадські та культурні діячі, які мають високі професійні та моральні якості, беззаперечний авторитет в Україні та за кордоном, а також по одному представнику від МЗС, Міністерства культури (за згодою), Міністерства освіти та науки (за згодою) та Міністерства інформаційної політики (за згодою). Персональний склад Наглядової ради затверджується Міністром закордонних справ на підставі пропозицій громадськості та міністерств, представники яких входять до Наглядової ради відповідно до цього Статуту. До складу Наглядової ради входять від 11 до 13 членів. Член Наглядової ради призначається строком на три роки. Одна й та сама особа не може бути призначеною членом Наглядової ради на два строки поспіль. Член Наглядової ради не зараховується до штату Інституту та провадить свою діяльність на безоплатній основі.

Згідно наказу МЗС України від 20 квітня 2018 р. №181 до складу наглядової ради Українського інституту увійшли:

- Боднар Василь, Заступник Міністра закордонних справ України;
- Біденко Артем, Державний секретар Міністерства інформаційної політики України;
- Єрмоленко Володимир, Директор європейських проектів ГО «Інтерньюз-Україна», журналіст Hromadske.ua, філософ, письменник;
- Жадан Сергій, Поет, прозаїк, перекладач, громадський діяч;
- Ковтунець Володимир, Перший заступник Міністра освіти і науки України;
- Козленко Іван, Директор Національного центру Олександра Довженка;
- Млинарич Лілія, Президент фестивалю «Джаз Коктебель»;
- Найчук Антон, Директор Благодійної організації «Благодійний Фонд Громадської Дипломатії»;
- Островська-Люта Олеся, Генеральний директор Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал»;
- Подоляк Ірина, Перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань культури та духовності;
- Сеїтаблаєв Ахтем, Режисер, актор, директор Державного підприємства «Кримський дім»;

- Троїцький Владислав, Режисер, актор, драматург;
- Фоменко Світлана, Перший заступник Міністра культури України [16].

До повноважень Наглядової ради належать погодження: складеного в установленому порядку фінансового плану Інституту та річного звіту про його виконання; кандидатури на посаду генерального директора Українського інституту; укладення генеральним директором Інституту договорів (контрактів) на суму, що перевищує 100 розмірів мінімальної заробітної плати;

Наглядова рада затверджує основні напрями проектної діяльності Інституту; методики відбору проектів, співорганізатором яких є Інститут; річні плани роботи Інституту та здійснює контроль за виконанням генеральним директором Інституту посадових обов'язків, визначених Статутом та дотриманням ним умов контракту; провадженням фінансово-господарської діяльності Інституту тощо.

18 квітня 2018 року завершився конкурс на посаду генерального директора Українського інституту. Переможцем став Володимир Шейко – фахівець з менеджменту культури, маркетингу і комунікацій, директор мистецьких програм Британської ради в Україні. Загалом участь в конкурсі на посаду директора Українського інституту взяли 33 кандидати.

В рамках конкурсного відбору Володимир Шейко представив концепцію розвитку Інституту [9], в рамках якої визначив головну місію установи – сприяти реалізації зовнішньополітичних завдань України шляхом її комплексного представлення у світі як сучасної, динамічної, креативної європейської держави. Український інститут для досягнення цієї мети має відкривати світові сучасну Україну за допомогою можливостей і потенціалу культури, креативних індустрій, освіти, науки і мови.

На думку генерального директора Українського інституту основними принципами роботи Інституту є відкритість і прозорість програмної і господарської діяльності; двостороння міжнародна взаємодія на противагу односторонній комунікації; підзвітність головному бенефіціару – платнику податків; конкурсний та експертний підхід до відбору контенту; проактивна комунікація з громадськістю; розмаїття, рівні можливості та інклюзивність; консолідація довкола УІ розрізаних інструментів культурної дипломатії; синергія з ключовими інституціями України у сфері культури і креативних індустрій. Володимир Шейко зазначив також, що міжнародна діяльність УІ має бути зрозумілою і близькою закордонній громадськості, котра бере участь у процесі прийняття рішень і формуванні суспільної думки, а отже спроможна сприяти реалізації місії Інституту та бути адвокатом і прихильником України. При цьому Український інститут не працюватиме у традиціоналістській, консервативній, етноцентричній парадигмі культури. На його думку, настав час відмовитись від спрощено-стереотипованих, заідеологізованих, деформованих образів української культури, що досі нерелексивно та інерційно відтворюються як в Україні, так і за її межами. Натомість Інститут ретранслюватиме цінності, голоси і прагнення сучасної української політичної нації, оприявлені й артикульовані Революцією Гідності.

В концепції визначені цільові аудиторії та стейкхолдери в Україні: сектор культури і креативних індустрій: менеджери, керівники інституцій, митці, куратори, продюсери; органи центральної та місцевої влади; медіа; іноземні представництва і культурні центри; представники бізнесу, підприємці і меценат. Також сформульовані цільові аудиторії та стейкхолдери за кордоном: інституції і фахівці у секторі культури і креативних індустрій; ключові міжнародні культурні форуми; політичні еліти; широка громадськість, споживачі культурного продукту; іноземні представництва України; представники бізнесу, підприємці, меценати; інвестори в Україну; медіа; українська діаспора.

Головними інструментами діяльності Українського інституту Володимир Шейко називає презентацію сучасного українського культурного продукту закордонним аудиторіям (гастролі, концерти, літературні читання, фестивалі, виставки, кінопокази, перформанси тощо); мистецькі і фахові обміни, представлення України на міжнародних форумах і професійних майданчиках (конференції, бієнале, резиденції, дослідницькі проекти тощо); міжнародні проекти, які актуалізують та осучаснюють українську історію, національну пам'ять і спадщину засобами культури і мистецтва; дослідницьку, комунікаційну, просвітницьку роботу з атрибуції та долучення до обширу національної культури її закордонних діячів українського походження або з українською ідентичністю; спростування недостовірної та маніпулятивної інформації про українську культуру та спадщину; насичення інформаційного простору контентом, з яким працює Інститут.

Перспективними напрямками роботи у короткостроковій перспективі на перший рік роботи генеральний директор визначив інституціоналізацію установи; формування команди, облаштування офісу; розробку внутрішнього регламенту, політик і процесів; формулювання якісних і кількісних критеріїв діяльності на трирічний період; розробку бренд-буку та веб-сайту; формування комунікаційної функції Інституту в Україні та за кордоном; дослідження сприйняття України серед закордонних аудиторій, опрацювання наявних даних; налагодження і формалізацію співпраці з Представництвом ЄС в Україні та членами EUNIC; широкий діалог з культурним сектором про стратегічні пріоритети; призначення керівників двох закордонних філій; формування експертних груп, які матимуть дорадчу функцію; розробку і запуск перших програм (наприклад, міжнародна мобільність; підтримка гастрольної діяльності); складання плану активностей і формування бюджету на 2019 рік.

Серед середньострокових перспектив на три роки названі наступні:

- розбудова програмної діяльності та розвиток міжнародної мережі;
- постійне оцінювання результатів роботи, щорічне публічне звітування;
- призначення керівників і команд чотирьох закордонних філій;
- впровадження заявлених інструментів діяльності Інституту;
- запуск конкурсного/експертного відбору контенту;
- моніторинг висвітлення України в міжнародному інформаційному просторі, розробка контентної стратегії Інституту;
- ініціювання змін до законодавства для вдосконалення господарської моделі УІ та, у перспективі, створення нової юридичної форми господарювання для закладів культури;
- забезпечення синергії з Українським культурним фондом, Українським інститутом книги, Держкіно, з якими УІ формує єдину екосистему;
- участь у культурних ініціативах і програмах Представництва ЄС в Україні
- запровадження міжнародних дослідницьких програм, що працюють з українською спадщиною;
- диверсифікація джерел фінансування, збільшення частки недержавного фінансування;
- розбудова мережі міжнародних інституційних зв'язків;
- планування і забезпечення присутності України на ключових міжнародних форумах, бієнале, ярмарках; у виставкових і проектних планах закордонних інституцій;
- консолідація розрізнених інструментів культурної дипломатії довкола УІ.

Сайт Українського інституту досить зручний у користуванні, лаконічний, доступний, містить основні розділи: Про Інститут (місія та завдання, команда, наглядова

рада, статутні документи); Новини; Програми (проекти в Україні, міжнародні проекти); Контакти [20].

Генеральним директором була також сформована команда Українського інституту, до якої увійшли: Сергій Устименко (заступник виконавчого директора), Тетяна Філевська (креативна директорка), Ірина Прокоф'єва (керівниця програмного відділу), Олександра Житиневич (менеджерка з комунікацій), Альона Кухар (програмна менеджерка), Олександр Виноградов (програмний менеджер), Наталія Мовшович (програмний менеджер), Альберт Саприкін (програмний координатор), Лариса Назаренко (головна бухгалтерка) тощо.

Бюджет Інституту на 2018 рік становив 20 млн грн. Володимир Шейко зазначив, що цієї суми цілком достатньо для заснування інституції і здійснення перших важливих кроків, але при цьому підкреслив, що бюджет на національному рівні має бути співмірним з бюджетом Українського культурного фонду чи Українського інституту книги. З урахуванням кількості задач, необхідністю створювати та утримувати міжнародні філії, на думку Володимира Шейка, бюджет Українського інституту має складати 200-300 млн грн. на рік в перші ж роки існування інституції [13].

Основні завдання Український інститут реалізовуватиме через мережу своїх міжнародних філій, перші з яких, за словами Міністра закордонних справ України Павла Клімкіна, будуть відкриті у Франції, Німеччині, Італії, Польщі. Також Український інститут налагодить активну співпрацю з аналогами інституту, які працюють у Нью-Йорку, Лондоні та Стокгольмі й були відкриті зусиллями місцевих дипломатичних та громадських осередків.

Щодо другої характерної ознаки публічної дипломатії країн Центральної та Східної Європи, варто зазначити, що протягом існування України спроби розробити національний бренд були ситуативними та досить швидко завершувались та забувались. Таким чином, протягом 27 років в Україні взагалі не було бренду. І так, з метою популяризації України у світі, сприяння інтеграції до світового інформаційного простору, підвищення рівня загальної обізнаності міжнародної спільноти про Україну та її окремі регіони Кабінет Міністрів України своєю постановою від 10 травня 2018 року №416 затвердив бренду України [4].

ФОРМА знака (бренда) України

UkraineNow – це найбільш масштабна міжнародна маркетингова кампанія українського уряду, яка стартувала в 2018 році. Її ціль – сформувати бренд України у світі, залучити в країну інвестиції та покращити туристичний потенціал. У підготовці до кампанії взяли участь 27 експертів комісії з питань популяризації України у світі. З їхньою допомогою агентством «banda.agency» було зібрано максимальну кількість даних і матеріалів, щоб створити бренд, покликаний продемонструвати привабливість України для туризму, культурної взаємодії та бізнесу.

За підтримки британського уряду було проведено дослідження, як сприймають Україну за кордоном. За його результатами виявилось, що три найпопулярніші асоціації

з Україною – це «корупція», «революція» та «бойові дії». Люди, які не бували в Україні жодного разу, бачать українців закритими, агресивними та нетолерантними. Цей образ сформовано здебільше з того, що вони бачать і чують у новинах. З такою репутацією важко привабити в країну інвестиції та туристів. Але ті, хто був в Україні хоч раз, змінюють свою думку і відзначають гостинність українців, чудові краєвиди, культуру та архітектуру [24].

Новий бренд покликаний продемонструвати Україну як відкриту сучасну країну, де відбувається все найцікавіше саме зараз. «Зараз» – це найважливіше слово для України сьогодні. Сучасні українці – вони про «зараз». Вони не чекають, не бояться. Вони діють та створюють саме зараз нові компанії, нові прогресивні бізнеси, нові кафе, ресторани, фестивалі, нові заводи, нові креативні академії та інноваційні технопарки. UkraineNOW створений, щоб показати сучасних українців і запросити до України подібних активних і рішучих людей з усього світу [10].

Новий бренд України покликаний привернути увагу сучасних людей зі всього світу, туристів та інвесторів. За даними досліджень саме категорія «NOW» дуже приваблює іноземців. На ньому і ґрунтується нова кампанія та ідея брендингу.

Новий брендинг України – динамічний, відкритий і позитивний. Логотип вийшов саме таким, тому що його творці хотіли ніби «підкреслити» жовтим маркером головне слово повідомлення – NOW. А синій елемент за формою нагадує сповіщення, які можна побачити в соцмережах. Мінімалізм логотипу робить його легким у використанні. Він побудований з базових геометричних форм. Це дає змогу забрендувати що завгодно – прості елементи стилю «проникають» у будь-який предмет.

Бренд UkraineNow, за задумом розробників – це символ чогось нового, того що привертає увагу. А Україна зараз дійсно варта уваги. Тому головна теза нового бренду України: «Зараз – це найкращий час, щоб подорожувати, інвестувати або «приїхати» з власним бізнесом в Україну».

Щодо питання декомунізації, то Україна звернулася до цього питання тільки після Революції Гідності. 9 квітня 2015 року Президент України Петро Порошенко підписав прийнятий Верховною Радою України закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [15].

Згідно Статті 2 цього Закону комуністичний тоталітарний режим 1917 – 1991 років в Україні та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим визнаються злочинними і такими, що здійснювали політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим засуджуються як несумісні з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

Згідно Статті 3 закону пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму та заборонена законом.

Стаття 4 Закону забороняє використання та пропаганду символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

Після прийняття цього закону в Україні почалась масова компанія з перейменування вулиць, районів, міст, зміни найменувань установ, прибирання пам'ятників радянських лідерів тощо.

Наслідуючи приклад країн Центральної та Східної Європи, Україна структурує свою публічну дипломатію. Так, в Міністерстві закордонних справ України у грудні 2015 року було створене Управління публічної дипломатії. Три основних завдання Управління: розвиток відносин з громадськістю, громадськими об'єднаннями та медіа інших країн та України; реалізація іміджевих, культурних та інформаційних проєктів України за кордоном; координація заходів інших органів виконавчої влади у цих сферах. До компетенції Управління відносяться зв'язки з медіа, в тому числі з онлайн-платформами, культурна дипломатія та реалізація іміджевих проєктів. Створення Управління публічної дипломатії, за словами Міністра закордонних справ України Павла Клімкіна, означає впровадження в системі Міністерства публічної дипломатії як нового механізму популяризації України у світі та взаємодії з громадськістю, з огляду на це МЗС буде з урахуванням вже набутого досвіду спільно з іншими органами влади та народною дипломатією ще активніше розказувати світові про Україну. Управління публічної дипломатії було утворене в рамках масштабної реформи дипломатичної служби. Також варто зазначити, що концепція публічної дипломатії вперше була впроваджена в роботу зовнішньополітичного відомства України. При цьому передбачається, що співробітники Управління застосовуватимуть найкращі міжнародні практики публічної дипломатії. Управління очолює Анатолій Соловей, кар'єрний дипломат, який працює в МЗС України з 1999 року, працював у посольствах України в Бельгії та Великій Британії [22].

В контексті публічної дипломатії, надзвичайно популярним в регіоні та Україні зокрема є музичний конкурс Євробачення. Не зважаючи на те, що країни Центральної та Східної Європи беруть участь у Євробаченні тільки з 1991 року, вони досить часто стають переможцями цього змагання (2002 рік – Естонія, 2003 рік – Латвія, 2005 рік – Україна, 2008 рік – Сербія, 2017 рік – Україна) та здобувають право організувати проведення наступного конкурсу у своїх країнах, використовуючи цю подію для просування свого національного бренду, популяризації своїх туристичних напрямів, історії, культури, мови тощо. Варто зазначити, що проведення заходів такого роду є надзвичайно ефективним засобом публічної дипломатії.

Ще одним важливим інструментом управління репутацією для країн регіону є проведення міжнародних спортивних заходів. Так, Польща і Україна приймали європейський футбольний чемпіонат в 2012 році, що позитивно позначилось на іміджі обох країн.

У грудні 2018 року вперше Міністерством закордонних справ України був опублікований звіт щодо основних результатів діяльності публічної дипломатії МЗС у 2017-2018 роках [11].

У звіті зазначається, що у 2017-2018 рр. був закладений фундамент для розвитку важливої складової м'якої сили України – публічної дипломатії МЗС, що мала б з'явитися ще чверть століття тому. Сьогодні цей потужний інструмент нарешті створений, запрацював і на постійній основі дає якісний результат там, де є українська дипломатична присутність. Акцентується увага на тому, що для цього було створено всі необхідні структури та передумови: Управління публічної дипломатії МЗС, Український інститут, нормативно-правову базу та забезпечено фінансовий ресурс. Так, у 2018 році у рамках публічної дипломатії МЗС реалізовано 197 іміджевих проєктів. На 2019 рік заплановано 240.

Автори звіту зауважують, що важливим інструментом системної презентації України за кордоном має стати новостворений Український інститут. Для цього у 2017-

2018 рр. було розроблено статут, проведено конкурс та призначено генерального директора Українського інституту Перші закордонні відділення Інституту мають запрацювати у Берліні, Парижі, Варшаві та Римі. Першим масштабним тестовим завданням установи стане проведення року української культури в Австрії у 2019 році.

В рамках публічної дипломатії України, як зазначено в аналітичному звіті, успішно реалізований у 2018 році флагманський проект – світове турне фільму «Кіборги» про героїчних захисників Донецького аеропорту. Покази «Кіборгів» протягом року відбулися у 30 країнах Європи та Америки. Кожен показ супроводжувався дискусією за участю творців фільму, українських та іноземних політиків, дипломатів, українських бійців-учасників тих подій. Українське МЗС зауважує, що в РФ серйозно занепокоєні реакцією міжнародної спільноти на покази «Кіборгів» та вважає це найкращим знаком якості роботи МЗС. Окремо у звіті зауважується, що співпраця МЗС з вітчизняною кіноіндустрією є повноправною історією успіху. За активного сприяння та підтримки МЗС проходить Український івент у Каннах, представлення українського кінопродукту на фестивалях Берлінале, TIFF, Let's CEE Film Festival, Durban Film Festival, оскарівської кампанії українських стрічок та участь в анімаційному MifaMarket у французькому Аннесі. Проведення українськими дипломатами днів українського кіно в Австралії, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Литві, Чехії та інших країнах і культурних столицях вже стало щорічною традицією. В рамках розвитку публічної дипломатії України планується й надалі надавати українському художньому, документальному та анімаційному кіно всебічної підтримки.

У звіті зазначено, що не менш важливим є також практичне сприяння українському книговидавництву у відкритті нових перспективних майданчиків. Вже традиційною стала участь України у Франкфуртському ярмарку, Buch Wien, книжкових ярмарках у Варшаві, Белграді, Празі, Бейруті, Кувейті та Абу-Дабі. Лише у 2018 році було відкрито для української літератури всесвітньо відомий паризький Salon du Livre та книжковий ярмарок у Буенос-Айресі. У планах МЗС допомагати участі українських видавців у провідних міжнародних книжкових ярмарках.

У звіті особливо зауважується, що однією з справжніх перемог публічної дипломатії України стало започаткування експертної дипломатії, в рамках якої МЗС має змогу забезпечити участь експерта-неурядовця, громадського діяча або митця там, де це потрібно Україні. У 2018 році реалізовано близько 60 таких поїздок. Першими успішними прикладами цієї роботи є візити кримськотатарських лідерів та родичів українських політв'язнів Є.Панова та П.Гриба до Лондона, В.Жемчугова до США. Відбулися поїздки за участю С.Жадана, А.Куркова, О.Забужко, Ю.Андруховича, Т.Прохаська, О.Ірванця, велопробіг «Чумацький шлях в Америку». Успішно триває спільний проект з Громадською радою при МЗС та центром «Українська призма» щодо започаткування мережі експертних форумів із країнами-сусідами.

У звіті звертається увага на те, що МЗС активно використовує потужний інструментарій культурної дипломатії, в рамках якої МЗС надало сприяння виступам Дах Дотерс, Онуки, оркестрів Львівської (INSO) та Київської філармоній, Національної опери, Національного театру оперети, «Київських солістів», Симфонічного оркестру українського радіо та багатьом іншим. Фестиваль «МЗС Open Air» став традицією і культурною візитівкою МЗС. Міністерством було надано підтримку участі українських митців у міжнародних фестивалях Burning Man, DonauInselFest, Paris l'Eté, Week-end à l'Est-Paris, Vienna Fashion Week, Eindhoven Design Week, Le Printemps des poète. Виставкам сучасного українського мистецтва: Відень, Чикаго, Страсбург, Тбілісі, Будапешт, Берлін. Успішному року мов в Україні та Німеччині-2018, підготовці року української культури в Австрії-2019.

Одним з пріоритетів публічної дипломатії України, як зауважується у звіті, була дипломатія соціальних мереж, головною метою якої є інформаційне забезпечення реалізації пріоритетів зовнішньої політики України, протидія російській пропаганді та промоція позитивного іміджу України за кордоном. У 2017-2018 роках МЗС були успішно проведені інформаційні кампанії: до Євробачення-2017, Лондонської конференції реформ, до чемпіонату «FIFA 2018», #CorrectUA (щодо транслітерації українських топонімів), кампанії на підтримку українських військовополонених, деокупації Криму #CrimealsBleeding, запровадження безвізового режиму з ЄС тощо. Загальне охоплення проведених МЗС кампаній становить близько 14 млн. іноземців.

Таким чином, варто зазначити, що українська модель публічної дипломатії, побудована з урахуванням досвіду посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. Користуючись цим досвідом, Україна створила Український інститут, покликаний пропагувати українську мову, історію, культуру в світі; рішенням українського уряду вперше за роки незалежності був затверджений бренд України (UkraineNow); після Революції Гідності, як і в пострадянських країнах Центральної та Східної Європи, після прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» активно розпочалася боротьба із комуністичним минулим; в структурі українського МЗС було створене Управління публічної дипломатії з метою активізації використання найкращих практик публічної дипломатії світу в інтересах України.

Список використаної літератури

1. Вишеградська група. URL: <http://www.visegradgroup.eu>. ; Vyshegradska hrupa. URL: <http://www.visegradgroup.eu>.
2. Гуцал С. А. (2010) Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави // Стратегічні пріоритети. 2010. № 3 (16). С. 106 – 113 ; Hutsal S. A. (2010) Publichna dyplomatiiia yak suchasnyi priorytet zovnishnoi polityky derzhavy // Stratehichni priorytety. 2010. № 3 (16). S. 106 – 113.
3. Демидов О. От права на доступ к сетевому разуму. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1618#top ; Demydov O. Ot prava na dostup k setevomu razumu. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1618#top
4. Деякі питання форми знака (бренда) України: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року №416. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/416-2018-%D0%BF/conv> ; Деякі питання форми знака (бренда) України: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року №416. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/416-2018-%D0%BF/conv>
5. Долинский А. Публичная дипломатия для бизнеса, НКО и университетов. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top; Dolinskiy A. Publichnaya diplomatiya dlya biznesa, NKO i universitetov. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top
6. Долинский А. Что такое общественная дипломатия и зачем она нужна России? URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top ; Dolinskiy A. Chto takoe obshchestvennaya diplomatiya i zachem ona nuzhna Rossii? URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=791#top
7. Зонова Т. Дипломатия будущего. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=334#top ; Zonova T. Diplomatiya budushchego. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=334#top
8. Зонова Т. Публичная дипломатия и ее акторы. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=681#top ; Zonova T. Publichnaya diplomatiya i ee aktory. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=681#top

9. Концепція розвитку Українського інституту. Конкурсна концепція розвитку Українського інституту на 3 роки (Володимир Шейко). URL: https://drive.google.com/file/d/1tXXAucax-6kXPPXTVGCQ-ECYRHEbg0_t/view. ; Kontsepsiia rozvytku Ukrainskoho instytutu. Konkursna kontsepsiia rozvytku Ukrainskoho instytutu na 3 roky (Volodymyr Sheiko). URL: https://drive.google.com/file/d/1tXXAucax-6kXPPXTVGCQ-ECYRHEbg0_t/view.

10. Основні принципи роботи з брендом UkraineNow: брендбук. URL: <http://mip.gov.ua/files/UkraineNOW-brandbook.pdf>. ; Osnovni pryntsypy roboty z brendom UkraineNow: brendbuk. URL: <http://mip.gov.ua/files/UkraineNOW-brandbook.pdf>.

11. Основні результати діяльності публічної дипломатії МЗС у 2017-2018. URL: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-12-21/PD2017-2018.pdf>. ; Основні результати діяльності публічної дипломатії МЗС у 2017-2018. URL: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-12-21/PD2017-2018.pdf>.

12. Питання діяльності державної установи «Український інститут»: Наказ Міністерства закордонних справ України від 15 лютого 2018 року №82. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-02-15/2018-02-15_nakaz82.pdf. ; Pytannia diialnosti derzhavnoi ustanovy «Ukrainskyi instytut»: Nakaz Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy vid 15 liutoho 2018 roku №82. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-02-15/2018-02-15_nakaz82.pdf.

13. Платонова А. Володимир Шейко: «Український інститут представлятиме інтереси і цінності сучасної української політичної нації». LB.ua. 2018. URL: https://lb.ua/culture/2018/06/13/400222_volodimir_sheyko_ukrainskiy.html ; Platonova A. Volodymyr Sheiko: «Ukrainskyi instytut predstavliatyme interesy i tsinnosti suchasnoi ukrainskoi politychnoi natsii». LB.ua. 2018. URL: https://lb.ua/culture/2018/06/13/400222_volodimir_sheyko_ukrainskiy.html

14. Про Експертну комісію державної установи «Український інститут»: Наказ Міністерства закордонних справ України від 17 січня 2018 року №21. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-01-17/2018-01-23_n21_experts.pdf ; Про Експертну комісію державної установи «Український інститут»: Наказ Міністерства закордонних справ України від 17 січня 2018 року №21. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-01-17/2018-01-23_n21_experts.pdf

15. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> ; Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

16. Про Наглядову раду державної установи «Український інститут»: Наказ Міністерства закордонних справ України від 20 квітня 2018 року №181. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-04-20/2018-04-20_nakaz181.pdf ; Pro Nahliadovu radu derzhavnoi ustanovy «Ukrainskyi instytut»: Nakaz Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy vid 20 kvitnia 2018 roku №181. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-04-20/2018-04-20_nakaz181.pdf

17. Про утворення державної установи «Український інститут»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 червня 2017 р. № 430-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2017-%D1%80> ; Pro utvorennia derzhavnoi ustanovy «Ukrainskyi instytut»: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukraini vid 21 chervnia 2017 r. № 430-r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2017-%D1%80>

18. Статут державної установи «Український інститут» (нова редакція): Наказ Міністерства закордонних справ України від 28 лютого 2018 року №103. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-03-01/2018-03-01_nakaz103.pdf ; Statut derzhavnoi ustanovy «Ukrainskyi instytut» (nova redaktsiia): Nakaz Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku №103. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2018-03-01/2018-03-01_nakaz103.pdf

19. Трофименко М. В., Балабанов К.В. (2013) Дипломатична та консульська служба: підручник для студентів ВНЗ. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 432 с. ; Trofymenko M. V., Balabanov K.V. (2013) Dyplomatychna ta konsulska sluzhba: pidruchnyk dlia studentiv VNZ. Donetsk: Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. – 432 s.

20. Український інститут. URL: <http://ui.org.ua/> ; Ukrainskyi instytut. URL: <http://ui.org.ua/>

21. Умови проведення конкурсу на посаду генерального директора державної установи «Український інститут». URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5213> ; Умови проведення конкурсу на посаду генерального директора державної установи «Український інститут». URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5213>

22. Управління публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/structure/staff> ; Upravlinnia publichnoi dyplomatii Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/structure/staff>

23. Adam Mickiewicz Institute. URL: <https://iam.pl/en>.

24. Banda.agency: рекламне агенство. URL: <http://banda.agency/>.

25. Cull N. J. (2009) Public Diplomacy: Lessons from the Past // Los Angeles: Figueroa Press, 2009. 61 p.

26. Cull N. J. 'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase. URL: <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/gullion.pdf>.

27. Czech Centres. URL: <http://www.czechcentres.cz/en/>.

28. Department of Public and Cultural Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. URL: http://www.msz.gov.pl/en/ministry/organisation/organisational_units_/department_of_public_and_cultural_diplomacy.

29. Estonian Institute. URL: <https://estinst.ee/en/>.

30. Latvian Institute. URL: <http://www.latvia.eu/latvian-institute>.

31. Place Branding and Public Diplomacy. URL: <http://www.palgrave.com/gp/journal/41254>.

32. Routledge Handbook of Public Diplomacy (2009) / [Nancy Snow, Philip M. Taylor, Nicholas J. Cull, Michael Vlahos and others]; edited by Philip M. Taylor. New York: Routledge, 2009. 382 p.

33. Szondi, G. (2009) Central and Eastern European Public Diplomacy // Routledge Handbook of Public Diplomacy. New York: Routledge, 2009. P. 292–313.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2018 р.

M. Trofymenko

PUBLIC DIPLOMACY OF UKRAINE INSTITUTIONALIZATION

The article analyzes the application of experience of Central and Eastern Europe Postcommunist countries in establishment of a public diplomacy model of Ukraine. It argues that under current conditions public diplomacy provides favorable perception of the country by the world community as well as encourages its support on the international arena on the part of other countries facilitating national security. In this regard, in the midst of “Ukrainian

crisis” the Ukrainian public diplomacy gained traction. Under its execution Ukraine makes use of European Postcommunist countries experience due to common policy implementation challenges. In addition, following their suit the Ukrainian public diplomacy model encompasses establishment of national institution to cope with certain issues, namely: language promotion, history, culture of a country, development of a national brand in order to attract tourists as well as foreign investments, fending off negative information influence on the part of the Russian Federation, etc. It specifies that public diplomacy model of Ukraine is built inclusive of Central and Eastern Europe Postcommunist countries experience. Bearing in mind this experience, Ukraine came up with the Ukrainian Institute designated to advocate and spread Ukrainian language, history, culture around the world. For the first time since acquiring independence, The Ukrainian government has approved of Ukrainian brand (UkraineNow). Following the 2014 Revolution, as in Central and Eastern Europe Postcommunist countries, upon the adoption of the Law of Ukraine on "The condemnation of the communist and national socialist (Nazi) regimes, and prohibition of propaganda of their symbols", the communist past has been actively combated. Besides, the Public Diplomacy Center was established within Ministry of foreign affairs of Ukraine in order to implement the best world public diplomacy practices in the interests of Ukraine.

Key words: public diplomacy, Central and Eastern Europe, cultural diplomacy, branding, Ukrainian Institute.

УДК 327.7:314.15

М.В. Фесенко

РОЛЬ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ У ВИРІШЕННІ МІГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ ЄС

У статті проаналізовані сучасні виклики ЄС у сфері міграційної політики та роль Вишеградської групи у подоланні загальноєвропейської міграційної кризи. Доведено, що міграційна криза в ЄС підштовхнула Вишеградську групу до посилення взаємодії в рамках свого субрегіонального інтеграційного угруповання і відстоювання своїх позицій на загальноєвропейському рівні, що практично позбавлене шансів на успіх в разі дій поодиночі. Вишеградська група стала тим форматом, де кожна з країн-учасниць могла вирішити свої міграційні завдання.

Ключові слова: Вишеградська група, ЄС, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, міграція, міграційні проблеми, Європейська комісія, Рада ЄС.

Сучасна міграційна криза є найбільшою з часів Другої світової війни. Процес пошуку людьми безпечних умов для життя в останні роки в ряді регіонів планети йде по наростаючій. Міграційні виклики, що стоять перед ЄС, загострили внутрішні протиріччя об'єднання. Вишеградська група та її фактично загальна політика щодо біженців є відображенням частини сучасних процесів в рамках ЄС.

Позиція країн Вишеградської групи, що останнім часом консолідовано виступають проти рішень Брюсселя привертає все більше уваги на тлі сучасної кризи ЄС. Сьогодні часто можна почути, що «опозиційна» Вишеградська група рішенням ЄС з таких питань, як квоти на прийом біженців, або відстоювання власних уявлень про національне законодавство, матимуть набагато глибші наслідки як для самих країн, так і для ЄС, ніж ті, яких реально варто очікувати. Нинішній конфлікт не перший в історії взаємин

«старих» і «нових» членів ЄС. У довгостроковій перспективі він може розглядатися як чергова спроба змінити вектор конвергенції з ЄС з асиметричного на рівноправний [1, с. 3].

Незважаючи на відсутність сформованих інститутів, країни Вишеградської групи вже більше трьох років регулюють міграційні питання на своєму регіональному рівні, залучаючи сусідні держави. Хоча міграційна криза в різній ступені зачепила країни Вишеградської групи, вони змогли виробити спільну позицію щодо напливу біженців. Ключовим для країн Вишеградської групи стала відмова від прийняття квотного розподілу. Незважаючи на тиск з боку Європейської комісії (ЕК) і критику низки міжнародних організацій Вишеградська група не має наміру включитися в систему квот.

Сьогоднішня міграційна криза не стала причиною розбіжностей і ослаблення Вишеградської групи, про що часом говорять деякі експерти. Навпаки, існуючі виклики дали можливість цьому субрегіональному угрупованню бути більш почутим на рівні ЄС. Свою роль зіграло і головування Словаччини в Раді ЄС у другій половині 2016 р. в рамках якого вона спробувала перенести ідеї Вишеградської групи на загальноєвропейський рівень. Вишеградське бачення міграційних проблем ґрунтується на соціально-економічних і політичних чинниках. Серед них можна виділити орієнтацію в імміграційній політиці переважно не на країни Африки і Близького Сходу, звідки йде сучасний потік біженців, а на європейські країни не члени ЄС, такі як Україна. Свою роль відіграє більш низький рівень соціально-економічного розвитку країн Вишеградської групи в порівнянні з іншими членами ЄС, що перетворює її в територію транзиту для біженців з країн Африки та Близького Сходу. Важлива роль і політичних сил, які в даний час очолюють країни Вишеградської групи і є противниками масової імміграції [2].

У зв'язку з цим становить інтерес опублікований прогноз американського соціологічного центру «PEW Research Center», згідно з яким до 2050 р. частка мусульманського населення в Західній Європі різко зростає (в разі збереження високого рівня міграції – до 18-20% у Великобританії, Франції, Німеччині та Австрії, а в Швеції м до 30%). Але це не стосується країн Вишеградської групи, які поставили жорсткий бар'єр на шляху мігрантів і біженців з країн Близького Сходу і Африки. У Польщі, наприклад, їх частка не перевищить 0,1-0,2%.

Звертає на себе факт, що відмова приймати мігрантів вже призвела до глибокого конфлікту між ЄК і Вишеградською групою. ЄК розпочала офіційну судову процедуру щодо Чехії, Польщі та Угорщини за невиконання рішення ЄС від 2015 р. з розселення біженців. Результатом цієї процедури може бути накладення штрафів і навіть позбавлення права голосу в Раді ЄС. Проте, країни Вишеградської групи не мають наміру поступатися тиску Брюсселя в питанні, яке вони вважають принципово важливим. Словаччина і Угорщина висунули проти ЄК зустрічний позов, оскільки рішення щодо квот було прийнято, на їхню думку, не демократично, всупереч їх протестному голосуванню. Деякі депутати чеського парламенту навіть заявили в зв'язку з цим, що скоріше віддадуть перевагу виходу з ЄС, ніж погодяться прийняти біженців. Наприклад президент Чехії М. Земан висловив офіційну точку зору, згідно з якою Чехія як суверенна країна сама вирішить, кого їй приймати на своїй території [3].

Така жорстка позиція пояснюється тим, що: – по-перше, історичною традицією. У нових членів ЄС є укорінене розуміння того, що вони завжди служили щитом християнської Європи і захищали її від набігів татаро-монголів і турків; – другий аргумент є культурно-цивілізаційним і полягає в тому, що країни Вишеградської групи бажають зберегти національну ідентичність і відмовляються приймати мігрантів-мусульман з огляду на несумісність цінностей; – третій аргумент пов'язаний з

національною безпекою. На думку лідерів Вишеградської групи в потоці біженців-мусульман в їх країни неминуче проникнуть близькосхідні терористи; – четвертий аргумент є фінансовим тому що держави Східної Європи не мають ресурсів, щоб фінансувати складний процес інтеграції мусульман, навчання їх мови і професійним навичкам; – п'ятий аргумент відображає антинімецькі настрої в Східній Європі [3].

Є і ще одне, психологічне, пояснення особливої позиції Вишеградської групи в питанні біженців. Як наслідок перебування в складі «соцтабору» до 1989 р. і майже півстолітньої ізоляції, ці країни не зазнали міграційної навали, яка почалася в Західній Європі в 1960-ті рр. Не тільки країни Вишеградської групи, але також східна Німеччина сформували стійкий менталітет «радянської людини», який внутрішньо протиставляється західним ліберальним цінностям, відчуває неприязнь до мігрантів і мультикультуралізму. Це підтверджується не тільки «антидемократичними» тенденціями в політиці східноєвропейських країн, а й підйомом правопопулістських рухів. Ці настрої поділяють і багато жителів Західної Європи. Усвідомлюючи небезпеку підризу своїх ідеологічних засад, ЄК посилила натиск на Вишеградську групу. Показовим став відкритий лист підписання трьома колишніми єврокомісарами і екс-міністром фінансів Німеччини Х. Айхеля, спрямований голові ЄК Ж.-К. Юнкеру з вимогою припинити надання фінансової допомоги Угорщині у зв'язку з нехтуванням «базисних демократичних свобод». Крім того, 15 листопада 2017 р. Європейський парламент прийняв резолюцію, що різко критикує Польщу за порушення правових норм ЄС. Все вищезазначене вказує на те, що ідеологічний розкол в Євросоюзі поглиблюється введенням санкцій. Все вказує на те, що ідеологічний розкол в Євросоюзі поглиблюється [3].

Відносно вищезгаданого голови ЄК Комісії Ж.-К. Юнкера необхідно відзначити, що політик, в цілому, дивується, чому питання міграційної політики ЄС про квоти викликає так багато емоцій і відволікає від більш важливих питань. Однак відсутність в ЄС консенсусу саме з цього питання блокує тривалу реформу Дублінського регламенту, покликану змінити порядок надання притулку саме за допомогою перерозподілу потенційних біженців між країнами ЄС в разі їх великого напливу. Все ж в новому пакеті пропозицій, представлених в кінці вересня 2017 р., ЄК вирішила перемістити акцент з обов'язкових квот з прийому біженців з Італії і Греції на переселення претендентів на притулок з Північної Африки і країн Африканського рогу на добровільній основі і з фінансовим заохоченням країн, готових їх прийняти. Нова програма ЄК отримала схвалення більшості держав-членів при очікуваному опорі країн Вишеградської групи, які в черговий раз заявили, що не можуть інтегрувати мігрантів-мусульман. Зсув переваг на користь добровільного розселення в той же час зовсім не означає, що ЄК залишила ідею домогтися від країн ЄС виконання своїх зобов'язань по розселенню біженців відповідно до квот. Протистояння з Вишеградською групою триває, хоча різкі дії з боку ЄК малоймовірні [4].

У той же час Вишеградська група претендує на «нове бачення» міграційної проблеми в ЄС, а саме її винесення за межі Європи, в рідні країни мігрантів та біженців. Такий підхід не викликає заперечень у інших країн ЄС. Угорщина і Польща лише повторюють пропозиції ЄК, озвучені в «Європейській порядку денному з міграції» ще в 2015 р., так і в попередніх, ще докризових програмах боротьби з корінними причинами еміграції. Ініціаторами тісної співпраці з африканськими державами також стали не країни Вишеградської групи, а Італія, Франція і Німеччина. Заручившись підтримкою уряду Австрії, що прийшов до влади в жовтні 2017 р., Польща і Угорщина рішуче заявляють, що міграційна політика ЄС провалилася і наполягають на самостійному вирішенні міграційних проблем, тобто фактично на ренаціоналізації міграційної

політики. У цьому контексті зазначимо, що загальна політика ЄС у сфері міграції та притулку почала формуватися як неминуча відповідь на скасування внутрішніх кордонів країн ЄС в Шенгенському просторі. Країни Вишеградської групи занадто довго чекали своєї черги на приєднання до Шенгену, тому вони будуть останніми, хто визнає необхідність повного відновлення прикордонного контролю, що стане прямим наслідком повернення міграційної політики в національну компетенцію [4].

Конфронтація Польщі та Угорщини з Брюсселем з міграційних питань є лише окремих, хоча і дуже важливим питанням функціонування ЄС. ЄС також переслідує Угорщину в судовому порядку за її політику щодо університетів та організацій громадянського суспільства, які отримують фінансування від зарубіжних фондів. Відносно ж Польщі в грудні 2017 р. ЄК запустила безпрецедентну дисциплінарну процедуру, яка, на думку Брюсселя, своєю судовою реформою загрожує верховенству закону в ЄС. Позбавлення Польщі права голосу в Раді ЄС вимагає тривалої і складної процедури узгодження, в тому числі одностайності в Раді, яка навряд чи можлива, якщо Угорщина, як сподівається Польща, використає право вето на це рішення. У той час як Е. Макрон і А. Меркель рішуче підтримують ЄК в її діях проти Польщі, що вступила на посаду головування в Раді ЄС у 2018 р. Болгарія проявляє надзвичайну обережність в питанні санкцій, справедливо заявляючи, що таке рішення загрожує ЄС «багатьма безсонними ночами» [4].

В цілому необхідно відзначити, що позиції країн-членів ЄС щодо міграційної кризи досить різняться в залежності від географічного положення держави, історично сформованої моделі соціокультурної адаптації, зацікавленості приймаючих країн в мігрантах і низки інших чинників. Міграційна проблематика активізувала роботу Вишеградської групи і стала основною темою зустрічей представників країн-учасниць, а також Австрії, Болгарії, Македонії, Хорватії та низки інших держав, ситуація в яких впливає на обстановку в країнах Вишеградської групи. Загальним для всіх держав групи стало «виборче» ставлення до загальноєвропейських заходів щодо врегулювання цієї кризи. Підтримку Вишеградської групи знайшли загальноєвропейські заходи щодо створення умов для повернення мігрантів на батьківщину, по розселенню в сусідніх країнах до Сирії та Іраку. Країни Вишеградської групи наполягали на позиції посиленого контролю на зовнішніх кордонах, що зможе знизити міграційний тиск.

Угорщина, Польща і Чехія внесли свій внесок в службу швидкого реагування, створену для регулювання порядку на кордонах ЄС. Група надає допомогу територіям, які найбільше постраждали від напливу біженців, надаючи фахівців, силові підрозділи, необхідне обладнання, фінансову допомогу. В рамках механізмів регулювання міграції за межами ЄС країни здійснюють підтримку через окремі фонди. Тим самим Вишеградська група бере активну участь в ряді заходів поточного регулювання міграційних процесів, включаючи реалізацію основної довгострокової мети ЄС щодо викорінення самих причин міграції з країн, що розвиваються. Негативну ж реакцію як політичних і громадських діячів, так і населення Вишеградської групи в 2015-2016 рр. викликало обов'язкове розселення мігрантів. З плином часу громадська думка в розглянутих країнах сильно не змінилося [2].

Згідно з опитуваннями, і в 2015-2016 рр. Угорщина, Чехія і Словаччина перебували серед групи європейських держав, де спостерігалася найбільша частка респондентів з негативним ставленням до мігрантів, що прибувають з країн поза ЄС. З 2016 р. в Словаччині показники склали 79%, в Чехії 82%, в Угорщині 81%, в Польщі 64%. При цьому в 2016 р. Чехія стала єдиною країною ЄС, де більше половини населення (55%) висловилися проти політики ЄС щодо міграції. Інші результати досліджень виявили основні причини негативного ставлення населення Вишеградської групи до мігрантів.

Особливе занепокоєння у жителів викликає те, що іммігранти можуть поширювати специфічні хвороби (57-69%, за винятком Польщі з 30%); що в разі політичної нестабільності іммігранти будуть більш лояльні до своїх країн походження (від 53% опитаних в Польщі до 69% в Чехії і Словаччині); що іммігранти відбирають роботу у місцевих жителів (від 36% в Польщі до 43% в Чехії); що іммігранти впливають на зміну культури (від 30% в Польщі до 56% в Чехії); що потік іммігрантів впливає на погіршення життя в країні (від 37% в Польщі до 65% в Чехії). Негативне ставлення населення Вишеградської групи не має прямої залежності від напливу біженців: Чехія і Угорщина, маючи однакові показники при опитуванні громадської думки, характеризуються абсолютно різними припливом біженців. Згідно з даними про заяви про надання притулку, на Вишеградську групу довелось в 2014 р. – 8,3%, в 2015 р. – 14,5%, в 2016 р. – 3,4% від усіх заяв в ЄС. Найбільші наслідки кризової ситуації на Близькому Сході зазнала Угорщина, де відзначалася як найбільш значна частка заяв про надання притулку [5, с. 33-34].

Загальним для Польщі, Чехії і Словаччини стали наслідки української кризи. В цих країнах збільшився приплив вихідців з України, яка входила до п'ятірки лідируючих країн за кількістю заяв. При цьому учасники об'єднання в умовах міграційної кризи в цілому зберегли колишню національну структуру просять притулок, хоча наслідки ситуації на Близькому Сході і Україні внесли певні корективи. Не будучи з самого початку кризи прихильниками квотної системи, кожна з країн об'єднання гальмувала процес прийняття мігрантів. Найбільш активно свої інтереси відстоювали Угорщина і Словаччина, які подали позови на рішення за квотним розселенню, розгляд яких почався в Європейському Суді на початку 2017 р. У той же час Угорщина мала можливість не брати участь в механізмі розподілу, якби прийняла пропозицію ЄК стати нарівні з Італією і Грецією країною тимчасового перебування. В результаті за весь час міграційної кризи, до березня 2017 р. в Чехію прибуло в рамках системи переселення з Греції тільки 12 чоловік з 2691 за рішенням Ради, до Словаччини 16 осіб з 902. Угорщина та Польща не прийняли жодної особи з покладених квот в 1294 і 6182 осіб відповідно відмовляючись нарівні з Австрією брати участь в квотній механізмі. Тим самим учасники Вишеградської групи потрапили до нечисленної групи країн, які виконали поки рішення щодо квот на 0-2%. Для порівняння кращою з країн ЄС, що реалізує рішення за квотним розподілом, стала Мальта, яка прийняла вже 73% мігрантів від квоти, а також Ірландія (53%) і Фінляндія (51%) [6].

Найбільш жорстких принципів щодо регулювання мігрантів, що прибувають займає Угорщина, через яку проходить один з маршрутів пересування біженців в ЄС. У вересні 2015 р. кордону країни, які є зовнішніми кордонами ЄС, були закриті, і прохід став можливий тільки на двох пропускних пунктах на угорсько-сербському кордоні. Додатково були створені два центри для прийняття біженців в західній частині Угорщини, введений контроль на кордоні зі Словенією. Однак потік біженців, що все збільшується привів до більш кардинальних заходів: спорудження огорож уздовж сербського та хорватського кордонів. Другу лінію загороджень уздовж сербського кордону почали зводити в 2017 р. Подібна політика критикується ЄС і міжнародними організаціями, однак знаходить підтримку Вишеградської групи. Разом з посиленням охорони кордонів в Угорщині активізувався процес зміни і відбулось посилення міграційного законодавства. Одним з останніх в березні 2017 р. набрав чинності закон, згідно з яким угорська влада заборонила вільне пересування біженців по країні і може затримувати мігрантів в спеціальних таборах на кордоні. Міграційна криза мала незначні наслідки для Чехії і Словаччини, проте їх влада дотримувалися багатьох загальних для Вишеградської групи пріоритетів, тим самим підтримуючи Угорщину і Польщу. У

2015 р. в Чехії була затверджена нова стратегія міграційної політики, що відповідає сучасних викликів. Ключовими пріоритетами стратегії стали 7 напрямків, серед яких протидія нелегальній міграції, виконання зобов'язань в рамках надання притулку, посилення дій з надання допомоги біженцям за кордоном з метою запобігання припливу мігрантів в країну [7].

Події в політичній сфері знайшли своє відображення і в міграційних питаннях Республіки Польща. Міграційна стратегія, яка вступила в силу в 2011 р. і була спрямована в тому числі на залучення іммігрантів, їх інтеграцію і повернення емігрантів, в умовах міграційного кризи була скасована. Ще однією причиною скасування стратегічного документа став недооблік їм зростаючого потоку з України, який мав великий вплив на внутрішню ситуацію і є новим міграційним феноменом в Польщі [8]. В результаті обстановка, що склалася змусила нове керівництво країни почати переглядати міграційну політику з урахуванням біженців і української ситуації. Як і інші учасники Вишеградської групи, влада Польщі є противником квотної системи. Основу мігрантів становлять вихідці з колишніх радянських республік, включаючи Білорусію, Україну, Росію. Навпаки, вихідців з Африки та Азії не так багато. В силу відсутності великих мусульманських громад і відносної соціально-економічної непривабливості Польща залишається осторонь від основного потоку біженців з Близького Сходу, при цьому продовжуючи притягувати жителів Східної Європи. Однією з причин відмови країни брати участь в квотах став той факт, що Польща в силу своєї відносно ліберальної міграційної політики щодо українських мігрантів і так прийняла понад 1 млн. українців [2].

Отже, констатуємо зближення позицій держав Вишеградської групи з проблем міграції. Первісне об'єднання дій Угорщини та Словаччини щодо брюссельських міграційних директив сама по собі подія далеко не остання. Раніше Угорщина і Словаччина перебували в досить неприязних відносинах, зокрема, з приводу угорського закону про подвійне громадянство. Відповідно до цього закону угорці в односторонньому порядку поширили своє громадянство на співвітчизників, що проживають в суміжних країнах. Словаччина ж відповіла на цей угорський крок заборонаю на друге громадянство. До позиції угорців і словаків, на території яких припав найсильніший удар хвилі біженців, з часом долучилася Чехія. Польща в свою чергу також поступово змінилася солідарністю з іншими членами Вишеградської групи. Вона менш інших партнерів відчувала на собі проблеми, пов'язані з південним потоком неконтрольованої міграції.

Країни Вишеградської групи приступили до спільного патрулювання на кордоні з Сербією і Румунією, де з літа 2015 р. Угорщина вже встигла звести оборонні споруди. 15 жовтня 2015 р. в Брюсселі пройшла зустріч прем'єр-міністрів країн Вишеградської групи, які зробили спільну заяву, що виражає їхню позицію у вирішенні питань міграційної кризи в ЄС. У заяві, зокрема, йшлося про те, що країни Вишеградської групи не підтримують пропозицію про квоти з прийому мігрантів, так як не вважають їх введення виходом з ситуації, що склалася. На думку глави МЗС Словаччини М. Лайчака, рішення щодо квот для біженців було прийнято не односторонньо, а простою більшістю голосів, що в майбутньому може вплинути на атмосферу в ЄС і в цілому на єдність країн союзу. На цьому тлі президент Франції Ф. Олланд ще й пригрозив країнам Східної Європи введенням санкцій, так як вони, за його словами, не дотримуються правила ЄС [9].

Остаточні зусилля прем'єр-міністрів Вишеградської групи щодо подолання нав'язуваного їм з Брюсселя порядку прийому біженців об'єдналися під час головування Словаччини в Раді ЄС у другій половині 2016 р. Тоді вони зайняли єдину позицію в

переговорах з Брюсселем. Словацька сторона виступила з пропозицією, що відображає також і позицію інших країн Вишеградської групи. Ця пропозиція могло стати початком переходу до практики «гнучкої солідарності», яка має на увазі спільне рішення проблем біженців країнами-учасницями ЄС в залежності від їх можливостей і бажання. Однак зустрівши опір керівництва Євросоюзу, 17 листопада 2016 р. на зустрічі міністрів внутрішніх справ ЄС словаки внесли зміни в свою програму, де замінили принцип «гнучкості» на принцип «ефективності». Вони представили на розгляд міністрів три сценарії подальшого розвитку подій, кожен з яких передбачав особливий комплекс заходів. 1. Поширення існуючої Дублінської системи на мігрантів, що прибувають, за умови встановлення суворих правил, що перешкоджають їх подальшому переміщенню по ЄС. 2. Використання механізму солідарності в разі погіршення обстановки для додаткової фінансової підтримки країн, які найбільш сильно відчули вплив припливу мігрантів. 3. У випадку надзвичайно високої кількості мігрантів, що прибувають кожна держава-член ЄС має бути готовою прийти на допомогу країні, що відчула найбільш серйозні наслідки від міграційних потоків [9].

При цьому пропонувалося розробити схему переміщення біженців між країнами ЄС і умови по поверненню на батьківщину тих людей, кому було відмовлено в наданні притулку в ЄС. Однак, зазначимо, що пропозиція Словаччини була зустрінута досить прохолодно. Так, міністр внутрішніх справ Італії А. Альфано заявив, що його країна не буде підтримувати подібні ініціативи. Його невдоволення, перш за все, ґрунтувалося на неготовності погодитися з виключенням деяких держав з програми розселення біженців в разі посилення міграційної кризи. Незважаючи на опір країн «ядра» ЄС, 9 грудня 2016 р. в ході зустрічі міністрів внутрішніх справ ЄС, уповноважений міністр Р. Калиняк оптимістично зазначив: «Питання повністю не провалене, був зроблений певний прогрес. Ми знаходимося на півдорозі». Важливо відзначити, що процес згуртування Вишеградської групи йде поза інституційних рамок, так як у об'єднання за чверть століття так і не з'явилося жодної інституційної структури. Єдиною «Вишеградською адресою» на сьогоднішній день залишається створений в 2000 р. Вишеградський фонд. Координація ж діяльності Вишеградської групи здійснюється по черзі керівництвом країн-учасниць, що змінюють один одного раз на рік [9].

Відомий американський історик зі Стенфордського університету, також як і багато аналітиків, Н. Фергюсон вважає, що криза міграції в Європі веде її до розколу. Однак на тлі антиміграційних настроїв розкол спостерігається не тільки в Європі. До ризику піддається і Шенгенська зона, найголовніше досягнення Європи після Другої світової війни. Після того як Італія за останні 5 років прийняла понад 700 тис. мігрантів, новий італійський популістський уряд вирішив вжити жорстких заходів. Міністр внутрішніх справ Італії М. Сальвіні недавно закрити порти Італії для судів з мігрантами. У ФРН після зіткнень канцлера Німеччини з міністром внутрішніх справ Х. Зеєхофером з питань міграції, міграційна політика також може привести до закінчення терміну повноважень А. Меркель. Все більше аналітичних видань зазначає, що міграція в Європі перетворилася в політичну проблему. Нинішня проблема ЄС обумовлена «глухотою і сліпотою» політичних еліт, які не хочуть враховувати проблеми своїх громадян, проблеми, які є прямим наслідком масової міграції, що створила чимало проблем для стабільності Європи. В першу чергу, це проблема безпеки. Залишається і серйозна проблема етнічного та релігійного співіснування, обумовлена імміграцією. Французькі євреї стали жертвою свого роду етнічної чистки, згідно маніфесту, підписаним колишнім президентом Франції Н. Саркозі і колишнім прем'єр-міністром Франції М. Вальсаном. У зв'язку з цим експертами відзначається, що сьогодні в ЄС живуть 510 млн. європейців і 1,3 млрд. африканців. «За 35 років проти 450 млн. європейців буде 2,5 млрд. африканців,

в 5 разів більше». Якщо африканці візьмуть приклад мексиканців в США, «через 30 років в Європі буде від 150 до 200 млн. афроєвропейців, в порівнянні з 9 млн. сьогодні» [10].

Найбільша в Європі міграційна хвиля з часів Другої світової війни стає все більш актуальною проблемою, так як корінних народів Європи стає все менше. Дискусійна система квот для мігрантів також зазнала краху. Європейські уряди не можуть депортувати мігрантів. У 2012 р. Європейський суд з прав людини засудив уряд Італії, наказавши йому виплатити тисячі євро 20 мігрантам, депортованим в Лівію. Італійська влада перехопили мігрантів в Середземному морі, коли ті намагалися дістатися з Лівії до італійського острова Лампедуза. Трі роки по тому Європейський суд знову засудив уряд Італії за депортацію мігрантів. Європейський суд з прав людини також засудив Іспанію, що вирішила видворити групу з 75-80 мігрантів з анклаву Мелілья. Також Європейський суд з прав людини засудив Угорщину за затримання мігрантів. Європа не має права затримувати, депортувати, заарештовувати і репатріювати мігрантів. На думку багатьох аналітиків і політиків в умовах цієї масової міграції європейські демократії ризикують прийти до краху [10].

Стосовно загострення ситуації у відносинах між ЄС і Вишеградською групою на тлі міграційної кризи, показовим є виступ міністра закордонних справ республіки Польща В. Вашиковського в ефірі національного телебачення 13 червня 2017 р. Міністр прямо заявив про те, що Польща не дозволить Єврокомісії приймати рішення про прийом біженців на території країн Євросоюзу замість самих держав. Виступ В. Вашиковського став відповіддю на заяву Європейської комісії про готовність ініціювати офіційний розгляд щодо країн Вишеградської групи за відмову приймати біженців в рамках загальноєвропейської програми розселення [11].

Реакція Варшави є цілком логічною, з урахуванням того, що на сьогоднішній день країни східної Європи практично не зачеплені ісламською міграцією, або, як Угорщина, є транзитними країнами. Це, зокрема, обумовлено тим, що мігрантам набагато вигідніше в економічному плані перебувати в країнах Західної Європи, де вище рівень допомоги і краще розвинена соціальна інфраструктура. При цьому для країн Східної Європи очевидний також і негативний економічний ефект від прийому мігрантів, наприклад, Францією чи Італією. Тільки в Італії за оцінкою національного міністерства фінансів, щороку витрачається близько 3,3 млрд. доларів, в зв'язку з чим Італія запросила ввести мораторій на прийом її мігрантів. В даному контексті країни Вишеградської групи не хочуть йти шляхом Італії і наполягають на пріоритеті в даному питанні національного законодавства над європейським [12, с. 379].

Однак, з огляду на все вищесказане необхідно також відзначити, що результати саміту ЄС, що пройшов 29 червня 2018 р. свідчать про консенсус і знаходження нового рішення міграційної кризи. Більш того результати саміту розцінюються як перемога країн Центральної Європи. В цілому відзначимо, що глави держав і урядів 28 країн ЄС знайшли на саміті ЄС «європейське рішення» міграційної кризи. Підсумок багаточасових дискусій, що проходили в Брюсселі полягає в тому, що ЄС встановлює нові правила прийому мігрантів, врятованих у Середземномор'ї, а також зобов'язується реформувати Дублінську угоду про розподіл біженців. Учасники саміту ЄС також змогли узгодити положення про організацію поза Європейського союзу центрів висадки нелегальних мігрантів, які прямують до Європи. Незважаючи на рішення вважається, що найважче залишається попереду так як в подальшому необхідно зрозуміти сферу відповідальності кожної з країн-членів ЄС у вирішенні міграційної кризи, як і де будуть відкриті згадані центри прийому біженців [13].

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що раніше 28 червня 2018 р., вироблення європейськими країнами «єдиного підходу» з прийому мігрантів вимагало Управління

Верховного комісара ООН у справах біженців та Міжнародна організація з міграції. У спільній заяві організації відзначили можливість досягти угоди на саміті ЄС і заявили про необхідність пошуку нових і єдиних підходів до міграційної кризи. В якості вирішення проблеми 24 червня 2018 р. влада Швеції запропонувала заборонити мігрантам самостійно вибрати країну для проживання. Раніше в червні 2018 р. європейську систему прийому мігрантів розкритикував президент Франції Е. Макрон, заявивши, що ЄС не вистачає ефективності і солідарності в цьому питанні. Влада Італії, в свою чергу, відмовляється приймати судна з мігрантами, закриваючи свої порти, а також забороняє рятувальним кораблям допомагати таким судам у разі лиха. За даними ООН, число мігрантів, які приїхали в Європу, досягає 42 тис. При цьому близько тисячі біженців з початку 2018 р. загинули, намагаючись переплисти Середземне море на невідповідних для цього плавальних засобах [14].

Таким чином, розглянувши в загальних рисах проблеми, які пов'язані з міграцією можна зробити висновок, що міграційна криза в ЄС підштовхнула Вишеградську групу до посилення взаємодії в рамках свого субрегіонального інтеграційного угруповання і відстоювання своїх позицій на загальноєвропейському рівні, що практично позбавлене шансів на успіх в разі дій поодиночці. Вишеградська група стала тим форматом, де кожна з країн-учасниць могла вирішити свої міграційні завдання. При цьому Угорщина, Польща, Словаччина і Чехія реалізовували схожі заходи в рамках боротьби з кризою, хоча частина проведених заходів була властива тільки окремим учасникам групи і визначалася внутрішньодержавні специфікою. Загальна позиція країн «четвірки» як субрегіонального угруповання визначається загальними факторами міграційної ситуації в цих країнах. Серед причин «особливої думки» країн Вишеградської групи виділяються причини як соціально-економічного, так і політичного характеру. Однією з подібних причин є низька привабливість країн-учасниць для мігрантів в силу їх соціально-економічного розвитку. Не будучи основними країнами призначення в рамках ЄС, країни Вишеградської групи не мають багатий досвід, розроблені механізми і інфраструктуру для прийняття та інтеграції великої кількості мігрантів, і особливо біженців з мусульманських країн. Адже протягом багатьох років основу приїжджають в країни Вишеградської групи складали вихідці з інших європейських держав, а також колишніх радянських республік [2].

Список використаної літератури

1. Вишеградская четвёрка в Европейском Союзе : дилеммы конвергенции / отв. ред. Л. Н. Шишелина. – Москва : Ин-т Европы РАН, 2017. – 140 с. ; Vishegradskaya chetverka v Yevropeyskom Soyuze : dilemmy konvergentsii / отв. red. L. N. Shishelina. – Moskva : In-t Yevropy RAN, 2017. – 140 s.

2. Четверикова А. В. Положение стран Вишеградской группы в условиях обострения миграционного кризиса в ЕС [Электронный ресурс] / А. В. Четверикова // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. – Т. 10, № 4. – С. 130-143. – Режим доступа : www.ogt-journal.com/jour/article/download/45/45 ; Chetverikova A. V. Polozhenie stran Vishegradskoy gruppy v usloviyakh obostreniya migratsionnogo krizisa v YeS [Elektronnyy resurs] / A. V. Chetverikova // Kontury globalnykh transformatsiy: politika, ekonomika, pravo. – 2017. – Т. 10, № 4. – S. 130-143. – Rezhim dostupa : www.ogt-journal.com/jour/article/download/45/45

3. Добров Д. Страны «Вышеградской группы» не намерены принимать беженцев-мусульман [Электронный ресурс] / Д. Добров // Inosmi.ru. – 2017. - 04 декабря. – Режим доступа : <https://inosmi.ru/politic/20171204/240916307.html> ; Dobrov D. Strany «Vyshegradskoy gruppy» ne namereny prinimat bezhentsev-musulman [Elektronnyy resurs] /

D. Dobrov // Inosmi.ru. – 2017. – 04 dekabrya. – Rezhim dostupu : <https://inosmi.ru/politic/20171204/240916307.html>

4. Потемкина О. Кризис солидарности в Европе: Польша и Венгрия против Брюсселя [Электронный ресурс] / О. Потемкина // Валдай : международный дискуссионный клуб. – 2018. – 17 января. – Режим доступа : <http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/krizis-solidarnosti-es-polsha/> ; Potemkina O. Krizis solidarnosti v Yevrope: Polsha i Vengriya protiv Bryusselya [Elektronnyy resurs] / O. Potemkina // Valdai : mezhdunarodnyy diskussionnyy klub. – 2018. – 17 yanvary. – Rezhim dostupa : <http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/krizis-solidarnosti-es-polsha/>

5. The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary / ed. by B. Simonovits, A. Bernat. – Budapest : TÁRKI Social Research Institute, 2016. – 155 p.

6. Annex to the Report from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council [Electronic resource] : Tenth report on relocation and resettlement / European Commission. – Brussels, 2017. – Mode of access : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20170302_tenth_report_on_relocation_and_resettlement_annex_3_en.pdf

7. Czech Republic : Updated State Integration Programme [Electronic resource] : (Unofficial translation) European Commission. – 2016. – January 4. – Mode of access : <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/czech-republic-updated-state-integration-programme>

8. Bachman B. Diminishing solidarity: polish attitudes toward the European migration and refugee crisis [Electronic resource] / B. Bachman // Migration policy institute. – 2016. – 16.06. – Mode of access : <https://www.migrationpolicy.org/article/diminishing-solidarity-polish-attitudes-toward-european-migration-and-refugee-crisis>

9. Sedelmeier U. Europe after the Eastern Enlargement of the European Union: 2004–2014 [Electronic resource] / U. Sedelmeier // Heinrich Boell Foundation 2014. – 10.06. – Mode of access : <https://eu.boell.org/en/2014/06/10/europe-after-eastern-enlargement-european-union-2004-2014>

10. Meotti G. Mass Migration : “The Fatal Solvent of the EU” [Electronic resource] / G. Meotti // Gatestone Institute. – 2018. – July 16. – Mode of access : <https://www.gatestoneinstitute.org/12607/mass-migration-european-union>

11. Варшава не позволит ЕК навязывать стране мигрантов, заявил Вашиковский [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2017. – 13 июня. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20170613/1496366168.html>; Varshava ne pozvolit YeK navyazyvat strane migrantov, zayavil Vashchikovskiy [Elektronnyy resurs] // RIA Novosti. – 2017. – 13 iyunya. – Rezhim dostupa : <https://ria.ru/world/20170613/1496366168.html>

12. Медушевский Н. А. Вышеградская группа и вызовы европейской интеграции / Н. А. Медушевский // Теории и проблемы политических исследований. – 2017. – Т. 6, № 3А. – С. 377-385 ; Medushevskiy N. A. Vyshegradskaya grupa i vyzovy evropeyskoy integratsii / N. A. Medushevskiy // Teorii i problemy politicheskikh issledovaniy. – 2017. – Т. 6, № 3А. – С. 377-385.

13. Саммит ЕС : принципы новой общей миграционной политики [Электронный ресурс] // Euronews.com. – 2018. – 29 июня. – Режим доступа : <https://ru.euronews.com/2018/06/29/eu-migration-deal> ; Sammit YeS : printsipy novoy obshchey migratsionnoy politiki [Elektronnyy resurs] // Euronews.com. – 2018. – 29 iyunya. – Rezhim dostupa : <https://ru.euronews.com/2018/06/29/eu-migration-deal>

14. Саммит ЕС достиг соглашения по миграционной политике [Электронный ресурс] // Известия. – 2018. – 29 июня. – Режим доступа : <https://iz.ru/761125/2018-06-29/sammit-es-dostig-soglasheniia-po-migratsionnoi-politike> ; Sammit YeS dostig soglasheniya

po migratsionnoy politike [Elektronnyy resurs] // Izvestiya. – 2018. – 29 iyunya. - Rezhim dostupa : <https://iz.ru/761125/2018-06-29/sammit-es-dostig-soglasheniia-po-migratcionnoi-politike>

Стаття надійшла до редакції 05.10.2018 р.

M. Fesenko

THE ROLE OF THE WESEGGGRAPHY GROUP IN ESTABLISHMENT OF EU MIGRATION CHALLENGES

The article analyzes contemporary EU challenges in the field of migration policy and the role of the Visegrad Group in overcoming the pan-European migration crisis. It is proved that the EU migration crisis has pushed the Visegrad Group to strengthen its cooperation within its subregional integration group and defend its positions at the pan-European level, which virtually lacks the chance of success in the event of action alone. The Visegrad Group became the format where each of the participating countries could solve its migration tasks.

It is proved that lack of necessary experience, socio-cultural fears influenced the mood of the Visegrad group, where protest rallies against the influx of refugees were repeatedly held. The role of both the formation of public opinion and the development of a common policy played a role in the power of the countries of the political forces that are in varying degrees opposed to mass immigration and Muslim immigrants in particular. Economic factors do not contribute to the openness of the Visegrad Group as well. For example, interest in economic migrants from the participating countries was met at the expense of Eastern European states, including Ukraine. In addition, the countries do not have sufficient financial capacity to accommodate a large number of migrants. Most of the above factors are of a long-term nature, which leads to the preservation of the existing position of the Visegrad Group on the migration crisis in the near future. In June 2017, the decision of the European Commission to initiate the process of introducing preventive measures against the Visegrad Group countries, with the exception of Slovakia, was accepted by its non-participation in the quota system, formally split the group into two parts. Although the implementation of the European Commission's decision will take a long time, it can be expected that this event will affect the development of a common position due to the location of countries in unequal conditions. However, since the functioning of the Visegrad Group is influenced by other, more fundamental factors, and countries have not always been unanimous, it is not necessary to expect a sharp change in the functioning of the Visegrad Group as a single subregional group. The Visegrad countries do not have much experience, developed mechanisms and infrastructure for the reception and integration of a large number of migrants, and especially refugees from Muslim countries.

Key words: *Visegrad Group, EU, Poland, Hungary, Czech Republic, Slovakia, migration, migration problems, European Commission, Council of the EU.*

УДК 341.176(4):070

С.О. Шустенко

РІШЕННЯ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ МЕДІА

У науковій статті досліджуються заходи, конвенції, рекомендації Ради Європи у питанні формування інформаційної політики держави та розробки документів, які сприяють підвищенню якості засобів масової інформації.

Метою статті є дослідження політики Ради Європи, що впливає на процеси формування відкритості мас-медіа та дотримання права людини на доступ до інформації як одного з основоположних принципів демократичної держави.

Теоретичне і практичне значення статті полягає в тому, що не дивлячись на те, що прозорість та відкритість засобів масової інформації завжди вважалися основоположними засадами демократичного управління, підтримка права на доступ до інформації стала визнаною лише за останнє десятиліття.

Дано оцінку рішенням Ради Європи, де йдеться про захист свободи слова та свободи медіа, а також плану подальшої роботи Ради Європи з посилення незалежності засобів масової інформації. Розглянуто підходи Ради Європи, а також ОБСЄ у використанні інформаційно-комунікативних технологій та їх впливу на практику захисту права людини.

Ключові слова: Рада Європи, засоби масової інформації, права людини, міжнародні організації, європейські стандарти.

З початку свого існування Рада Європи поширює ідею зміцнення свободи слова, наголошує на вільному обміні інформації, проводить загальноєвропейські політичні заходи, а також розробляє відповідні правові документи та опікується тим, щоб законодавство у сфері засобів масової інформації було на високому рівні.

У цьому аспекті діяльність Ради Європи зосереджена у таких напрямках, як моніторинг за концентрацією засобів масової інформації, дослідження впливу технологій зв'язку на права людини, розробка стратегій для удосконалення відповідальності ЗМІ у загальноєвропейській перспективі.

Дослідження політики Ради Європи щодо засобів масової інформації знайшли відображення у низці праць українських науковців. Зокрема, Л. Губерський конкретизував деякі аспекти правової діяльності Ради Європи, яка є визначальною у розвитку європейського законодавства і спрямована на гармонізацію та вдосконалення правових систем держав-членів на основі спільних стандартів. Є. Макаренко у монографії "Міжнародні інформаційні відносини" систематизувала концепції інформаційної політики Ради Європи та Європейського Союзу у період з 1994 по 2002 рр. О. Кузнєцова, Г. Почепцов Г, О. Скакун у своїх дослідженнях ґрунтовно розкрили тематику становлення інформаційної політики Ради Європи та супутніх міжнародних організацій.

Діяльність національних та міжнародних інституцій із забезпечення прав людини спрямована на втілення заходів, покликаних створити умови для належної реалізації, охорони та захисту цих прав. Що стосується реалізації прав, то у межах Ради Європи з часу її створення проводиться робота із створення загальноєвропейських стандартів права людини на інформацію. Для цього укладаються міжнародні конвенції (Конвенція про захист осіб щодо автоматизованої обробки персональних даних 1981 р., Конвенція

про доступ до офіційних документів 2008 р.), а також приймаються рішення рекомендаційного характеру (зокрема в рамках Європейських конференцій міністрів з питань політики в галузі ЗМІ) [1].

На третій Європейській конференції міністрів, яка проходила на Кіпрі у 1991 році, було винесено пропозиції щодо законодавчої реформи, а також пропозиція підготувати спеціалістів у сфері мас-медіа в країнах Центральної та Східної Європи. Було запропоновано створити консультаційний пункт, розвивати нові технології з комунікації, контролювати баланс відмінностей між державами різних соціокультурних груп [2, с. 287].

У Кракові 2000 року було проведено шосту європейську конференцію з політики мас-медіа "Політика медіа завтра". На конференції було зазначено, що завдяки Раді Європи створено простір свободи слова і свободи мас-медіа за допомогою міжнародних юридичних документів, які складені на основі цінностей, які зазначаються у конвенції прав людини. Також, було порушено питання про обмеженість свободи слова у Федеративній Республіці Югославія, а також у Білорусі. Було наголошено, що свободи слова це невід'ємні частини від обов'язків і відповідальності. Тому, задля збереження культурного плюралізму повинна бути впевненість, що інформація передається за допомогою джерел, які не втратили своєї відмінності. Саме на цій конференції підтвердили роль Ради Європи у сприянні демократії та дотриманні прав людини, тим більше коли йдеться про загальні принципи в законах про мас-медіа та політику. Фокусом такої діяльності мають бути демократія та людські потреби, які фігурують у таких питаннях:

- баланс між свободою висловлювання, інформацією, інших прав і законних інтересів;
- плюралізм служб мас-медіа;
- сприяння соціальному єднанню;
- пристосування виконавчої структури Ради Європи до діяльності мас-медіа у контексті поточних змін [2, с. 289].

Наступним значущим документом є Декларація Ради Європи про захист журналістів у конфліктних ситуаціях (1996), Рекомендації № (99) 15 Комітету Ради Європи країнам-членам щодо заходів з висвітлення засобами масової інформації виборчих кампаній, а також Рекомендації Ради Європи «Про право журналістів не розкривати своїх джерел інформації».

Рада Європи тісно співпрацює з такими європейськими організаціями як ОБСЄ, ЄС, ООН. Саме рекомендації Ради Європи про ЗМІ доповнюють стратегію в галузі масової комунікації ООН. Поширюється ідея масового поширення інформації без перешкод свободі слова завдяки втіленню конкретних заходів, якими зможе скористатися ЮНЕСКО для натхнення свободи преси і незалежності, плюралізму та різнобічність медіа.

Щодо побудови інформаційного суспільства, Рада Європи акцентує увагу на тому, що найближчим часом воно стане вирішальним у економічній, соціальній та технологічній сферах, а також буде нести вагому роль у побудові суспільства і у відносинах між особами та країнами на світовому рівні. Це буде надавати високу можливість обміну інформацією, а особливо на транскордонному рівні, через доступ до суспільних мереж. Тому, потрібен новий підхід до функціонування засобів масової інформації, особливо беручи до уваги, що суспільний та приватний зв'язок можуть здійснюватися через одні й ті самі мережі. Починаючи з 1994 року, Європейське співтовариство ставить побудову інформаційного суспільства на перший план, оскільки таким чином можна досягти балансу у функціонуванні новітніх технологій та

комунікаційних систем, а також користі від розвитку інформаційного суспільства для всіх країн і людей, які там проживають [3].

Пізніше відбувся Конгрес по обговоренню складнощів, які можуть виникати при побудові інформаційного суспільства. У сфері інформаційної політики Ради Європи, у 1995 році Європейська комісія започаткувала роботу Форуму для обговорення проблем побудови інформаційного суспільства. На Форумі обмінюються думками та ідеями щодо побудови інформаційного суспільства. Першим його главою був Мартін Бангеманн [4, с. 247].

У 1996 році Форумом було прийнято перший звіт "Мережа для людей і їхніх співтовариств: максимальне використання інформаційного суспільства в Європейському Союзі". У звіті зазначалися рекомендації стосовно багатьох галузей інформаційного суспільства, а саме політичної, економічної, культурної та соціальної. У звіті було підкреслено, що готовність до адаптації Європи підвищить конкурентоспроможність порівняно із США, а також не допустить соціальної байдужості у європейських країнах.

Форум розглядає інформаційне суспільство як середовище, у якому люди навчаються та пізнають нове протягом всього життя. Також у звіті наголошується про те, що нові технології лише збільшать кількість робочих місць, безліч людей буде працювати у сфері медіа, суспільство буде інтегруватися з інформаційним суспільством, а також підсилить своє значення свобода людини.

У звіті підхід орієнтований на особистість та її основні потреби, а також визначаються головні завдання інформаційної політики Ради Європи, а саме навчити громадян користуватися інформаційними технологіями, заохотити суспільство навчатися протягом життя, залучати суспільство до розвитку послуг, які для них будуть потрібними в майбутньому, за допомогою нових технологій зробити політику максимально прозорою [4, с. 249].

У політичній декларації п'ятої Європейської конференції міністрів з політики у галузі засобів масової інформації 1997 р. зазначалося, що хоча й розвиток нових комунікативних технологій сприяє поширенню інформації, відкритому доступі до культурних, освітніх програм, обміну досвідом між різними громадами, у той же час він може обернутися проти дотримання прав людини, порушити приватність та нанести певну шкоду. Подання засобами масової інформації новин збереглася і у сучасному цифровому середовищі, тим більше, що використовуються віртуальні зображення не тільки у традиційних ЗМІ, але і у нових інформаційних службах.

У Резолюції № 1 "Вплив нових комунікаційних технологій на права людини і демократичні цінності" розглядається, зокрема, застосування принципу універсальної служби, за допомогою якого, наскільки це можливо, з урахуванням різних національних, регіональних умов і ресурсів, має забезпечуватися на національному рівні доступ для приватних осіб до комунікаційних і інформаційних служб за доступною ціною і незалежно від місця їхнього проживання. Окрім того, значна увага в резолюції приділяється питанням захисту приватності, прав людини і боротьбі з неналежним використанням нових інформаційних і комунікаційних технологій [5].

Щодо доступу до нових комунікаційних і інформаційних служб, то держави-учасники зобов'язуються сприяти без будь-якої дискримінації розвитку і використанню нових технологій і нових комунікаційних та інформаційних служб і регулюючих норм для того, щоб дотримуватися вимог принципу універсальної суспільної служби. Щодо свободи слова й інформації, то держави-учасники відповідно до принципів статті 10 Європейської конвенції про права людини зобов'язуються гарантувати і поширювати свободу слова й інформації і дотримання журналістських свобод у сфері нових комунікаційних і інформаційних служб як на національному, так і на транскордонному

рівнях законодавчими, адміністративними або іншими засобами. Вони зобов'язуються також сприяти наданню громадськості інформації, якою володіють органи державної влади як на національному, так і на місцевому рівнях через нові комунікаційні й інформаційні служби, за належної поваги до інших прав і законних інтересів, у той же час стежачи за тим, щоб цю інформацію можна було одержувати й іншим чином [6].

Також, країни-учасниці повинні підтримувати ідею використання нових комунікативних технологій для створення інформаційних додатків, які будуть розробляти нові інформаційні служби та забезпечувати високий захист споживачів. Країни повинні будуть підтримувати обмін надбань європейської культурної спадщини за допомогою нових комунікативних технологій, завдяки чому вагомо підвищиться знання культури європейського простору.

У декларації зазначається, що країни-учасниці зобов'язуються використовувати нові технології та нові інформаційні служби для того, щоб забезпечити кращий захист прав людини завдяки поширенню інформації про інструментарій цієї галузі. Також країни повинні сприяти участі певних осіб у суспільному житті на національному та регіональному рівнях, і забезпечити гарантування поваги до прав людини та демократичних цінностей за допомогою законодавства та адміністративних норм, які відносяться до нових комунікаційних та інформаційних служб. Про це йдеться у Європейській конвенції про права людини та документах Ради Європи.

Держави повинні вживати заходів, коли йдеться про дії, які можуть зашкодити правам людини та демократії, а також порушують права неповнолітніх і повинні унеможливити такі випадки. Держави повинні слідкувати, щоб можливість монтажу звуку та зображення не спотворювали новини, а також не порушували людську гідність та права.

Важливо, щоб використання новітніх комунікацій та інформаційних служб не суперечило вільним та таємним виборам, а також демократії під час проведення виборів, показовим прикладом є вибори щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу та вибори за незалежність Каталонії. Також, нові комунікаційні технології не повинні впливати на судовий розгляд та завдавати перепон неупередженості судових представників у судових справах.

Дотримання приватності особистого життя, а також спілкування за допомогою нових технологій повинні гарантуватися державою згідно до статті 8 Європейської конвенції про права людини.

Держави повинні за допомогою шифрування гарантувати громадянам високий рівень конфіденційності спілкування через комунікаційні технології.

Якщо виникнуть будь-які неприємності, що стосуються людських цінностей та прав людини через використання новітніх технологій, то відповідальною буде держава. Країни-члени будуть перешкоджати спробам використовувати технології для поширення думок чи схильності до дій, які суперечать людській гідності та демократичним цінностям.

Вагомим принципом П'ятої рамкової програми Європейського Союзу є те, що наукові роботи та дослідження у сфері інформаційно-комунікативних технологій повинні бути практичними для громадян, а також покращувати їх рівень комфорту у сферах охорони здоров'я, освіти та зайнятості.

Значущою є Декларація про європейську політику в області нових інформаційних технологій, яка була підписана 7 травня 1999 року у Будапешті. Цінною декларація є завдяки тому, що в ній зібрано основні позиції про побудову інформаційного суспільства Європейським Союзом з 1994 по 1999 роки. У Декларації описано новий етап впровадження та формування інформаційної політики. Саме у цій Декларації сформовані

принципи та підходи здійснення інформаційної політики. Було проголошено, що "істинно демократичне інформаційне суспільство, засноване на фундаментальних цінностях Ради Європи, може бути побудоване за наявності основ політики, яка заохочує доступ і участь, компетентність і підготовленість, творчість і різноманіття та забезпечує відповідний захист".

У сфері культури та творчості держави повинні підтримувати користування новими технологіями, як спосіб самовираження, а також як можливість встановлення партнерських зв'язків, особливо у мистецтві, науці та промисловості.

Навчальні програми та розвиток знань у сфері інформаційних технологій повинні базуватися на використанні ІКТ як стимулу розвитку творчого потенціалу.

Держави мають сприяти співдружності культурних установ з метою розробки більш професійних заходів та надання послуг в інформаційних мережах через Інтернет. Для сприяння політичному плюралізму та культурному обміну державам слід підтримувати розвиток ІКТ.

Важливо, щоб відомості інформаційних систем в адміністративній сфері відповідали критеріям користувачів і відповідали мовним критеріям.

Визначним критерієм інформаційної політики є захист прав і свободи, тому держави в першу чергу повинні підтримувати права людини, їх гідності, особливо свободи слова, а також забезпечити приватність особистого життя, персональних даних, захистити населення від расистської дискримінації за допомогою встановлення стандартів технічного плану та кодексу поведінки. Злочини, які вчиняються за допомогою інформаційних технологій повинні розслідуватися на національному рівні та каратися. Нагальності набуває питання підвищення ефективності захисту власників авторських прав, які розроблюють інформаційні додатки. Передані електронним шляхом документи, які мають юридичну чинність повинні базуватися на міжнародних стандартах, необхідних для підтвердження їх дійсності. Нові інформаційні технології повинні використовуватися базуючись на етичних принципах, які розроблюються відповідними кодексами поведінки [4, с. 252].

З 2002 року чинності набуває Шоста рамкова програма Ради Європи, яка формулює нові підходи до проблем, які виникали при побудові інформаційного суспільства. У цій програмі визначним стало впровадження Програми "е-Європа", в якій Рада Європи виокремила такі напрями, як державне регулювання інформаційної сфери, розвиток Інтернету, контроль захисту даних, державне регулювання інформаційної сфери, спільний підхід Співтовариства до побудови інформаційного суспільства, захист авторських та суміжних прав, розвиток електронної торгівлі, розвиток цифрових мереж, які надаватимуть комплексні послуги, розвиток телезв'язку і ринку інформаційних послуг, підтримання європейських угод стосовно мереж, розвиток системи платежів.

Наразі діє Рамкова програма співробітництва Ради Європи та Європейського Союзу для Вірменії, Азербайджану, Грузії, Республіки Молдова, України і Білорусії на 2015-2020 рр. Співпраця з метою заохочення прав людини, демократії та верховенства права сприяє зміцненню потенціалу України та реалізації внутрішніх реформ, щоб наблизити нашу країну до стандартів Ради Європи та Європейського Союзу.

Європейським союзом було визначено п'ять пріоритетних тем для співпраці в рамках РПС. Першою темою є «Захист і заохочення прав людини», яка включає зміцнення впровадження європейських стандартів з прав людини на регіональному та національному рівнях та сприяння освіті у сфері прав людини і демократичної громадянськості. Другою темою є «Забезпечення справедливості», а саме зміцнення незалежності та ефективності правосуддя, зміцнення конституційного правосуддя. Третьою темою є «Боротьба викликам верховенству права», у якій розглядається

боротьба з корупцією та зміцнення системи державного управління, а також дія кримінального правосуддя щодо кіберзлочинності. Четвертою темою є «Вирішення проблем інформаційного суспільства», а саме поліпшення свободи, незалежності, плюралізму й різноманітності ЗМІ, інформаційне суспільство та управління Інтернетом, укріплення права на захист даних. Пятою темою є «Сприяння демократичному управлінню». Тема включає допомогу в проведенні виборів: реформування виборчого законодавства та практики, а також зміцнення інституційних рамок для місцевого самоврядування [7].

Показовим прикладом, який висвітлює наявні проблеми у кожній з поданих тем є випадок з затриманням у Росії українського кінорежисера Олега Сенцова. О. Сенцов був засуджений в Російській Федерації до 20 років позбавлення волі 25 серпня 2015 року. Російський суд визнав його винним у створенні в Криму терористичного співтовариства і керівництві ним, замаху на придбання вибухових пристроїв і незаконному зберіганні вогнепальної зброї і боєприпасів, двох терористичних актах і підготовці ще одного теракту [8].

Міжнародні організації, які опікуються правами людини закликають Росію звільнити українського політв'язня, зокрема Генеральний секретар Ради Європи Турбйорн Ягланд подав офіційне прохання до президента Росії помилувати українського режисера Олега Сенцова [9]. Парламентська асамблея Ради Європи 28 червня 2018 року підтримала проект резолюції щодо звільнення Олега Сенцова [10]. Глава американської делегації ОБСЄ закликав Росію звільнити українського політв'язня. На конференції ОБСЄ у Варшаві 10 вересня посол зазначив, що продовження російської агресії проти України суперечить принципу недоторканності кордонів і територіальної цілісності держав [11]. Три спеціальних доповідача ООН у сфері прав людини закликали владу Росії негайно і беззастережно звільнити українського режисера Олега Сенцова, оскільки судовий процес та вирок суперечать положенням міжнародного права [12].

Відомі особистості світового рівня, зокрема актори та режисери закликали Росію звільнити українського політв'язня [13]. Петиція на сайті Білого дому США за негайне звільнення Олега Сенцова набрала необхідну кількість голосів [14]. Президент України Петро Порошенко постійно піднімає питання негайного звільнення засудженого у Російській Федерації українського режисера, а також наголошує на звільненні українських заручників і політичних в'язнів, які незаконно перебувають на тимчасово окупованих територіях і в Росії [15].

З 1990 років та до сьогодні в Україні впроваджуються програми для поширення свободи слова, зміцнення незалежності правосуддя та підвищення незалежності ЗМІ. Ці напрями чуттєво еволюціонували після незаконної окупації території на сході України 2014 року, оскільки саме зараз гостро постала проблема доступу до неупередженої та правдивої інформації.

Рада Європи активно лобіює такі напрями як: засоби масової інформації та демократія, дослідження впливу новітніх технологій на права людини та демократію, гарантія високого рівня захисту авторських прав; свобода інформації, розроблення стратегії для підвищення рівня відповідальності ЗМІ на європейському рівні.

Рада Європи приділяє велику увагу розвитку та покращенню засобів масової інформації. Провідною політикою Ради Європи є зміцнення свободи слова, підтримка обміну ідеями та інформацією, розвиток європейських заходів, а головне – контролювання політики та законодавства у сфері засобів масової інформації.

Список використаної літератури

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с. ; Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava : pidruch. / O. F. Skakun; per. z ros. – Kharkiv : Konsum, 2001. – 656 s.
2. Кузнецова О. Рекомендації Ради Європи щодо стимулювання плюралізму в ЗМІ / О. Кузнецова // Українська періодика: Історія і сучасність : доп. та повід. 6-ї Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львів, 11-13 трав. 2000 р. - Львів, 2000 ; Kuznetsova O. Rekomendatsii Rady Yevropy shchodo stymuliuвання pliaralizmu v ZMI / O. Kuznetsova // Ukrainska periodyka: Istorii i suchasnist : dop. ta povid. 6-yi Vseukr. nauk.-teoret. konf., m. Lviv, 11-13 trav. 2000 r. - Lviv, 2000.
3. Guide to human rights for internet users [Electronic resource] : Recommendation CM/Rec(2014)6 and explanatory memorandum. – Mode of access : <https://rm.coe.int/16804d5b31>
4. Почепцов Г. Г. Інформаційна політика : навч. посіб. / Г. Г. Почепцов, С. А. Чукут. – Київ : УАДУ, 2002. - Ч. 1. – 663 с. ; Pochepctsov H. H. Informatsiina polityka : navch. posib. / H. H. Pochepctsov, S. A. Chukut. – Kyiv : UADU, 2002. - Ch. 1. – 663 s.
5. Міжнародна політика Ради Європи в галузі комунікації (аналіз 1-5-ої нарад Комітету Міністрів РЄ з політики ЗМІ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/5649987/page:28/> ; Mizhnarodna polityka Rady Yevropy v haluzi komunikatsii (analiz 1-5-oi narad Komitetu Ministriv Rie z polityky ZMI) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://studfiles.net/preview/5649987/page:28>
6. Рекомендація N R (99) 1 Комітету міністрів Ради Європи "Про заходи щодо сприяння плюралізму в ЗМІ" [Електронний ресурс] : ухвалено Комітетом міністрів на 656-му засіданні заступників міністрів від 19 січня 1999 р. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/994_095 ; Rekomendatsiia N R (99) 1 Komitetu ministriv Rady Yevropy "Pro zakhody shchodo spryiannia pliaralizmu v ZMI" [Elektronnyi resurs] : ukhvaleno Komitetom ministriv na 656-mu zasidanni zastupnykiv ministriv vid 19 sichnia 1999 r. – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/994_095
7. Рамкова програма співробітництва (РПС) на 2015-2020 роки для вірменії, Азербайджану, Грузії, Республіки Молдова, України і Білорусії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/1680462fc7> ; Ramkova prohrama spivrobitnytstva (RPS) na 2015-2020 roky dlia virmenii, Azerbaidzhanu, Hruzii, Respubliky Moldova, Ukrainy i Bilorusii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://rm.coe.int/1680462fc7>
8. Олег Сенцов приговорен к 20 годам колонии строгого режима. [Электронный ресурс] // Факты и комментарии. – 2015. – 25 авг. - Режим доступа : <https://fakty.ua/204947-sencov-prigovoren-k-20-godam-lisheniya-svobody> ; Oleg Sentsov prigovoren k 20 godam kolonii strogogo rezhima. [Elektronnyy resurs] // Fakty i kommentarii. – 2015. – 25 avg. - Rezhim dostupa : <https://fakty.ua/204947-sencov-prigovoren-k-20-godam-lisheniya-svobody>
9. Генсек Ради Європи попросив Путіна звільнити Олега Сенцова. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – 26 червня. - Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/26/7184513/> ; Hensek Rady Yevropy poprosyv Putina zvilnyty Oleha Sentsova. [Elektronnyi resurs] // Ukrainska pravda. – 2018. – 26 chervnia. - Rezhym dostupu : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/26/7184513/>
10. Ребрик О. ПАРЄ підтримала проект резолюції щодо українських політ'язнів [Електронний ресурс] / О. Ребрик // Громадське Телебачення. – 2018. – 28 червня. – Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/parye-pidtrymala-proekt-rezoliutsii-shchodo-ukrainskykh-politviazniv> ; Rebryk O. PARIe pidtrymala proekt rezoliutsii shchodo ukrainskykh politviazniv [Elektronnyi resurs] / O. Rebryk // Hromadske Telebachennia. – 2018.

– 28 chervnia. – Rezhym dostupu : <https://hromadske.ua/posts/parye-pidtrymala-proekt-rezoliutsii-shchodo-ukrainskykh-politviazniv>

11. Посол США в ОБСЕ призвал Россию освободить Сенцова. [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – 11 сент. – Режим доступа : <https://gordonua.com/news/war/posol-ssha-v-obse-prizval-rossiyu-osvobodit-sencova-343945.html> ; Posol SShA v OBSYe prizval Rossiyu osvobodit Sentsova. [Elektronnyy resurs] // Gordon. – 2018. – 11 sent. – Rezhim dostupa : <https://gordonua.com/news/war/posol-ssha-v-obse-prizval-rossiyu-osvobodit-sencova-343945.html>

12. Спецдокладчики ООН по правам человека потребовали немедленно освободить Сенцова [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – 16 авг. - Режим доступа : <https://gordonua.com/news/crimea/specdokladchiki-oon-po-pravam-cheloveka-potrebovali-nemedlenno-osvobodit-sencova-309867.html> ; Spetsdokladchiki OON po pravam cheloveka potrebovali nemedlenno osvobodit Sentsova [Elektronnyy resurs] // Gordon. – 2018. – 16 avg. - Rezhim dostupa : <https://gordonua.com/news/crimea/specdokladchiki-oon-po-pravam-cheloveka-potrebovali-nemedlenno-osvobodit-sencova-309867.html>

13. Жюри Венецианского кинофестиваля призвало Кремль освободить Сенцова [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – 8 сент. – Режим доступа : <https://gordonua.com/news/worldnews/zhyuri-venecijskogo-kinofestivalya-prizvalo-kreml-osvobodit-sencova-340251.html> ; Zhyuri Venetsianskogo kinofestivalya prizvalo Kreml osvobodit Sentsova [Elektronnyy resurs] // Gordon. – 2018. – 8 sent. – Rezhim dostupa : <https://gordonua.com/news/worldnews/zhyuri-venecijskogo-kinofestivalya-prizvalo-kreml-osvobodit-sencova-340251.html>

14. Петиция на сайте Белого дома о немедленном освобождении Сенцова набрала необходимое количество голосов [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – 6 сент. – Режим доступа : <https://gordonua.com/news/war/peticiya-na-sayte-belogo-o-nemedlennom-osvobozhdenii-sencova-nabrала-neobhodimoe-kolichestvo-golosov-337505.html> ; Petitsiya na sayte Belogo doma o nemedlennom osvobozhdenii Sentsova nabrala neobkhodimoe kolichestvo golosov [Elektronnyy resurs] // Gordon. – 2018. – 6 sent. – Rezhim dostupa : <https://gordonua.com/news/war/peticiya-na-sayte-belogo-o-nemedlennom-osvobozhdenii-sencova-nabrала-neobhodimoe-kolichestvo-golosov-337505.html>

15. Порошенко напомнил Меркель о необходимости немедленного освобождения Сенцова [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – 16 авг. – Режим доступа : <https://gordonua.com/news/politics/poroshenko-napomnil-merkel-o-neobhodimosti-nemedlennogo-osvobozhdeniya-sencova-309743.html> ; Poroshenko napomnil Merkel o neobkhodimosti nemedlennogo osvobozhdeniya Sentsova [Elektronnyy resurs] // Gordon. – 2018. – 16 avg. – Rezhim dostupa : <https://gordonua.com/news/politics/poroshenko-napomnil-merkel-o-neobhodimosti-nemedlennogo-osvobozhdeniya-sencova-309743.html>

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

S. Shustenko

THE COUNCIL OF EUROPE DECISIONS IN MASS MEDIA

The scientific article studies the events, documents, conventions, recommendations of the Council of Europe on the formation of information policy and the development of documents that contribute to improving the quality of mass media.

Relevance of theoretical and practical significance of this article lies in the fact that, despite the fact that transparency and openness of mass media have always been regarded as fundamental principles for trustworthy governance, the right to access information has only been recognized in the last decade.

The Council of Europe plays a crucial role in consolidating confidence as well as overcoming the existing distrust to government. It is a decisive area of policy that takes care of

the effective implementation of all program activities and is responsible for the proper space for freedom and justice in Europe. The Council of Europe is working to ensure that its intentions cover the entire European continent and are not limited to the European Union.

The reports of domestic and international authors were studied.

The main purpose of the article is to study the policy of the Council of Europe that affects the formation processes of the openness of mass media and observance of human right for access to information as one of the fundamental principle of a democratic state.

The methodological tools of the study are well developed. The author uses the bibliographic, comparative and historic methods to fulfill the tasks.

The fundamentals of the theory and practice of the Council of Europe, as well as related organizations in the field of ensuring human rights for access to information were considered. The main directions and strategies of the Council of Europe programs that are aimed at wider recognition and strengthening of cooperation between society and government were determined. An assessment of the decisions of the Council of Europe regarding to the protection of freedom of speech is given.

Keywords: *Council of Europe, mass media, human rights, international organization, European standards.*

УДК 321.01

Л.І. Яковлева

КОНЦЕПЦІЯ ПУБЛІЧНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТЕОРІЮ ЛЕГІТИМНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Статтю присвячено дослідженню основних підходів до інтерпретації концепції «публічності» у сучасному політологічному дискурсі. Визначено вплив цих інтерпретацій на теорію легітимності публічної влади. Відзначено, що дослідження влади крізь призму публічності дозволяють зробити наголос на її комунікативному характері та розкрити комунікативний потенціал легітимності публічної влади, інтерпретувати публічну владу не тільки як ієрархію чиновників, а й в аспекті самоврядування суспільства.

Ключові слова: *публічність, публічна сфера, теорія публічної влади, публічна влада, легітимність, легітимність публічної влади, комунікативна дія.*

Постановка проблеми. У процесі визначення перспектив демократизації сучасного політичного процесу актуалізується проблема дослідження сутності публічної політики та публічної влади. Це обумовлено наступними факторами.

По-перше, до вітчизняного політичного та політологічного тезаурусу, не без інтелектуального та адміністративного спротиву, увійшли такі поняття, як публічність, публічна влада, публічна політика, публічне управління та адміністрування. Міждисциплінарний науковий дискурс щодо влади, політики та управління на різних етапах свого становлення в Україні формувався навколо осмислення феномену «публічного» та визначення його смислового поля через співставлення з такими поняттями, як «державне», «суспільне», «приватне», «громадське» тощо із зверненням до праць таких зарубіжних вчених, як Г. Арендт, Ю. Габермас, В. Парсонс, Г. Колбеч, Н. Луман, Е. Ноель-Нойман, Р. Нозік, Дж. Ролз, ін.

Але детальний розгляд дискусій другої половини ХХ століття між представниками різних наукових шкіл щодо сутності феномену публічності, публічної сфери (публічного простору) як «відкритості» влади чи простору взаємодії влади та публіки, необхідно екстраполювати на вітчизняні політичні реалії з урахуванням досвіду демократизації пострадянського суспільства, хвиль масових публічних протестів, які двічі призводили до зміни влади в Україні. Цей досвід переконливо свідчить про необхідність дослідження публічної влади з урахуванням фактора її легітимності. Тому, по-друге, дослідження сутності публічної влади крізь призму теорії легітимності відкриває нові евристичні можливості пізнання феномену публічності у цілому та публічної влади зокрема, дозволяє визначити механізми легітимації / делегітимації публічної влади в Україні.

По-третє, критичний погляд на публічну владу з кута зору забезпечення її легітимності (тобто, підтвердження народом права на владу) потребує повернення суб'єктності громадянину, публіці, громадськості, суспільству, і включення їх до поля аналізу публічної влади або як інстанції оцінювання, або як творця публічної політики. Це дозволяє сформулювати теоретичні альтернативи у інтерпретаціях публічності та публічної влади: або це простір (сфера) політичної взаємодії між різними соціальними групами, внаслідок якої формується стратегія і план діяльності публічної влади, або це публічність у прямому сенсі цього слова, тобто «відкритість» дій влади для оцінювання з боку громадян, як правило – під час виборчих перегонів, референдумів, або, як виключення, у ході масових протестних акцій, революцій, повстань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процеси розвитку, трансформацій та занепаду легітимності публічної влади у сучасних суспільствах потребують уваги до інтелектуальних джерел теорії публічної влади: концепції інструментального прагматизму Джона Дьюї [8], теорії громадської думки (Public Opinion) Волтера Ліпмана [10] та її взаємодії зі сферою зв'язків з громадськістю (Public Relations), радикальної соціології Чарльза Р. Міллза [12], у якій автор концепції «соціологічної уяви» критикує емпіризм та схильність до пошуку великої теорії, які, хоча і по-різному, але однаковою мірою спотворюють реальність, створюють псевдо-публічний простір, роботи Річарда Сеннета «Падіння (Занепад) публічної людини» (1977 р.). Останню працю присвячено просторовим характеристикам публічного простору великих міст, межах приватного та публічного у міських середовищах [14].

На особливу увагу заслуговують праці німецьких філософів: І. Канта [9], Г. Гегеля [5], К. Маркса [11], які розмежовували державну владу та самоврядування суспільства («громадянське суспільство», «громадянська спільнота»). У К. Маркса ідея щодо «...перетворення державної влади на засіб самоорганізації суспільства» [3, с. 18] стала частиною комуністичної ідеології, спрямованої не лише на пояснення світу, а на його зміну [11]. Як відзначав Р. Шпорлюк: «Читаючи «Маніфест Комуністичної партії», завжди варто пам'ятати одну обставину: його автор, Карл Маркс, не мав часу довго сидіти за письмовим столом: він поспішав на поле битви» [18]. «Маніфест комуністичної партії» атакує буржуазію, націоналізм, капіталізм, як сили, що захопили державний апарат та завдяки цьому експлуатують клас пролетаріїв.

Незважаючи на велику кількість споріднених робіт, які так чи інакше торкаються проблематики публічної влади та публічної політики, у дослідженнях феномену «публічності» можна впевнено назвати прізвисько піонера – це німецький дослідник Ю. Габермас. Популярність його теорій обумовила велику кількість інтерпретацій, які часто є взаємно суперечливими. Водночас, слід відзначити недостатню дослідницьку увагу до визначення впливу концепту «публічності» на теорію легітимності публічної влади.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити інтерпретації концептів «публічності», «публічної сфери» у науковому дискурсі та визначити їх вплив на теорію легітимності публічної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундатором теорії «публічного», «публічності» абсолютно заслужено вважають німецького дослідника Ю. Габермаса. Хоча, є достатньо розповсюджена версія, що він вкладав у термін «Offentlichkeit» сенс, пов'язаний не з просторовою характеристикою, а з відкритістю («Offenheit»). Тобто, говорив не про «публічну сферу», а про «публічність». У цьому є певна іронія: сенс одного із головних понять творця теорії комунікативної дії був певною мірою спотворений саме тоді, коли став публічним, долаючи мовні та державні кордони. Дійсно, у англійській науковій літературі акцентується увага на «публічній сфері». Це стосується не лише перекладів робіт Ю. Габермаса, а й Е. Ноель-Нойманн (відома теорією «спіралі мовчання») та В. Шульца (дослідник масової комунікації, ознакою якої, на його думку, є саме публічність). «Публічна сфера» («public sphere») набуває поширення у сенсі акцентування на просторовій характеристиці публічності. Натомість, у німецьких колег, за версією С. Бодрунової йдеться швидше про публічність у сенсі «відкритості», а не про окрему «публічну сферу» [111]. Історія інтелектуальної боротьби за наголос на «відкритості», а не «сфері» чи «просторі» актуалізується у зв'язку з перекладом робіт Ю. Габермаса. Перекладачі з німецької мови терміну «Offentlichkeit» «...дещо перекрутили той сенс, який вводив у своїй роботі Ю. Габермас... Ключовими елементами Öffentlichkeit у раннього Габермаса (в перекладі на англійську мову у 1989 році) визнаються ...загальний доступ, достовірні джерела інформації, добровільна участь, раціональна суперечка і аргументація, свобода висловлювання думок, свобода обговорювати державні справи, свобода брати участь [в обговоренні] поза інституційними ролями» [1, с. 111].

Мова йде про вимогу публічності (відкритості) влади не тільки для оцінки громадянами, а для їх якомога більш широкого та різнобічного залучення до політичних справ, до вироблення, ухвалення та впровадження політики на усіх етапах, аналізу політичних рішень, ін. Політика і влада мають пройти шлях відкритості. Так само як у середньовіччі принцип відкритості для усіх громадян став звичним щодо судових засідань, університетських лекцій, церковних служб. Тобто, Ю.Габермас говорить не про «публічну сферу» (простір, у якому відбуваються комунікативні дії), а про «публічне» здійснення влади під пильним наглядом та за безпосередньої участі публіки, громадськості (сукупність комунікативних дій як з боку влади так і з боку громадян).

Завдяки «складнощам перекладу», з'явилась просторова метафора – «публічна сфера» – для «...в цілому непросторового явища» [1, с.111]. Наголос у дослідженнях публічності та публічної влади було перенесено з дійсно необхідної відкритості політики та відповідності публічної політики вимогам комунікативної дії на певну «публічну сферу» та визначенні її особливостей та характеристик. Зокрема, було сформульовано загальні риси та зміст нормативного ідеалу публічної сфери.

На думку В. Вахштайна «По-перше – це простір, де має місце висловлювання своєї думки, критика, дискусія. По-друге, це простір, де дозволено плюралізм (множинність), що являється гарантією від монополії влади. По-третє, це простір, який забезпечує інклюзивність та є гарантією захисту від нерівності. По-четверте, це простір, який дає можливість розвитку громадянського суспільства» [2, с. 8].

Певною мірою дискусія щодо інтерпретації «публічного» торкнулась і вітчизняного дискурсу. Так, назву класичного дослідження Ю. Габермаса «Strukturwandel der Offentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der Burgerlichen Gesellschaft» українською мовою перекладено як «Структурні перетворення у сфері

відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» (Літопис, 2000 р.) [3]. Термін «публічність» тут взагалі не зустрічається, натомість йдеться про «громадянську відкритість» та «політичну відкритість» [3]. У «Післяслові» до книги Ю. Габермаса «Залучення іншого: Студії з політичної теорії» (Астролябія, 2006 р.) [4] кандидат філософських наук, перекладач А. Дахній пропонує власний переклад назви габлітаційної дисертації Ю. Габермаса: «Структурні зміни публічності» [4, с. 373].

Враховуючи широкий філософський, соціологічний та політологічний контекст дискусії навколо публічності, з цим варто погодитись. Адже, саме у такому перекладі зникає горезвісна «сфера». Він також видається більш відповідним задуму Ю. Габермаса аніж переклад російською мовою «Структурная трансформация публичной сферы: исследования относительно категории буржуазного общества» [17], або інші варіанти, що їх пропонує у своїй полемічній статті С. Бодрунова: «Структурная трансформация совокупности публичного» або «Структурная трансформация статуса публичности» [1, с. 112]. Натомість, у виданні 1992 року московських лекцій та інтерв'ю Ю. Габермаса зустрічається достатньо цікавий варіант перекладу російською мовою професора Н. Мотрошилової, яка також уникає поняття «сфера»: «Структурное изменение общественности» («Структурна зміна суспільності») [13].

До речі, термін «суспільний» досить часто зустрічається у вітчизняному політологічному дискурсі: «суспільна думка» [4, с. 375], «суспільна публічність» [4, с. 374], «суспільна політика» [15]. Наприклад, у статті В. Тертички «Наука про суспільну політику: досвід становлення в Україні» використовується термін «суспільна політика» (Public Policy) [15]. Науковець зазначає: «Під впливом процесів зі становлення громадянського суспільства ми все більше переконуємося... у можливості впровадження терміну суспільна (замість державна чи в поєднанні суспільна/державна) – як компромісний варіант) політика й, відповідно: суспільна політика (public policy) й аналіз суспільної політики (public policy analysis) – як підкреслення важливості, що вона проводиться в суспільстві, для суспільства і в умовах розбудови громадянського суспільства» [15, с. 50].

За цією логікою, публічність постає в якості однієї із головних характеристик суспільної/державної політики, державної влади. Теорія публічності Ю. Габермаса є у цій інтерпретації дослідженням сфери нормативних вимог до суспільної політики, основною з яких є публічність. Без публічності неможливо уявити діяльність органів суспільної/державної влади, які мають залучати громадськість до процесу прийняття владних рішень. Але, так само публічність висуває вимоги до дій політичних партій, організацій громадянського суспільства, окремих громадян. Тут вже мова йде не про публічну політику та публічну владу, а про публічність, як характеристику демократичної політики та влади.

На цьому наголошує В. Тертичка: «Щодо публічності політики, то це є дуже важливою і невід'ємною її характеристикою, оскільки обґрунтовує принципи відкритості і прозорості вироблення політики та передбачає співпрацю широких верств громадськості, експертів, науковців, недержавних організацій у дискусіях, що передують ухваленню рішень (чи співрішень). У будь-якому випадку суспільна/державна політика має бути публічною» [15, с. 51].

Виключно дотримання вимог публічності у процесі діяльності органів державної влади дозволяє говорити про «публічну владу», що передбачає не лише «відкритість», а й залучення, співпрацю, кооперацію різних соціальних груп у виробленні політики.

Щоправда, у деяких місцях книги «Залучення іншого: Студії з політичної теорії» зміст не втрачається, якщо застосувати якраз термін «відкритий» замість «публічний». Наприклад, у «Передмові до українського видання» [4, с. 5]. Ю. Габермас зазначає:

«...справедливе функціонування ринкової економіки залежить від політичної дієздатності демократичної правової держави. А вона живе завдяки імпульсам та інспіраціям розрахованої на тривале існування динаміки громадянського суспільства і *політичної публічності* (виділено мною – Л.Я.)» [4, с. 5]. Видається, що саме у цьому випадку можна без втрати сенсу думки Ю. Габермаса замінити «політичну публічність» на «політичну відкритість». Теж саме стосується «суспільної публічності» [4, с. 374]. У післяслові до книги йдеться про «публічну сферу»: «Автор говорить про формування автономної публічної сфери, де вільно самоорганізуються рівноправні громадяни, котрі критично контролюють владу щодо використання нею повноважень» [4, с. 375].

Отже, публічність означає розширення політичної участі громадян, впровадження нових форм активності щодо участі у політиці. При цьому, публічність вимагає комунікативних дій не лише від влади, а й від інших акторів. Публічність означає, що влада має бути відкритою, політичні партії – розуміти та враховувати не тільки егоїстичні інтереси власних виборців (цільової групи), а й загальносуспільне благо. Без громадянина, який має власну концепцію загального блага (тобто, є моральним, справедливим та раціональним) не може бути публічності.

Ю. Габермас зазначає: «Партії... мусять рахуватися з тим, що автономні громадяни зважають на інтереси інших у світлі справедливих принципів... що з допомогою публічного використання свого розуму вони спроможні переконатись у легітимності чинних установ і політичних ідей тощо» [4, с. 83].

Дослідження цієї дискусії буде неповним без звернення до періоду «світанку» розвитку теорії Ю. Габермаса на території СРСР, який співпав із ініційованими після приходу до влади у 1985 році М. Горбачовим процесами перебудови, прискорення та гласності. Перебудова спричинила відмову радянського керівництва від політики ізоляціонізму (у тому числі – інтелектуального) та дозволила вже у серпні 1989 року організувати візит Ю. Габермаса до Інституту філософії АН СРСР.

До речі, гласність (послаблення цензури ЗМІ, відкриття для публічного обговорення «замовчуваних» тем), як термін пізньорадянського «новоязу», було б дуже цікаво співвіднести із такими поняттями як «відкритість» (*die Offenheit*) та «публічність» (*der Öffentlichkeit*). Тим більше, що на злеті перебудови та гласності (1989 р.) таку спробу було започатковано: «Те, що німецькою позначається прикметником «відкритий» (*Offen*), англійською мовою словом «прозорий» (*transparent*), російською мовою найкраще передається настільки поширеними у нас саме сьогодні словами «гласний», «гласність» [13, с. 127]. У 2011 році Ю. Габермас став лауреатом премії М. Горбачова. Щоправда, не у номінаціях «Перестройка» чи «Гласність». Він отримав премію у номінації «Прискорення» [6].

У 1992 році, за результатами візиту Ю. Габермаса з'явилась книга «Демократія. Розум. Моральність», друге видання якої побачило світ у 1995 році [16]. Тут поняття *Öffentliche* перекладається як «*общественное*» (суспільне): «Публіка... на противагу «приватній справі» є «суспільною (*Öffentliche*) владою» [16, с. 131]. У статті професора Н. Мотрошилової «Щодо лекцій Ю. Габермаса у Москві і про основні поняття його концепції» [13], включеної до другого видання, відзначено багатогранність такого ємного поняття, як *Öffentlichkeit* й, у зв'язку із цим варіативність перекладу.

Ключем стає пошук альтернативи терміну «приватний», якою у даному випадку стає «суспільний». Фактично, перекладачі відштовхуються від основної опозиції, яку досліджує Ю. Габермас, виокремлюючи «приватне» та «суспільне» на різних етапах історичного розвитку.

Н. Мотрошилова зазначає: «Суспільність – це ті феномени життя суспільства, людини і ті зрізи соціального, які сформувалися ще у Стародавній Греції ... Суть їх – у

відкритості (від нім. *Offen* – відкривати), спільності життєдіяльності людей (на протизагу відносної закритості, відособленості приватного життя). Їх призначення – постійно сприяти встановленню широких, багатовимірних зв'язків комунікації (комунікативності), по відношенню до яких політичні зв'язки є одним, хоча і дуже важливим різновидом» [13, с. 126].

Цілкоп у дусі концепції «публічності» розмірковує щодо сутності публічної політики та публічної влади О. Дем'янчук. Зокрема, він зазначає: «В умовах демократії, коли рівень розвитку громадянського суспільства достатньо високий, державна влада поступається частиною своїх повноважень на користь органам самоуправління, і в цьому разі справді має сенс говорити про «публічну владу» як поєднання державної влади і громадського самоврядування» [7].

Тобто, мова йде не лише про переклад деяких термінів концепції Ю. Габермаса, а про більш широку інтерпретацію, пов'язану, зокрема і з розумінням сутності публічної влади. Якщо ми досліджуємо «публічну сферу», то акцент, природно, робиться на визначенні характеристик публічної сфери, публічного простору. Навпаки, публічність дозволяє зосередитись на комунікативних діях як влади так і громадян; досліджувати відповідність діяльності публічної влади принципам комунікативної дії, її спрямованість на порозуміння, діалог, раціональну аргументацію. Забезпечення легітимності публічної влади у сучасному світі неможливо уявити без відкритості, залучення, критики, рефлексивності. Акторами процесу забезпечення легітимності публічної влади, відповідно до такого погляду виступає не лише уряд, а й суспільство. Структурні перетворення публічності полягають не лише у більш широкому залученні громадян до вироблення та реалізації публічної політики, а й у необхідності дотримання громадянами вимог комунікативної дії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, переклад габермасівської концепта «*Offentlichkeit*» як «публічний» дозволяє визначити характеристики публічної влади, нормативні вимоги як до влади й громадськості, так і до їх взаємодії. Адже саме у процесі цієї політичної взаємодії формується легітимність публічної влади.

У концепції «публічності» чи «публічної сфери» Ю. Габермаса політика та влада постають не як елітна справа, дії політиків та обранців різного рівня, а навпаки, дослідження влади крізь призму публічності дозволяє інакше поглянути на природу публічної влади. По-перше, стверджувати її комунікативний характер. За допомогою теорії Ю. Габермаса розкривається комунікативний вимір легітимності публічної влади, адже забезпечення легітимності публічної влади в умовах демократії неможливо без ефективної комунікації між владою та суспільством. По-друге, інтерпретувати публічну владу не тільки як ієрархію чиновників, а й в аспекті самоврядування суспільства. Публічна влада містить у собі управлінську та організаційну складові. Суспільство управляє складними соціальними та політичними процесами через застосування публічної влади, яка має ґрунтуватись на принципах відкритості, залучення та рефлексивності. По-третє, подальших досліджень потребує вплив концепту «публічності» на теорію легітимності публічної влади у контексті габермасівських міркувань щодо кантівської ідеї «вічного миру», ролі освіченої публіки та публічних дебатів у забезпеченні легітимності влади. При цьому, слід враховувати, що здійснення ліберальної мрії про «вічний мир» можливе лише за умови «вічної легітимності» публічної влади.

Список використаної літератури

1. Бодрунова С. С. Концепции публичной сферы и медиакратическая теория: поиск точек соприкосновения / С. С. Бодрунова // Журнал социологии и социальной

антропологии. - 2011. - Т. 14, № 1. - С. 110–132 ; Bodrunova S. S. Kontseptsii publichnoy sfery i mediakraticheskaya teoriya: poisk tochek soprikosnoveniya / S. S. Bodrunova // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. - 2011. - Т. 14, № 1. - С. 110–132.

2. Вахштайн В. С. Сообщества и коммуникация: трансформация социальных механизмов формирования солидарности / В. С. Вахштайн, Т. В. Вайзер. – Москва, 2016. – 86 с. ; Vakhshayn V. S. Soobshchestva i kommunikatsiya: transformatsiya sotsialnykh mekhanizmov formirovaniya solidarnosti / V. S. Vakhshayn, T. V. Vayzer. – Moskva, 2016. – 86 s.

3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас; перекл. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с. ; Habermas Yu. Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosti: doslidzhennia katehorii hromadianske suspilstvo / Yu. Habermas; perekl. z nim. A. Onyshko. – Lviv: Litopys, 2000. – 318 s.

4. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії / Ю. Габермас; перекл. з нім. А. Дахній. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с. ; Habermas Yu. Zaluchennia inshoho. Studii z politychnoi teorii / Yu. Habermas; perekl. z nim. A. Dakhnii. – Lviv : Astroliabiia, 2006. – 416 s.

5. Гегель Г. В. Ф. Философия права [Электронный ресурс] / Г. В. Ф. Гегель; пер. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной. – Москва : Мысль, 1990. – 524 с. - Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/gegel03/index.htm> ; Gegel G. V. F. Filosofiya prava [Elektronnyy resurs] / G. V. F. Gegel; per. B. G. Stolpnera, M. I. Levinoy. – Moskva : Mysl, 1990. – 524 s. - Rezhim dostupa : <http://psylib.org.ua/books/gegel03/index.htm>

6. Горбачев вручит премии «Перестройка», «Гласность» и «Ускорение» [Электронный ресурс] // Фокус. – 2011. - 30 ноября. – Режим доступа : <https://focus.ua/society/177307/> ; Gorbachev vruchit premii «Perestroyka», «Glasnost» i «Uskorenie» [Elektronnyy resurs] // Fokus. – 2011. - 30 noyabrya. – Rezhim dostupa : <https://focus.ua/society/177307/>

7. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду [Електронний ресурс] / О. П. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМА. - 2000. - Т. 18 : Політичні науки. - С. 31-36. – Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9715/Demyanchuk_Derzhavna_polityka.pdf?sequence=1&isAllowed=y ; Demianchuk O. P. «Derzhavna polityka» ta «publichna polityka»: variant perekhidnoho periodu [Elektronnyi resurs] / O.P. Demianchuk // Naukovi zapysky NaUKMA. - 2000. - T. 18 : Politychni nauky. - S. 31-36. – Rezhym dostupu : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9715/Demyanchuk_Derzhavna_polityka.pdf?sequence=1&isAllowed=y

8. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж. Дьюи ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Е.Н. Косиловой. – Москва : Идея-Пресс, 2002. – 160 с. ; Dyuï Dzh. Obshchestvo i ego problemy / Dzh. Dyuï ; per. s angl. I. I. Myurberg, Ye. N. Kosilovoy. – Moskva : Ideya-Press, 2002. – 160 s.

9. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно гражданском плане [Электронный ресурс] // Кант И. Сочинения в 6-ти т. / И. Кант. – Москва : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 5-53 . – Режим доступа : https://www.civisbook.ru/files/File/Kant_Idea.pdf ; Kant I. Ideya vseobshchey istorii vo vsemirno grazhdanskom plane [Elektronnyy resurs] // Kant I. Sochineniya v 6-ti t. / I. Kant. – Moskva : Mysl, 1966. – Т. 6. – С. 5-53 . – Rezhim dostupa : https://www.civisbook.ru/files/File/Kant_Idea.pdf

10. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова; под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – Москва : Институт Фонда «Общественное

мнение», 2004. – 384 с. ; Lippman U. Obshchestvennoe mnenie / U. Lippman; per. s angl. T.V. Barchunova; pod red. K. A. Levinson, K. V. Petrenko. – Moskva : Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie», 2004. – 384 s.

11. Манифест Комуністичної партії [Електронний ресурс] // Журнал соціальної критики «Спільне». – Режим доступу : <https://commons.com.ua/uk/manifest-komunistichnoyi-partiyi/> ; Manifest Komunistychnoi partii [Elektronnyi resurs] // Zhurnal sotsialnoi krytyky «Spilne». – Rezhym dostupu : <https://commons.com.ua/uk/manifest-komunistichnoyi-partiyi/>

12. Миллз Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллз; пер с англ. О.А. Оберемко; под общ. ред. Г. С. Батыгина. – Москва : Издательский дом NOTA BENE, 2001. – 264 с. ; Millz Ch. R. Sotsiologicheskoe voobrazhenie / Ch. R. Millz; per s angl. O. A. Oberemko; pod obshch. red. G. S. Batygina. – Moskva : Izdatelskiy dom NOTA BENE, 2001. – 264 s.

13. Мотрошилова Н. О лекциях Ю.Хабермаса в Москве и об основных понятиях его концепции / Н. Мотрошилова // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – Москва : Academia, 1995. - С. 113-207 ; Motroshilova N. O leksiyakh Yu.Khabermasa v Moskve i ob osnovnykh ponyatiyakh ego kontseptsii / N. Motroshilova // Khabermas Yu. Demokratiya. Razum. Nравstvennost : Moskovskie leksii i intervyyu / Yu. Khabermas. – Moskva : Academia, 1995. - S. 113-207.

14. Сеннет Р. Падение публичного человека / Р. Сеннет . – Москва : Логос, 2002. - 424 с. ; Sennet R. Padenie publichnogo cheloveka / R. Sennet . – Moskva : Logos, 2002. – 424 s.

15. Тертичка В. Наука про суспільну політику: досвід становлення в Україні [Електронний ресурс] / В. Тертичка // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. - № 1. - С. 48-58. – Режим доступу : https://www.ipas.org.ua/images/doc/Library/Articles/putp_2010_1_tertychka.pdf ; Tertychka V. Nauka pro suspilnu polityku: dosvid stanovlennia v Ukraini [Elektronnyi resurs] / V. Tertychka // Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. – 2010. - № 1. - С. 48-58. – Rezhym dostupu : https://www.ipas.org.ua/images/doc/Library/Articles/putp_2010_1_tertychka.pdf

16. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – Москва : Academia, 1995.- 252 с. ; Khabermas Yu. Demokratiya. Razum. Nравstvennost : moskovskie leksii i intervyyu / Yu. Khabermas. – Moskva : Academia, 1995. – 252 s.

17. Хабермас Ю. Структурная трансформация публичной сферы: исследования относительно категории буржуазного общества / Ю. Хабермас; под ред. М. Беляева; пер. В. И. Иванова. – Москва : Весь Мир, 2016. – 344 с. ; Khabermas Yu. Strukturnaya transformatsiya publichnoy sfery: issledovaniya odnositelno kategorii burzhuaznogo obshchestva / Yu. Khabermas; pod red. M. Belyaeva; per. V. I. Ivanova. – Moskva : Ves Mir, 2016. – 344 s.

18. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста [Електронний ресурс] / Р. Шпорлюк ; пер. з англ. : Г. Касьянов. – Київ : Основи, 1998. - С. 120-144. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/sporl/sz07.htm> ; Shporliuk R. Komunizm i natsionalizm: Karl Marks proty Fridrikha Lista [Elektronnyi resurs] / R. Shporliuk ; per. z anhl. : H. Kasianov. – Kyiv : Osnovy, 1998. - S. 120-144. – Rezhym dostupu : <http://litopys.org.ua/sporl/sz07.htm>

Стаття надійшла до редакції 30.08.2018 р.

L. Yakovleva

**THE CONCEPT OF THE PUBLIC SPHERE AND ITS INFLUENCE ON THE
THEORY OF LEGITIMACY OF PUBLIC POWER**

The article is devoted to the research of the main approaches to the interpretation of the concept of «public sphere» in modern political science discourse. It is noted that the research of power through the prism of public sphere allows emphasizing its communicative character and disclose the communicative potential of legitimacy of public power, to interpret the public power not only as a hierarchy of officials, but also in the aspect of self-government of society. The critical view of public power from the point of view of ensuring its legitimacy (that is, confirmation of the right to power by the people) needs the return of the subjectivity to citizens, public, society, and including them in the field of analysis of public power either as an instance of evaluation, or as a creator of public policy. It allows formulating the theoretical alternatives in interpretations of the public sphere and public power: either it is the space (sphere) of political interaction between different social groups, as a result of which a strategy and a plan of public power are formed, or it is the public sphere in the literal meaning of the word, that is, "openness" of actions of power for the assessment on behalf of citizens, as a rule, during electoral races, referendums, or as an exception, in the course of mass protests, revolutions and revolts.

The public sphere means expanding of political participation of citizens, implementation of new forms of activity concerning the participation in politics. The public sphere requires communicative actions not only from power, but also from other actors. The public sphere means that power must be open, political parties must understand and take into account not only selfish interests of their own voters (the target group), but also the public good. There can be no public sphere without citizens who have their own concept of the common good (moral, fair and rational citizens).

Structural transformations of public sphere mean not only the wider involvement of citizens in the development and implementation of public policy, but also the necessity of citizens to comply with the requirements of communicative action.

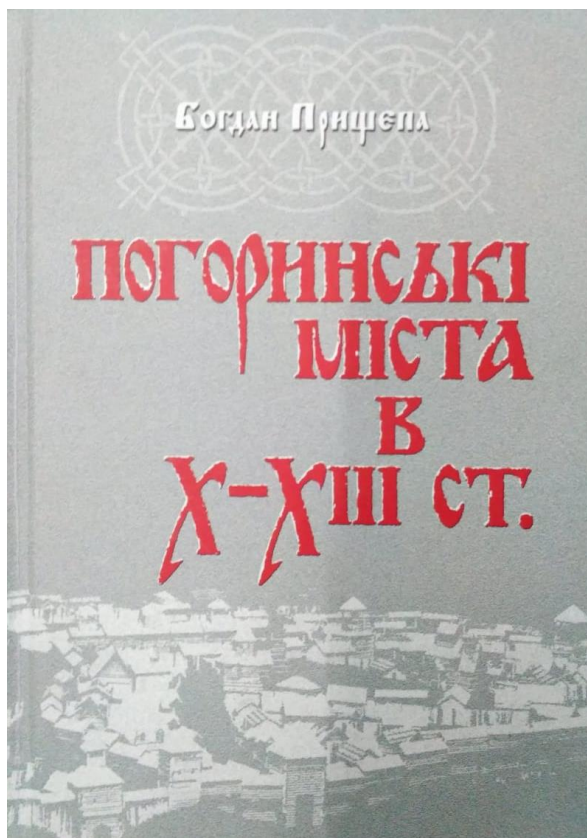
Public power includes management and organizational components. The society manages complex social and political processes through the use of public power, which should be based on the principles of openness, involvement and reflection.

Key words: *publicity, public sphere, theory of public power, public power, legitimacy, legitimacy of public power, communicative action.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

**ПРИЩЕПА Б. А. ПОГОРИНСЬКІ МІСТА В X–XIII СТ. – РІВНЕ:
ПП ДЯТЛИК М., 2016. – 297 С.**

Одна з яскравих сторінок давньої історії нашої країни пов'язана з періодом Київської Русі, яка в X–XIII ст. відіграла провідну роль у суспільному розвитку Європи і Азії. Разом з тим, макрокультурний фактор дослідження цього важливого етапу в історії і культурі України не завжди репрезентує реальний стан речей. Вітчизняні науковці сучасності виділяють ще один напрямок вивчення української історії і культури в контексті впливу на її розвиток мікрокультурних факторів, зокрема регіональних, в основі яких лежить комплексне використання джерельного матеріалу та поглиблене вивчення минулого окремих територій України. Поважний вік вітчизняної наукової історіографії так і не розставив крапки над «і» у вище означеному питанні, а, навпаки, загострив інтерес дослідників до нього, особливо після проголошення незалежності України.

З цієї точки зору, значний інтерес і являє історія та культура Південно-Західної Русі, землі якої у 1199 р. стали фундаментом утворення Галицько-Волинського князівства, що, за висловом М. Грушевського «...хоч не об'єднало цілої України, як Київ, але все таки бодай для західної України, тоді сильнішої й багатше залюдненої, продовжила самостійне державне жите ще більш як на століте» [2, с. 111].

Поруч з літописами Київської Русі, західно- і центральноєвропейськими хроніками та писемними повідомленнями XVI–XVII ст., основним джерелом всебічного дослідження земель Південно-Західної Русі є результати археологічних розкопок пам'яток X–XIII ст. Досить перспективні для подібних досліджень та узагальнень є матеріали, отримані в останні десятиліття під час вивчення ранніх середньовічних городищ у басейні р. Горині на землях історичної Волині, що неодноразово згадуються в літописах як окреме територіальне утворення «Погорина», «Погоринська волость, земля», «Погоринські міста» [3, с. 564]. В басейні Горині локалізовано 14 літописних поселень. Літописні повідомлення свідчать, що в кінці XI–середині XII ст. Погориння формується як порубіжна територія на заході Київської землі. А в другій половині XII ст. воно було включене до Волинського князівства.

Головними центрами Погоринських земель були міста Дорогобуж і Пересопниця

(нині однойменні села у Гоцанському і Рівненському районах Рівненської області).

Якщо зважити на актуальність ретроспекції історико-культурного розвитку окремих територій України, то поява фундаментальних досліджень Погоринських земель, є подією знаковою. У 2011 р. побачила світ монографія відомого рівненського археолога, кандидата історичних наук, доцента Рівненського державного гуманітарного університету Б. Прищепи «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» [4], у якій на основі комплексного аналізу археологічних та писемних джерел досліджується розвиток літописного міста Дорогобужа в епоху Київської Русі. Минуло п'ять років і науковець представив широкому загалу свою наступну книгу: «Погоринські міста в X–XIII ст.» [5], яка, по суті, є логічним продовженням його багаторічних досліджень і плідного творчого пошуку у галузі археології, давньої історії та культури України. Їхніми характерними особливостями є синтез археологічного, історичного і культурологічного підходів до аналізу історичних і суспільних реальностей, які виникали на Південно-Західних землях Русі в X–XIII ст.

Новизна дослідження визначається тим, що поданий у ньому матеріал ґрунтується на археологічних та писемних джерелах і який вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії був уведений до наукового обігу. В цьому контексті необхідно згадати зауваження видатного українського вченого В. Антоновича, що «...кожна нова монографія повинна повідомляти нам нові, раніше невідомі, відкриті автором, історичні дані, або ж автор її повинен нам повідомити нові висновки з матеріалу вже відомого, добуті ним уважним вивченням та критичним аналізом цього матеріалу...» [1, с. 418].

У рецензованій нами книзі проаналізовано артефакти, отримані її автором в ході багаторічних досліджень пам'яток Київської Русі в басейні Горині – літописних міст Дорогобужа, Пересопниці, Острога, Корця, Степаня і городищ у Басовому-Куті та Жорнові. Логічно вписуються у текст книги, залучені матеріали із досліджень інших археологів, що дало змогу Б. Прищепі реконструювати цілий ряд аспектів розвитку поселень міського типу X–XIII ст. у регіоні та визначити їхні особливості.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон басейну Горині та басейнів Корчика і Ставів – лівобережних приток Случі. За сучасним адміністративно-територіальним поділом цей регіон охоплює більшу частину Рівненської області (за винятком південно-західних районів), а також північні райони Хмельницької й Тернопільської областей.

У роботі розглядаються укріплення басейну Горині (без Случі) на загальній площі 14400 кв. км території України. Вражає кількість городищ, з яких автором зібрано докладну археологічну інформацію – 90.

Хронологічні межі дослідження охоплюють X–середину XIII ст. – період від появи низки городищ над Горинню і до монголо-татарського погрому міст і поселень Південно-Західної Русі наприкінці 1240–першої половини 1241 рр.

Слід підкреслити, що у роботі важливе значення надається класифікації та типологізації городищ, визначенню їхньої хронології. При цьому особлива увага її автора звернена на здобуті під час польових робіт комплексів археологічних знахідок, на основі яких розроблено хронологічну шкалу кераміки X–XIII ст.

У монографії вперше в історіографії дана окрема характеристика міст, згаданих у літописах та визначена особливість їхньої локалізації. Для Дорогобужа і Пересопниці, які були центрами удільних князівств, був з'ясований характер планувальної структури, її складові частини й розвиток забудови у часі та просторі.

Значний науковий інтерес викликають сторінки монографії, на яких ретельно аналізуються археологічні знахідки, які стосуються житлового будівництва, суспільної та господарської діяльності населення міст з різних соціальних верств та багатьох

аспектів їхньої духовної культури.

Важливим досягненням дослідження є те, що опрацьовані польові матеріали стали основою для виділення Б. Прищепою груп синхронних укріплених поселень, їхнього розподілу за часовими і територіальними характеристиками. Це дало змогу вперше в історіографії проблеми визначити основні етапи становлення укріплених поселень регіону, порівняти динаміку їхнього розвитку з відповідними даними про поселення в басейні річок Случі (Болохівська земля XII–середини XIII ст.) і Стиру; виявити певну ієрархію городищ за особливостями планування, розмірами укріплених територій, характеристиками культурного шару; по-можливості, визначити їхній соціальний тип і виявити, серед них, міста.

У рецензованій монографії аргументовано доведено, що ріст і значення міст епохи Київської Русі багато в чому залежали від розмірів їхньої сільськогосподарської округи. Одним із завдань, яке виконав її автор, є визначення площі волостей Погоринських міст. Для цього був використаний метод картографування укріплених і відкритих поселень та ретроспективний метод із залученням даних писемних джерел XVI–XVII ст., які дали змогу визначити територію Корецького і Дубровицького князівств та Степанської волості.

Монографія складається з чотирьох розділів, списку використаних джерел та літератури і висновків українською та англійською мовами. Слід відзначити велику роботу, проведenu автором по добору ілюстрацій. На них представлено археологічні карти, фотографії з археологічних розкопок пам'яток, графічні плани городищ і розкопів, фотографії і рисунки артефактів. Загальний обсяг роботи складає 297 сторінок, а список джерел і літератури налічує 463 позиції.

У додатках подано повний реєстр усіх відомих у сьогоденні городищ X–XIII ст. у басейні Горині, визначено їхню топографію, хронологію і місцезнаходження відповідно до сучасного територіально-адміністративного поділу України та іменний покажчик.

У першому розділі праці – «Історіографія та джерельна база дослідження» дається повна історіографія вивчення літописних і нелітописних поселень регіону – з початкового періоду у другій половині XIX ст. до 2008 р. включно. Встановлено, що ступінь дослідженості городищ неоднаковий, джерельна база окремих пам'яток значно відрізняється за обсягом і якістю інформації, отриманої під час польових робіт. Для того, щоб порівняти й оцінити її, автор систематизував всі об'єкти за ступенем їхнього археологічного вивчення, розділивши на чотири групи:

- пам'ятки, стаціонарно досліджені широкою площею – 8 (8,9%);
- пам'ятки, досліджені розвідковими розкопами і шурфами – 43 (47,8%);
- пам'ятки, обстежені без цілеспрямованого вивчення культурного шару – 26 (28,8%);
- пам'ятки, культурно-хронологічні характеристики яких визначені не достатньо чітко – 14 (14,5%).

У розділі також докладно розглянуті природні умови Погориння і його археологічна карта; визначена хронологія та періодизація археологічного матеріалу. За матеріалами археологічних досліджень поселень X–XIII ст. у басейні Горині автор монографії аргументовано виділяє наступні хронологічні групи кераміки: IX–початок X ст.; X–початок XI ст.; XI ст.; XII–середина XIII ст.; остання третина XIII–XIV ст. Ця хронологічна шкала в поєднанні з даними стратиграфії, типологічного аналізу і пошуків аналогій дозволила точніше встановити етапи розвитку городищ Київської Русі регіону, допомогла з'ясувати час виникнення та припинення існування для багатьох із них.

Зіставлення карти поширення укріплених поселень X–XIII ст., розробленої Б. Прищепою, показує, що основна їхня кількість припадає на Волинську височину,

Мале Полісся, Волинське Полісся та Північно-Подільську височину.

У другому розділі монографії – «Городища IX–XIII ст.» здійснена хронологічна класифікація городищ за двома складовими:

– дані про городища, що не мають культурного шару на укріпленому майданчику. Таких об'єктів – 24;

– дані про городища з культурним шаром на укріплених майданчиках. Усього виявлено 54 пам'ятки.

Цілком обгрунтованими є узагальнюючі висновки автора про те, що у басейні Горині налічується 54 городища, що мають культурний шар IX ст.; археологічний матеріал X ст. знайдено на 34 городищах; культурні нашарування й об'єкти XI ст. виявлено на 37 пам'ятках. У другій половині XII–першій половині XIII ст. кількість укріплених поселень зменшується. Із 13 городищ, які мають культурні нашарування X–XIII ст., тобто стабільно існували тривалий час, сім є залишками літописних міст (Гнійниця, Дорогобуж, Мильськ, Острог, Пересопниця, Тихомель, Шумськ). А із 10 городищ, які датуються XII–XIII ст., літописних поселень шість (Дубровиця, Ізяслав, Каменець, Корець, Сапожин, Степань). Такий високий відсоток літописних поселень серед городищ XII–XIII ст. свідчить про важливі якісні зміни, що відбувалися в структурі погоринських укріплених поселень.

Розглядаючи топографію, планування і площу городищ дослідник аргументовано поділяє пам'ятки на шість груп, серед яких за площею 2,5–5,0 га (п'ята і шоста групи), де найбільша їхня кількість згадується у літописах, слід шукати поселення міського типу.

Розділ третій книги – «Літописні поселення Погориння» містить детальну характеристику відомих широкому загалу вітчизняних та зарубіжних науковців городищ Погориння, які в тій, чи іншій мірі, закарбувалися на сторінках Іпатіївського літописного зводу. Заслугою автора є повний і чіткий виклад історіографії та ретельний аналіз усіх відомих у сьогодні артефактів матеріальної і духовної культури населення з вище означених пам'яток, які, за природно-географічними ознаками були розділені на дві групи: поселення на Волинській височині (Дорогобуж, Зарічеськ, Корчеськ, Мильськ, Острог, Пересопниця, Сапогинь, Чемерин) та поселення у верхній течії Горині (Вигошев, Гнійниця, Ізяслав, Каменець, Тихомель, Шумськ).

Визначенню соціального статусу укріплених поселень X–XIII ст. присвячений четвертий розділ монографії – «Становлення Погоринських міст». Означену актуальну проблему у сучасній вітчизняній археології, історії й культури автор досліджує в контексті загального розвитку феодального суспільства в Європі, для якого характерною рисою була багатокладність соціальних форм, що проявляється у зміні співвідношень різних укладів. На підставі чисельного і різноманітного археологічного матеріалу та прискіпливого аналізу літописних повідомлень дослідник робить висновок, що розвиток феодального суспільства на Волинських землях Київської Русі проявлявся передусім у зміні співвідношень різних укладів.

На думку Б. Прищепи міста Погориння були розмаїті як за характером їхньої соціальної структури, так і за політичною роллю, яку вони відігравали. До цього потрібно додати, що під впливом економічного розвитку чи в результаті дії зовнішніх факторів окремі міста переходили з однієї категорії до іншої. Неоднорідність господарських умов обов'язково породжувала складну для узагальнення строкатість генези і розвитку міських форм у Волинському князівстві. Тому виділення якоїсь однієї функції поселення достатньо умовне, адже більшість міст мали кілька функцій. Однією з таких функцій була оборона.

У монографії визначається, що важливими елементами, які характеризують городища у течії Горині, є схема його планування (проста чи складна), площа укріпленої

частини, конструктивні особливості ліній оборони, характеристика культурного шару. Серед укріплених поселень X–XIII ст. означеної території є міста, феодальні замки й військові фортеці.

Підтримуючи думку відомих українських археологів В. Довженка і Б. Тимощука, Б. Прищепка вважає більшість досліджених ним укріплених поселень феодальними замками, частину – справжніми містами, а інші – сторожовими оборонними пунктами. Разом з тим, він зауважує, що чітких археологічних критеріїв запропонованої класифікації немає: одне й те саме поселення може мати ознаки різних соціальних типів – міста відігравали і роль оборонних пунктів; феодальні замки нерідко були сторожовими оборонними пунктами – градами; останні, у свою чергу, були укріпленими центрами феодальних володінь і водночас феодальними замками. Але кожен населений пункт мав свою основну соціальну рису, яка визначала його приналежність до певного типу укріплених поселень. Вище означене складає археологічні критерії їхньої типологізації:

- система й конструкція оборонних ліній городищ;
- характер забудови їхніх внутрішніх майданчиків (внутрішнє планування);
- місце городища в системі поселень, які його оточують.

Використовуючи ці критерії автор книги визначив соціальну типологію городищ Погориння, розділивши їх на три хронологічні групи: IX–X ст.; кінець X–XI ст.; XII–перша половина XIII ст., присвятивши аналізу їхнього соціального статусу, розвитку матеріальної і духовної культури населення відповідні частини розділу за напрямками: «Городища волинян IX–X ст.», «Укріплені поселення кінця X–XI ст.» «Розвиток міст у XII–XIII ст.» «Міста й сільськогосподарська округа».

Спираючись на проведені дослідження Б. Прищепка має підставу стверджувати, що початковий етап освоєння Погориння київськими князями припадає на другу половину X–початок XI ст. У його структурі він виділяє три основні частини: Верхнє Погориння, землі на Волинській височині, поліські території в середній і нижній течії Горині. Аналіз розміщення поселень регіону дає змогу виокремити землі Волинської височини як своєрідне ядро системи заселення Погориння. Саме тут розміщувалися два найбільші політичні, економічні й культурні центри – Дорогобуж і Пересопниця. Слід зазначити, що в літописних повідомленнях кінця XI–першої половини XIII ст. вони згадуються як центри удільних князівств. Під час досліджень цих поселень виявлено археологічні матеріали XII–першої половини XIII ст., які ілюструють значну кількість «міських ознак».

До цієї групи Погоринських міст у монографії також віднесено Дубровицю, Каменець і Шумськ, хоча археологічно вони вивчені недостатньо. Ряд літописних поселень були центрами значних волостей (Ізяславль, Корчеськ, Мильськ, Тихомель). Вони проходили стадію становлення як малі міста, але через брак археологічних джерел детально висвітлити ці процеси поки що неможливо.

До числа адміністративних і військових центрів невеликих територіальних одиниць належали згадані в літописах Гнійниця, Острог, Сапогинь, Степань, Чемериняки та невідомі з писемних джерел укріплені поселення, залишками яких є городища у Вільгорі, Дермані, Клевані, Хотині.

На нашу думку, дослідження Б. Прищепки щодо виникнення та етапів розвитку ранніх середньовічних міст в одному з регіонів України є в сьогоденні однією з провідних тем вітчизняної історичної науки та культурології. Завдяки проведеним дослідником широкомасштабним археологічним розкопкам було накопичено велику кількість матеріалів, які різнобічно характеризують міста X–XIII ст. у Погоринні. Сформована у монографії джерельна база дає змогу вивчати урбанізаційні процеси на землях не тільки

окремих удільних князівств, а й усієї Київської Русі.

Не уникаючи відповідей на складні проблеми археології, історії та культури Волинських земель у ранньому середньовіччі, автор монографії дає свої наукові і виважені пропозиції з точки зору наукової парадигми.

Спираючись на вище означене, можна констатувати, що науковий рівень і актуальність монографії Б. Прищепи не викликають жодного сумніву; вона заслуговує на те, щоб з нею ознайомились не тільки археологи, історики, етнологи, культурологи, краєзнавці. А й наукова громадськість і фахове середовище. На сьогоднішній день книга є найбільш повною, виваженою і всебічно обгрунтованою репрезентацією комплексного аналізу археологічних та писемних джерел щодо розвитку городищ басейну Горині у період Київської Русі та їхнього місця у давній історії і культурі України.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. [Рец. На:] П. А. Буцинський. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 год. / В. Б. Антонович // Киевская старина. Год второй. Том V. Январь-Апрель 1883 г. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 974 с. ; Antonovich V. B. [Rets. Na:] P. A. Butskinskiy. O Bogdane Khmel'nitskom. Kharkov, 1882 god. / V. B. Antonovich // Kievskaya starina. God vtoroy. Tom V. Yanvar-Aprel 1883 g. – K.: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1883. – 974 s.
2. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року / Михайло Грушевський. – Харків: «ІСЕ-Україна», 1990. – 524 с. ; Hrushevskiyi Mykhailo. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Reprintne vidtvorennia vydannia 1913 roku / Mykhailo Hrushevskiyi. – Kharkiv: «ISE-Ukraina», 1990. – 524 s.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с. ; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ., 2011. – 250 с. ; Pryshchepa B. A. Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st. / B. A. Pryshchepa. – Rivne: PP DM., 2011. – 250 s.
5. Прищепя Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297 с. ; Pryshchepa B. A. Pohorynski міста v Kh–KhIII st. / B. A. Pryshchepa. – Rivne: PP Diatlyk M., 2016. – 297 s.

Ю.М. Нікольченко, О.В. Головка

РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ

**MARIUPOL'S ACTIVE GAMES : ЗБ. ІГОР / УКЛ. С. С. АРАБАДЖИ ;
СТУДЕНТСЬКЕ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГ. Т-ВО МАРІУП. ДЕРЖ. УН-ТУ ; РЕЦ.
Т. М. НІКОЛЬЧЕНКО. – МАРІУПОЛЬ : AVANTI-ART, 2018. – 1 К. (1 Л. +
19 КАРТ.). – КОМПЛЕКТ МІСТИТЬ ПРАВИЛА ГРИ ТА РЕЦ. – НА УКР., РОС.,
АНГЛ. МОВАХ**

Вочевидь, важко знайти інші поняття, які здаються дуже простими і водночас складними за кількістю питань, що навколо них постають. Йдеться про поняття «гра». Це поняття намагаються пояснити практично всі словники – філософські, з етики та естетики, з психології, філології, педагогіки, народознавства і т. п. Великий

тлумачний словник сучасної української мови подає це слово як «дія», «забава», «підпорядкована сукупності правил» чи «ряд дій, спрямованих до певної мети; інтрига, таємний задум». У словниковій статті виділяється такий аспект гри, як «гра словами – жарт, побудований на вживанні різних за значенням слів однакового звучання; каламбур». Акцентується увага на такому аспекті слова «гра» – «ділова, економічна», тобто, «моделювання типових виробничих, економічних та ін. ситуацій, що має на меті навчання прийняттю оптимальних рішень» [2, с. 195].

Отже, поняття «гра» пронизує практично всі сфери діяльності людини і свідчить, що у більшості випадків – це найбільш давній спосіб проведення вільного часу. Оскільки практично неможливо з'ясувати, коли саме з'явилися перші ігри та з якою метою, зазначимо, що існує величезна кількість розробок, присвячених цій проблемі. Дослідження народних ігор багатьма вченими дало підстави зробити висновки, що ігри виникли в глибоку давнину і були пов'язані зі способами добування їжі, з релігією, мистецтвом, спортом. Під час гри її учасники вчаться спілкуванню та здобувають перші знання про світ, про навколишнє середовище.

Дослідження ігрової стихії народу довгий час пов'язувалося із етнографією, з фольклором. У кінці XVIII – на початку XX століть починає активно розвиватися збирацька діяльність фольклорних творів, етнографії українського народу. Як вказує дослідник В. Старков [13], на ранніх етапах збирання фольклорно-етнографічного матеріалу, за яким складні явища уявлялись як нерозривне ціле, ігрова складова народної культури не розглядалась як об'єкт вивчення. З іншого боку, при висвітленні народної культури кінця XVIII і значної частини XIX ст., в джерельному аспекті цього процесу домінував фольклоризм, тобто записи пісенного фольклору превальовали над відображенням народних звичаїв та обрядів, у яких значною була ігрова складова. Дослідник наводить слова видатного українського етнолога Федора Вовка, що у нас

записів пісень – хоч греблю гати, а обрядів і звичаїв – обмаль і зазначав, що «вследствие одностороннего понимания задач и содержания этнографии, в деятельности украинских этнографов преобладало до самого последнего времени увлечение лингвистикой и произведениями устной народной словесности (фольклором), в ущерб изучению так. Наз. Материального быта» [1, с. 455–456].

Науковець наголошує, що процес дослідження в царині української ігрової культури налічує вже понад двісті років. Автор наводить досить велику низку досліджень, у яких описувалися народні ігри. Це праці О. Терещенка, П. та В. Іванових, А. Свідницького, П. Чубинського, В. Милорадовича, Б. Грінченка, М. Маркевича, Й. Мошинської, С. Ісаєвича, М. Русова, К. Сементовського, О. Потебні, Є. Покровського, М. Сумцова, М. Максимовича, М. Чулкова, В. Ястребова, О. Дея, Г. Довженок та ін. Та це далеко не повний список розвідників знань про те, у які ігри грали українці під час дозвілля. Дуже слушною вважаємо думку В. Старкова про те, що, «перший перелік українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського – «Енеїди», задовго до перших «ігрових» етнографічних описів» [13].

Отже згадаємо ті народні ігри, про які розповідає у своєму творі видатний зачинатель української етнології І. Котляревський. Це гра «В свинки», «В хрещика», «В Панаса», «Журавель», «В горюдуба», «В джугута», «В хлюста», «В пари», «У візки», «У димки», «У кітьки», «У ворона», «У тісної баби», «В ката і мишку» та ін. Окрім рухливих ігор, автор «Енеїди» називає ще й ті ігри, в які грали учасники, «сидячи за столом». Це картярські ігри, розвага у які була пріоритетною для освічених людей. І. Котляревський добре знав і народну стихію розваг, і був людиною освіченою, то й «інтелектуальні» забавки не були для нього чужими. Картярських ігор у «Енеїді» згадується понад десяток: «У Памфила», «У кепа», «У сім листів» та ін. Цей аспект народних ігор потребує спеціального дослідження, а ми у своїй розвідці звернемо увагу на існування рухливих народних ігор, до яких останнім часом все більше прикута увага суспільства, як складової дитячого фольклору. Та описано багато ігор етнографами значно пізніше – через п'ятдесят, а то й більше років.

Це свідчить про те, що гра посіла помітне місце у сучасному суспільстві, переважно з виховною метою для дітей та юнацтва. У реформі сучасної школи кардинально змінюються підходи до навчання дітей молодшого шкільного віку, де велика увага приділяється ігровій діяльності школярів, що відбилося у працях видатних вітчизняних педагогів – К. Ушинського, В. Сухомлинського. Для кращого розуміння народної гри у вихованні молоді послуговуємося виданням Т. Самотулки [14]. Досить цікавим для практичних потреб організаторів ігрового дозвілля нам видається навчальний посібник Н. Донченко [6].

Гра – це питання складне, але й водночас важливе. Це і психологічний механізм, під час якого реалізується особисте «я» учасника гри; це формування уміння діяти за правилами; це і навчально-виховний процес у поведінці дитини. Ігри мають свої аспекти – психолого-сенсорний, психолого-моторний, психолого-суспільний. У грі її учасники розвиваються фізично, психічно, суспільно. В залежності від змісту, ігри групуються на рухливі, сенсорні, сприймально-пізнавальні, конструктивні, розумові, товариські, сюжетно-історичні. В залежності від призначення ігрового матеріалу в народних іграх розрізняють багато груп:

1) сюжетні народні ігри з елементами драматизації («Ходить гарбуз по городу», «Коза», «Редька», «Шевчик», «Свати»);

2) рухливі ігри (найбільша і найбільш різноманітна група), що мають такі підвиди: – ігри з елементами загально розвивальних вправ («Дибидиби», «Батько і діти», «Мак», «Дрова», «Розбите яєчко», «Ой вийтеся, огірочки», «Боротьба кажана з вітром», «Кіт

потягується», «Гуси на воді», «Пташка», «Мокрий кіт», «Боцун і криниця»); – ігри з текстом («Перепілка», «Мак», «Пузир», «Два морози», «Як у нас біля воріт»); – ігри з бігом, ходьбою, вправами на рівновагу («Стоп!», «Квач», «Дрібушечки», «Не помились», «Визволяй», «Дожени свою пару», «Гойдалки», «Журавель», «Ластівка», «Напереваги», «Жук», «Рак-неборак»); – ігри зі стрибками («Крокуй», «Переправа через річку», «Струмок», «Гречка», «Тинок», «У річку – гоп», «Спутані коні», «Півник», «Класики», «Жаби і чапля», «Скакалка», «Вудочка»); – ігри з метанням і ловлею («Квочка», «Гуси», «Квач з м'ячем», «Шкандибки», «Панас, Панас, не лови нас!», «У скраклі», «Камінці», «У котика і мишки», «Підповзень», «Перевозити бабу»); – ігри на шиккування і перешиккування («Довга лоза», «Знайди свою пару», «Швидко в коло», «Хто перший?»); – ігри з елементами акробатики («Краб», «Каракатиця», «Перекотиполе», «Розпечене колесо», «Павук», «Жабка», «Качалка», «Дзвін»); – ігри з елементами боротьби («Буряк», «Тягти бука», «Ріпка», «Коромисло», «Відьма», «Бій півнів», «Кіт у мішку», «Княжий острів», «Дружина і татари», «Перетягування по линві»);

3) словесні ігри, серед яких розрізняють: – ігри на розвиток довільної уваги («Заборонене слово», «Птахи»); – ігри на розвиток слуху («У волосянку», «Чув дзвін?», «У садочку на горбочку», «Що почув, скажи», «Зіпсований телефон»); – смішинки і мовчанки («Іди додому на зелену соломку», «Сміх», «Зайчику, Зайчику, де ти бував?»);

4) ігри з народними саморобними іграшками, найпоширенішими серед яких були ляльки з ганчір'я, соломи, листя, солом'яні іграшки, дерев'яні коники, м'ячі з вовни та ін.;

5) музичні ігри: – сюжетні рухливі ігри з піснями («Лис», «Горобейко», «Бобер»); – хороводні ігри-інсценівки («Грушка», «Подольночка», «Літала сорока по зеленому гаю»);

6) ігри-розваги («Варена риба», «Свинка», «У нещасного ополоника»), ігри-забави («Птиці», «Кицька», «Два півника»), ігри-пошуки із захованими предметами;

7) розвивальні, або «пальчикові ігри» («На роботу», «Пташенята в гнізді», «Доброго ранку», «Хрущ», «Квітка», «Віяло», «Човник» та ін.). Для найменших дітей народна уява створила безліч «ладканок», «забавлянок», «потішок», «чукикалок» та інших розваг, що сприяють розвитку дитини. Пам'ятаймо, що більшість ігор, які доступні для організаторів дитячого та юнацького дозвілля у сучасності, пройшли через своєрідну «переплавку» збирачів, письменників, педагогів – організаторів дитячого дозвілля і не позбавлені авторського редагування, або й власної творчості [15].

Тому на сучасному етапі складним і маловивченим залишається питання існування ігор у часі, тобто історія їхнього виникнення і побутування; чи збереглися вони у «живому» середовищі. Більшість ігор, які є популярними, прийшли до нас із друкованих джерел, і яких на нинішній день немало. А питання автентичності та збирання ігор потребує вивчення.

У цьому контексті заслуговує на увагу науковців і краєзнавців збірник «Mariupol's active games», укладачем якого виступила кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету Світлана Арабаджи. До збірника, який побачив світ у 2018 р., увійшли 19 ігор, зібраних членами Студентського історико-археологічного товариства Маріупольського державного університету (далі: Товариство), яке очолює С. Арабаджи та В. Забавін. Як впливає із вступної статті рецензованого нами видання, в усі записані ігри грали різні покоління жителів Маріуполя та його округи. Представлені ігри були зібрані ініціативною групою проекту «MarS. Mariupol Space for Peace» шляхом відкритого опитування. Проект був реалізований Студентським історико-археологічним товариством Маріупольського державного університету у партнерстві з Громадською організацією «Платформа

ініціатив «МУВ» за результатами конкурсу грантів «Молодіжні платформи для діалогу й примирення у громаді», який адмініструється ІСАР Єднання за фінансової підтримки Королівства Швеції, наданої через «Програму розбудови миру та відновлення» ПРООН в Україні.

Учасники Товариства мали на меті збиральну роботу з етнографії. Ми ж у рецензії приділяємо увагу записам народних ігор, які побутують у Маріуполі та його окрузі у сьогоденні, і які дійшли до нашого часу, записаними членами Товариства у «первісному» вигляді.

Збирачами розваг зафіксовано дев'ятнадцять ігор від різних інформаторів. Кожна гра має свій порядковий номер. Це такі ігри, як «Оро» (1), «Ви пойдете на бал?» (2), «Самжело» (так її називали в Маріуполі) (3), «Чаклун» (4), «Равлик» (5), «Млин» (6), «Чай, чай...» (7), «Парне чи непарне» (8), «Спіймай того, у кого камінчик» (9), «Хусточка» (10), «Панас» (11), «Сірники» (12), «Козаки-розбійники» (13), «Червоне чорнило, біле перо» (14), «Гуси-гуси, га-га-га!» (15), «Море хвилюється – раз, море хвилюється – два...» (16), «Зіпсований телефон» (17), «Вибивайло» («Викидайло») (18), «Чулмак уени» (назва татарською мовою) «Продаємо горщики» (19). Під час аналізу певних ігор ми будемо використовувати саме ці номери.

Члени Товариства професійно підійшли до опису зібраних ігор. У характеристиці кожної гри вказано її **різновид** (напр., «рухливий» чи «рухливо-розважальний» і т.п.), вказана **мета** гри, **вік гравців**, **число учасників** гри, визначається **місце** гри, охарактеризовується **підготовка** до гри та **правила** її проведення, вказується на необхідне **приладдя**. Ця інформація є важливою для організаторів ігрового дозвілля і свідчить про наявність професіоналізму у збирачів етнографічних жанрів та ігор зокрема.

Прикметно, що записані ігри підпорядковуються різним класифікаціям. Більшість із них рухливо-розважальні: «Оро» (1), «Козаки-розбійники» (13), «Панас» (11), «Вибивайло» (18), «Море хвилюється – раз, море хвилюється – два...» (16) та ін. Дозволимо собі зупинитися більш детально на одній із ігор, яка є досить відомою як у середовищі етнографів, так і у «живому» побутуванні. Це гра «Панас» (11). Її записали учасники опитування у Маріуполі. За правилами гри, учасники окреслюють межі ігрової зони і вибирають ведучого. Ведучому зав'язують очі за допомогою шарфа чи хустки, допомагають йому зробити кілька обертів навколо власної осі і залишають стояти на місці. Самі ж гравці розбігаються у різні боки, але не перетинаючи кордонів ігрової зони. Якщо хтось заступив за межу, він стає ведучим. Учасники гри кличуть ведучого: «Панас! Панас!» чи плескають у долоні. При цьому ведучий, орієнтуючись на звуки, повинен спробувати зловити будь-якого учасника. Якщо йому це вдається, то спійманий стає Панасом. Із додаткової інформації про гру учасники опитування повідомили, що ця гра є дуже популярною в різних дитячих колективах (в оздоровчих дитячих таборах, на ігрових дворових майданчиках) і має варіанти. Перед початком гри всі учасники вступають із ведучим у своєрідний діалог, звертаючись до нього таким чином: «Панас, Панас, на чому стоїш?». Панас відповідає: «На камені!». Наступне питання: «Панас, Панас, що п'єш?». Відповідь Панаса: «Квас!». Далі учасники скандують примовку: «Панас, Панас, лови мух, а не нас!». І після цього починається весела гра. Ця гра є популярною як у середовищі грецького, так і українського населення Маріуполя.

Саме про цю гру згадує І. Котляревський ще у першій частині «Енеїди», яка оприлюднена у кінці XVIII ст.:

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:

Собі очиці зав'язала
І у панаса грати стала
Енея тільки б уловить;... [7, с. 36].

Оскільки ця гра є досить популярною і зараз, вона відома у багатьох записях, дозволимо собі процитувати її опис та повне дослідження, яке здійснив знаний учений В. Старков:

«Панас». Рухлива дитяча, підліткова та молодіжна гра. Основна дія – пошук ведучим («Панасом») із заплученими очима інших гравців в обмеженому просторі. Детальний опис гри знаходимо у Олександра Терещенка («Быт русского народа», 1848 р.): «В Малороссии Панас, – то же самое что Афанасий, – отводится к дверям с завязанными глазами. Панас получает удары, с приговором: Панас, Панас не ходи по нас; Панас, узнай нас, Панас, лови нас. Он бросается ловить...». Петро Іванов («Игры крестьянских детей...», 1889 р.) так описував гру: «Игра в «панаса» тождественна с игрою в «жмурки», потому что как в первой, так и во второй избранное по жребию лицо с завязанными платком глазами ловит других и, поймавши, развязывает себе и завязывает пойманному глаза, который в свою очередь поступает так же». Головна відмінність «панаса» від «жмурок» полягає в тому, що перша грається в замкненому просторі: у домі, сараї, клуні, тоді як друга – на відкритому просторі. Далі йдеться про локальні відмінності гри по Куп'янському повіту. Описи про гру знаходимо у А. Свидницького (1861 р.), який розповідає про «надвірні жмурки» та «хатні жмурки» («Панас»), М. Номиса (1861 р.) («Ціці-баба»), П. Чубинського (1877 р.) («Ціці-баба», або «Куці-баба»), С. Ісаєвича (1887 р.). Два останні описи розрізняються тим, що у С. Ісаєвича він стислий, а у П. Чубинського – розлогий, з драматично-словесним додатком. Згадана гра у В. Милорадовича (1897 р.) («Куці-баба»), а також у П. П. (прізвище невідоме) («Некоторые детские игры в Маяках...», 1902 р.). У праці під редакцією В. Іванова («Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии», 1898 р.): грають в «панаса», «если есть у кого свободная комната».

Б. Грінченко в своєму «Словарі української мови» на гасло «баба» як одне зі значень указав: «Кіці (куці, куца, ціці)-баба. Игра в жмурки вообще, а в частности тот из играющих, который, с завязанными глазами, должен ловить других» [4, т. 1, с. 12].

У ХХ ст. кількість джерельних публікацій народних ігор і розваг значно скоротилась, а окремі антології ігор, які виходили протягом століття, містили матеріал майже виключно з джерел ХІХ ст., про що відверто говорили ще укладачі видання 1985 р.: «В 1933 г. вышел капитальный труд «Игры в дореволюционных записях. В последующие годы новых специальных исследований народных игр не проводилось». Гра «Панас» згадується в цих антологіях. У виданні 1933 р. вона наведена в скорочених варіантах, або лише у бібліографічних згадках описів О. Терещенка, П. Чубинського, С. Ісаєвича, П. Іванова, В. Іванова. В осучасненому і дуже скороченому (наведено 28 «українських» ігор) виданні «Ігор народів СРСР» 1985 року знайшлося місце лише командному аналогу «Панаса» – «Командним схованкам», прототип якої записав Є. Покровський у вісімдесятих роках ХІХ ст. в Херсонській губернії під назвою «Малоросійські схованки». Українські видання 1990-х рр. коротко згадують «Панаса» як з посиланнями на джерела (Г. Довженок, «Панас», 1990 р. [8, с. 62]), так і без («Дзига», «Панас, Панас! Не лови нас!», 1999 р. [5, с. 396]).

Слід сказати, що ім'я «Панас» стало загальним терміном і увійшло в словники як назва дитячої гри. Причому і в «Словарі української мови» Б. Грінченка (1909 р.) (Панас, Игра в жмурки) [4, т. 3, с. 91], і в багатотомному академічному «Словнику української мови» (Грати в панаса – брати участь у грі, в якій хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших) [11, т. 6, с. 42] посилання робилось саме на

відповідний, наведений нами вище, рядок «Енеїди» Івана Котляревського!». Отже, наводячи таке розлоге дослідження лише однієї гри, здійснене В. Старковим [12], ми пересвідчуємося у тому, що народні ігри – це такі ж нетлінні скарби культури народу, які потребують уваги і достеменного вивчення. Тому дуже важливим є те, що учасники Товариства засвідчили побутування цієї гри у Маріуполі та його окрузі.

Але не всім народним іграм «повезло» так, як «Панасові». Інші ігри теж потребують старанного вивчення і записування. У збірнику ігор, які записані членами Товариства, є ігри, що призначені для розвитку здібностей, кмітливості, витримки. Це «Ви поїдете на бал?» (2), «Зіпсований телефон» (17). Розвитку сенсорики сприяє гра «Сірники» (12). До дій у команді привчає гра «Козаки-розбійники» (13). Цікавими розважальними іграми для наймолодших гравців є ігри «Гуси-гуси, га-га-га!» (15) та гра «Чай, чай...» (7).

Нам видається цікавою гра «Оро»-«Орел» (1), що вміщена у збірнику. Вивчаючи цю гру, ми пересвідчуємося, що в неї грали не діти, а молоді чоловіки і жінки, юнаки та дівчата. Під час гри учасники збираються і утворюють коло (Хоро), потім починають співати; зазвичай після співу юнак із одного боку кола бере під руку дівчину з іншого боку кола і веде її по колу до танцю. Один із більш сміливих молодиків потім входить у коло і починає танцювати, зображуючи орла. Мета танцю – справити враження на глядачів своєю вправністю і артистизмом. Тоді учасники гри негайно реагують і чи хвалять, чи висміюють танцюриста. Незабаром до нього приєднується дівчина, зчаста його подруга або, можливо, вподобана ним під час «Оро». Вона також імітує птаха, але більш елегантно. Учасники гри ходять по колу. Коли пара втомлюється, учасники цілують одне одного в щоку, покидають майданчик, а на їхнє місце виходить нова пара «орлів», щоб зберегти Коло. Учасники гри не припиняють співати під час перестановок. Зазвичай юнаки та молоді чоловіки закінчують «Оро», формуючи двоповерхове коло, стоячи на плечах у товаришів, всередині великого кола. Вочевидь, «Оро» є різновидом чорногорської гри Коло (Хоро). Очевидно, в неї грали представники балканських народів, які проживали в різні часи в Маріуполі. Така гра є синтезом танцю, співу, спортивної вправності. Нам видається, що саме під час цього дійства молодь зчаста підбирає собі пару. Для дослідника етнографії постає питання: а чи могла бути ця розвага елементом весільного обряду, та у представників якого етносу? І ця гра потребує подальшого вивчення.

Популярною серед населення Маріуполя та його округи була (а чи є й зараз?) гра «Чаклун» (4). Перед початком гри її учасники обирають Чаклуна. Для цього один із гравців виставляє перед собою праву руку, долонею донизу, інші підставляють під неї по одному вказівному пальцю. При цьому ведучий вимовляє певну лічилку. Після закінчення лічилки за командою: «Один, два, три!» всі вихоплюють пальці, а гравцеві з витягнутою рукою необхідно захопити чий-небудь палець. Той, чий палець буде таким чином захоплений тричі, стає Чаклуном. Усі розбігаються, а Чаклун намагається наздогнати кого-небудь із гравців, доторкнувшись до нього рукою. Спійманий завмирає, мов зачарований, розвівши руки в сторони. «Розчарувати» його можуть інші гравці, доторкнувшись до нього рукою. Але Чаклун слідкує за своєю жертвою, і як тільки хто-небудь знімає чари, то він намагається повторним дотиком напустити їх знову. Окрім того, він намагається «зачарувати» і тих, хто наважується визволити товариша. Основне правило: «зачарований» гравець залишається на місці. «Зачарований» тричі сам стає Чаклуном, а його попередник приєднується до втікачів. Ця гра також була популярною в Україні. Варіант її назви – «Ворон». Про неї згадується у творах І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка. Важливим є те, що учасники Товариства записали свідчення про існування такої гри від тих, хто грав у неї, але у дитячому віці. А у подальшому слід

висловити побажання учасникам опитування: з'ясувати, чи грають у цю гру зараз діти? І якщо грають, то у яких обставинах? Ці питання переводять записи ігор вже у площину паспортизації кожного етнографічного явища, щоб з'ясувати: а як виглядає справа з побутуванням народних ігор у сучасності? Чи існують вони у середовищі молоді з переказів старших, чи запозичені з літератури?

Гра «Равлик» (5), записана членами Товариства, свідчить про те, що вона є популярною і в сучасності. На твердій землі чи на асфальті малюється «равлик», розділений на сектори. У центрі «равлика» зображується його будиночок. На одній нозі слід дострибати до центру і назад (допускається зміна ноги), не торкнувшись розділових ліній. Якщо умови виконані – у будь-якому секторі учасник гри малює свій знак (будиночок). У ньому можна відпочивати або змінити ногу, не доходячи до центру. Суперники перестрибують через чужі будиночки. Перемагає той гравець, який перестрибне більшу кількість чужих будиночків. Організатори опитування отримали інформацію, що описана гра побутувала серед дітей 23-го мікрорайону м. Маріуполя у 1995 – 2002 рр. Чи існує цьому підтвердження? Чи грали (грають?) в цю гру в інших районах Маріуполя?

Для набуття спритності та витривалості призначена гра, записана членами Товариства «Чай-чай!» (7). Усі гравці розташовуються на майданчику (10 x 20 м), обведеному лінією. Ведучий кричить: «Чай-чай!», і, піднявши руку, біжить майданчиком. Решта гравців повинні наздогнати його і торкнутися рукою. Гравець, до якого доторкнулися, стає ведучим. Він теж, закричавши «Чай-чай!» і піднявши руку, біжить майданчиком. Гра поновлюється. Той гравець, якому вдалося довгий час залишитися не спійманим, вважається переможцем. Гравці не повинні виходити за межі майданчика. Учасники гри, які порушили правила, не беруть участь у грі протягом одного періоду. Організатори опитування отримали інформацію, що в цю гру грали у 80-і роки ХХ століття узбеки, які проживали в Маріуполі. Учасниками проекту з вивчення культурної спадщини Маріуполя записаний другий варіант цієї гри під назвою «Чай, чай, виручай!». У цій грі ведучий немов «заморожує» гравців: вони не повинні рухатися після дотику ведучого, тільки можуть кричати: «Чай, чай, виручай!». Виручає таких гравців «не заморожений» учасник гри, торкаючись до них рукою. Наявність варіантів гри свідчить про її популярність. Крім того, у цій грі простежуються елементи гри «Чаклун». Але поки що залишаються нез'ясованими питання: у якому середовищі грали в цю гру, та чи відома гра і в сучасності? Чи вона відома учасникам ігор із «живого» побутування, чи з друкованих джерел?

На жаль, розмір рецензії не дозволяє детально проаналізувати всі ігри, записані членами Товариства. Кожну з них слід розглядати й аналізувати детально із залученням відомої наукової літератури, праць етнографів, фольклористів, записів членів Товариства, усіх, не байдужих до духовної спадщини народу. А робота по записуванню і оприлюдненню народних ігор, проведена учасниками Товариства під керівництвом С. Арабаджи у Маріуполі та його окрузі, заслуговує на всіляке схвалення. Адже минає час, вплив телекомунікацій на населення, навіть на його наймолодшу частину, дедалі стає більш потужним. Міняються форми дозвілля. Діти все менше грають у традиційні ігри на повітрі. Часто педагоги констатують факти, що діти вже не вміють грати у рухливі ігри «за правилами», а просто тиняються по вулицях. Звідси й розваги з бійками. Ростуть такі собі «Рембо» не лише хлопчики, а й дівчатка.

Учасникам опитування слід побажати успіхів і у проведенні паспортизації ігор. У запропонованій збірці ігор лише у деяких записах вказано адресат – від кого, коли, за яких обставин отримана інформація. Бажано було б, щоб і середовище побутування тієї чи іншої гри було окреслене. Тут можна дістати відповідь на питання: вказані народні

ігри побутують у середовищі людей з невисоким рівнем освіти, чи й серед освіченого населення? У майбутньому перед проведенням анкетування слід розробляти спеціальні запитальники, у яких повинні бути висвітлені всі аспекти збирацької роботи. Але відповіді на ці питання ще попереду. Головне – аматорами проведена значна робота по збереженню народної пам'яті, і вона заслуговує на всебічне схвалення. Її слід продовжувати.

На нашу думку, збірник «Mariupol's active games» набуде популярності серед широкого кола науковців, краєзнавців, педагогів, молоді, тобто, тих, хто цікавиться культурним надбанням жителів Маріуполя та його округи та тих, хто займається організацією дозвілля молоді.

Список використаної літератури

1. Вовк Ф. К. Студії з української етнографії та антропології: нова редакція / Федір Вовк. – Харків: Видавець Савчук О. О, 2015. – 464 с. ; Vovk F. K. Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii: nova redaktsiia / Fedir Vovk. – Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O, 2015. – 464 s.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. Ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с. ; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. Ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

3. Григорьев В. М. Украина / В. М. Григорьев, Л. И. Григорьева, Г. В. Довженок // Игры народов СССР. – М.: ФиС, 1985. – С. 103–116 ; Grigorev V. M. Ukraina / V.M. Grigorev, L. I. Grigoreva, G. V. Dovzhenok // Igru narodov SSSR. – М.: FiS, 1985. – S. 103–116.

4. Грінченко Б. Словарь української мови. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Репринтне видання з оригіналу 1907–1909 рр. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – 2200 с. ; Грінченко Б. Словарь української мови. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Репринтне видання з оригіналу 1907–1909 рр. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – 2200 с.

5. «Дзига»: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Укладачі В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с. ; «Dzyga»: Ukrainski dytiachi u molodechi narodni ihry ta rozvahy / Ukladachi V. I. Semerenskyi, P. H. Cheremskyi. – Kharkiv: Druk, 1999. – 528 s.

6. Донченко Н. П. Мистецтво гри: / Теорія і практика ігрової діяльності в умовах дозвілля. Навчальний посібник / Н. П. Донченко. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 1999 – 176 с. ; Donchenko N. P. Mystetstvo hry: / Teoriia i praktyka ihrovoi diialnosti v umovakh dozvillia. Navchalnyi posibnyk / N. P. Donchenko. – К. : Derzhavna akademiia kerivnykh kadriv kultury i mystetstva, 1999 – 176 s.

7. Котляревський Іван. «Енеїда» / І. Котляревський // Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 36–210 ; Kotliarevskiy Ivan. «Eneida» / I. Kotliarevskiy // Tvory. – К.: Naukova dumka, 1982. – S. 36–210.

8. «Літала сорока по зеленім гаю»: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник Г. В. Довженок. – К.: Молодь, 1990. – 160 с. ; «Litala soroka po zelenim haiu»: Dytiachi ta molodizhni ukrainski narodni ihry / Uporiadnyk H. V. Dovzhenok. – К.: Molod, 1990. – 160 s.

9. Максименко М. Т. Примітки / М. Т. Максименко // І. Котляревський. Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 288–303 ; Maksymenko M. T. Prymitky / M. T. Maksymenko // I. Kotliarevskiy. Tvory. – К.: Naukova dumka, 1982. – S. 288–303.

10. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – К., 1860. – 171 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: shpl.ru ; Markevich N. Obychai,

poverya, kukhnya i napitki malorossiyan / N. Markevich. – K., 1860. – 171 s. [Yeλεκτροννiй resurs]. Rezhim dostupu: shpl.ru.

11. Словник української мови: В 11 томах / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970–1985 ; Словник української мови: В 11 томах / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970–1985.

12. Старков В. А. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця ХІХ ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України / В. А. Старков // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364 ; Starkov V. A. Zbirka narodnykh ihor i rozvah z Chernihivshchyny kintsia KhIKh st. z fondu Volodymyra Hnatiuka Viddilu rukopysnykh fondiv Instytutu mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy / V. A. Starkov // Arkheohrafichnyi shchorichnyk. – Nova seriia. – Vyp. 5/6 (Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk. – T. 8/9). – K., 2001. – S. 341–364.

13. Старков В. А. В які ігри грали герої «Енеїди» Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців). [Електронний ресурс]. Режим доступу: 24-Starkov.pdf ; Starkov V. A. V yaki ihry hraly heroii «Eneidy» Ivana Kotliarevskoho (do dzherel vidobrazhennia ihrovoi kultury ukrainsiv). [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: 24-Starkov.pdf

14. Самотулка Т. Історія України в іграх. Захисники рідного вогнища. Історичні ігри для новачат. Том I / Т. Самотулка. – Видавництво М. П. Коць. – Київ – Нью-Йорк.: 1995, 348 с. ; Samotulka T. Istoriia Ukrainy v ihrakh. Zakhysnyky ridnoho vohnyshcha. Istorychni ihry dla novachat. Tom I / T. Samotulka. – Vydavnytstvo M. P. Kots. – Kyiv – Niu-York.: 1995, 348 s.

15. Фольклор /Дитячі ігри. Український фольклор. Конспекти лекцій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: gorodenok.com/дитячі-ігри-український фольклор ; Фольклор /Дитячі ігри. Український фольклор. Конспекти лекцій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: gorodenok.com/дитячі-ігри-український фольклор

Рецензія надійшла до редакції 10.10.2018 р.

Т.М. Нікольченко

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БУЧИН МИКОЛА АНТОНОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», заступник директора Інституту гуманітарних та соціальних наук – декан базової вищої освіти, доцент.

ВОЙТОВИЧ НАДІЯ МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. Ґжицького.

ГІЛЬЧЕНКО ОЛЕНА ЛЕОНІДІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГЛУШКО МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

ГРИГОР'ЄВ ОЛЕКСАНДР ВІТАЛІЙОВИЧ – старший викладач кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова.

ГУЗЬ АНТОН МИКОЛАЙОВИЧ – студент ОС «Магістр» 1 року навчання спеціальності «Історія та археологія» Маріупольського державного університету.

ДЕГТЕРЕНКО АНАСТАСІЯ МИКОЛАЇВНА – кандидат політичних наук, доцент, докторант Національного інституту стратегічних досліджень.

ДОРОШ ЛЕСЯ ОЛЕКСІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ЖИГІР АНАСТАСІЯ ВІТАЛІЇВНА – студентка ОС «Магістр», спеціальності «Міжнародні відносини, регіональні студії та суспільні комунікації» Маріупольського державного університету.

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ІЛЬНИЦЬКА УЛЯНА ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

КАРЧЕВСЬКА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОСТЕНКО АНДРІАНА МИКОЛАЇВНА – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету.

КУЛІКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доцент.

ЛИЛЬО ІГОР МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЛУБІНЕЦЬ ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – магістр з історії, заступник начальника археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

НІКОЛЬЧЕНКО ТАМАРА МАРКІВНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та перекладу Маріупольського державного університету.

НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ОНІЩЕНКО ІРИНА ГРИГОРІВНА – доктор політичних наук, професор, проректор з наукової роботи Європейського університету.

ПАНДАЗІ АНАСТАСІЯ ВОЛОДИМИРІВНА – студентка ОС «Магістр» 1 року навчання спеціальності «Історія та археологія» Маріупольського державного університету.

ПАПАЗОВА АНЖЕЛА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ПРЕКРАСНИЙ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ – студент ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

ПРОЦЕНКО ЄВГЕНІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – асистент, завідувач навчальної лабораторії кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця.

САЛЬНІКОВА НАТАЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України.

СЕРГІЄНКО ТЕТЯНА ІВАНІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри менеджменту організацій та управління проектами Запорізької державної інженерної академії.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТАТАЙ ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ – аспірант Кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРЕНДЮК ХЕНРІКА-ОКСАНА – магістр спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Львівська політехніка».

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ЦЕЦИК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету Водного господарства та природокористування.

ЧЕКОДАНОВА КСЕНІЯ КОСТЯНТИНІВНА – студентка ОС «Магістр» II року навчання спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

ШУСТЕНКО СОФІЯ ОЛЕКСІВНА – аспірантка кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЯКОВЛЕВА ЛІЛІЯ ІВАНІВНА – кандидат політичних наук, докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування ОРІДУ НАДУ при Президентові України, доцент.

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем історії та політології. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток історичної та політологічної наук, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом відповідального редактора керується достовірністю поданих даних та науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхиляти статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до друку

через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чий матеріал він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері історії й політології та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а відповідальному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є неприйнятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою статтею або рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів

з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» - три рази на рік.

Набір статей до друку у травні відбувається до 10 березня.

Набір статей до друку у серпні відбувається до 10 червня.

Набір статей до друку у грудні відбувається до 10 жовтня.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 березні, 10 червня і 10 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилок нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилення на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu

---

politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp. 3.
– S.114–126.

2. ....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in

.....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20 ____ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 22-23

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 018/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей